

Сергій Єкельчик

Історія України

Народження модерної нації

Laurus

Історія України

Становлення
модерної нації

★★★★★

«Choice magazine»

Outstanding Academic Title Winner

2007

*Цю книжку перекладено
японською | польською | литовською | російською
мовами*

Serhy Yekelchyk

Ukraine

Birth of a Modern Nation

Oxford University Press
MMVII

Сергій Єкельчик

Історія України

Становлення модерної нації

НБ ПНУС

779549

Київ
Laurus
ММХІ

63.3(4Укр)
ББК 63.3(4УКР)-36

Є45

Єкельчик, Сергій.

Є45 Історія України: становлення суч. нації / С. Єкельчик; авториз. пер. з англ. А. Цимбал. — К.: Laurus, 2011. — 376 с.: іл.

ISBN 978-966-2449-18-1

«Історію України» відомого канадського історика Сергія Єкельчика (Університет Вікторії) можна читати без брому. Автор доводить, що попри безліч трагічних подій, це нормальний, іноді навіть хрестоматійний приклад формування нації і держави. Якщо резюмувати цю книжку одним реченням, то історія України останніх 200 років, як і будь-яка інша національна історія, скажімо італійська чи німецька, — це інтелектуальний проект, спроба політиків, письменників і громадських діячів прищепити українцям модерну національну ідентичність і створити власну державу. Не обійшлося і без парадоксів: національну форму (тобто, соборну Україну в етнічних кордонах і формальні державні інститути) створила «імперська» влада, а не націоналісти. А вже від того, яким змістом буде наповнено цю форму, і залежатимуть майбутні книжки з історії України.

Авторизований переклад з англійської

Анастасії Цимбал

за редакції *Миколи Климчука*

В оформленні обкладинки використано картину
Сухер-Бера Мусійовича Рибака (1896–1935) «Місто» (1917)
(Національний художній музей України)

Ukraine: Birth of a Modern Nation

was originally published in English in 2007.

This translation is published by arrangement with Oxford University Press

Відтворювати будь-яку частину цього видання

в будь-якій формі і будь-яким способом без письмової згоди правовласників заборонено

ISBN 978-966-2449-18-1

© 2007 by Oxford University Press Inc.

© 2011 Видавництво «Laurus»

*Пам'яті моїх дідусів і бабусь —
Леопольда Романовича
і Зінаїди Олексіївни Єкельчиків
та Сергія Андрійовича
і Катерини Юхимівни Перелигіних*

Зміст

Від автора	9
Передмова до українського видання	13
Хронологія основних подій	15
Вступ	17
<i>Розділ 1. Історичні корені сучасної України</i>	25
Кому належать стародавні цивілізації?	28
Київська Русь та її спадщина	32
Козацький період	39
<i>Розділ 2. Імперські чиновники і творці нації</i>	49
Між двома імперіями	53
З малоросів в українці	58
З русинів в українці	65
<i>Розділ 3. Епоха масової політики</i>	75
Російська імперія: індустріалізація і соціальні зміни	78
Російська імперія: політика і культура	81
Українці в Австро-Угорській імперії	87
Українське питання в часи Першої світової війни	91
<i>Розділ 4. Українська революція</i>	95
Українці організовуються	98
Німецька окупація і Гетьманат	104
Західна Україна	107
Директорія і громадянська війна	112
<i>Розділ 5. Радянська Україна у 1920-ті роки: курс на українізацію</i>	121
Економіка: відновлення з руїн	124
Становлення радянської України	126
Українізація і націонал-комунізм	131
Суспільство і культура 1920-х років	136
<i>Розділ 6. Сталінізм: голод і терор</i>	143
Перша п'ятирічка	146
Війна з селянством	150

Великий терор	155
Зрілий сталінізм.....	161
<i>Розділ 7. Західна Україна: виникнення радикального націоналізму....</i>	<i>167</i>
Українці в Польщі.....	170
Українські політичні партії та зростання впливу ОУН	174
Українці в Румунії і Чехословаччині	179
Наближення війни	181
<i>Розділ 8. Нацистська окупація і повернення радянської влади</i>	<i>189</i>
Україна як поле битви	192
Нацистська окупація	195
Український націоналізм на роздоріжжі	199
Повернення радянської влади	203
Радянізація Західної України і пізній сталінізм	207
<i>Розділ 9. Україна після Сталіна.....</i>	<i>213</i>
Десталінізація і реформи Хрущова.....	216
Дві моделі української радянської ідентичності	223
Покоління шістдесятників і дисиденти	228
Сучасність по-радянськи	235
<i>Розділ 10. Від Чорнобиля до розпаду Радянського Союзу</i>	<i>245</i>
Чорнобиль і гласність	248
Виникнення масової політики	254
Україна і розпад Радянського Союзу	261
<i>Розділ 11. Незалежна Україна.....</i>	<i>267</i>
Будівництво національної держави: епоха Кравчука.....	270
На будівництві «кланового капіталізму»: епоха Кучми	281
Присмерк епохи Кучми і становлення «помаранчевої» опозиції	288
«Помаранчева революція» і епоха Ющенка. Повернення Януковича.....	297
Епілог.....	315
Примітки.....	317
Показчик	355
Список ілюстрацій і карт.....	372

Від автора

Ідея цієї книги народилася 1998 року, коли я був докторантом Альбертського університету в Едмонтоні. Одного прекрасного дня професор Дейвід Марплз, якому я допомагав у наукових дослідженнях, великодуш-но запропонував мені написати разом з ним історію України ХХ століття. Ми поділили розділи і почали писати, але незабаром нас обох надовго відволікли інші нагальні справи: мене — дисертація, а Дейвіда — численні проекти, що згодом завершилися кількома іншими книжками. Закінчивши докторантуру 2000 року, я на рік поїхав викладати в Мічиганській університет в Енн Арборі, захопивши з собою чотири написаних розділи. Через рік так і не відкритий пакунок з рукописом переїхав зі мною на нове, постійне місце роботи — до Університету Вікторії на тихоокеанському узбережжі Канади. Тим часом Дейвід люб'язно запропонував мені зайнятися цим проектом самому і написати коротку історію України.

Старі розділи вже не влаштували мене, і в 2001–2003 роках я потроху став збирати додаткові матеріали. У січні 2004 року я знову приступив

до роботи над текстом, а наприкінці цього року в Україні відбулася «помаранчева революція», що стало потужним стимулом для того, щоб довести справу до кінця. Допомагало справі і те, що я викладав курси з історії України. Спількування зі студентами, що брали ці курси в Гарвардській літній школі (2002) і в Університеті Вікторії (2004 і 2007 роки) спонукало мене переосмислити і краще сформулювати думки, викладені у цій книжці.

Протягом 1998–2006 років деякі колеги читали розділи з моєї книги і висловлювали конструктивні зауваження та пропозиції, чим зробили мені величезну послугу. Джон Пол Химка прочитав усі розділи (причому багато — у кількох варіантах) і з притаманними йому ерудицією і доброзичливістю вніс багато корисних виправлень. Окрім нього, чернетки окремих, написаних в Едмонтоні, розділів читали Дейвід Марплз, Марк Бейкер, Зенон Когут та Марко Павлишин. Коли в 2004–2006 роках я заново писав їх у Вікторії і найбільше потребував поради, мені на допомогу прийшли Дейвід Бранденбергер і Хезер Коулман. Вони прочитали кілька ключових розділів і

зробили корисні уточнення. Алан Рутковський і Бенджамін Тромлі також ознайомилися з частиною рукопису і допомогли розв'язати окремі питання. На прохання видавництва Оксфордського університету, рукопис прочитали два анонімні рецензенти, згодом з'ясувалося, що це були Марк фон Гаген і Гіроакі Куромія. Вони продемонстрували доброзичливий і водночас критичний підхід до мого тексту, зробивши ряд цінних зауважень, які я постарався врахувати. У написанні і редагуванні остаточного англomовного варіанту книги величезну допомогу мені надала редакторка і перекладачка Марта Олійник, яка живе в Монреалі. Марта стільки разів ішла мені назустріч, коли я просив про термінову допомогу, що у мене виробилася шкідлива звичка надсилати їй тексти ввечері і чекати їх назад у відредагованому вигляді вранці наступного дня.

У 2001–2002 навчальному році Університет Вікторії виділив мені грант, що дозволив залучити до роботи трьох студентів-помічників — Лару Браун, Ерін Скраба і Тревора Роквелла. Вони з ентузіазмом допомагали перевіряти покликання і збирати бібліографію. Причому Тревор не лише брав участь у цьому проекті, а й зголосився писати у мене магістерську роботу. Він посприяв у редагуванні рукопису і підготував перший варіант списку рекомендованої літератури. Зараз, коли я пишу цю передмову, Тревор закінчує докторантуру в Альбертському університеті. Професійну допомогу мені надали й інші співробітники Університету

Вікторії: картограф Оле Хегген розробив карти, а фотографи Дон Пірс і Кріс Маршалл допомогли підготувати до друку фотографії, які я зробив в Україні.

Я вдячний Рону Суні за те, що він заочно представив мене С'юзен Фербер з видавництва Оксфордського університету. С'юзен — унікальний редактор. Вона прочитала мої тексти ретельніше, ніж я сам коли-небудь їх читав, і запропонувала безліч слухних поправок, які мені ніколи не спали б на думку. Між ділом вона показувала мені, як слід писати для широкої аудиторії, а не вузького кола фахівців. Крім того, С'юзен виявилася найпунктуальнішою з усіх моїх кореспондентів; вона давала приклад справжнього професіоналізму в усьому — крім блискучої редактури, вона завжди відповідала на листи того-таки дня, а іноді й відсилала кур'єрську пошту на сам Свят-вечір. Окрема подяка співробітникам видавництва Оксфордського університету (особливо — Крістін Далін і Джой Матковскі), які зі знанням справи взялися до остаточного редагування рукопису і підготовки його до друку.

Нарешті, я хочу висловити величезну подяку за дружбу і підтримку моїм колегам з кафедри германістики і славістики та кафедри історії. Я не просив їх читати рукопис цієї книги, але вони створили ту дружню і творчу атмосферу, якою, крім розкішного ландшафту на прекрасному острові Ванкувер, славиться Університет Вікторії. Величезна подяка моїй дру-

жині Ользі Пресіч і нашій доньці Юлі, які не скаржилися, коли погода кликала на пікнік біля океану, а я годинами просиджував за комп'ютером. Під час останнього редакторського штурму в травні 2006 року Юля допомогла мені з форматуванням тексту.

Я присвячую цю книгу моїм дідусям і бабусям — Леопольду Романо-

вичу (1901–1979) і Зінаїді Олексіївні (1908–2005) Єкельчикам та Сергію Андрійовичу (1908–1987) і Катерині Юхимівні (1905–1975) Перелигіним. Вони були свідками та учасниками тих масштабних соціальних потрясінь і воєн, в ході яких народжувалася сучасна Україна. Злети і трагедії, які їм довелося пережити, моему поколінню навіть важко собі уявити.

Передмова до українського видання

Ця історія України писалася англійською мовою для західного читача, не надто обізнаного зі Східною Європою. Однак чим далі просувалася робота над рукописом, тим більше мені здавалося, що мої спроби зробити українське минуле і сучасне зрозумілими англійськомовному читачеві є насправді відгомном і складовою частиною історичних дискусій в Україні. Читачі у Північній Америці чи Великій Британії навряд чи розуміють, який колосальний масив українських текстів і пристрастей прихований за скупими рядками про потребу відійти від традиційної моделі історії українського народу чи прийняти концепції культурного конструювання модерних націй. Бачення сучасної України як багатоетнічної держави, яка, однак, є наслідком українського національного проекту, також виростало із моєї реакції, часом досить пристрасної, на домінуючі схеми післярадянської української історіографії.

Пропонована увазі читача книжка вперше вийшла англійською мовою у видавництві Оксфордського університету 2007 року. Текст було кілька разів допрацьовано у зв'язку із виходом перекладів литовською, польською

і російською мовами. Для українського видання оповідь було доведено до кінця 2011 року, а також знято окремі пояснення, очевидні для вітчизняного читача. Єдина особливість тексту, про яку варто попередити українськомовного читача, – це збереження у перекладі у більшості випадків таких понять, як «націоналізм» і «націоналістичний». Українською вони подекуди мають негативний підтекст, але цілком нейтрально звучать англійською, коли використовуються для опису становлення сучасних націй та відповідних ідеологічних процесів.

Я глибоко вдячний молодому київському видавництву «Laurus», яке зацікавилася моєю книжкою і взялося за видання українського перекладу, а також всім учасникам непростого видавничого процесу: перекладачеві, редакторам, коректорам і дизайнерам.

Поради й підтримка друзів і колег в Україні, Канаді та інших частинах світу допомогли втілити у життя це, вже четверте перероблене і доповнене видання моєї історії України. Ольга Пресіч та Юлія Єсельчик, як завжди, були поруч. Мої батьки, Олександр Леопольдович і Олена Сергіївна Єсель-

чики, відіграли більшу роль у появі цієї книги, ніж вони самі підозрюють, починаючи з того дня, коли один хлопчик вчився читати по складах текст на

меморіальній дошці біля Аскольдової могили у Києві: «За літописним переказом, тут, на схилах Дніпра...». Того дня все й почалося.

Хронологія основних подій

IX століття	утворення Київської Русі
980–1015	правління Володимира Великого
988	прийняття християнства
1019–1054	правління Ярослава Мудрого
1238–1264	правління Данила Галицького
1240	монголи захоплюють Київ
1362	Київ переходить під владу Литви
1492	перша згадка про козаків
1569	Люблінська унія між Польщею і Литвою
1596	Берестейська унія і виникнення греко-католицької церкви
1648–1654	повстання козаків під проводом Богдана Хмельницького
1648–1657	гетьманство Богдана Хмельницького
1654	Переяславський договір і встановлення сюзеренітету царя над Військом Запорозьким
1709	перехід на бік шведів і поразка гетьмана Мазепи
1772	входження Галичини до складу імперії Габсбургів
1840	перше видання «Кобзаря» Тараса Шевченка
1845–1847	діяльність Кирило-Мефодіївського братства
1848	виникнення Головної руської ради у Львові
1876	Емський указ і заборона друкувати літературу українською мовою
1890	виникла перша українська політична партія в Галичині
1898	вийшов перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського
1900	виникла перша українська політична партія в Російській імперії
1917	революція в Російській імперії та виникнення Центральної Ради в Києві
1918	проголошення Української Народної Республіки
1918–1919	гетьманство Павла Скоропадського
1918–1919	роки існування Західноукраїнської Народної Республіки
1920	встановлення радянської влади у Східній Україні

Хронологія основних подій

- 1922 входження Української Соціалістичної Радянської Республіки до складу Радянського Союзу
- 1923 входження Галичини до складу Польщі за рішенням Антанти
- 1923–1933 кампанія українізації в Радянській Україні
- 1929 виникнення Організації українських націоналістів
- 1932–1933 голод в Україні
- 1938–1949 перебування Микити Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У
- 1939–1940 анексія СРСР Західної України в Польщі та Північної Буковини в Румунії
- 1941–1944 нацистська окупація України
- 1954 передача Російською Федерацією Криму Україні
- 1963–1972 перебування Петра Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ
- 1965 поява книги дисидента Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»
- 1972–1989 перебування Володимира Шербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ
- 1989 Перший з'їзд Руху
- 1991 проголошення державної незалежності України
- 1991–1994 президентство Леоніда Кравчука
- 1994–2004 президентство Леоніда Кучми
- 2004 «Помаранчева революція»
- 2005–2010 президентство Віктора Ющенка
- 2010–? президентство Віктора Януковича

Вступ

Наприкінці 2004 року центр української столиці заповнили сотні тисяч людей з помаранчевими прапорами, вони прийшли протестувати проти фальсифікацій на виборах і спроби отруїти опозиційного кандидата. «Помаранчева революція» стала революцією XXI століття — з розсилкою слоганів на мобільні телефони, репсінями і виступами лідерів з величезних телевізійних екранів, установлених на вулицях. Події в Києві отримали безпрецедентне висвітлення у телевізійних ЗМІ — їм приділяли мало не більше уваги, ніж будь-яким іншим народним виступам в історії. Українські мас-медіа спершу йшли на поводу в режиму, що відживав своє, і намагалися применшити масштаб протестів, натомість західні телевізійники працювали без будь-яких обмежень, так що жителі всього світу могли щоденно отримувати свіжі новини з української столиці. Кадри з натовпами народу на Майдані Незалежності та наметовим містечком на Хрещатику стали звичними для величезної міжнародної аудиторії. Репортажі з Києва перетворилися на свого роду реаліті-шоу, героєм якого став український народ, що висту-

пив проти корумпованої влади. З цих репортажів починалися випуски новин в різних країнах світу; так тривало аж до січня 2005 року, коли під оплески західних спостерігачів «поганих хлопців» перемогли і примусили залишити «новий острівець демократії», яким тепер мислила себе Україна. Тим часом для помаранчевих переможців свята закінчилися і почалися робочі будні — на них чекала важка робота з реформування всієї країни, а така робота рідко потрапляє в об'єктиви телекамер.

Газетні й телевізійні репортажі про «помаранчеву революцію» зробили для України те, що було б не під силу навіть найдосвідченішому політику — доля демократії в Україні почала хвилювати мільйони людей у всьому світі. До цих подій більшість із них практично нічого не знала про країну, що здобула незалежність лише наприкінці XX століття, після розпаду Радянського Союзу. Багатьом журналістам довелося вперше шукати Україну на картах. Виявилось, що Україна — друга за розміром країна в Європі після Росії і займає площу в 603 700 квадратних кілометрів. Україна трохи більша, ніж Франція і приблизно дорівнює за

територією Німеччині та Великобританії разом узятим. Однак вона поступається всім цим західноєвропейським країнам за населенням — в Україні проживає близько 45,6 мільйонів осіб (за оцінками демографів у 2011 році). Рівень життя та економічного розвитку сучасної України теж важко порівнювати з провідними західними країнами, хоча наприкінці XIX — на початку XX століття багаті на залізну руду та вугілля українські землі обіцяли стати одним з найдинамічніших промислових регіонів світу.

Слово «Україна» означає «окраїна», «прикордоння», і протягом тривалого часу ця земля справді була прикордонною територією. Протягом тисячоліть тут проходив кордон між диким степом і зоною густих лісів, які давали укриття; багато століть Україна була культурним кордоном, розділяла католицтво, православ'я та іслам. Останні двісті років українські землі являли собою кордон між самодержавною Російською імперією і більш ліберальними європейськими країнами, між комуністичним і капіталістичним таборами, між Радянським Союзом і його східноєвропейськими сателітами; нарешті, сьогодні Україна — це країна, розташована між Росією і Європейським Союзом. Сучасні кордони України склалися зовсім нещодавно, в результаті територіальних придбань Радянського Союзу після Другої світової війни та кількох змін міжреспубліканських кордонів СРСР. Державні кордони України майже повністю збігаються з ареалом проживання етнічних

українців, почасти завдяки тому, що Сталін виступив у ролі збирача українських земель в одну Українську Радянську Соціалістичну Республіку. Попри те, що радянське керівництво викроювало українську республіку передусім як національну батьківщину для етнічних українців, сучасна Україна була і залишається багатонаціональною країною. Згідно з останнім переписом населення 2001 року, з 48-мільйонного населення країни українці становили 78 %. Найбільшою національною групою після них були росіяни (17 % населення), хоча важливу роль в історії України зіграли також поляки і євреї, що тепер становлять нечисельні національні меншини.

Розмаїття історичних ідентичностей України досі ставить у глухий кут іноземних журналістів і хвилює місцевих політиків. Характерно, що найбільше місто Західної України в XX столітті тричі змінювало свою назву: в Австро-Угорщині — *Lemberg*, у Польщі — *Lwów*, в СРСР і в незалежній Україні — обласний центр Львів. На більшості виданих на Заході карт українську столицю, як і раніше, називають по-російськи «*Kiev*», а не по-українськи «*Kyiv*». Нова українська література дала безліч чудових творів, але читачам більше відомі автори, пов'язані з Україною тільки народженням — поляк Джозеф Конрад, єврей Шолом-Алейхем, росіянин Михайло Булгаков. Навіть класик Микола Гоголь, чиї сюжети часто розгортаються в Україні, писав російською і вважається російським письменником. Без-

ліч історичних подій, що відбулися на території сучасної України (зокрема, прийняття християнства київськими князями, війни козаків з поляками, виникнення хасидизму в євреїв, Кримська війна, Чорнобильська катастрофа), нерідко сприймаються як частина «російської» або «радянської» історії.

* * *

Історики й політики не припиняють битися над питанням, які саме події можна вважати частиною української історії. Україна — одна з наймолодших держав у світі, і традиційна політична історія становлення та розвитку держави виглядала б тут занадто короткою. Сучасну Україну можна вважати прямою спадкоємицею середньовічної Київської Русі, козацької держави XVII століття та Української Народної Республіки 1918–1920 років, проте всі ці епізоди не були частиною єдиної безперервної історії. Розриви між ними надто великі.

Можна піти й іншим шляхом, вибудовуючи історію України навколо історичного розвитку українців — однієї зі східнослов'янських народностей, що становить більшість у сучасній українській державі. Але тут є дві небезпеки. По-перше, пошук історичних коренів українців пов'язаний з ризиком перенесення сучасного поняття української національності, що виникло лише в XIX столітті, на людей минулих століть, для яких критеріями ідентичності були релігія, соціальний статус або належність до певного географічного регіону. По-друге, понад 20 % громадян

сучасної України не українці, а росіяни, євреї, поляки, білоруси, кримські татари та представники інших національностей, що століттями проживали на території сучасної України. Їм також слід виділити місце в українській історії. Якщо ж замість історії українців писати історію земель, що входять сьогодні до української держави, проблем виникне ще більше. Сучасні кордони України склалися в результаті сталінських територіальних завоювань 1939–1945 років у Східній Європі та передачі Криму до складу УРСР Хрущовим 1954 року. Якщо намагатися по порядку розповісти про дуже різний історичний досвід окремих регіонів до того, як вони увійшли до складу України, то вийде набір не пов'язаних між собою сюжетів, але не аналіз історичного процесу. Такі самі складнощі виникають, коли розглядати історію різних національних меншин.

Я волю не йти слідами істориків, які вивчають історію українського етносу чи історію земель, які тепер входять до складу України, а постараюся показати, що сучасна українська багатонаціональна держава завдячує своїм існуванням українському національному проекту — спробам сформувати сучасну українську націю і створити для неї національну батьківщину. Обидві попередниці нинішньої України — незалежна Українська Народна Республіка (1918–1920) та Українська Радянська Соціалістична Республіка (1918–1991) — попри всі свої внутрішні розбіжності, утворилися в результаті

національної мобілізації в епоху розпаду імперій. Після розпаду багатонаціональних імперій Центральної та Східної Європи наприкінці Першої світової війни на їхньому місці виникли національні держави, що стали новою формою політичного устрою, щоправда, на українських землях така держава проіснувала недовго. Більшовики незабаром позбавили Україну реального суверенітету, проте вони були змушені зберегти українську республіку в складі Радянського Союзу. Влада не могла ігнорувати право на самоврядування чисельних національностей, що проживали компактно, а тому, сприяючи створенню і розвитку національної української держави, радянські чиновники мимоволі продовжили справу українських патріотів. Отже, неправильно представляти цей процес як закономірне набуття державності української нацією, що існувала здавна і завжди мала на це законне право. Радше навпаки, сучасна українська національна ідентичність була сформована тими державними структурами, політичними подіями й соціальними процесами, що розгорталися в Східній Європі протягом останніх трьохсот років. Теперішня Україна як національна держава виникла не сама собою — її створили політики, письменники та громадські діячі, а також полководці й чиновники в далеких імперських столицях.

Ця книга розповідає про те, як в епоху масової мобілізації постає сучасна українська національність, і про те, як з українців і різних національних меншин народжується сучасна україн-

ська політична нація. Збирання українських (за етнолінгвістичним принципом) територій в одну державну структуру стало результатом геополітики ХХ століття, і результат цей зовсім не був історичною неминучістю для пригнобленої української нації. У центрі нашої уваги буде становлення сучасної України в ХІХ — ХХ століттях, коли формувалося сучасне поняття про те, кого слід вважати українцями. Крім цього, книга торкається питань, пов'язаних з національними меншинами та їх місцем в українській історії. Іншими словами, це книга про те, як національна мобілізація етнічних українців призвела до виникнення громадянської багатонаціональної української держави.

* * *

Українське й російське слово «нація» означає не зовсім те саме, що англійське «nation», яке зазвичай вживається як синонім поняття «держава». В українській мові нація — це етнічна спільнота людей, об'єднаних походженням, мовою і культурою, проте, вони не кінце мають власну державу. Витоки цих лінгвістичних відмінностей можна побачити в європейській політичній ситуації ще до Першої світової війни, коли в західній частині континенту домінували національні держави, а у східній та центральній — багатонаціональні імперії. 1900 року заселені українцями землі ділили між собою Росія та Австро-Угорщина, і єдиною життєздатною концепцією української нації на той момент виявилася концепція

мовної та культурної спільності всіх українців. Однак 1900 року цю концепцію підтримували далеко не всі.

Уявлення про те, що людство природним чином складається з різних етносів, — наріжний камінь сучасного націоналізму, який розвинувся наприкінці XVIII — початку XIX століття. Мислителі того часу вважали, що нації існували завжди, і визначали їх на основі спільного походження, релігії, мови і традицій. Вони також стверджували, що нація самореалізується через власну національну державу, а здобуття державності — легітимна політична мета, заради досягнення якої варто віддати життя. Ці погляди поділяють і сьгоднішні націоналісти, але сучасні дослідники націоналізму не сприймають серйозно концепцію нації як природної спільноти, що має унікальні об'єктивні характеристики. Ще в 1950-х роках вчені почали пов'язувати виникнення сучасних націй з індустріалізацією та розвитком книжкової культури. З 1980-х років концепція сучасних націй як «уявлених спільнот», заснованих на «винайдених традиціях», завоювала підтримку більшості істориків¹. У цій книзі мова піде про становлення сучасної української нації протягом останніх двох століть. Концепція «сучасної нації», яку я використовую, сягає ідей Французької революції й німецького романтизму. На зламі XVIII–XIX століть виникає уявлення про націю як про спільноту людей усіх станів, виникає ідея народного суверенітету, розвивається поняття про право націй на самоврядування.

Саме тоді націоналізм починає поступово проникати на територію сучасної України. Все це зовсім не означає, що українці виникли «на порожньому місці» або що їх «з нічого» придумали політики-націоналісти. Поза сумнівом, люди, що говорили на близьких діалектах, мали спільні релігійні традиції і схожі звичаї, жили на цих землях століттями. Ба більше, як буде показано далі, в певні історичні періоди місцева знать, духовенство та козаки вже мислили себе політичною «нацією». Однак, щоб асимілювати всі соціальні верстви в одне політичне ціле і перетворити розрізнене населення в єдину націю, потрібні були ідеологічна закваска сучасного націоналізму і робота кількох поколінь націоналістичної інтелігенції.

Говорячи про особливості українського національного руху, історики зазвичай беруть за основу схему, запропоновану в 1960-х роках Мирославом Грохом. Цей видатний чеський учений вивчав національні рухи східноєвропейських народів, які не мали безперервної традиції державності, власних еліт і тяглої літературної традиції рідною мовою. Грох показав, що національні рухи таких народів зазвичай проходили три стадії: 1) академічну (початковий інтерес до історії і культури свого народу), 2) культурну (створення еліти і поширення сучасної високої культури), 3) політичну (мобілізація мас національною елітою)².

Українські історики, серед них і автор цієї книги, намагалися створити періодизацію українського національ-

ного руху, яка б не суперечила концепції Гроха. І в Росії, і в Австро-Угорщині академічна стадія припала на кінець XVIII — початок XIX століття. Однак точку переходу українського руху від культурної до політичної стадії визначити вже не так просто, історики розташовують її десь між 1840-ми і 1910-ми роками. Траплялося так, що виникнення політичних організацій передувало формуванню сучасної національної культури; в інших випадках репресивна політика влади змушувала активних учасників національного відродження повернутися від політичної діяльності до «нешкідливої» культурної роботи³. Як показав історик Роман Шпорлюк, такі зовнішні стосовно соціологічного портрету грохівських національних рухів обставини, як політика імперських господарів України або регіональні геополітичні чинники, часто настільки спотворювали цю спрощену модель, що її неможливо було впізнати. Крім того, в епоху націоналізму політичну загрозу нерідко вбачали і в культурній, і в академічній роботі, а тому поділ між культурою і політикою радше штучний, а отже оманливий⁴. Можливо, саме історія України і повинна спростовувати стандартні парадигми і пояснення. Так, наприклад, незрозуміло, яку теоретичну модель слід використовувати, говорячи про радянський період, адже в 1920-х — на початку 1930-х років активно розвивалася українська культура. Один історик запропонував вважати цей відрізок, коли національний проект здійснювався за рахунок дер-

жавних ресурсів, четвертим етапом, що йшов за першими трьома у схемі Гроха⁵. (Можна сказати, що після тривалого періоду русифікації пострадянська Україна знову перейшла до цієї стадії.) Втім, усе це пояснює лише розвиток українського національного руху, але не більше, адже українські державні утворення, що існували в XX столітті, включали в себе великі національні меншини. Незважаючи на те, що ці державні утворення виникли в ході реалізації українського національного проєкту, всі вони передбачали, як мінімум теоретично, концепцію громадянської, політичної нації, до якої належать всі громадяни України, незалежно від їхньої національності. Насправді історія України XX століття — це, передусім, історія концептуального переходу від етнічної нації до політичної, і перехід цей відбувався на тлі бурхливих і руйнівних подій.

* * *

На момент виникнення сучасної історичної науки в XVIII–XIX століттях українці не мали власної державності. Тому імперська російська історіографія оголосила Київську Русь, козаків і колонізацію Північного Причорномор'я славними сторінками історії російської історії. У XIX столітті українські романтики-націоналісти вперше заговорили про те, що деякі з цих подій варто віднести до історії української, під якою вони розуміли історію етнічних українців. Однак більшість із них надалі вважали українців гілкою великої російської нації. Оста-

точно відокремити українську історію від російської зміг видатний історик Михайло Грушевський. Він заявив, що Київська Русь належить українцям, і написав тяглу історію українського народу з найдавніших часів⁶. У Радянському Союзі українську історію спочатку представляли як історію класової боротьби, спільної для всіх національностей. Потім про українців стали говорити як про молодших братів росіян, що звернулися до старшого брата з проханням про допомогу в революційній боротьбі й будівництві соціалізму⁷. Протягом останніх десятиліть радянської влади улюбленим жанром історичного письма стали багатотомні колективні монографії. Держава фінансувала видання гігантської 11-томної «Історії Української РСР», що являла собою збірник офіційних інтерпретацій історичних подій⁸. Крах комунізму 1991 року ознаменував повернення до самостійного мислення та жанру індивідуальної монографії. Безліч нових деталей, яких не було в «Історії Української РСР», увійшло в покликану замінити її книжкову серію «Україна крізь віки»⁹. Намагаючись урахувати останні архівні відкриття і нові інтерпретації відомих фактів, я використовував ряд свіжих книг та статей, найважливіші з яких перераховані в примітках. Одну з них слід відзначити окремо. Це блискуча праця Ярослава Грицака «Нарис Історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття» (1997)¹⁰, що зробила величезний внесок в українську історичну науку,

познайомивши вітчизняних науковців з західними концепціями і методологією. Чудова робота Грицака вплинула на дослідження багатьох сучасних українських істориків молодшого покоління. Як видно з приміток, багато чим я зобов'язаний науковим пошукам західних істориків України, особливо північноамериканським і західноєвропейським. До 1990-х років українська історія залишалася на периферії західної науки, а більшість фахівців у цій сфері були вихідцями з України. Роботи деяких істориків, наприклад, Івана Лисяка-Рудницького (1919–1984) або Романа Шпорлюка (нар. 1933), зіграли величезну роль у формуванні концептуального уявлення про сучасну українську історію і продовжують впливати на розвиток історичної науки в Україні¹¹. Уже після розпаду СРСР, 1995 року, американський історик Марк фон Гаген закликав до нового осмислення української історії як ідеального поля для постмодерністських досліджень дисконтинуїтету і взаємопроникності культурних кордонів¹². Можливо, науковці почули цей заклик, або ж річ у тому, що сьогоденні дослідники побачили нову стратегічну роль незалежної України в Європі, але факт залишається фактом — українська історія на Заході зараз на підйомі і продовжує залучати нове покоління істориків, не пов'язаних з Україною своїм походженням. У західних університетах курси з історії України обирає дедалі більше студентів, причому серед них стає менше представників української діаспори, євреїв чи менонітів,

предки яких колись покинули Україну. У ХХІ столітті українська історія приваблює молодих людей тим, що ставить під сумнів традиційну модель виникнення національних держав і відкриває нові концептуальні перспективи. Інтерес студентів поділяють політики і широка публіка, яка після «помаранчевої революції» 2004 року стала сприймати цю країну як поле битви між Росією і Заходом. Читач не знайде в цій книзі остаточних відповідей на всі питання, але хочеться вірити, що вона може стати непоганим відправним пунктом у вивченні сучасної України. Структура книги відповідає її головним завданням — розповісти про епоху соціальної мобілізації та масової політики. У першому розділі викладена коротка історія земель сучасної України від найдавніших часів до кінця ХVІІІ століття. У другому розділі мова йде про становлення українського національного руху в ХІХ столітті. Темп розповіді сповільнюється в третьому розділі, де йдеться про період 1890–1917 років. У наступних розділах дається детальний аналіз подій української революції та політики радянської влади в Україні в 1920-х роках, розповідається про епоху сталінізму в Україні, про історію українських земель, що не входили до складу СРСР, про післясталінський розвиток Української РСР, а також про роль України в розпаді Радянського Союзу. Останній розділ опи-

сує становлення незалежної України в період з 1991 року по осінь 2009 року. Якою буде наступна сторінка української історії? Майбутнє України і далі будуть визначати ті тенденції, про які піде мова в цій книзі, зокрема розбудова національної держави, створення ринкової економіки, розвиток політичної демократії, пошуки геополітичного статусу України між Росією і Заходом. Однак такі найважливіші для останніх двох століть лейтмотиви української історії, як національна мобілізація українців і виникнення незалежної України, вже не будуть відігравати провідної ролі в глобальному світі ХХІ століття. Інтеграція України в міжнародну економіку, поширення глобальної масової культури, не кажучи вже про ослаблення ролі національного уряду в разі вступу України до Європейського Союзу, — все це буде підривати ідею національної держави в тому вигляді, як її мислили кілька поколінь українських патріотів. Але це природний процес. Сучасна Україна стала результатом національного проекту, тим не менше її в кінцевому підсумку створили не націоналісти, і крім того, Україна завжди була багатонаціональною державою. Тепер Україна більше не мусить доводити своє право на існування, і є надія, що в ХХІ столітті основні зусилля держави буде спрямовано на будівництво ефективної демократії та забезпечення гідного життя для її громадян.

1

Розділ

Історичні корені сучасної України

*Печерські пагорби в Києві.
Скульптура Євгена Вучетича «Батьківщина-мати»
і куполи Києво-Печерської лаври.
Змагання у висоті мало в очах
радянської влади ідеологічне значення*

Отримавши 1991 року незалежність, нова українська держава заходилася складати поважний історичний родовід для сучасних політичних реалій. Створити з безлічі розрізних політичних, соціальних і культурних подій цілісну картину національної історії — завдання непросте, але й не вийнятово українське. Може здатися, що головною перешкодою в роботі українських істориків став брак безперервної державної традиції, однак зі схожими проблемами стикнулися, наприклад, і німецькі, і італійські науковці. Автори інших нових національних історій відчували не меншу спокусу писати історію заднім числом, представляючи події минулого так, ніби вони лише були підготовкою для утворення сьогоденної незалежної держави. Хай там як, українські вчені писали історію не з чистого аркуша. В їхньому розпорядженні були ще дореволюційні конценції істориків патріотичного спрямування, представників так званої національної школи, що їх потім підхопила українська еміграція на Заході. Крім того, на сучасних вчених впливали ідеї та методи

радянської історичної науки. Попри видимі розбіжності, обидві школи розглядали історію України передусім як історію етнічних українців. З погляду радянської науки, історія України нерозривно пов'язана з історією Росії. Натомість національна школа представляла минуле України як нескінченний ряд спроб створити українську державу. Проте в обох випадках у центрі уваги опинялася історія етнічних українців — виходячи з цього, формувалися уявлення про історію держави, про характер соціальної боротьби і про культурні процеси. І націоналісти, і радянські ідеологи вірили в існування етнічних груп, що мають чіткі характеристики і єдину історичну долю. Вивести коріння тієї чи іншої національності з далекого минулого означало забезпечити легітимність відповідного державного утворення, а обґрунтування точного моменту її виникнення як окремої етнічної групи ставало серйозним аргументом у визначенні нинішніх політичних кордонів. Тому і в радянській, і в емігрантській науці точилася нескінченна дискусія про український «етногенез».

Ці питання не втратили своєї актуальності і для сучасних істориків України, хоча сьогодні науковці набагато більше уваги приділяють моментам розриву тягlosti, історії меншин та іншим проблемам, що, як правило, опускаються при створенні офіційної версії національної історії. Віддаючи належне професійній спільноті українських істориків, слід сказати, що серед провідних фахівців навряд чи знайдуться прихильники ексцентричних теорій, згідно з якими древні археологічні культури є протоукраїнськими¹. Нова держава і українські історики віддають данину поваги багатій минувшині країни, незалежно від її етнічної приналежності. Наприклад, на першій серії українських гривень зображено такі різні історичні пам'ятки, як античні руїни грецької колонії в Криму (V століття до н. е.), собори часів Київської Русі та козацького періоду, а також шедевр архітектури часів Австрійської імперії — Львівський оперний театр (XIX століття).

Кому належать стародавні цивілізації?

На території сучасної України, як і в більшій частині Європи, люди жили за сотні тисяч років до того, як з'явилася перша відома цивілізація. Найраніші сліди існування людини, знайдені археологами в цих місцях, сягають 700 000 років. Ще більше доказів того, що у верхньому палеоліті (40 000–15 000 до н. е.) значну частину євразійської рівнини на північ від

Чорного моря населяли племена первісних мисливців і збирачів. Приблизно за 10 000 років до н. е. відступив останній льодовик і склався практично такий самий клімат і ландшафт, що й у сучасній Україні. Рільництво виникло приблизно за 5000 років до н. е. Люди навчилися вирощувати зернові культури і розводити худобу, і від полювання та збирання перейшли до осілого способу життя.

Найвідоміша рання землеробська цивілізація на території сучасної України носить назву трипільської культури (4000–2500 до н. е.; назву дали за місцем розкопок). Трипільці жили великими селищами, використовували дерев'яний плуг і, судячи з орнаментів на кераміці, мали багату духовну культуру. Ця високорозвинена цивілізація у Східній Європі була древніша, ніж єгипетська. Не дивно, що її пам'ятки займають почесне місце в українських музеях, хоча ніхто з поважних науковців не вважає трипільців предками сучасних українців².

Трипільська культура існувала до винаходу писемності, тому назву їй дали археологи. Першим історично зафіксованим народом, що жив у степах Північного Причорномор'я, були кімерійці (приблизно 1500–750 до н. е.). Попри те, що кімерійці згадуються в «Одісеї» Гомера, греки знали про них дуже мало. На основі аналізу археологічних даних і кількох згадок у писемних джерелах науковці дійшли висновку, що кімерійці були кочівниками і походили з Середньої Азії. Завдяки їм у причорноморських

степях з'явилися знаряддя праці з заліза, а також мистецтво верхової їзди. Близько 750 року до н. е. кімерійців витіснили скіфи — нова хвиля кочівників з Середньої Азії. Класичний світ уже знав трохи більше про своїх нових сусідів. «Батько історії» Геродот залишив розповідь про подорож до Скіфії, що містить чимало фантастичних описів цієї землі та її жителів³. Як і кімерійці, кочівники скіфи були вихідцями з іранських племен, але цілком можливо, що вони завоювали й асимілювали місцеве осіле населення⁴. Геродот розрізняє правлячу групу «царських скіфів» і «скіфів-орачів». У радянські часи деякі патріотично налаштовані історики вважали, що «скіфи-орачі» — це автохтонні землероби-праслов'яни. Але такі твердження, що досі зустрічаються і в українських, і в західних підручниках, нічим не обґрунтовані⁵. Незалежно від того, чи мешкали в цьому регіоні праслов'яни, археологічні дані показують, що населення на території сучасної України з найдавніших часів було поліетнічним.

У VII столітті до н. е. на північному узбережжі Чорного моря виникло кілька грецьких колоній. Це були комерційні форпости егейських полісів, що активно торгували зі скіфами. Скіфи пропонували продукти, що їх, очевидно, отримували в осілого населення: зерно, рибу, мед, хутро і рабів. Своєю чергою, скіфська верхівка купувала у греків вироби з металу, вино, ювелірні прикраси, одяг. Українські археологи знайшли безліч чудових художніх виробів і прикрас, виконаних в харак-

терному скіфському стилі з зображеннями тварин. Ці вироби були виготовлені скіфськими або грецькими майстрами спеціально для скіфів, що дозволяє говорити про вишукані смаки і розвинену естетичну культуру скіфської еліти⁶.

Утім, класичні середземноморські цивілізації знали скіфів передусім як вправних і безжалюбних воїнів. 513 року до н. е. вони встояли під натиском перського царя Дарія I. Це була перша зафіксована в джерелах війна на землях майбутньої України. Скіфи успішно відбивали напади кочівників на сході і навіть розширювали свої території на захід, поки їх 339 року до н. е. в битві на Дунаї не розбив македонський цар Філіпп II, батько Олександра Македонського.

Приблизно в той самий час зі сходу прийшла нова хвиля кочівників. Близько 250 року до н. е. племена, відомі грекам як сармати, захопили державу, що простягалася углиб суші, і, можливо, асимілювали скіфів. (Рештка скіфів протрималася в Криму до 200 року н. е.) Подібно до інших кочових племен, які колись панували в євразійських степах, сармати були неоднорідні в культурному й етнічному плані. Найімовірніше, це була вільна конфедерація племен, тимчасово об'єднаних під владою найсильнішого з них. Спочатку сармати воювали з грецькими колоніями, але потім, наслідуючи приклад скіфів, налагодили з ними торговельні зв'язки.

Грецькі колонії Північного Причорномор'я у той час процвітали. Такі

багаті міста, як Тіра, Ольвія, Херсонес, Феодосія, Фанагорія і Пантікапей завдячували своїм добробутом передусім торгівлі зерном зі скіфами і сарматами, крім того, вони займалися рибним промислом, виноробством, виробництвом предметів з металу. Пізніше деякі грецькі колонії отримали незалежність від своїх егейських метрополій. У V столітті до н. е. кілька колоній об'єдналися в сильне Боспорське царство, що проіснувало до 63 року до н. е., коли римляни завдали поразки останньому Боспорському царю Мітридату VI⁷. Починаючи з II століття до н. е., політична нестабільність і занепад торгівлі послаблювали значення грецьких колоній, які тепер перебували під протекторатом Римської імперії. У наступні століття нові хвилі кочівників практично знищили колись активне життя прибережних міст.

Перші набіги кочівників в новому тисячолітті відбувалися не зі сходу, а з північного заходу. Наприкінці II століття н. е. сарматів підкорили германські племена готів. Вони також захопили грецькі міста на узбережжі. Утім, готське панування тривало недовго — зі сходу наступали інші орди кочівників. Цього разу українським степом пронеслися не індоєвропейські, як скіфи і сармати, а тюркські племена: гуни прийшли сюди наприкінці IV століття, булгари й авари — в VI, хозари — в VII. 1972 року один екстравагантний український письменник опублікував роман про гуна Аттілу⁸, який нібито був київським князем і мав українське ім'я Богдан Гатило. Однак насправ-

ді Аттіла, як і решта тюркських кочівників, не мав жодного стосунку до слов'ян. Ми можемо відновити маршрут цих кочових племен — вони прямували з Азії до Європи і проходили через велику євразійську рівнину, яка тисячоліттями слугувала чимось типу магістралі між двома континентами. Серед усіх цих народів тільки хозари помітно вплинули на древніх слов'ян.

Хозари понад два століття контролювали регіон на північ від Чорного моря і Кавказу, створюючи стабільне політичне довкілля для виникнення нової східнослов'янської цивілізації. Хозари підкорили степ тоді, коли Візантійська імперія утвердила свою владу в Середземномор'ї, відродивши, зокрема, грецькі колонії в Північному Причорномор'ї. В міру того, як відроджувалися старі торгові шляхи, хозари почали постачати в прибережні торгові міста зерно, рибу, мед, хутро і рабів. Хозарська еліта сповідувала християнство, іслам та іудаїзм, проте на початку IX століття каган і знать зробили остаточний вибір на користь іудаїзму. Політичне та економічне життя Хозарського каганату зосереджувалося в пониззі Дону й Волги (тобто на територіях, розташованих на схід від сучасної України), проте сфера його впливу охоплювала все Подніпров'я та Крим. Хозари контролювали важливі торговельні шляхи, що сполучали Візантію, Північну Європу та Близький Схід; під їхньою владою перебувала й північно-східна частина Великого шовкового шляху з Китаю. Імовірно, з середини VIII століття серед підлеглих кагана-

ту народів, що платили хозарам данину, були і східні слов'яни, які жили в Подніпров'ї⁹.

Походження слов'ян — одне з найбільш суперечливих питань в історії. У нас немає надійних доказів їх присутності на євразійській рівнині до VI століття, тому питання про первісну батьківщину слов'ян досі відкрите. Більшість сучасних дослідників дотримуються думки, що слов'яни були автохтонним населенням Східної Європи, а їхня батьківщина — землі на північ від Карпат, територія сучасної Східної й Центральної Польщі та Північно-Західної України¹⁰. Мабуть, протягом століть землероби-слов'яни повільно просувалися в різних напрямках. Деякі археологи атрибують слов'янам так звані зарубинецьку (близько 200 до н. е. — 200 н. е.) і черняхівську (близько 200–400 н. е.) культури в центральній частині сучасної України. (Інші фахівці відносять ці археологічні культури відповідно до балтів і готів.) Є підстави вважати, що згадуваний античними істориками потужний племінний союз антів, який існував з IV до початку VII століття, принаймні, частково складався зі слов'ян. Найраніші археологічні знахідки на території України, які можна точно ідентифікувати як слов'янські, датуються V століттям. Перші достовірні дані про проживання слов'ян в цьому регіоні з'являються в роботах візантійських і готських істориків VI століття¹¹.

Судячи з даних археології та письмових джерел, слов'янська експансія на

1. Копія Збручанського ідола в Києві

територію сучасної Центральної України прискорилася в середині VII століття. На цей час войовничі кочівники авари, що раніше знищили конфедерацію антів, пішли на захід, і над євразійською рівниною встановили контроль хозари. Це дало змогу кільком східнослов'янським племенам міцно укріпитися в Подніпров'ї. Перераховані в «Повісті временних літ» слов'янські племена (цей літопис початку XII століття — основне писемне джерело з ранньої історії східних слов'ян), по суті, були великими племінними конфедераціями зі своїми вождями, містами і численними укріпленими поселеннями. Найсильнішим

племінним союзом стали поляни, столицєю яких був Київ. Східні слов'яни обробляли землю і вирощували худобу; ймовірно, розширені сім'ї або цілі громади працювали спільно. Племена мали спільні язичницькі вірування, які персоніфікували сили природи; спільною була і мова, яка належала, на думку вчених, до східної підгрупи колись єдиної слов'янської мови. (Згідно з сучасною лінгвістичною класифікацією, до східних слов'ян належать білоруси, росіяни та українці; до західних — чехи, поляки та словаки, а до південних — болгари, хорвати, македонці, серби і словенці.)

У VIII столітті частину слов'янських племен підпорядкували собі хозари. Слов'яни мусили платити хозарам данину, але водночас вони мали змогу торгувати зі своїми підприємливими східними сусідами. У середині IX століття внутрішня політична криза, а також набіги нових кочівників зі сходу — печенігів, послабили хозарську державу, і вожді слов'янських племен вирішили скористатися ситуацією. Як повідомляє «Повість временних літ», 862 року східні слов'яни запросили варягів зі Скандинавії «княжити» і «володіти» ними. Варяг на ім'я Рюрик встановив свою владу на півночі в Новгороді і дав початок династії, яка правила спочатку в Києві, а потім у Москві до кінця XVI століття. Об'єднання східних слов'ян під владою варягів призвело до створення Київської Русі, від якої ведуть відлік своєї державності сучасні Україна, Білорусь і Росія.

Київська Русь та її спадщина

Роль варягів у створенні першої східнослов'янської держави впродовж кількох століть була предметом запеклих суперечок. Згідно з норманською теорією, Київську державу заснували варяги, відомі Західній Європі під ім'ям вікінгів і норманів. Однак російські та українські історики-анти-норманісти стверджують, начебто варяги використали вже наявні політичні структури слов'ян. Ця суперечка далека від завершення, однак більшість сучасних дослідників сходяться на думці, що Київська Русь виникла в результаті взаємодії варязьких вождів з місцевим слов'янським населенням, а не просто створена варягами. Князі і князівські дружини століттями зберігали скандинавські імена, але самих варягів було мало і вони швидко асимілювалися у східнослов'янську культуру¹².

Початкова політична історія Київської Русі оповита туманом. За легендою, записаною в «Повісті временних літ», Київ заснували три брати Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь. Оскільки імена ці слов'янські, деякі дослідники припускають, що Кий був вождем племінного союзу полян. 1982 року під час пишних святкувань умовного 1500-річчя Києва чотирьом засновникам міста було споруджено пам'ятник на березі Дніпра — у такий спосіб стверджувалося слов'янське походження української столиці. Проте незалежно від того, хто

й коли заснував місто, вигідне розташування на Дніпрі, важливого торговельного шляху, наприкінці IX століття приваблювало сюди варягів. 882 року варязький вождь на ім'я Олег (Хельгі) спустився Дніпром з Новгороду і захопив Київ. Яким саме стосунок Олег мав до Рюрика і свого наступника князя Ігоря, залишається невідомим.

У наступному столітті Київська держава суттєво розширила свою територію. Олег дав відсіч хозарам, а 907 року уклав перший торговельний договір з Візантійською імперією. Його наступник Ігор (Інгвар) і вдова Ігоря Ольга (Хельга) продовжили силою об'єднувати східнослов'янські племена. Крім того, Ольга здійснила подорож до візантійського імператора в Константинополь. Її син Святослав Завойовник (962–972) — перший київський князь зі слов'янським ім'ям — увійшов в історію як типовий варязький воїн, що проводив більшу частину часу у військових походах. На східному напрямку Святослав завдав остаточної поразки хозарам і спалив їхню столицю, на північному — підкорив слов'янське плем'я в'ятичів, а на півдні дійшов зі своїм військом до самих Балкан. Завоювавши Болгарське царство, Святослав рушив на Візантійську імперію. Можливо, саме на Дунаї він збирався заснувати нову столицю своєї величезної держави. Однак у битві з візантійцями Святослав зазнав поразки, а на зворотньому шляху потрапив у засідку і був убитий кочівниками-печенігами. Як розповідає літопис,

печенізький хан наказав зробити з черепа Святослава чашу для вина.

Правління сина Святослава князя Володимира в 980–1015 роках (його також називають Красним Сонечком, Хрестителем, св. Володимиром) стало періодом внутрішньої консолідації. Перші варязькі князі розглядали свої володіння, насамперед, як інструмент для отримання зиску: влада над цими землями приносила їм данину і дозволяла контролювати торговельні шляхи. За Володимира на Русі почали формуватися державні інституції. 988 року Володимир прийняв християнство як державну релігію, віддавши перевагу візантійській церкві, яка потім перетворилася на православну. Літопис містить цікаву розповідь про те, як Володимир відрадив послів у далекі краї розвідати про тамтешні релігії: іслам, іудаїзм, західне та візантійське християнство. І відкинув іслам нібито через заборону вживати алкоголь, сказавши: «Для Русі пиття — веселість, не можемо без того бути». Хоча вся ця історія звучить радше як легенда, а не як опис реальних подій, дослідники знайшли свідчення про згадані дипломатичні місії¹³. Хай там як, цей епізод показує, що рання Київська держава існувала на перехресті різних культур. Вибір на користь візантійського християнства пояснюється не лише красою церковних служб, як про те говорить літопис, а й тісними контактами Києва з Візантійською імперією.

Ідея єдиної релігії, а також ієрархічна організація церкви створили модель для державного будівництва. Володи-

мир прибирав з площ ідолів язичницьких богів і будував християнські храми, водночас він відбирав владу у місцевих правителів і ставив на їхнє місце своїх численних синів і намісників. Військові дії Володимир вів переважно на заході, приєднавши території нинішніх Західної України та Литви. Одруження князя з родичкою візантійського імператора (згідно з літописом — його сестрою) значно підвищило авторитет київської князівської династії.

Син Володимира Ярослав Мудрий (1036–1054) об'єднав Русь після тривалої міжусобної війни, що почалася після смерті батька. Він також приборкав кочівників-печенігів, які регулярно здійснювали набіги на Київську державу після падіння на сході Хозарської держави. Проте в історію Ярослав увійшов, насамперед, завдяки тому, що підтримував культуру та освіту, оновив і кодифікував норми звичаєвого права. У «Повісті временних літ» згадуються засновані за Ярослава школи і скрипторії, де переписували книги, а пошук легендарної «бібліотеки Ярослава» довгий час не давали спокою українським археологам-любителям¹⁴. Взявши за зразок Візантію, Ярослав почав будувати головну церкву держави; як і константинопольський храм, київський собор був присвячений Святій Софії, проте мав дещо інші архітектурні форми. Початковий суворий вигляд Софії Київської захований за бароковим оздобленням середини XVIII століття, але всередині храму можна побачити стародавні фрески і мозаїки часів Ярослава.

За Ярослава Мудрого Русь зміцнилася зв'язки з Західною Європою — це сталося, зокрема, завдяки майстерній шлюбній дипломатії. Сам Ярослав був одружений з дочкою шведського короля, його зятями стали королі Франції, Норвегії та Угорщини. Сучасні українці особливо пишаються Анною Ярославною, яка 1049 року вийшла заміж за французького короля Генріха I і до повноліття свого сина короля Філіпа I відіграла помітну роль при дворі¹⁵.

Тим не менш, Ярославу не вдалося забезпечити внутрішньої єдності своєї держави, яка на той момент була найбільшою в Європі. Як і багато інших середньовічних держав, Русь часів Ярослава являла собою сукупність слабо пов'язаних між собою князівств і не мала розвиненого центрального адміністративного апарату. Ситуація ускладнювалася тим, що Рюриковичі не дотримувалися майоратного принципу престолонаслідування, коли влада переходить від батька до старшого сина. Існувала заплутана система наслідування за старшинством: влада переходила від старшого брата до молодшого і від наймолодшого дядька до найстаршого племінника. Усе це призводило до постійних братовбивчих воєн. По суті, і Володимир, і Ярослав Мудрий зійшли на київський престол силою, порушивши принципи старшинства. Крім того, київські князі сприймали Русь як вотчину великої родини Рюриковичів. За прикладом попередників, Ярослав перед смертю розділив князівства між синами і племінниками; тим самим він посла-

бив державу, залишивши її без єдиного правителя¹⁶.

Окрім внутрішніх усобиць, єдність Київської держави підривали напади половців та печенігів — нових кочівників зі сходу. За винятком короткого перепочинку в період правління Володимира Мономаха (1113–1125), коли Київ повернув собі політичний вплив і став центром нового культурного піднесення, федерація князівств поступово розпадалася. Київ втратив першість, а в XII столітті місто кілька разів руйнували ворожі князі. Деякі автори приділяють особливу увагу подіям 1169 року, коли володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський пограбував, розорив і спалив Київ — цей епізод розглядається як перший випадок російської агресії

2. *Абраам ван Вестерфельд. Софія Київська. Вид зі сходу (1651, копія XVIII ст.)*

проти України¹⁷. Але князі XII століття не мислили сучасними національними категоріями; найпевніше, Андрій вважав, що бореться з іншими претендентами на спадщину свого діда Володимира Мономаха. Нам набагато цікавіше його рішення не переносити княжий двір у завойоване місто, адже це означало занепад Києва як політичного центру держави. У XIII столітті Київська Русь досягла своїх максимальних розмірів: вона включала в себе майже всю Україну і Білорусь у їхніх сьогоднішніх кордонах, а також охоплювала значну частину європейської Росії. Однак киеворуські князівства, в кожному з яких

тепер правила своя спадкова династія, вели відокремлене політичне й економічне існування.

З моменту виникнення Київської Русі і аж до її занепаду величезну роль в економічному житті держави відігравала зовнішня торгівля. Свого часу саме розвиток торгового шляху від Балтики до Чорного моря привабив підприємливих варягів на береги Дніпра. Князі й купці вели активну торгівлю з Візантією, пропонуючи рабів, мед, хутро, віск і зерно. З Візантійської імперії і Близького Сходу купці везли вино, ювелірні прикраси, тканини, предмети мистецтва та зброю з металу. Однак у XII столітті серйозною загрозою торговому шляху Дніпром стали кочові племена половців, араби більше не контролювали середземноморські торговельні маршрути, а економічний вплив Візантії слабшав. Шлях по Дніпру «з варяг у греки» втратив своє значення, що змусило Русь переорієнтувати торгівлю на захід, в бік Польщі та Німеччини. Утім, важливу роль торгівля грала лише для вищого та середнього класу, переважна ж більшість населення Русі жила рільництвом.

Опинившись серед східнослов'янського населення, варяги зберігали свою мову і культуру протягом ще якихось ста років, поки зі Скандинавії прибували нові люди. Як свідчать літописи, у Київській Русі проживали й інші етнічні групи: у великих містах це були вірменські, німецькі, грецькі та єврейські купці, на півдні країни — дружні тюркські племена, так звані чорні клобуки¹⁸.

Київська Русь успадкувала багату культурну традицію Візантії, засвоєну при посередництві церкви. На відміну від Риму, Константинополь допускав використання місцевих мов у богослужінні, а наприкінці IX століття візантійські місіонери з Балкан Кирило і Мефодій, які тоді проповідували в чеських землях, створили для церковних потреб слов'янську азбуку-глаголицю. Згодом на основі грецьких літер їхні болгарські учні розробили кирилицю. Цей алфавіт сприяв поширенню нової літературної мови, так званої церковнослов'янської, якою в Київській Русі та інших слов'янських землях, що підпадали під сферу впливу Візантії (наприклад, в Болгарії та Сербії), створювалася релігійна і світська література.

Візантійський вплив був особливо помітний в образотворчому мистецтві та архітектурі. Багато киеворуських художників та архітекторів за походженням були греками, на Русь їх запрошували князі. Серед привезених ними культурних традицій найкраще прижився іконопис. У руських церквах, як і у візантійських, діяла заборона на скульптурні зображення та інструментальну музику. Що стосується давньоруської літератури, то тут Візантія впливала не безпосередньо, а через Болгарію. У літературі киеворуського періоду домінували релігійні форми і мотиви. Рукописні книги зазвичай являли собою християнські роздуми, проповіді, гімни, житія святих. Іноді ці жанри дозволяли створювати захопливу картину повсякденного життя (так

монахи-автори «Патерика», розповідаючи про життя святих затворників Києво-Печерського монастиря, залишили багатий матеріал і про світське життя) або сформулювати офіційну ідеологію того часу (як це зробив глава руської церкви XI століття митрополит Іларіон у творі «Слово про закон і благодать»). Світська література була представлена, насамперед, літописами, головний з яких — «Повість временних літ» — датується початком XII століття. Єдиний давньоруський епос, який дійшов до нас, — «Слово о полку Ігоревім», — оповідає про війну чернігівського князя з кочівниками 1185 року. Деякі науковці вважають цей текст пізнішою підробкою¹⁹.

Церковнослов'янська була мовою високої культури і поширилася в усіх давньоруських землях. Однак у звичайному житті, мабуть, побутували східнослов'янські діалекти, які з часом трансформувалися в українську, білоруську і російську мови. Як вважають науковці, прямою попередницею сучасної української мови була простонародна мова, якою говорили в Києві тисячу років тому. На дискусію про те, коли саме сформувалися характерні особливості української мови, впливає і те, що Україна і Росія виборюють одна в одній право називати себе прямим спадкоємцем Київської Русі. Сучасні українські дослідники розділилися на дві групи: одні, як це було прийнято в радянській науці, вважають, що українська мова сформувався в XIII–XIV століттях, інші говорять про більш ранній пері-

од її становлення: кінець XI — початок XII століття²⁰. Попри неясність у питанні про час мовного розмежування, можна з упевненістю говорити про те, що політичні розбіжності між українськими землями і європейською частиною Росії закріпилися після монгольської навали.

У 1237–1240 роках монголи — остання хвиля кочівників зі сходу — приєднали Київську Русь до своєї величезної імперії, заснованої Чингісханом. Їхня армія на чолі з онуком Чингісхана Батием (Бату) була неоднорідна в етнічному аспекті — вона складалася з безлічі тюркських племен, тому східні слов'яни називали ординців татарами, а не монголами. Монгольська армія використовувала політичну роздрібленість руської держави і в кровопролитних битвах одне за одним захоплювала руські князівства. Унаслідок тривалої облоги в грудні 1240 року монголи захопили Київ, а потім майже повністю знищили місто. Однак опісля навали вони майже не втручалися у внутрішнє життя Русі. Як і інші кочівники до них, монголи збирали данину з місцевих князів і брали плату за пересування головними торговими шляхами. Нові господарі степу навіть сприяли відродженню торгових центрів на чорноморському узбережжі (тоді ці міста належали італійським купцям з Генуї), а також вели торгівлю з середземноморськими країнами, тобто відігравали таку саму роль, що й скіфи дві тисячі років тому.

Місце Києва, який занепав ще до монголів, зайняли інші сильні кня-

зівства: Галицько-Волинське — на південному заході, Володимиро-Суздальське — на північному сході і Новгород — на півночі. Перші два центри постійно прагнули об'єднати навколо себе роздроблені землі, проте певний час монголам вдавалося цьому завадити. Однак Галицько-Волинське князівство, Володимиро-Суздальське князівство і його наступник Велике князівство Московське претендували на політичну спадщину Київської Русі. Сучасні українські історики звертають особливу увагу на Галицько-Волинське князівство і називають його «державою», а не просто одним з киеворуських «князівств»; на їхню думку, історія цього князівства належить історії України²¹.

Землі Галичини і Волині мали стратегічно вигідне розташування на перехресті важливих торговельних шляхів, також тут існували великі поклади солі, яка на той час була цінним товаром. На самому початку XI століття ці землі були об'єднані в одну сильну державу. За часів правління князя Данила Галицького (1238–1264) Галицько-Волинське князівство досягло піку свого політичного впливу. Данило приборкав впливову місцеву аристократію, зупинив наступ німецьких рицарів на заході і спробував створити військову коаліцію проти монголів. З цієї метою він шукав союзу з найближчими західними сусідами, а 1253 року прийняв з рук папи королівську корону. Однак в організації антимонгольського хрестового походу Данила спіткала невдача. І хоча 1255 року він власни-

ми силами розбив монголів, 1259 року перевага монгольського війська змусила його припинити боротьбу. Під владою наступників Данила Галицько-Волинське князівство вступило в період стабільності, а потім поступово прийшло до занепаду. У першій половині XIV століття династія Данила перервалася. 1378 року, після кількох громадянських воєн та іноземних вторгнень, Галичину приєднала до себе Польща, а Волинь ще до цього опинилась під владою литовців.

Наприкінці XIV століття східнослов'янські землі на території сучасної України контролювали монголи на сході і деякі сусідні європейські держави (насамперед, Литва і Польща) — на заході. Закарпаття належало Угорщині, північна частина Буковини — Молдавії. Серед західних сусідів найвпливовішим було Велике князівство Литовське. Князь Міндовг лише в середині XIII століття об'єднав войовничі литовські племена, а його наступники вже контролювали величезні території у Східній Європі — від узбережжя Балтики до Подніпров'я²². Після перемоги над монголами у битві при Синіх Водах 1362 року (битва відбулася біля сучасної річки Синюхи на півдні України) Велике князівство приєднало до себе більшу частину східнослов'янських земель на захід від Дніпра і найближчі території на Лівобережжі, ставши в такий спосіб найбільшою державою в Європі. У цей час на північному сході московські князі з допомогою монголів підпорядкували собі Володимиро-Суздальське кня-

зівство. Так було підготовлено ґрунт для боротьби двох міцніючих держав за землі Київської Русі, так само як і для майбутнього українсько-російського суперництва за її культурну спадщину²³.

У східнослов'янських землях під владою Литви збереглися політична еліта, соціальна структура, правові норми, православна релігія і мова. Місцевий варіант церковнослов'янської став, по суті, державною мовою. Наприкінці XIV століття колишні землі Київської Русі становили дев'ять десятих території Великого князівства Литовського. Руські князі та знать родичалися з литовською аристократією і зберігали свою владу в ролі воєначальників, намісників і великих землевласників. Однак 1385 року Литва уклала династичний союз з Польщею, наслідком якого, зокрема, стало прийняття католицизму як державної релігії. Руській еліті довелося боротися за свої політичні права, які повернули православній знаті лише 1434 року. Водночас руська знать хотіла отримати доступ до величезних політичних привілеїв, яких польська шляхта домоглася від своїх королів. 1569 року, коли Польща й Литва уклали тісніший державний союз, українські землі Волині, Поділля та Київщини з санкції місцевої знаті було приєднані до польської корони²⁴. Наприкінці XVI століття руські східнослов'янські землі в Подніпров'ї стали називати Україною, що означало «прикордонна область». (Однак національне позначення «українці» з'явилося лише в XIX столітті.)

Ще до того, як українські території було зібрано в польській частині Речі Посполитої, на півдні з'явився новий сильний суперник — татари. Татари були тюркським народом, який у XIII столітті становив значну частину багатонаціональної монгольської армії. Наприкінці XV століття татари, які після завоювання Русі осіли в Криму, відділилися від ослабленої монгольської імперії. Кримсько-татарська держава на чолі з ханом стала васалом Туреччини. Починаючи з 1480-х років, татари майже щороку залишали свої кримські стоянки і здійснювали набіги на українські землі. Кочівників цікавили, насамперед, бранці, яких потім продавали на невільничих ринках Криму. Наявність постійної татарської загрози сприяла виникненню козацтва — соціальної групи, яка справила величезний вплив на подальший хід української історії.

Козацький період

Польське правління на українських землях, які утворили шість воєводств Речі Посполитої, призвело до серйозних соціальних і культурних змін. У Київській Русі між соціальними групами були цілком проникні межі, поляки ж ввели європейську систему замкнутих соціальних станів. Найбільш упривілейованою групою була шляхта. Українські магнати й раніше володіли величезними землями і зберігали значний вплив у регіоні, але нові землі на кордоні зі степом польські королі дарували польській шляхті. Змішані шлю-

би, соціальний престиж католицизму, а також поширення польської системи освіти працювали на асиміляцію місцевої знаті. В ранньомодерний період до загибелі нації швидше вела втрата власної політичної еліти, ніж іноземне панування. Українські історики списали чимало сторінок, засуджуючи шляхту, «зрадників» національних інтересів. Проте, як показала Наталя Яковенко, на початок XVII століття руські князівські та шляхетські родини ще виступали в ролі національної еліти і в такий спосіб забезпечували спадкоємність місцевих соціальних і культурних інститутів від киеворуських часів до періоду козацтва²⁵.

Соціальна історія цієї епохи має безліч різних аспектів. За поляків швидко розвивалися міста і містечка, а найбільші з них отримали магдебурзьке право. Однак власники міст запрошували селитися в них німців, поляків і євреїв; це призводило до витіснення чи асиміляції православних русинів. Польща XVI століття перетворювалася на «житницю Європи», що відбивалося і на становищі селян. Аби добути з торгівлі зерном якомога більший зиск, шляхта переходила на систему фільварків. Це призводило до закріпачення селян, яким дедалі частіше доводилося працювати на панській землі, а не виплачувати невелику ренту, як це було раніше. Ситуація дещо відрізнялася в малонаселеному Подніпров'ї, яке жило в постійному очікуванні татарських набігів. З метою колонізації цієї території польські магнати звільняли селян від податків і трудо-

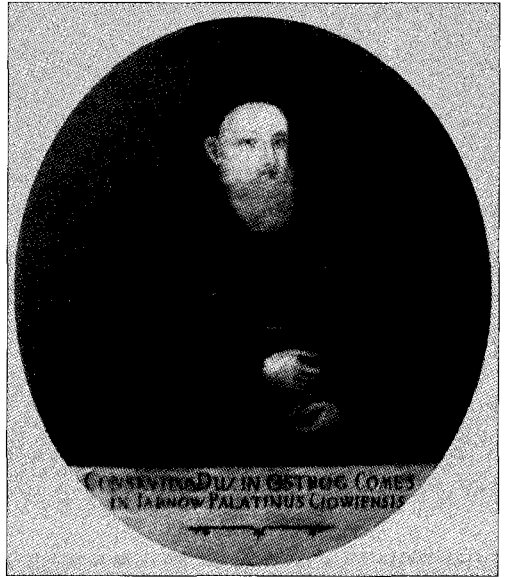
вих повинностей на термін до тридцяти років.

Що стосується культури, то завдяки приєднанню українських земель до Польщі сюди прийшли прогресивні ідеї з Заходу. На відміну від Московського царства, Польща вповні відчувала на собі ренесансну культурну революцію з її гуманістичними ідеями, повагою до наук, літератури і мистецтв. За польського посередництва до українських земель докотилося відлуння ще одного потужного інтелектуального вибуху — Реформації²⁶. Наприкінці XVI століття польський католицизм почав контрнаступ, але сприятливий інтелектуальний клімат того часу встиг пожвавити українське культурне життя. Може здатися дивним, що культурний підйом, викликаний польським впливом, набрав форми антипольського православного відродження. Річ у тому, що православні магнати вважали релігію основним складником ідентичності. Вони засновували православні школи та друкарні. 1580 року в містечку Острог на Волині — родовому гнізді казково багатого «некоронованого короля України» князя Костянтина Острозького — було засновано знамениту Острозьку академію²⁷. Наступного року в заснованій тут друкарні вперше було надруковано повний текст Біблії церковнослов'янською мовою. Православні містяни об'єднувалися в церковні братства, щоб відстоювати свої релігійні, культурні та інші спільні інтереси.

Після укладання Берестейської унії 1596 року почався активний роз-

виток релігійної полемічної літератури. Криза в православній церкві і тиск з боку поляків-католиків змусили більшість українських православних єпископів підписати акт об'єднання з Римом, внаслідок чого виникла уніатська (або греко-католицька) церква. Вона зберігала візантійський обряд, але главою і верховним авторитетом у питаннях віри визнавала папу. Польська влада активно підтримувала нову церкву на шкоду православній. З самого початку унію прийняла більша частина єпископів, однак переважна маса православного українського населення поставилася до неї з недовірою. (Протягом наступних століть греко-католицька церква утвердилася в Західній Україні і стала центром національного життя для тамтешніх українців.) У відповідь 1620 року в Києві було висвячено нових єпископів замість тих, хто перейшов в унію. 1632 року православний митрополит Петро Могила заснував перший вищий східнослов'янський навчальний заклад — Києво-Могилянський колегіум²⁸. Відновлення православної церковної ієрархії і створення Києво-Могилянського колегіуму були б неможливими без підтримки козаків, які стали новими захисниками соціальних, політичних і релігійних прав України²⁹.

Слово «козак» тюркського походження, в перекладі означає «вільна людина». У XV столітті невеликі групи озброєних людей, мисливців і рибалок — в основному селяни-втікачі — почали селитися на південно-

3. Невідомий художник. Портрет Костянтина Костянтиновича Острозького. Копія кінця XVII ст. (?)

му кордоні зі степом. Жінок серед них практично не було, а згодом їм взагалі було заборонено проживати на Запорозькій Січі — в головному козацькому осередку. В XVI столітті, коли польські правителі і магнати поставили собі за мету колонізувати український степ, їм стало вигідно брати козаків на прикордонну службу. Козаки мали вартувати кордони від татарських набігів, але часто вони влаштовували самостійні вилазки і переслідували ворога в степу. Іноді козаки нападали на татарські селища на чорноморському узбережжі, звільняли бранців і захоплювали здобич. З часом козаки перетворилися на серйозну військову силу, з якою дово-

4. Петро Могила. Копія XVIII ст.
з оригіналу першої половини XVII ст.

дилося рахуватися. У 1552–1554 роках легендарний канівський староста, оборонець православ'я і герой українських народних пісень князь Дмитро Вишневецький на прізвисько Байда, заклав козацьку фортецю в нижній течії Дніпра. Він об'єднав кілька груп козаків, що відтепер оселилися в новій фортеці — Запорозькій Січі³⁰.

На кінець XVI століття чисельність козаків настільки зросла, що з цього моменту про них можна говорити як про окрему соціальну групу. Польські королі надали козакам певні права і свободи, але водночас намагалися обмежити їхню кількість, для чого був складений так званий реєстр. Однак постійний приплив утікачів збільшу-

вав кількість козаків, а також сприяв зростанню невдоволення польськими магнатами. Наприкінці XVI — на початку XVII століть усе це вилилося в кілька кривавих козацьких повстань проти польської влади. Під проводом гетьмана Петра Сагайдачного козаки брали участь у війнах Польщі проти Московії і Туреччини (1614–1622). Будучи ватажком сильного війська, Сагайдачний користувався достатнім впливом, щоб відкрито виступати на захист православ'я в Україні. Так 1620 року він сприяв відновленню православної церковної ієрархії³¹. У 1630-х роках поляки придушили ще кілька козацьких повстань. 1638 року права козаків було обмежено, реєстр скорочено, а на місце гетьмана поставлено королівського комісара.

Польські автори XVII століття називали 1638–1648 роки епохою «золотого спокою» в Україні, однак насправді соціальна і релігійна напруженість зростала. Колись вільне населення степового прикордоння потрапило в кріпацтво і від 3 до 6 днів на тиждень мусило працювати на поміщика. Ситуація ускладнювалася тим, що польські землевласники жили в інших місцях — свої великі наділи вони передавали орендарям, як правило, євреям; щоб повернути витрати, орендарі прагнули витиснути з селян якнайбільше. Русини в містах почувалися скривдженими порівняно з поляками, німцями і євреями. Козаки були незадоволені скороченням реєстру і вимагали, щоб їх визнали окремою соціальною групою з гарантованими правами і свободо-

дами. Православна церква, яка з волі польської влади від 1595 до 1632 року була поза законом, боролася з наступом католиків і уніатів на свою традиційну територію, вимагала повного відновлення прав і повернення власності.

1648 року в атмосфері загального невдоволення козацький старшина Богдан Хмельницький (бл. 1595–1657) підняв повстання, яке перекроїло всю політичну карту Східної Європи. Спочатку дії Хмельницького були наслідком приватного конфлікту з місцевим польським чиновником, який викрав його жінку і захопив маєток, але з часом Хмельницький проявив себе справжнім національним лідером, далекоглядним вождем, блискучим полководцем і державним діячем. Повстання швидко охопило Наддніпрянську Україну, все нові й нові регіони. Розпочавшись як козацьке повстання проти польської влади, воно перетворилося на масштабну селянську війну проти земельних магнатів і релігійну війну православних проти католиків, уніатів та іудеїв. На чолі з гетьманом Хмельницьким об'єднане військо козаків, селян і союзників-татар двічі завдало нищівної поразки польській армії під Жовтими Водами і Корсунем. Армія Хмельницького захопила Наддніпрянську Україну і на певний час зайняла Галичину на заході. Продовжуючи наступ, повстанці влаштовували масові вбивства поляків, українців-уніатів і євреїв, яким не вдалося врятуватися втечею. Під час повстання жахливих втрат зазнало єврейське населення: єврейські хроніки того часу повідомля-

ють про 100 000 жертв, сучасні українські історики вважають, що загиблих євреїв було близько 16 000³². Поляки у відповідь теж влаштовували масову різанину українського населення. Особливою жорстокістю прославився українець за походженням князь Єремія Вишневецький — внучатий племінник легендарного козацького гетьмана Дмитра Вишневецького та батько майбутнього польського короля.

За умовами перемир'я, підписаного в серпні 1649 року в містечку Зборів, було створено автономну українську козацьку державу — під владу гетьмана Хмельницького переходили три воеводства Речі Посполитої, на території яких скасовувалася влада польської шляхти. По суті незалежне державне утворення незабаром сформувало власний військово-адміністративний апарат і почало вести зовнішню політику. Хмельницький виявився майстерним правителем. Іноземні автори іноді порівнювали його з іншим бунтівником, що перейшов у розряд державних діячів, — Олівером Кромвелем. Сучасні українські історики та політики нерідко перебільшують роль Хмельницького. Його називають Богданом Великим, «батьком вітчизни», приписують йому риси сучасного націоналіста, який відстоює політичну незалежність своєї нації³³. Але гетьман справді говорив про звільнення всього «руського» народу, а останні дослідження показали, що поняття «руського» народу як релігійної та культурної спільноти склалося ще до Хмельницького³⁴. Після початку повстання козаки поча-

5. Богдан Хмельницький
на гравюрі В. Гондіуса (1651)

ли відігравати роль політичного класу України, яка раніше належала руській шляхті. Однак жорстокість Хмельницького стосовно селян і міщан, людей того самого етносу і навіть тієї самої релігії, показує, що ідея національної єдності в сучасному егалітарному сенсі ще не стерла різницю між сусідніми станами³⁵.

1651 року знову спалахнула війна з поляками. Ненадійні татари кілька разів зраджували Хмельницького, і він почав шукати союзу з іншими сусідами, зокрема з Османською імперією і Молдавією. На 1653 рік, опинившись у безвихідній ситуації, гетьман почав схилитися до союзу з православ-

ним Московським царством. Згідно з Переяславським договором 1654 року, козаки перейшли під протекторат московського царя, однак точний зміст цього документу донині викликає багато суперечок. На відміну від офіційної версії російських дореволюційних і радянських істориків, які представляли цю угоду як акт «возз'єднання» України і Росії, українські історики розцінюють договір виключно як військово-династичну унію або угоду про протекторат. Різниця в інтерпретаціях виникла практично відразу після підписання документа. Присягнувши царю, козацька старшина очікувала, що представники іншої сторони теж дадуть свою клятву, яка зобов'яже московського царя дотримуватися традиційних козацьких прав. Але московські бояри вважали царя абсолютним монархом, який не зобов'язаний відповідати перед своїми підданими, і зробити це відмовилися³⁶. Незалежно від того, як до Переяславського договору ставився сам Хмельницький — як до тимчасового дипломатичного маневру чи як до об'єднання двох держав — у підсумку козацька держава визнавала владу царя, а козаки зберігали широку автономію. Проте згодом російська влада поступово знищила козацьке самоврядування і встановила над Україною прямий контроль.

1667 року Росія і Польща поділили українські землі — цьому розподілу передувала тривала російсько-польська війна, яка спалахнула після укладення Переяславського договору, смерть Хмельницького, а також

внутрішні чвари козацької старшини. Польща зберегла за собою територію на захід від Дніпра, Київ і Лівобережжя відійшли до Росії, південні землі залишилися під владою турків. Друга половина XVII століття увійшла в історію під назвою Руїна — Україна перетворилася на поле битви сусідніх держав і взаємоворожих гетьманів. У період Руїни кілька гетьманів намагалися розірвати союз з Москвою і перейти на бік Польщі або Туреччині. Останню і найвідомішу, хоч і невдалу, таку спробу здійснив гетьман Іван Мазепа: у 1708–1709 роках під час російсько-шведської війни він вступив у союз зі шведським королем Карлом XII³⁷. 28 червня 1709 року російська армія під командуванням Петра I та загони козаків, що залишилися на його боці, завдали поразки об'єднаним шведсько-українським силам у Полтавській битві. В результаті Росія вийшла на європейську арену як нова велика держава, а для української автономії настав період занепаду.

Ще до Полтави царі заборонили гетьманам вести самостійну зовнішню політику, розмістили російські гарнізони у стратегічних пунктах України і передали російським чиновникам збір податків. Після поразки Мазепи на старшинські посади у козацькому війську дедалі частіше почали призначати росіян і німців-радників. У 1720-х роках реальна влада в козацькому Гетьманаті перейшла до Малоросійської колегії — органу російської військової адміністрації³⁸. (Козацьку Україну в Московії офіційно іменували Малоро-

сією.) 1721 року Росію було проголошено імперією, і протягом XVIII століття вона поступово поглинула автономну козацьку державу. 1764 року останнього гетьмана, фігуру чисто символічну, змусили зректися булави і нового більше не обирали. 1775 року російська армія зрівняла з землею непокірну козацьку столицю Запорозьку Січ. Нарешті, 1781-го імператриця Катерина II скасувала полковий адміністративний устрій Гетьманату і замість цього створила три великі губернії. Традиційні козацькі полки, прив'язані до певної території, було перетворено в регулярні драгунські полки імперської армії.

Козацька держава не була повноцінним державним утворенням і проіснувала недовго, проте для наступних поколінь Гетьманат став прецедентом української державності. Повстання Хмельницького також призвело до глибоких соціальних і культурних змін. Польських землевласників вигнали з козацьких територій, селяни повернули собі свободу. Шлях в новий упривілейований стан козаків спочатку був відкритий для всіх: 1654 року половина чоловічого населення Гетьманату оголосила себе козаками. Однак через деякий час козацька старшина перетворилася на нову спадкову земельну знать, яка прагнула знову закріпити селян. Московська влада вміло грала на суперечностях між козацькою елітою і нижчими класами, і незабаром козацька старшина, як і століттям раніше руська знать у Польщі, асимілювалася у правлячий клас імперії. Цей

процес сягнув кульмінації в 1780-х роках. 1783 року Катерина II заборонила українським селянам залишати панські землі і в такий спосіб закріпачила їх, а 1785 року козацькій старшині було надано права і привілеї російського дворянства³⁹.

Ще 1686 року цар підпорядкував православну церкву в Гетьманаті московському патріарху, ця обставина сприяла культурній асиміляції в XVIII столітті. Водночас українські священнослужителі обіймали високі пости в Російській православній церкві і сприяли поширенню в Росії передової науки й освіти. Мистецтво та архітектура козацької України аж до кінця XVIII століття вказують вплив європейського бароко, це помітно в архітектурі церков, у незвичайному стилі портретів козацької еліти⁴⁰.

На початок XIX століття внаслідок асиміляції старшинського класу в російську культуру, а також переходу рядових козаків у стан вільних селян, соціальні структури Гетьманату поступово зникли. Але пам'ять про Гетьманат, яку плекали так звані козацькі літописи кінця XVII–XVIII століть, збереглася серед місцевої знаті і стала сполучною ланкою між козацькою державою і українським національним відродженням в Російській імперії XIX століття.

До кінця XVIII століття Польщі, як і раніше, належала приблизно половина українських територій. Аж до кінця XVII століття землі Правобережної України були розділені між Польщею

на півночі та Османською імперією на півдні. 1699 року Польща повернула собі османську частину регіону і знову стала закликати селян селитися на кордон зі степом, заохочуючи їх звільненням від податків. Історії судилося повторитися. В середині XVIII століття спроби магнатів закріпачити селянство призвели до соціального вибуху, а гоніння на православних у Польщі привернули увагу міжнародної спільноти. Російська імперія заявляла про свій обов'язок захищати одновірців, проте 1768 року, коли все Правобережжя охопило криваве повстання козаків і селян, підтримала Польщу. Побоюючись, що повстання перекинеться на Гетьманат, російська армія допомогла приборкати повстанців⁴¹.

На західноукраїнських землях, що складала колись Галицько-Волинське князівство, козацтва не існувало. Армія Хмельницького в 1649 році на короткий час захопила цей регіон, але поляки практично відразу повернули його собі. На початок XVIII століття руська знать і містяни асимілювалися в польську культуру, православні парафії було передано уніатській церкві, а селяни потрапили в кріпацтво. Як і в колишньому Гетьманаті, зберігали традиційну народну культуру і говорили на українських діалектах лише селяни.

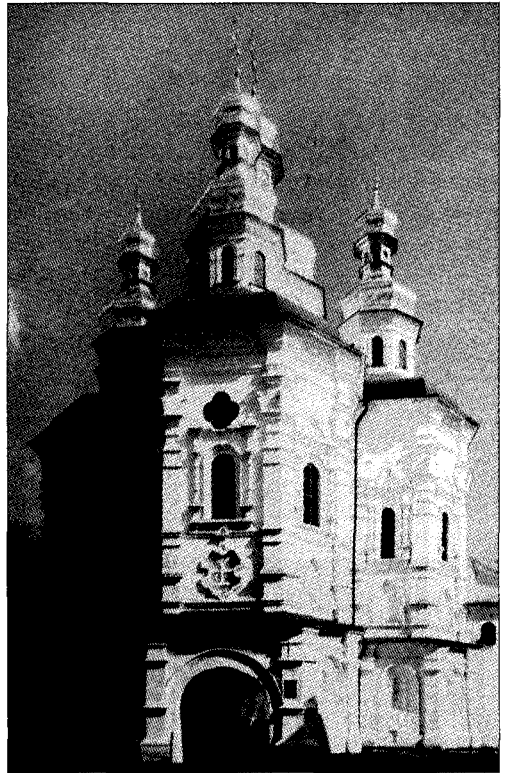
Наприкінці XVIII століття два найменші анклавні населення, яке походило із Київської Русі, теж належали іншим країнам. Північна Буковина, яка до монгольської навали входила до складу Галицько-Волинського князів-

ства, відійшла до Молдавії, яка, своєю чергою, стала васалом Османської імперії. Закарпаття з XI століття перебувало під владою Угорщини, а пізніше було приєднане до Австрійської імперії, проте гірському населенню краю століттями вдавалося зберігати східнослов'янську ідентичність.

Ось така загальна картина української історії до останньої чверті XVIII століття, коли три великі тогочасні держави перекроїли політичну карту Східної Європи. Не беручи до уваги наявність регіональних ідентичностей та етнічних особливостей, вони нав'язували іншим народам свої ідеї політичної легітимності, влади і високої культури.

* * *

Сучасна українська держава зображує на банкнотах портрети киево-руських князів і козацьких гетьманів, нагадуючи в такий спосіб про давні традиції державності. На одній гривні зображено князя Володимира, на двох — Ярослава Мудрого. Портрет засновника козацької держави Богдана Хмельницького прикрашає п'ять гривень, гетьман Іван Мазепа, який намагався порвати з Росією, зображений на десяти гривнях. (На купюрах більшої вартості — портрети письменників і політиків пізнішого періоду.) Будучи матеріальним символом офіційного історичного родоvodu нації, українські банкноти демонструють здатність сьогоденної держави «націоналізувати» минуле і заявляти свої претензії на історію князівств і правителів, тобто

6. Церква Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври. На фасаді — герб Івана Мазепи. Сучасне фото

на ті події, які передували виникненню сучасного поняття «Україна».

Україна веде свій початок від Київської Русі, на спадщину якої також претендують росіяни і білоруси. Ситуація тут така сама, як з Францією і Німеччиною, які з однаковими підставами називають імперію Карла Великого «своєю» державою. Інші народи не оскаржують у сучасних українців

право вважати козацьких гетьманів (насамперед Богдана Хмельницького) своїми національними героями, проте союз 1654 року з Росією оцінюють сьогодні у двох країнах з діаметраль-

но протилежних позицій: позитивно в Росії та негативно в Україні. Хай там як, історія України, однієї з наймолодших держав у світі, так само багата, як і історія будь-якої іншої країни.

2

Розділ

Імперські чиновники і творці нації

*Тарас Шевченко. Видубицький монастир.
З серії «Мальовнича Україна».
Офорт, 1844*

З кінця XVIII і до початку XX століття землі сучасної України ділили між собою дві імперії. Українці, що жили на захід від австрійсько-російського кордону, були підданими Габсбургів, а їхні східні побратими — Романових. Обидві імперії являли собою великі багатонаціональні держави, об'єднані не сучасними ідеологіями, а традиційною лояльністю до правлячої династії. Однак вони істотно відрізнялися одна від одної: Росія протягом всього XIX століття залишалася абсолютною монархією, натомість піддані Габсбургів у другій половині століття отримали можливість брати участь у політичному житті і розвивати громадянське суспільство. Не дивно, що українці в цих двох державах мали дуже різний політичний і культурний досвід. Ці відмінності проявилися на початку XX століття: на заході країни відбувалася успішна національна мобілізація, а на сході ситуація залишалася досить невизначеною.

XIX століття часто називають епохою націоналізму. Американська і Французька революції започаткували новий період політичної легітимності — державу, монарха і дворянський

стан більше не визнавали беззаперечними носіями влади. Французькі революціонери і німецькі романтики проголосили новий принцип: джерело державної влади — це народ, всі люди рівні перед законом, нація має бути суверенною. Ця ідеологія призвела до несподіваних результатів у Східній Європі. В західній частині континенту існували національні держави, між якими пролягали державні кордони, натомість на сході переважали багатонаціональні імперії — Російська, Австрійська і Османська (Турецька). Поняття народного суверенітету надавало сили і надіяло повноваженнями лідерів бездержавних націй. У цей самий період виникла сучасна концепція нації. Ідучи за німецькими філософами-романтиками, східноєвропейські інтелектуали засвоїли новий погляд на націю як спільноту людей, що мають єдину мову і культуру. Вчені виділяють три стадії національного відродження у Східній Європі. Спочатку виник суто науковий інтерес до власної історії та культури — з'явилися історичні й фольклорні дослідження, інтелектуали намагалися з'ясувати національні особливості свого народу. Наступну,

Карта 1. Українські землі в середині XIX століття

культурницьку стадію характеризував активний розвиток нової високої культури та освіти національною мовою. Остання стадія — політична; в цей період відбувалася масова мобілізація населення на боротьбу за національну справу¹.

Історія українського національного відродження цілком відповідає цій загальній моделі, але разом з тим вона застерігає від сліпої віри в телеологічні схеми. Під впливом потужних зовнішніх чинників, наприклад, гонінь з боку імперської влади або міжнародної ситуації, наукова, культурна та політична фази можуть взаємно перетинатися, проходити у зворотному порядку або й зовсім не спостерігаються. Європейські війни та розпад імперій здатні визначати долі народів і порушувати будь-які схеми. Успіх українського національного відродження не був визначений наперед і залежав від складної комбінації соціальних і політичних чинників, які були різними в імперіях Габсбургів і Романових.

Між двома імперіями

1772, 1793 і 1795 року Австрія, Пруссія і Росія здійснили так звані поділи Польщі. Три динамічні європейські потуги стерли з карти Європи внутрішньо нестабільну польську державу з її виборним королем, слабким центральним апаратом і всевладною шляхтою. Українські землі Польщі відійшли до Австрії й Росії. Після першого розділу 1772 року Австрії діс-

талася Галичина, а в 1793–1795 роках Російська імперія отримала колишні Київське, Подільське і Волинське воєводства Речі Посполитої. Ці землі на правому березі Дніпра залишилися під владою поляків після повстання Хмельницького і традиційно іменувалися Правобережжям.

Приблизно в той самий час, коли три великі держави ділили між собою колишні польські території, Османська імперія, що наближалась до повного занепаду, мусила поступитися низкою своїх європейських володінь. 1774 року Габсбурги приєднали Буковину — гористу область на південь від Галичини, що раніше належала Молдавському князівству, яке, своєю чергою, перебувало під протекторатом Туреччини. У північній частині Буковини переважали українці. Того-таки року російська армія завдала поразки туркам і позбавила султана влади над Кримським ханством, ще одним великим турецьким володінням в Європі. 1783 року Російська імперія офіційно приєднала Кримський півострів, і кримські татари почали масово тікати до Туреччини. На відміну від другорядних в економічному аспекті придбань Австрії, завоювання Росією Криму та Північного Причорномор'я відкривало шлях для морської торгівлі на півдні. Крім того, зі зникненням Кримського ханства селяни отримували можливість освоювати безкраї степи Південної України.

Імперські уряди Росії й Австрії змінили адміністративний устрій українських земель, однак і сучасники, і

майбутні дослідники мислили радше поняттями історичних регіонів з їхніми традиційними назвами і унікальною культурною конфігурацією². Мандрівник початку ХІХ століття, прямуючи з південної частини Росії на захід, проїжджав спершу Лівобережжя (територію колишнього Гетьманату), до якого, починаючи з 1830-х років, входили Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії. Місцева еліта складалася з нащадків козацької старшини, і пам'ять про козацьку Україну жила тут і в ХІХ столітті. Однак за півтора століття російського панування більша частина тутешнього дворянства асимілювалася в російську культуру. Крім того, на Лівобережжі, особливо у великих містах, проживало багато етнічних росіян.

Переправившись через Дніпро, подорожній потрапляв до Києва, який стояв на високому правому березі річки. Золоті бані київських церков було видно здалеку. Саме місто ще з часів Хмельницького було під владою Росії, але землі за Дніпром — так зване Правобережжя, що включало Київську, Подільську та Волинську губернії, — лише недавно були анексовані в Польщі. Панівною соціальною групою тут залишалася польська шляхта, і в містах домінувала польська культура. На Правобережжі, особливо в містах і невеликих містечках — штетлах, жило чисельне єврейське населення. У ХVІІІ столітті в цьому регіоні поширився хасидизм — релігійно-містична течія іудаїзму. Російські чиновники не хотіли, щоб нові єврейські під-

данці імперії з колишніх польських територій переселялися в саму Росію, і обмежили ареал проживання євреїв у західних губерніях так званою межею оселістості, куди входили єврейські містечка в Україні, в Білорусі й Литві. Якщо наприкінці ХVІІІ століття кількість євреїв Правобережної України становила близько 110 000 осіб, то на 1880 рік вона зросла до одного мільйона³.

Повернувши до Чорного моря, наш мандрівник потрапляв до південної частини українських земель Російської імперії, що історично склалася як окремий регіон. Ця частина охоплювала Катеринославську, Херсонську й Таврійську губернії. До кінця ХVІІІ століття тут був дикий степ, в якому точилися сутички між козаками і татарами, але Катерина ІІ та її наступники привабили сюди численних поселенців, даруючи їм землі і звільняючи від податків. Серед колоністів були російські та українські селяни, греки, італійці, румуни і німці (зокрема багато менонітів). Порт Одеса, що його 1794 року з допомогою італійських і грецьких поселенців заснував француз-губернатор на російській службі, за кілька десятиліть перетворився на головний торговий центр і одне з найбільших українських міст, на вулицях якого звучали десятки мов⁴.

Повернувшись на Правобережну Україну і перебравшись через річку Збруч, мандрівник через Галичину вїжджав до Австрійської імперії. У східній частині цього регіону переважали українці, а в західній — поля-

ки. Проте кількісна перевага українських селян, які й надалі називали себе русинами, ніяк не впливала на те, що єдиним політичним класом тут лишалася шляхта. Шляхта майже повністю складалася з поляків, чиновниками в основному були німці, а перед у торгівлі вели євреї. Серед жителів Львова — столиці провінції, тоді більш відомого під німецькою назвою Lemberg або польською Lwów, — українці становили меншість⁵. На відміну від Російської імперії, де переважна більшість етнічних українців сповідувала православ'я, а уніатську (греко-католицьку) церкву в новоприєднаних землях імперська влада зліквідувала, місцеве населення Східної Галичини зберігало вірність греко-католицькій церкві. Українці порівняно легко асимільовувалися у польську культуру, головним каменем спотикання залишалася релігія, адже поляки належали до римо-католицької церкви.

Невелике відхилення від маршруту на південь привело б нашого мандрівника на Буковину — ще одну австрійську провінцію, де проживало багато українців. Раніше Буковина входила до складу Молдавії — одного з румунських князівств, яке було набагато більшим, ніж сучасна незалежна Молдова — і поділялась на дві приблизно рівні частини: на півночі переважали етнічні українці, на півдні — румуни. Оскільки основною релігією в Молдавії було православ'я, уніатська церква сюди не проникла; православними були і буковинські українці. Отже, релігія на Буковині не була елементом

національної ідентичності — румунський правлячий клас і українці належали до однієї церкви. Індикатором відмінності тут була мова: румунська мова — не слов'янська і, прості українці її не розуміли, на відміну від російської чи польської.

Якби на початку XIX століття ми захотіли відвідати останній регіон Австрійської імперії, який тепер входить до складу України, нам довелося б верхи добиратися вузькими гірськими стежками⁶. Втім, завзятий мандрівник, перетнувши Карпати з боку Галичини або Буковини, був щедро винагороджений мальовничими картинами гірського побуту гуцулів, що з XI століття зберігали свою мову і традиції під владою угорських королів. Католицька Угорщина, що увійшла до складу Габсбурзької імперії наприкінці XVII століття, сприяла зміцненню в Закарпатті греко-католицької церкви. Місцеве східнослов'янське населення, яке експлуатували угорські правлячі класи, від решти українських земель відокремлювало гірське пасмо, і національна самосвідомість тут зародилася пізніше, ніж в решті українських регіонів. Слово «Закарпаття», яке ми сьогодні використовуємо на позначення цієї області, теж порівняно нове. Своім походженням воно завдячує сучасним націоналістам, адже «за Карпатами» цей район розташований тільки з погляду Києва або Львова — центрів українського національного руху. Місцеве населення по той бік гір частіше називало свій регіон Підкарпатською Руссю⁷.

7. Імператриця Марія Терезія

Мандрівник, переїжджаючи з однієї української області початку ХІХ століття в іншу, ймовірно, розмовляв би з російськими й австрійськими чиновниками французькою мовою (міжнародною мовою того часу) і, звичайно, звернув би увагу на схожість між двома багатонаціональними імперіями. Обидві держави були зайняті зміцненням своєї влади на нових територіях. І там, і там раціоналістичні ідеї Просвітництва про правильне управління сприяли проведенню адміністративних реформ, розвитку освіти та зростанню державного апарату. Імперські чиновники дедалі більше поклалися на сучасні методи обліку, класифікації та управління населенням нових земель. Деякі реформи «освічених монархів»

мали позитивні наслідки для їхніх підданих.

У Габсбурзькій імперії Марія Терезія (1745–1780) і Йосиф II (1780–1790) обмежили кількість днів панщини і надали кріпакам певні права. В ході освітньої реформи 1775–1781 років було введено обов'язкову початкову освіту, крім того, суттєво збільшено кількість шкіл, зокрема парафіяльних, в яких навчання велося місцевою мовою. Обидва монархи демонстрували релігійну толерантність — церкви на нових територіях отримали такі самі права, як і панівна в імперії римокатолицька церква. Це рішення принесло особливу користь уніатській церкві, перейменованій 1774 року в греко-католицьку; частина «греко-» відсилає до візантійського обряду. Уніатські священники почали отримувати державну платню. 1807 року влада сприяла відновленню митрополичої кафедри в галицькій столиці Львові. Щоб підняти освітній рівень греко-католицького духовенства, австрійський уряд заснував у Відні семінарію (1775), яку потім розширили і перенесли до Львова (1784). 1784 року було відкрито Львівський університет. Перші двадцять років при ньому діяв «русинський колегіум» (*studium Ruthenum*). Тут навчалися українські студенти, які поки що не могли слухати лекції латинською та німецькою мовами⁸.

Наступники Йосифа II Леопольд II (1790–1792) і Франц I (1793–1835) скасували деякі його реформи, але від багатьох нововведень відмовитися було вже неможливо. Проте у національ-

ній політиці відбулися важливі зміни. Габсбурзька імперія являла собою строкату мозаїку, що об'єднувала безліч національностей. Ці національності навіть з часом не змогли б розчинитися в німецькій культурі австрійської правлячої еліти, адже австрійці становили меншість населення. (Насправді до появи сучасної національної ідеї та масової політики імперські чиновники навряд чи звертали увагу на асиміляцію меншин, — їхнім головним клопотом було забезпечити лояльність до династії.) Якщо Йосиф II обмежував владу місцевих еліт на користь централізованого державного апарату, то його наступники воліли співпрацювати з правлячими класами в різних провінціях. Так, наприклад, у Галичині чиновники знайшли спільну мову з польською знаттю, на превеликий жаль українського селянства і духовенства.

Російська імператриця Катерина II (1762–1796) принципи Просвітництва розуміла по-іншому, ніж її сучасник Йосиф II. 1783 року, якраз коли Йосиф намагався полегшити становище кріпаків в Австрії, вона запровадила кріпосне право на Лівобережжі, в колишніх землях Гетьманату. Як і австрійська влада, Катерина сприяла розвитку освіти і дбала про священнослужителів. Проте її дії лише сприяли асиміляції українських земель, де викладання провадилося тільки російською мовою, а українське православне духовенство давно стало частиною Російської православної церкви. (На територіях, анексованих у Польщі наприкінці XVIII століття, ще дія-

8. Портрет російського імператора Олександра I. На його правління (1801–1825) припали боязкі спроби реформ і перші паростки нової української літератури

ла уніатська церква, проте Катерина почала процес навернення уніатів до православ'я.)

Вища освіта активно розвивалася за іншого «освіченого» монарха Олександра I (1801–1825). 1805 року з ініціативи місцевого дворянства на російських землях України, в Харкові, було засновано перший університет. Наступник Олександра Микола I (1825–1855) стояв на охоронних позиціях; 1834 року він заснував Київський університет, що мав стати осередком російської культури на Правобережжі — досі культура цього регіону пере-

бувала під польським впливом. Тим часом підхід російських чиновників суттєво відрізнявся від позиції австрійської влади, яка вважала, що селяни-русини краще розумітимуть імператорські укази і церковні настанови своєю рідною мовою, ніж німецькою. Російські міністри, багато з яких походили з асимільованих козацьких родин, вважали українців «малоросійською гілкою російського народу», а українську мову — лише діалектом російської. За таких умов освіта для українців означала асиміляцію в російську культуру.

В Росії національні проблеми мали зовсім інший характер, ніж в Австрії. Австрійці у власній імперії становили незначну меншість, натомість росіяни в Росії — приблизно половину населення. До кінця XIX століття російський уряд не приділяв серйозної уваги асиміляції меншин: чиновники задовольнялися лояльністю до династії, а у випадку зі східними слов'янами — до православної церкви. Але це не означало, що імперська бюрократія визнавала українців і білорусів окремими етнічними групами. Навпаки, їх вважали частиною російського народу, і в такий спосіб «росіян» в імперії Романових виявлялася більшість⁹. Протягом майже всього XIX століття держава ігнорувала наявні національні відмінності, що для українців мало як позитивні, так і негативні наслідки. Будучи зархованим до титульної нації, будь-який чиновник-«малорос» отримував можливість зробити добру кар'єру¹⁰. Але українці як національна спільнота не

могли розвивати свою культуру, видавати книги українською мовою чи створювати українські організації.

З малоросів в українці

Українське відродження в Російській імперії почалося з Лівобережжя, і це пояснюється не тільки козацькими традиціями на цих землях. На початку XIX століття майже вся місцева знать, яка походила з козацької старшини, асимілювалася в російську культуру (на Правобережжі такий самий процес спостерігався двома століттями раніше, коли руська шляхта перейняла польську культуру). Деякі місцеві жителі досі відчували ностальгію за колишніми правами і вольностями гетьманської держави, якою правили їхні предки. Але інтерес цих людей до минулого нагадував радше інтерес любителя старожитностей; щоб почався процес, який ми називаємо «національним відродженням», мала виникнути ідея національності. Новою соціальною групою, яка вперше почала апелювати не до давніх козацьких вольностей, а до національних особливостей сучасного українського селянства, стала українська інтелігенція¹¹.

Державний апарат потребував чиновників і вчителів, через це наприкінці XVIII століття активно відкривали нові гімназії і університети. Однак незабаром з'ясувалося, що їхні випускники схильні до вільнодумства. Інтелігенція розробила сучасну концепцію національності як егалітарної спільно-

ти, заснованої на єдиній мові і культурі, — на противагу усталеній соціальної ієрархії багатонаціональних імперій, що трималися на лояльності до трону. Українській інтелігенції особливо припали до душі ідеї німецького філософа-романтика Йоганна Готфріда Гердера, який у трактаті «Листи для спомагання гуманності» (1793–1797) звеличував народну селянську культуру як основу нації. Гердер був високої думки про Україну, він називав її «новою Грецією» і пророкував небувалий розквіт у майбутньому.

Інтерес інтелігенції до простого народу, його мови і традицій провістив першу «академічну» стадію українського відродження, стадію збирання традицій. Утім, навряд чи ці першопрохідці думали про якусь конкретну національну програму, в більшості випадків вони керувалися бажанням захистити інтереси своєї соціальної групи або ж простим етнографічним інтересом. Так на початку ХІХ століття з'явилися нові роботи з української історії (російською мовою), що було пов'язане з тогочасними суперечками про те, хто з колишньої козацької старшини може претендувати на статус російського дворянина. У 1800-ті роки було написано популярну «Історію русів», яка широко ходила в рукописних списках, її автор вихваляв козаків і виступав за самоврядування. Історик Дмитро Бантиш-Каменський дотримувався іншої думки — в чотиритомній «Історії Малої Росії» (1822) він писав про малоросів як про частину російського народу і вірних слуг престолу.

Текст Бантиш-Каменського відповідав інтересам козацьких претендентів на дворянство і водночас задовольняв імперських чиновників¹².

Автори перших літературних творів сучасною українською мовою не ставили перед собою якимось серйозне завдання розвивати національну самосвідомість. Спочатку тексти простонародною мовою мали на меті розважити гостей на світських вечірках смішним контрастом «низької» селянської мови і «високої» літературної форми. (Звичайне коло їхнього читання складало старі книжки церковнослов'янською і сучасна серйозна література російською мовою.) Саме так постала «Енеїда» Івана Котляревського (1798) — перша книжка сучасною українською мовою, блискуча пародія на класичну поему Вергілія. Дія поеми розгортається в Україні, давньоримські герої одягаються і розмовляють, як українські козаки. Картина змінилася з приходом епохи романтизму в літературі. Як реакція на раціоналізм Просвітництва, романтизм звеличував природну непосредність, спонтанність і живе почуття. У багатьох країнах інтерес романтиків до природи переріс у замишування селянським життям з його національними особливостями¹³. Українські письменники-романтики і фольклористи об'єдналися навколо Харківського університету. Два літератори з цього гуртка уклали парі, в результаті якого з'явилися перші серйозні твори сучасною українською мовою: «Малоросійські повісті» (1833–1834) Григорія Квітки-Основ'яненка мали довести,

що піднесені почуття можна висловити і селянською мовою¹⁴.

Саме в Харкові вийшла перша граматика «малоросійського» діалекту Олексія Павловського (1818), а князь Микола Цертелєв опублікував збірку старовинних малоросійських пісень (1819). Завдяки зусиллям професора Михайла Максимовича в 1820–1830-х роках філологічні та фольклорні дослідження піднялися на вищий рівень. Покладаючись на порівняльний аналіз українських та російських народних пісень, Максимович доводив, що українці і росіяни — різні, хоч і споріднені, народи. Він також одним з перших почав використовувати термін «українці» замість офіційного найменування «малороси», яке натякало на приналежність до російського народу. Перший збірник народних пісень Максимовича називався «Малоросійські пісні», а два наступних — «Українські народні пісні» (1827) і «Збірник українських пісень» (1849)¹⁵.

Хай як це парадоксально, спершу імперський уряд підтримував українське національне відродження. У Санкт-Петербурзі були стурбовані тим, що на Правобережжі надалі провідну роль відіграє сепаратистськи налаштована польська шляхта і домінує польська висока культура, а тому намагалися знайти докази російських або хоча б малоросійських коренів цього регіону. Польське повстання 1830–1831 років, розпочавшись у Варшаві, згодом охопило все Правобережжя, що тільки посилило цю стурбованість. Утім, полякам не вдалося залучити на свою сторону

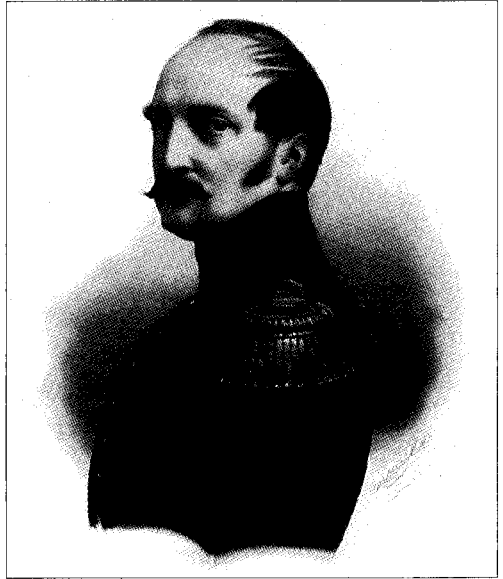
селян, і повстання швидко придушила російська армія. Російський уряд вдався до серйозних заходів, польську шляхту Правобережної України спіткали жорсткі репресії — за наступні двадцять років дворянське звання втратили близько 340 000 осіб¹⁶. Крім цього, уряд докладав значних зусиль, насаджуючи високу російську культуру замість польської. Більшість освічених людей в регіоні говорили польською мовою, тому 1834 року було засновано Київський університет, який мав стати осередком російської науки та освіти. У боротьбі з польським впливом на українських землях імперські чиновники заручилися підтримкою деяких українських патріотів, наприклад, того-таки Максимовича, котрий і став першим ректором Київського університету. 1843 року в Києві було також засновано Тимчасову комісію для розгляду давніх актів, яка з часом перетворилася на Київську археографічну комісію. Багатотомні праці комісії, створеної у протигагу полякам на Правобережжі, заклали основи української історичної науки.

В 1840-х роках добігав кінця перший «науковий» етап українського відродження і його центр перемістився до Києва. Українські патріоти не обмежилися роботою в галузі культури і звернулися до політики. 1845 року група молодих українських інтелектуалів заснувала в Києві Кирило-Мефодіївське братство — нелегальний гурток, члени якого обговорювали скасування кріпацтва і створення вільної федерації слов'янських народів. Цей різкий

перехід від культури до політики був цілком закономірним у деспотичній Російській імперії, де уряд однаково не дозволив би розвиватися незалежній українській культурі. Однак члени братства не пішли далі бурхливих політичних дискусій і написання програмних документів. Царська влада викрила гурток 1847 року, ще до того, як він став серйозно займатися пропагандою, його учасників засудили до заслання і тюремного ув'язнення.

Автором програми братства був Микола Костомаров — молодий літератор-романтик та історик, що дотримувався поміркованих політичних поглядів. Костомаров відбувся нетривалим засланням, а потім зміг відновити свою кар'єру. Переконавання в тому, що малороси історично є окремою нацією, не завадило йому згодом зайняти престижну посаду керівника кафедри російської історії в Петербурзькому університеті¹⁷. Набагато суворіше покарання очікувало радикально налаштованого поета Тараса Шевченка (1814–1861), який не лише вважав українців окремою нацією, але й виступав за незалежність України.

Шевченко народився в бідному селі Моринці на Черкащині. Кріпак-сироту послали вчитися малювати, а згодом викупили на волю, і Шевченко зміг закінчити Імператорську академію мистецтв. Уже перша збірка віршів «Кобзар» (1840) принесла поетові популярність. Використовуючи елементи народних пісень, селянського просторіччя і книжної мови старих авторів, Шевченко став осно-

9. Імператор Микола I

воположником сучасної живої української мови, однаково доступної інтелектуалам і селянам. На відміну від попередніх українських мислителів, які вважали характерні риси малоросів лише регіональним варіантом російської ідентичності, Шевченко зображував українців незалежним народом, що його поневолили поляки, а потім росіяни. Цар Микола I засудив Шевченка до десяти років солдатчини в Середній Азії (що прирівнювалося до каторги) із забороною писати і малювати. Основною причиною такого суворого покарання стали антимонархічні твори поета, і лише потім — його участь у Кирило-Мефодіївському братстві.

Новий цар 1857 року дарував Шевченку помилування, але не дозволив

жити в Україні. Патріотичні вірші і статус мученика за національну справу зробили поета героєм в очах молодого покоління. Пристрасний борець проти національних утисків і соціальної несправедливості, геніальний письменник родом із простих селян, Шевченко став символом нової України. Багато українських інтелектуалів називали його «батьком» українського народу. Після смерті в Петербурзі 1861 року Тарас Шевченко став культовою фігурою, а його прах з почесними перевезли в Україну¹⁸.

Репресії проти Кирило-Мефодіївського братства змусили українських патріотів замовкнути. Після поразки Росії у Кримській війні (1853–1855) та реформ нового царя Олександра II (1855–1881) настала політична лібералізація, і учасники українського національного руху повернулися до культурної роботи. За ідеєю, українська інтелігенція мала виграти від скасування кріпацтва 1861 року, адже на їхньому боці виявлялася величезна група звільнених селян. Однак на ділі відсутність виборної влади і політичних свобод, повсюдність таємної поліції і цензури обмежували діяльність інтелектуалів «нешкідливою» участю в культурному житті.

Наприкінці 1850-х років у Києві невелика група молодих поляків зі шляхетських родів Правобережної України на чолі зі студентом Володимиром Антоновичем вирішила «повернутися» до українських витоків, від яких століття тому відійшли їхні предки. Молоді ентузіасти, яких назива-

ли «хлопоманами», шокували високе товариство тим, що одягалися в селянський одяг і розмовляли українською мовою. Головним їхнім дітищем стала створена 1861 року перша «громада» — напівлегальна неформальна організація, що ставила перед собою завдання розвитку української культури і освіти мас. Чисельність київської громади незабаром перевищила 200 осіб. Молоді інтелектуали і студенти заснували недільні школи для селян, ставили вистави, видавали книжки на українські теми¹⁹. В інших великих містах патріоти створювали свої громади і, на знак прихильності до всього українського, носили селянські вишиванки — ця традиція і нині жива в Україні та в українській діаспорі. Українські активісти, серед них Шевченко і Костомаров, створили громаду в столичному Петербурзі і почали видавати впливовий місячник «Основа» (1861–1862), де друкувалися літературні твори і теоретичні статті, присвячені українській тематиці. Крім цього, Шевченко написав і видав український буквар для недільних шкіл.

Імперська влада з тривогою спостерігала за розвитком українофільського руху. Царську адміністрацію непокоїла українська пропаганда в недільних школах — 1862 року налічувалося 67 таких шкіл, які відвідували вже кілька тисяч слухачів. Своєю чергою, українські інтелектуали були стурбовані тим, що в Петербурзі їх вважали, і абсолютно безпідставно, союзниками або навіть агентами польських сепаратистів на Правобережжі. Насправ-

ді громади не мали нічого спільного з польським повстанням 1863 року, яке знову охопило Правобережжя, але було придушене російською армією. Українські селяни поставилися до повстання байдуже. Проте хвиля репресій зачепила також українську інтелігенцію. 1863 року міністр внутрішніх справ Петро Валуєв розіслав у цензурні комітети таємний обіжник, відомий під назвою «Валуєвський циркуляр», яким заборонялося видання навчальної та релігійної літератури українською мовою (художніх творів це не стосувалося)²⁰. Багато українських активістів було вислано у віддалені райони імперії, недільні школи закрито, а громади змусили саморозпуститися. За рік до цього припинив існування журнал «Основа» — це сталося не так через репресії, як через надто вузький соціальний прошарок, який брав участь в українському відродженні: 1861 року кількість передплатників становила 1400 осіб, але за рік скоротилась до дев'ятисот²¹.

Щоб відновити свої сили, українському національному руху знадобилося майже десять років. У 1870-х роках відновила свою діяльність київська громада; як і раніше, її очолили Антонович, на той час уже професор російської історії в Київському університеті, і Михайло Драгоманов — інтелектуал, космополіт і соціаліст, який мріяв про перетворення Європи на федерацію вільних народів.

Громади відроджувалися також в інших містах. Проте їхня практична діяльність, як і колись, обмежувала-

ся сферами культури і науки²². Великою підмогою стало те, що українофіли мали вплив у заснованому 1873 року київському відділенні Імператорського російського географічного товариства (це полегшувало проведення фольклорних та етнографічних досліджень), а також у редакції російськомовної газети «Київський телеграф», де час від часу публікувалися проукраїнські статті. Громади збирали матеріали для словника української мови, ставили аматорські вистави, організовували літературні читання. Крім цього вони встановлювали контакти з українцями з Австро-Угорщини, вели обмін книгами.

Такі контакти стали однією з причин нових гонінь на українофілів, які розпочав імперський уряд 1876 року. Один з колишніх прихильників Географічного товариства переконав Олександра II в тому, що український рух — це австрійська інтрига проти Росії, після чого імператор підписав так званий Емський указ (в той момент цар перебував на німецькому курорті Емс). Цим указом повністю заборонялося видання будь-яких книг українською мовою та ввезення їх з-за кордону, а також використання української мови в театральних постановках. Київське відділення Географічного товариства і газету «Київський телеграф» було закрито, десятки українських активістів звільнили з освітніх установ та періодичних видань, багатьох вислали з України²³.

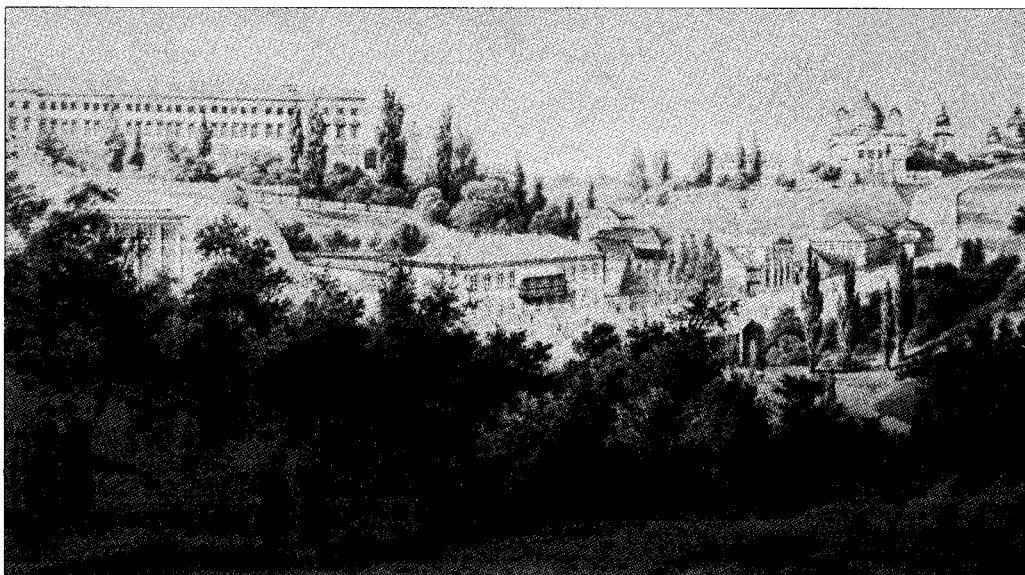
Емський указ поховав ідею українофільської культурної діяльнос-

ті поза політикою. Тим, хто ще залишився в Росії, довелося знову відійти в тінь. Професору Антоновичу вдалося зберегти свою кафедру. Імперські чиновники вважали його історичні дослідження важливим інструментом у боротьбі проти поляків, і він далі виховував наступні покоління українських істориків. Драгоманов втратив посаду викладача в Київському університеті й емігрував до Швейцарії, де в 1876–1882 роках видавав український політичний журнал «Громада». Утім, журнал проіснував недовго: дедалі радикальніші соціалістичні погляди Драгоманова відштовхнули від нього київських прихильників, які припинили надавати журналу фінансову підтримку. Драгоманов вважав українську проблему водночас і соціальною, і національною, адже українці, що живуть під національним гнітом, — це в масі своїй селяни, експлуатовані російськими і польськими поміщиками. А тому порятунок від усіх бід свого народу він бачив у соціалізмі або навіть анархізмі. Будучи переконаним федералістом, Драгоманов не виступав за відокремлення України від Росії, натомість він пропагував перетворення Російської та Австро-Угорської імперій на вільну федерацію суверенних комун²⁴. Теорії Драгоманова не мали великого впливу на український рух в імперії Романових, проте він став наставником молодих українських соціалістів в Австро-Угорщині.

Тим часом у Російській імперії обережні українофіли програвали в очак молоді порівняно з енергійними росій-

ськими революціонерами. Починаючи з 1870-х років, більшою популярністю серед українських студентів користувалися російські народники, які вважали, що селяни від природи схильні до соціалізму. Деякі методи народників збігалися з тим, чим займалися українофіли, — вони так само вивчали селянське життя, так само жили на селі і викладали у сільських школах, але їхня революційна програма була набагато радикальнішою. Після того, як усі спроби підняти масштабне селянське повстання (зокрема, 1877 року під Чигирином у Київській губернії) виявилися невдалими, революціонери-народники перейшли до політичного терору. Серед їхніх лідерів було чимало українців (наприклад, вони брали участь у замаху на імператора Олександра II 1881 року), однак національне питання народники, по суті, ігнорували²⁵. Хай там як, після 1881 року вплив народників суттєво упав.

Натомість, українофіли в 1880-х роках поступово повертали свої позиції. 1881 року Олександр III (1881–1894) затвердив поправки до Емського указу. Відтепер можна було видавати українські словники, виконувати пісні українською мовою, а також ставити українські п'єси з дозволу місцевої влади. І хоча ці поступки були незначні, вони дозволили українофілам реалізувати свої скромні плани. Так знову виникли громади, організовувалися концерти, щоправда, російських пісень на них повинно було прозвучати стільки, скільки й українських. На останні десятиліття XIX століття припадає

розквіт українського театру — це була єдина сфера, в якій могла розвиватися українська висока культура. Українські драми і комедії з селянського життя користувалися величезним успіхом. Протягом перших десятиліть існування українського професійного театру особливого успіху досягла сім'я Тобілевичів: Іван (сценічне ім'я Карпенко-Карий) став видатним драматургом, а його брати Микола (Микола Садовський) та Панас (Панас Саксаганський) — блискучими акторами. Елегантна і талановита Марія Заньковецька, провідна українська актриса, користувалася однаковою популярністю як у російській публіки в Петербурзі, так і в українській інтелігенції. Українські п'єси могли йти українською мовою в Петербурзі — причому з великим успіхом, але в Україні їх мож-

10. Хрещатик у XIX столітті

на було ставити тільки в парі з російськими. З погляду імперських чиновників, розвиток української культури залишався питанням політичним²⁶.

З русинів в українці

Українці в імперії Габсбургів продовжували в ті часи називати себе русинами. Ранні стадії національного відродження тут проходили по-іншому, ніж на східних землях під владою Романових. Позаяк місцевого українського дворянства не існувало, а світська інтелігенція була нечисленною, український рух в Галичині очолило духовенство. На відміну від православ'я, що об'єднувало в Російській імперії росіян і україн-

11. Актриса Марія Заньковецька

ців, греко-католицька віра в Австрії вказувала на відмінності між українцями та їхніми сусідами поляками, виявляючи в такий спосіб характерні особливості українського населення. Важливо, що греко-католицькі священники, як і православні, могли створювати сім'ю — це забезпечувало відтворення української церковної касти. Після того, як Марія-Терезія та Йосиф II поліпшили становище греко-католицьких священників і сприяли їхній освіті, духовенство

набуло статусу справжнього духовного лідера свого народу.

Академічний етап національного відродження на австрійських територіях дещо відрізнявся від схожих процесів в Наддніпрянській Україні, його напрямком визначали студенти та випускники церковних семінарій. Історичні праці, художня література та фольклорні дослідження тут відійшли на другий план, на першому місці опинилися жваві дискусії про русинську мову, почасти викликані прийнятим у Відні рішенням використовувати цю мову в початкових школах. Видозмінена церковнослов'янська з домішкою латинських, німецьких і польських слів залишалась у Галичині мовою церкви й освіти, але вона так далеко відійшла від повсякденної мови селян, що, по суті, тільки заважала в початковій школі. У 1820–1830-х роках русинські інтелектуали розглядали кілька можливостей: прийняти російську мову, перейти на польську, використовувати польський алфавіт і писати селянським просторіччям або ж пристосувати до селянської мови сучасну кирилицю. Будь-який шлях мав би серйозні наслідки для національної ідентичності: русини могли або долучитися до високої культури іншого народу, або, вибравши останній варіант, розвинути власну сучасну культуру, що є доконечною умовою для створення нації²⁷. На остаточному рішенні позначилися політичні міркування австрійських чиновників, які хотіли уникнути союзу русинів з поляками чи росіянами, а також приклад інших

слов'янських країн, де селянське наріччя лягло в основу нових літературних мов (наприклад, чеської), — все це сприяло вибору на користь повсякденної мови і сучасної кирилиці.

Першу таку книгу випустили в 1830-х роках три львівських студенти-семінаристи — Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич (разом вони утворили літературну групу, відому як «Руська трійця»). Нагхненні прикладом чеських патріотів і харківських літературів-романтиків студенти підготували альманах віршів, перекладів, народних пісень та історичних статей просто-народною мовою під назвою «Русалка Дністрова». Ця назва не влаштувала львівську духовну цензуру, крім того, цензори вирішили, що селянська мова недоречна в пресі, а в змісті народних пісень побачили антиурядові мотиви, і видання заборонили. Зрештою, альманах вийшов 1837 року в Будапешті, але був заборонений в Галичині і став відомий лише вузькому колу української інтелігенції. Проте ми можемо говорити про перше в Австрійській імперії видання серйозної літератури сучасною українською мовою.

В Габсбурзькій імперії українське відродження, що досі розгорталося повільно, отримало раптовий імпульс завдяки революції 1848 року. Після звістки про демонстрації у Франції деякі народи Австрійської держави, зокрема, італійці, угорці та поляки, виступили проти імперської влади. До них приєдналися й австрійці — вони зажадали введення громадянських сво-

бод і парламентської системи. Хоча Галичина залишалася тихим політичним болотом, далеким від головних революційних баталій, місцеві поляки швидко створили свій політичний орган — Національну раду, яка ставила на меті автономію для «польської» провінції. Тим часом австрійський губернатор Галичини граф Франц Штадіон показав себе майстерним політиком. Зіштовхнувшись з польською загрозою, він вирішив створити їй політичну протизахисту за допомогою українського руху²⁸. За підтримки Штадіона греко-католицьке духовенство заснувало Головну руську раду на чолі з єпископом Григорієм Яхимовичем, до якої увійшли консервативно налаштовані священники та світська інтелігенція. Рада негайно проголосила важливий маніфест, суть якого полягала в тому, що русини — це окремий народ, незалежний від поляків і росіян, рівноправний з іншими народностями Австрійської імперії. Русинські лідери звернулися до імператора з проханням визнати їх суверенною нацією і розділити Галичину на дві частини — польську на заході і русинську на сході. Якщо першу вимогу влада виконала відразу, то можливість поділу Галичини на дві частини потім багато разів обговорювали, але так і не реалізували. За сприяння Ради було також розпочато видання першої газети українською мовою «Зоря Галицька», що виходила з 1848 по 1857 рік²⁹.

Розрахунок Штадіона виправдався: українські лідери не підтримали поляків і залишилися вірні престолу.

Було зроблено й інші послаблення, які допомогли придушити революцію. Так навесні 1848 було скасовано кріпацтво і створено парламент (Рейхсрат). Попри те, що українці не мали достатнього політичного досвіду, зі 100 депутатів від Галичини (до 1849 року до неї входила і Буковина) вони змогли провести 25 своїх. З них п'ятнадцять осіб були селянами, і перш, ніж імперська влада розпустила норовливий парламент, вони встигли виступити з кількома сміливими політичними заявами українською мовою, в яких висловлювали протест проти виплати компенсацій землевласникам за скасування селянських трудових повинностей.

Під час революції 1848 року галицькі українці під керівництвом консервативного вишого духовенства в масі своїй залишилися на боці Габсбургів, за лояльність до австрійської корони їх навіть прозвали «тірольцями Сходу». На початку 1849 року Головна руська рада навіть сформувала добровільну народну гвардію — Руський батальйон гірських стрільців, який передбачалося використовувати проти угорських повстанців. Утім, австрійська армія з російською допомогою впоралася з угорцями ще до прибуття русинів. Логічним продовженням планів Штадіона і своєрідною нагородою українцям за підтримку стало заснування імперським урядом кафедри русинської мови і літератури у Львівському університеті (1848), її першим професором став Яків Головацький. Австрійська адміністрація також не перешкоджала вільному розвитку української

культури. 1848 року у Львові відбувся Собор руських учених, а для підтримки української освіти та книговидання було створено Галицько-руську матицю. 1849 року було створено ще одне культурне товариство з широким полем діяльності — Народний дім. Після революції 1848 року український рух в Галичині перейшов у наступну, культурну стадію.

Буковина стала окремою провінцією 1849 року, до цього вона була частиною Галичини. Революція тут відчувалася мало. 1848 року місцевий ватажок повстанців Лук'ян Кобилиця — в українському фольклорі він постає таким собі Робін Гудом — на короткий час став членом парламенту. Однак Кобилицю заарештували ще до того, як він встиг підняти селянське повстання проти румунських поміщиків, що він уже раз зробив 1843 року. В угорському Закарпатті русинську інтелігенцію очолив харизматичний гірничий інженер Адольф Добрянський. Як і греко-католицькі священники в Галичині, він залишався лояльним до Габсбургів і згодом займав важливі адміністративні посади в провінції. Коли молодий імператор Франц Йосиф I (1848–1916) звернувся до Миколи I по допомогу в боротьбі проти угорських революціонерів, і, прямуючи в Угорщину, російська армія переходила Карпати, Добрянський відіграв роль офіційного посередника між росіянами і австрійською владою. Місцева інтелігенція ще задовго до цих подій із захватом ставилася до російської культури, тепер вона спостерігала за переходом потужної

російської армії через крихітне Закарпаття і утверджувалася в думці, що русини по той бік Карпат — це не що інше, як гілка російського народу. Неофіційним лідером місцевого русофільського руху став Добрянський.

Проросійська орієнтація виглядала дещо парадоксально на тлі досягнень українців після 1848 року, проте, незабаром русофільські погляди поширилися і в Галичині. Виною тому була нова австрійська політика. Придушивши революцію, Габсбурги розпустили парламент і відновили абсолютну монархію, але паралельно з цим вони продовжили налагоджувати контакти з місцевими політичними елітами на околицях імперії. В Галичині віденський уряд досягнув домовленості з польськими шляхтичами-землевласниками, які більше не розраховували на успіх збройної боротьби за незалежну Польщу. Головною фігурою, що проводила нову політику, тут став граф Агенор Голуховський, польський магнат з Галичини і довірена особа імператора Франца Йосифа I. 1849 року Голуховського призначили намісником Галичини, за наступні двадцять п'ять років він відслужив губернатором ще два терміни, а також займав важливі міністерські посади у Відні. Під його керівництвом поляки зайняли всі важливі адміністративні посади в провінції. Польська замість німецької стала мовою внутрішнього діловодства, нею викладали у Львівському університеті та гімназіях.³⁰

Конституційні зміни, що відбулися в Габсбурзькій імперії у 1850-х роках,

закріпили систему поділу влади між урядом і дворянством, яке представляло основні національності. Поразка у війні з Францією та Сардинією і П'ємонтою 1859 року призвела до створення центрального парламенту і сеймів у провінціях, тим часом виборчі закони продовжували надавати першість великим землевласникам. 1866 року, після поразки в австро-прусській війні, Австрійська імперія перетворилася на подвійну монархію — Австро-Угорщину. Угорське королівство отримало широкую автономію. Оновлена конституція надала австрійським підданам основні політичні права, однак перші спроби взяти участь у парламентському житті далися українцям нелегко. Серед галицьких українців, які за чисельністю приблизно дорівнювали полякам, було дуже мало землевласників, тому їм так ніколи й не вдалося провести в провінційній сеймі більше третини своїх депутатів, як правило, вони отримували менше п'ятої частини місць. Після того, як Австрія уклала конституційний союз з угорцями, польська еліта в Галичині вимагала від Відня дедалі більших поступок і зазвичай вона їх отримувала.

Зростання польського впливу в регіоні зламало дух «тірольців Сходу». Їхні лідери — греко-католицьке духовенство та світські інтелектуали (Головна руська рада саморозпустилася 1851 року) — дедалі частіше звертали свої погляди на Схід. Русофілів приваблювали міць Російської імперії та престиж російської культури, крім

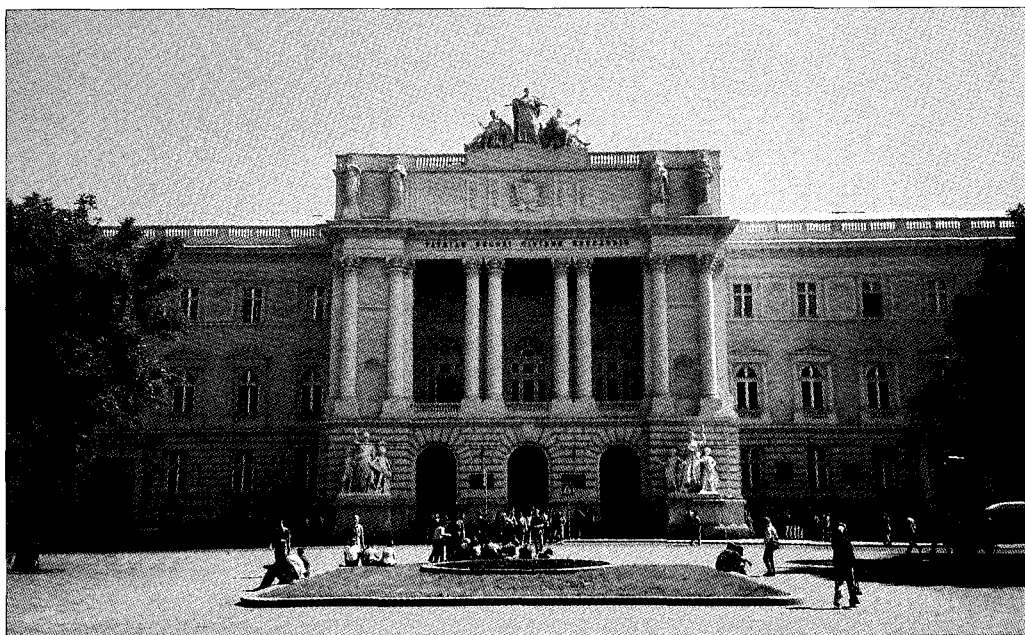
того, їх заохочував російський уряд, що став на захист іноземних слов'ян. У 1860-ті роки галицькі русофіли вважали, що малороси по той бік кордону належать до тієї самої національності, що й русини, а разом вони складають одне з «племен» великого російського народу³¹. Відповідно, русинське просторіччя — це лише один з діалектів російської мови. Проте аж до кінця XIX століття русофіли не пропонували використовувати на письмі сучасну російську мову і видавали свої журнали відчутно зміненою церковнослов'янською. Це пояснювалося частково тим, що найвпливовіші позиції серед русофілів продовжувало займати вище духовенство, проте такий консерватизм у питаннях мови грав на користь їхнім суперникам у майбутній боротьбі за душі і настрої селянства.

Молодше покоління галицьких українців також орієнтувалося на Схід, але брало приклад з Шевченка та українофілів. Так виникла група активістів, які вважали, що їхній народ — це такі самі українці, як і жителі Наддніпрянської України, і що українці відрізняються від росіян. Починаючи з 1860-х років прихильників цих поглядів стали називати «народовцями». Як і члени «Руської трійці», вони прагнули на базі селянського просторіччя створити сучасну літературну мову. Слово «український» аж до закінчення 1890-х років не використовувалося як національна характеристика, однак енергійні народовці, переважно студенти, інтелігенція та молоді священики, а також

українофіли в Росії, почали спільно розвивати українську культуру. Після кількох невдалих спроб у 1860-х роках народовці заснували журнали протонародною мовою: «Правда» (1867–1898) і «Зоря» (1880–1897). Крім цього, вони видавали популярну масову газету «Діло» (1880–1939). У цих виданнях співпрацювали провідні українські літератори з Російської імперії; фінансову підтримку цим та іншим проектам надавали багаті українофіли з Наддніпрянської України³².

Усі наявні на той час культурні організації Галичини перебували під контролем русофілів, тому народовці почали засновувати свої власні. 1868 року було створено товариство «Просвіта», завданням якого було підвищити рівень освіти серед дорослого населення; незабаром на всій території Східної Галичини було створено широкую мережу читалень. До 1903 року 33 філії «Просвіти» налічували 1400 читалень і 66 000 членів³³. Товариство розгорнуло активну видавничу програму, причому всі книги виходили протонародною українською мовою. У 1890-х роках народовці почали займатися господарською діяльністю і заснували безліч українських кооперативів і кредитних спілок. Наслідуючи чеську модель суспільної мобілізації, українські активісти також заснували фізкультурне товариство «Сокіл» та протипожежне товариство «Січ».

Консервативні соціальні погляди і прихильність до архаїчної книжної мови ускладнювали русофілам конкуренцію з народовцями у справі мобілі-

зації мас. 1874 року вони створили свій варіант «Просвіти» — Товариство імені Качковського, яке видавало газети, а потім спробувало зайнятися кооперативним рухом, проте за кількістю членів і передплатників русофіли сильно поступалися відповідним організаціям народовців. У 1890-х роках український рух у Галичині від культурної стадії перейшов до етапу політичної мобілізації; наголос при цьому робився на незалежну українську націю, яка претендує на вільний розвиток своєї культури і певну форму самоврядування.

В останні два десятиліття XIX століття стратегічні міркування спонукали австрійських чиновників і Ватикан підтримати галицьких українофілів

12. «Освічені громадяни — окраса Батьківщини». Девіз на фасаді Львівського університету. Сучасне фото

як суперників русофілів (влада побоювалася російської православної експансії на австрійські слов'янські землі). Уряд звинуватив чільних русофілів у державній зраді, і водночас із цим селянське просторіччя ставало мовою навчання в українських школах (це відбулося 1893 року). Ватикан провів реформу греко-католицької церкви, в ході якої з церковної ієрархії було виключено проросійське духовенство, згодом греко-католицька церква тісно пов'язала себе з українським національним рухом³⁴. Культурний розвиток регіону також проходив під великим

13. Іван Франко

впливом українського відродження. Народовці заснували перший і дуже популярний український театр в Галичині, а найталановитіший галицький літератор того часу Іван Франко писав свої твори простонародною мовою.

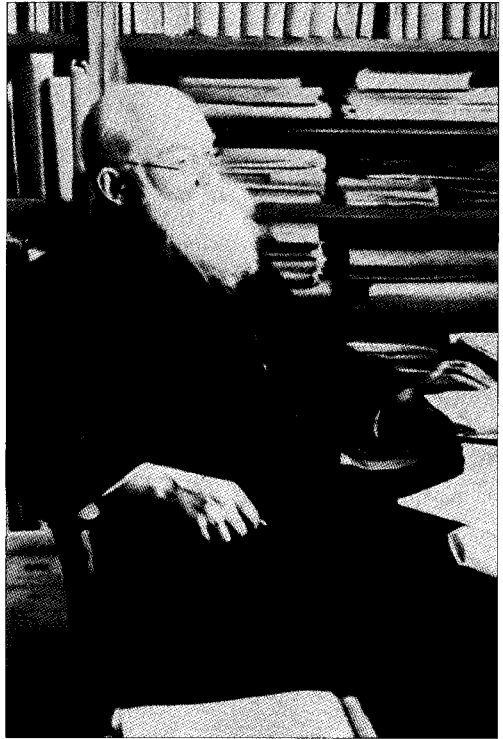
На початку 1890-х років народовці, що були членами галицького сейму та Рейхсрату, домовилися з польськими депутатами про створення кафедри історії України у Львівському університеті (1894)³⁵. На професорську посаду запросили Михайла Грушевського — російського підданого, який свого

часу навчався в Антоновича в Київському університеті; незабаром він став одним з видатних науковців Галичини. Наукове товариство ім. Шевченка, засноване 1873 року на кошти благодійників з Наддніпрянської України, зусиллями Грушевського перетворилося на український аналог академії наук. Крім того, Грушевський почав публікацію своєї монументальної праці «Історія України-Руси». Залучивши колосальний історичний матеріал, він доводив, що українці становлять окрему націю³⁶.

Утім, було б помилкою вважати, ніби народовці здобули повну перемогу. Русофіли відігравали помітну роль в суспільстві і культурі Галичини аж до 30-х років XX століття. Крім того, приязне ставлення до культурних ініціатив народовців зовсім не означало прийняття їх соціальної та політичної програми, яка, втім, була дуже помірною. Попри те, що повний спектр українських політичних партій сформувався лише в останні роки XIX століття, радикальні соціалістичні статті простонародною селянською мовою почали з'являтися ще наприкінці 1870-х років. Найталановитішим серед молодих послідовників Драгоманова був письменник Іван Франко (1856–1916)³⁷. У лівих критиків народовців з'явилося багато послідовників у 1880-х роках, а 1890-го вони стали першою галицькою політичною групою, яка трансформувалася в сучасну політичну партію — РУРП (Русько-українська радикальна партія).

У 1870–1880-х роках боротьба за селянську підтримку між русофілами і народовцями розгорілася і в сусідній Буковині. Місцеві українці були в кращому становищі, ніж галицькі, адже румунські вищі класи не мали такого впливу у Відні, як поляки. Так українських шкіл тут було навіть більше, ніж румунських. У Чернівецькому університеті, заснованому 1875 року в столиці провінції, існувала кафедра русинської мови та літератури. У питаннях освіти і в роботі з селянством буковинські народовці використовували галицький досвід, і на кінець 1880-х років вони вже мали суттєву перевагу над своїми суперниками.

По-іншому справа стояла в Закарпатті. Від Галичини його тепер відділяло не лише гірське пасмо, а й політичний кордон між Австрією і Угорським королівством. Пряме угорське правління з 1867 року призвело до придушення традиційно сильного у цьому регіоні русофільського руху і до поступової асиміляції освічених русинів в угорську культуру. Цей процес підтримувала і місцева греко-католицька церква. Угорська дуже відрізняється від слов'янських мов, тому асиміляція селян далеко не просунулася, проте угорська адміністрація повністю ліквідувала русинські школи в Закарпатті. На відміну від Галичини і Буковини, де національна пропаганда активно впливала на уми звичайних людей, місцеве східнослов'янське населення на рубежі XIX–XX століть ще не мало жодного уявлення про своє місце серед інших сучасних народів.

14. Михайло Грушевський

* * *

У XIX столітті письменники, журналісти та історики вперше заговорили про Україну як про сучасну націю. Вони побачили зв'язок, спершу дуже опосередкований, між єдиною мовою і культурою та правом на політичний суверенітет. У далекій перспективі їхні літературні твори і політичні трактати виявилися важливішими, ніж спадщина київських князів чи козацьких гетьманів. Не дивно, що саме інтелектуали, а не полководці, зображе-

ні на українських купюрах більшого номіналу: Іван Франко (20 гривень), Михайло Грушевський (50 гривень) і Тарас Шевченко (100 гривень). Утім, поняття «національне відродження», яке зазвичай фігурує у зв'язку з цими іменами в українських підручниках, може ввести в оману. Багато патріотів XIX століття в Україні та інших кра-

їнах, прагнули «відродити» свої давні нації, але насправді вони створювали нові культурні та політичні спільноти. Конкурентні в XIX столітті національні проекти, зокрема в Галичині, дають захопливу можливість зазирнути в кухню європейського націоналізму новітніх часів, де інтелектуали з етнографічної маси «створюють» нації.

3

Розділ

Епоха

масової політики

*Володимир Різниченко.
Ескіз обкладинки літературно-наукового
альманаху «Просвіта» (1907)*

На початку ХХ століття на політичній карті Європи України не було. Кордон між Росією і Австро-Угорщиною розділяв територію нинішньої української держави на дві нерівні частини — більшу східну і меншу західну, причому траєкторії історичного розвитку цих регіонів дедалі більше розходилися. Східна або Наддніпрянська Україна ще у ХVIII столітті остаточно втратила політичну автономію, від української політичної традиції тут залишилася лише непевна згадка про козацьку славу і колишні свободи. Західна Україна, що включала Східну Галичину, Буковину і Закарпаття, ще більше віддалилася від своєї історичної державної традиції князівських часів. Тому утверджувати право українців на самоврядування, виходячи з давньої історичної автономії її регіонів, було непросто навіть для патріотично налаштованої інтелігенції. Натомість націоналісти ХІХ століття запропонували нову ідею України як території, на якій живуть етнічні українці. До кінця століття активісти національного руху вже мали чітке уявлення про цю уявну Україну, землі якої розташовані

як у Російській, так і в Австрійській імперіях.

1900 року в обох державах проживало 26 мільйонів українців (22,4 мільйона — в Росії і 3,8 мільйона — в Австро-Угорщині). Вони були найчисленнішою національною меншиною в Європі і другим за чисельністю слов'янським народом після росіян. Попри свою численність, східні та західні українці відповідали соціологічним критеріям так званих малих народів або недомінантних етнічних груп. Серед цих критеріїв — брак власного правлячого класу, неповна соціальна структура, перервана традиція державності, відсутність поступального розвитку літературної мови¹. Щоб заповнити всі ці великі прогалини соціального і політичного характеру, українські націоналісти мали визначити унікальні риси української нації. Багатонаціональні династичні імперії ХІХ століття, і зокрема Російська та Австро-Угорська, припустили співіснування множинних ідентичностей. Так український інтелігент міг бути вірним підданам царя, представником загальноросійської культурної спільноти і водночас — патріотом Малоросії, як тоді офіційно іменували

Україну. Успішна національна мобілізація могла відбутися лише після того, як утвердилося поняття взаємовиключних національних ідентичностей².

Умови, в яких українські активісти будували свої ідеологічні концепції й намагалися поширити їх у народі, в Росії та Австро-Угорщині дуже відрізнялися. Різниця між традиціями російського абсолютизму й соціального гноблення і традиціями австрійського парламентаризму і громадянських свобод помітно вплинула на характер історичного розвитку українських земель у ХХ столітті.

Російська імперія: індустріалізація і соціальні зміни

На зламі ХІХ–ХХ століть українці у своїй більшості були селянами. 1897 року 95 % україномовного населення Російської імперії проживало в сільській місцевості, і 87 % було зайнято в сільському господарстві³. Тому немає нічого дивного, що в неспокійний період між революціями 1905 і 1917 років земельне питання було тісно пов'язане з національним. Скасування кріпаччини 1861 року не розв'язало аграрну проблему, яка споконвіку гостро стояла в Росії. Селянам тепер доводилося платити величезні викупи, вони не мали грошей почати індивідуальне господарство. До 1900 року середній розмір селянського наділу в Україні зменшився наполовину. Традиційно висока народжуваність і покращення якості медичних

послуг призвели до величезного перенаселення села; у зв'язку з цим уряд почав заохочувати внутрішню колонізацію земель Російської імперії в Азії, Сибіру і на Тихоокеанському узбережжі. З 1896 по 1905 рік понад мільйон українських селян переселилися в ці регіони⁴.

Решта селян в основному ледве зводили кінці з кінцями і з заздрістю поглядали на великі поміщицькі володіння, що постачали на ринок сільськогосподарську продукцію і яких в Україні налічувалося майже 5 000. У більшості селян майже не було зерна на продаж, і вони за копійки обробляли поміщицьку землю. Заворушення 1902 року в Полтавській і Харківській губерніях почалися з селянських грабежів у великих дворянських маєтках, та сама історія повторилася під час революцій 1905 і 1917 років. І хоча радянські вчені надавали особливе значення дедалі більшому соціальному розшаруванню селянства, яке виявлялося в появі заможних селян (приблизно 12 % дворів)⁵, на початку ХХ століття внутрішні соціальні протиріччя в українському селі ще не відчувалися. Селяни мислили себе єдиною спільнотою у протиставленні до поміщиків і чиновників.

На зламі століть селяни Наддніпрянської України були віддані своїй родині, селу, релігії, церкві, і, можливо, царю в далекому Петербурзі. Вони знали, що відрізняються від росіян, поляків і євреїв, але ще не мали чіткого уявлення про належність до багатомільйонної української нації.

Французькі селяни до настання епохи загальної освіти і письменності перебували в такому самому стані⁶. До того, як націоналістична пропаганда досягла села, і навіть після цього, українських селян хвилювало насамперед земельне питання.

Протягом 1900-х років становище селян дещо покращилося, але вони, як і раніше, страждали від бідності, експлуатації і надмірних податків. 1905 року уряд скасував викупні платежі, що залишилися з часів скасування кріпацтва, але якраз у цей час в українські села почала проникати націоналістична і соціалістична пропаганда, яка ще більше розпалювала невдоволення населення. Попри земельні проблеми, напередодні Першої світової війни Україна зберігала за собою роль житниці Європи: великі поміщицькі господарства постачали 90 % пшениці в Російській імперії (20 % від усього світового виробництва). Значна частина врожаю експортувалася, а прибуток ішов на економічну модернізацію імперії. Україна також була світовим лідером у виробництві ячменю і цукрових буряків.

Індустріалізація у Східній Україні почалася пізно, вона була частиною всеросійського процесу бурхливого росту промисловості. Початок індустріальному буму, як і всюди в Європі, поклало будівництво залізниць. Першу залізницю в регіоні проклали 1865 року, вона сполучила головні сільськогосподарські області з одеським портом. Протягом наступних десятиліть з міркувань оборони уряд

вкладав значні кошти в залізничне будівництво у стратегічно важливих прикордонних районах. Розширення залізничної мережі, яке держава розпочала в 1870-х роках, створило попит на метал і вугілля, якими багата Південно-Східна Україна. Однак інтенсивне промислове освоєння Донецького і Криворізького басейнів фінансував здебільшого закордонний капітал — французький, бельгійський і англійський. Індустріальний бум сягнув піку у 1890–1900-х роках — іноземні інвестори фінансували будівництво десятків великих заводів, оснащених сучасною західною технікою. Донбас став основною базою з видобутку вугілля в Російській імперії, Криворізький регіон лідирував у металургійному виробництві. Активна присутність в Україні іноземного капіталу вплинула на топоніміку регіону — наприклад, індустріальний центр Донбасу місто Юзівка було назване за іменем валлійського підприємця Джона Г'юза (пізніше його перейменували у Сталіно, а потім у Донецьк). За оцінками українських дослідників, прибуток Г'юза від українських заводів, який він перевів у Великобританію, склав приблизно 25 мільйонів золотих рублів⁷.

Витік капіталу — лише одна з проблем українських земель, викликаних запізнілою індустріалізацією, на чолі якої стояли іноземці. Видобуток і первинна переробка вугілля і залізної руди розвивалися значно швидше, ніж виробництво готових товарів. Як наслідок, Україна перетворювалася на постачальника сировини для росій-

ської промисловості та імпортера готової продукції. Крім того, економічний розвиток України був украй нерівномірним — індустріально розвинений південний схід і практично повна відсутність промисловості на Правобережжі.

Нечисленний робітничий клас на українських територіях за великим рахунком не усвідомлював себе частиною української нації. Небажання українських селян переїжджати в міста і працювати на фабриках сучасники пояснювали їх прив'язаністю до землі. Проте один сучасний соціолог запропонував простіше пояснення. У самій Росії поміщицьке сільське господарство завжди йшло важко, і поміщики часто замінювали трудові повинності грошовим оброком, що підштовхувало кріпаків найматися на фабрики. Однак в Україні такої практики не існувало — завдяки родючій землі і близькості ринків збуту поміщикам було вигідніше експлуатувати селянську працю на ланах. Відповідно, коли наприкінці XIX століття на південному сході України почався індустріальний бум, керівники фабрик завозили кваліфіковану й мобільну робочу силу з Росії. Станом на 1892 рік 80 % усіх робітників у Юзівці недавно приїхали з московського регіону; 1897 року з 425 413 заводських робітників в українських губерніях 42 % народилися в інших частинах імперії. На Олександрівському (тепер — м. Запоріжжя) металургійному заводі, найбільшому в Україні, дві третини робітників становили етнічні росіяни⁸.

Напередодні Першої світової війни і під час війни українців серед нових промислових робітників стало більше, однак національний склад робітництва істотно не змінився. Після конституційних реформ 1905 року процес мобілізації українського пролетаріату очолили не українські націоналістичні організації, а всеросійські політичні партії і профспілки. Національні ідентичності в той час були мінливими, і якщо на фабрику приходив україномовний селянин, то під тиском середовища він починав говорити російською і навіть ототожнював себе з росіянами. Один з найвідоміших прикладів такого стану речей — історія Григорія Петровського, видатного українського більшовика, депутата Думи. Петровський народився в українській родині, потім працював у Катеринославі (пізніше місто назвали на його честь Дніпропетровськом), там він повністю асимілювався і до кінця 1920-х років у графі національності вказував «росіянин».

Унаслідок асиміляції україномовне населення лишалося практично непомітним у містах і, навпаки, переважало в селах. За роки, що минули після скасування кріпацтва, і до перепису 1897 року кількість міських жителів зростає понад удвічі, проте українці становили лише 30 % містян, росіяни — 34 % і євреї — 27 %. У великих містах українців було ще менше⁹. Чиновництво та інтелігенція складалися переважно з росіян, в торгівлі домінували євреї. Довгий період економічної відсталості і неприхильна політика влади призвели до слаб-

кого розвитку українського підприємницького класу. Так само невеликою була кількість українських торговців і ремісників, а представники саме цих груп очолили національні відродження в інших східноєвропейських країнах. 1897 року 441 289 жителів українських губерній жили за рахунок вкладення капіталу, нерухомості або торгівлі, а етнічних українців серед них було всього 17,5 %¹⁰. Українці також становили меншість серед осіб інтелектуальних професій в українських губерніях (всього лише 17 % юристів і 10 % письменників та акторів). Неповнота соціальної структури становила велику перешкоду для національної мобілізації. Звичайно, тоді було небагато людей, які могли осмислити всі ці явища і визначити їх як проблеми української нації; уявити, що колись їхній народ отримає незалежність, в принципі могли якихось тисяча-дві українських активістів. Найбільшою проблемою для українських активістів було вижити під вагою громіздкої царської бюрократії.

Російська імперія: політика і культура

Останній російський цар Микола II (1894–1917) був людиною слабкого і нерішучого характеру, але успадкував величезну, нічим не обмежену владу. Аж до 1905 року, коли незавершена революція змусила царя погодитися на встановлення напівконституційного режиму, Росія залишалася самодержавною країною, в якій воля

монарха не знала меж. Деспотичний царський режим з величезним бюрократичним апаратом перешкоджав утворенню незалежних організацій і розвитку громадської думки, необхідних для становлення громадянського суспільства. Крім того, піддані імперії не мали жодної можливості брати участь у політичному житті.

На кінець XIX століття можна було скласти довгий список заходів російської влади проти української мови і культури, проте царський уряд не дотримувався якоїсь послідовної української політики зокрема чи національної політики в цілому. Аж до 1880-х років імперська влада не намагалася асимілювати малі народи, а коли нарешті поставила собі це завдання, то чомусь почала з далеко ненайпростіших — поляків і прибалтів. Головною вадою російського імперського «проекту» сучасні дослідники вважають нездатність центру окреслити російську національність¹¹. Чиновники ніколи не думали про масову русифікацію українців, бо з самого початку вважали їх «росіянами» — малоросійською гілкою російського народу. Замість того, щоб асимілювати українське селянство, влада намагалася не допустити проникнення в село націоналістичних і радикальних ідей. 1917 року це дозволило українським активістам пробудити дрімотні народні сили в ім'я національної справи.

Однак протягом останніх десятиліть XIX століття царському режиму вдавалося придушувати організацій-

15. *Імператор
Микола II*

ну діяльність української інтелігенції. Навіть громади, які займалися тоді лише збором матеріалів для українського словника і читанням історичних та етнографічних доповідей на приватних квартирах, змушені були піти в підпілля. Тим часом у середовищі українських активістів досить швидко проникали нові російські ідеологічні течії. Поширення марксизму і народження робітничого руху змушували їх переосмислити питання, яке з 1860-х років не давало спокою попередньому поколінню патріотів, — чи варто заради соціального визволення

всєї Росії поступатися українським національним питанням?

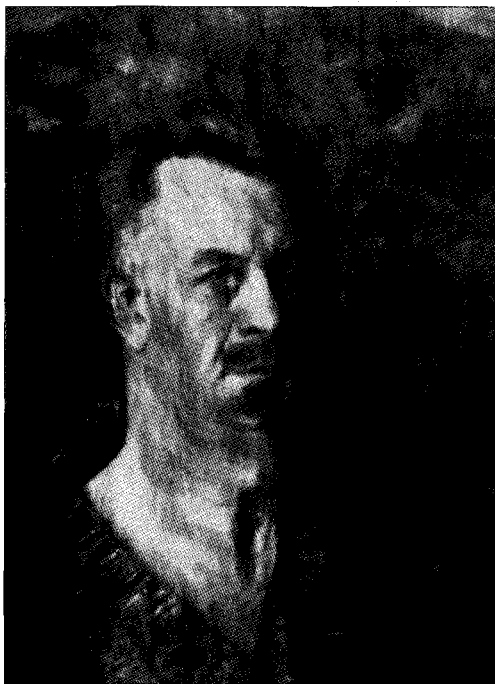
На початку 1890-х років в Україні виникли перші марксистські гуртки і студентські національні групи, наприклад, «Братство тарасівців» (1891–1893, назване на честь Тараса Шевченка). На кінець 1890-х з'явилися перші нелегальні політичні партії. Незабаром популярність у лівій інтелігенції і робітничого класу здобула Російська соціал-демократична робітничка партія (1898), її радикальне крило очолював Володимир Ленін. Досить довго соціал-демократи не вважали національне питання окремою сферою боротьби з царизмом. Крім того, вони виступали проти поділу робітників за етнічною ознакою на польські, єврейські та українські політичні організації.

1900 року група харківських студентів організувала першу українську політичну партію в Російській імперії — Революційну українську партію. Як показують нові архівні дослідження українських істориків, РУП вдалося створити по всій Україні мережу нелегальних осередків, а в 1901–1902 роках партія виявилася причетною до селянських заворушень у Полтавській і Харківській губерніях¹². Проте спроба об'єднати соціалістичні і національні ідеї кінець кінцем призвела до її розколу. Першою відкололася фракція, яка потім переросла в Українську національну партію. Однак більш відчутною стала втрата великого соціалістичного блоку «Спілка», члени якого співпрацювали з російськими соціал-демократами. Решта рупівців, серед

яких були майбутні лідери української революції Володимир Винниченко і Симон Петлюра, перейменували своє об'єднання в Українську соціал-демократичну робітничу партію. На їхню думку, лише національна українська партія могла захистити українські інтереси в майбутній соціалістичній федерації народів Росії.

Організаційна лихоманка охопила і помірковане крило українських патріотів. Спочатку було створено аполітичну «Загальну українську організацію» (1897), яка координувала культурну діяльність решти громад; 1905 року вона перетворилася на Українську радикально-демократичну партію (УРДП). Як і українські соціалісти, члени УРДП припускали, що імперію буде перетворено на демократичну федерацію, проте дотримувалися більш консервативних поглядів у питанні соціальних реформ. Незабаром УРДП налагодила тісні контакти з кадетами, які представляли всеросійську організацію поміркованих лібералів — Конституційно-демократичну партію.

Під час так званої «першої російської революції» 1905 року перед українським рухом відкрилися нові можливості, — внаслідок масових страйків, заколотів в армії і повстань робітників уряд утратив контроль над деякими регіонами. У багатьох українських губерніях спалахнули селянські бунти, поряд з традиційними закликами роздати поміщицькі землі дедалі частіше звучали вимоги відкрити українські школи. Щоб приглушити невдоволення, цар погодився на встановлен-

16. Перший керівник Директорії
Володимир Винниченко. Автопортрет

ня обмеженого конституційного режиму. Свобода слова і зборів дозволили українським партіям вийти з підпілля і взяти участь у виборах в Думу, яка на практиці мала незначну владу; істотну перевагу на виборах отримували представники заможних класів.

Соціалісти бойкотували вибори до першої Думи 1906 року, це дозволило УРДП отримати широке представництво, хоча більшість її кандидатів проходили за кадетським списком. Члени УРДП створили Український парламентський клуб, висунули вимоги автономії для України, а також запрова-

17. Український меценат, видавець і письменник Євген Чикаленко

дження шкільної освіти українською мовою. У II Думі, обраній 1907 року, українські соціалісти отримали ще більше місць, проте цар знову розпустив новий парламент. Придушивши революцію, уряд змінив виборче законодавство так, щоб у наступних Думах переважали консервативні землевласники-дворяни. Під час революції найвпливовішою українською партією на певний час стало об'єднання «Спілка», яка налічувала приблизно 7000 членів і мала шість депутатів у II Думі (ще в квітні 1905 року «Спілка» на правах регіональної організації приєдналась до російських соціал-демократів)¹³. Проте наступ консервативної

реакції 1907 року швидко поклав край діяльності радикальних організацій на місцях. Багато громад легалізувалися як «українські клуби». Крім того, активісти скористалися галицьким досвідом і відкрили на селі понад сотню філій товариства «Просвіта» і селянські кооперативи. Революція також сприяла швидкому піднесенню української преси та книговидавництва. Утім, після 1908 року переслідування поновилися. Крім цього, розвитку української преси перешкоджала нечисленність грамотних українців, які могли дозволити собі передплатити газету чи журнал. Газета «Рада» (друкований орган УРДП) була єдиним українським щоденним виданням, яке проіснувало цілих дев'ять років (з 1905 по 1914); вона виходила на гроші видавця Євгена Чикаленка і деяких заможних меценатів. У кращі роки «Рада» мала приблизно 4000 передплатників¹⁴.

Після придушення революції царський режим перейшов у наступ на зміцнілий український рух. У 1907–1908 роках поліція здійснила серію арештів радикальних активістів, зокрема затримала багатьох українських соціалістів. Під тиском влади один за одним розпускалися українські клуби, УРДП повернулася до суто культурницької роботи, інші партії припинили своє існування або пішли в підпілля. 1910 року влада закрила «Просвіти» і відновила колишні заборони на український друк. Репресії супроводжувалися істерією в російській націоналістичній пресі, яка за будь-якими проявами

18. Письменник
Михайло
Коцюбинський.
Портрет роботи
Михайла Жука
(1907)

української культури бачила інспірований австрійцями політичний сепаратизм і «мазепинство». Переслідування влади завадили українським активістам розпочати масову мобілізацію селянства в ім'я національної справи. Крім того, думку про політичну незалежність, а не просто автономію, допускали одиниці українських патріотів.

Тим часом як держава обмежувала український рух етнографічними дослідженнями і аматорським театром (та й той існував напівлегально), група письменників порвала зі старою народницькою традицією описового реалізму. Оповідання Михайла Коцюбинського і поезія Лесі Українки позначили перехід української літератури до модернізму. Володи-

мир Винниченко міг розвинути успіх своїх ранніх російськомовних творів, але вибрав куди менш спокусливу долю українського літератора. В психологічних п'єсах і оповіданнях він вивів новий для української літератури тип героя: інтелігента і містянина. Українські письменники часто були змушені друкуватися в Австро-Угорщині, але ставили у своїх творах питання, актуальні для Російської імперії.

1900–1914 роки стали періодом перерваної національної мобілізації і для інших народів на території України. Тутешні росіяни не вважали себе національною меншиною і, незалежно від своїх поглядів, як правило, цікавилися загальноросійськими проблемами, а не українською полі-

19. Поетеса
Леся Українка
(1913)

тикою. Важливий виняток становив заснований 1908 року Київський клуб російських націоналістів, який всю свою енергію спрямовував на дискредитацію українського руху¹⁵. Другу за чисельністю меншину складали євреї, травмовані як спільнота погромами 1881–1883 і 1903–1905 років (ініціаторами погромів нерідко виступали праві російські націоналісти). З кінця 1890-х років дедалі більше євреїв, які залишилися жити в регіоні і не збиралися в еміграцію, переходили на бік російських соціал-демократів (такого самого ідеологічного спрямування дотримувалася єврейська партія Бунд), а також національного сіоністського руху. Обидві єврейські партії разом з впливовою Польською соціалістичною партією час від часу співпрацювали з українськими акти-

вістами у спільній боротьбі за автономію і культурні права.

Більшовики, майбутні переможці загальноросійського політичного конфлікту 1917 року, до українських національних прагнень ставилися вороже. Лише в останні роки перед війною Ленін із запізненням усвідомив, що націоналізм не можна скидати з рахунків як тимчасовий пережиток, якому разом з капіталізмом судилося залишитися в минулому. Партія і головний партійний «спеціаліст» з національного питання Йосиф Сталін проголосили принцип національного самовизначення, але з суттєвим застереженням — поки це не суперечить інтересам пролетаріату. Ні Ленін, ні Сталін ще не підозрювали, наскільки важливу роль українське питання зіграє в революції.

Українці в Австро-Угорській імперії

У 1860-х роках імперія Габсбургів перетворилася на парламентську монархію, яка надала українцям певні права і можливість брати участь у політичному житті. Попри вузькі рамки австрійського конституціоналізму, сама можливість публічних дискусій про політичні питання і саме існування автономних громадських організацій давали українським активістам велику перевагу порівняно з українцями в Російській імперії. На відміну від Романових, Габсбурги рано усвідомили важливість національного питання. Позаяк титульна нація — австрійські німці — становила меншість і не мала шансів асимілювати різноманітні етнічні групи імперії, Габсбурги зіштовхували різні національності між собою і йшли на компроміс з сильнішими. Напередодні Першої світової війни українців і поляків у Галичині було приблизно порівну — по 3,5 мільйона осіб, причому в східній частині провінції переважали українці. Проте управління Галичиною Відень довірив дворянству, яке складало переважно поляки.

На рубежі століть Галичина залишалася сільськогосподарським регіоном з дуже слабкою промисловістю. Майже 95 % українців належали до селян, подібно до українців у Російській імперії вони відчували той самий тягар — крайнє перенаселення і брак землі. В Австро-Угорщині цю проблему найчастіше вирішували за допомогою масової еміграції за океан: у 1890—

1914 роках до Сполучених Штатів, Канади і Латинської Америки виїхали близько 717 000 українців¹⁶. Ще одним наслідком аграрної кризи стала поступова радикалізація селянства, що на початку ХХ століття призвело до селянських заворушень і страйків.

Лише близько одного відсотка українського населення було зайнято в індустрії — в основному в харчовій, лісовій та нафтовій промисловості. Для австрійських чиновників Галичина була постачальником сировини, а також ринком збуту готових товарів, вироблених в економічно розвиненіших західних регіонах імперії. У 1870-х роках іноземний капітал почав інтенсивно розробляти нафтові родовища біля Борислава і Дрогобича, а перед Першою світовою війною вони вже давали 4 % світового видобутку нафти. Етнічні українці становили менше п'ятої частини нечисельного робітничого класу провінції, більшість робітників були поляками або євреями.

Нечисленні галицькі міста, насамперед, виконували функцію адміністративних центрів, там домінувала польська мова і культура. Помітне зростання населення спостерігалось лише у столиці провінції Львові, проте воно в жодне порівняння не йшло з масштабами урбанізації у Наддніпрянській Україні, зумовленої активним промисловим розвитком. На початку ХХ століття у Львові жило 200 000 осіб — учетверо більше, ніж у наступному за розміром місті провінції, однак за європейськими мірками Львів залишався невеликим

провінційним містом. У східній частині Галичини українці становили менше третини міських жителів, а у Львові — близько 20 %. У містах і містечках їх надалі випереджали польська еліта і єврейські комерсанти.

Відсутність українського дворянства і майже повна відсутність української буржуазії, купецтва і пролетаріату дозволили вченим говорити про неповну соціальну структуру галицьких українців. Це, однак, не завадило сформуватися наприкінці XIX століття нечисельному прошарку світської інтелігенції, яка була віддана національній справі і мала політичний досвід. Від своїх побратимів у Російській імперії галицьких українців відділяла і приналежність до іншого віросповідання. На відміну від католиків-поляків, майже всі етнічні українці Галичини належали до греко-католицької церкви, яка практикує візантійський обряд.

Масова національна мобілізація українців, що тривала два десятиріччя перед Першою світовою війною, почалася зі зміни ідеології. У 1890-х роках народова інтелігенція Галичини відмовилася від русинського самовизначення і почала популяризувати нову назву свого народу — українці. Звичайно, в такий спосіб підкреслювалося, що україномовне населення Російської та Австро-Угорської імперій належить до однієї національності. Крім того, це нове поняття свідчило про перемогу української ідентичності над іншими національними «проектми», що існували в Галичині у

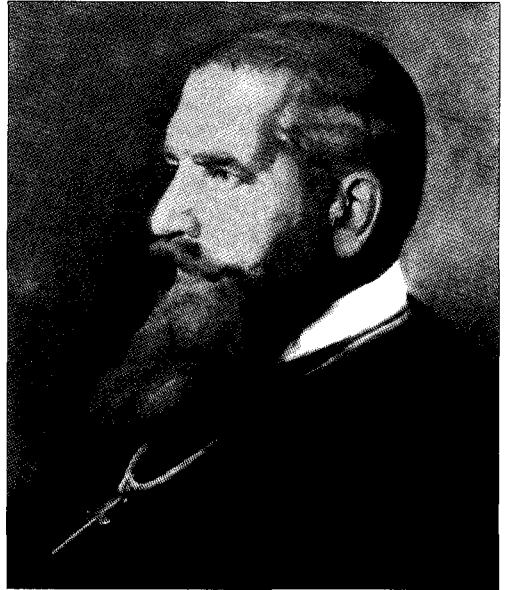
XIX столітті. У тих-таки 1890-х роках українські активісти вперше проголосили ідею незалежної України — незабаром це стало кінцевою метою цілого українського національного руху¹⁷.

1893 року австрійський уряд по суті визнав перевагу українських народо-вців над русофілами — літературну українську мову у варіанті, систематизованому в Російській імперії Пантелеймоном Кулішем, запровадили як офіційну мову навчання у галицьких школах. До 1914 року у східній частині провінції налічувалося 2500 початкових українських шкіл та 16 державних і приватних гімназій. Українські школи довели свою першорядну роль у справі підготовки активістів національного руху. Не менш важливою для діяльності українських патріотів була підтримка нового греко-католицького митрополита Андрея Шептицького (його інтронізація відбулася 1900 року), він відновив суспільну роль церкви, яка стала фундаментом української національної ідентичності.

Національний рух у Галичині був би зовсім іншим без впливу надніпрянських українців, наприклад, ідеолога соціалізму та федералізму Михайла Драгоманова, а також літераторів, які могли вільно друкуватися тільки в галицьких виданнях. Вплив Драгоманова особливо позначився на поглядах засновників Русько-української радикальної партії (1890). Спочатку соціалісти стояли в опозиції до народо-вців і греко-католицького духовенства, однак у 1895–1896 роках вони прийняли програму української автономії, а з

часом і незалежності. 1899 року народовці заснували помірковану Українську національно-демократичну партію (УНДП), яка також прагнула національної незалежності, а своїм найближчим завданням вважала поділ провінції на українську і польську частини. Незабаром це об'єднання стало найвпливовішою українською партією в Галичині. Нова Українська соціал-демократична партія (1900) зайняла крайній лівий фланг політичного спектра. Галицькі русофіли опинилися в стороні від українських партій, — попри поразку в суперечці про національну ідентичність місцевого східнослов'янського населення, вони зберегли деякий вплив в епоху масової політики і 1900 року створили Руську народну партію.

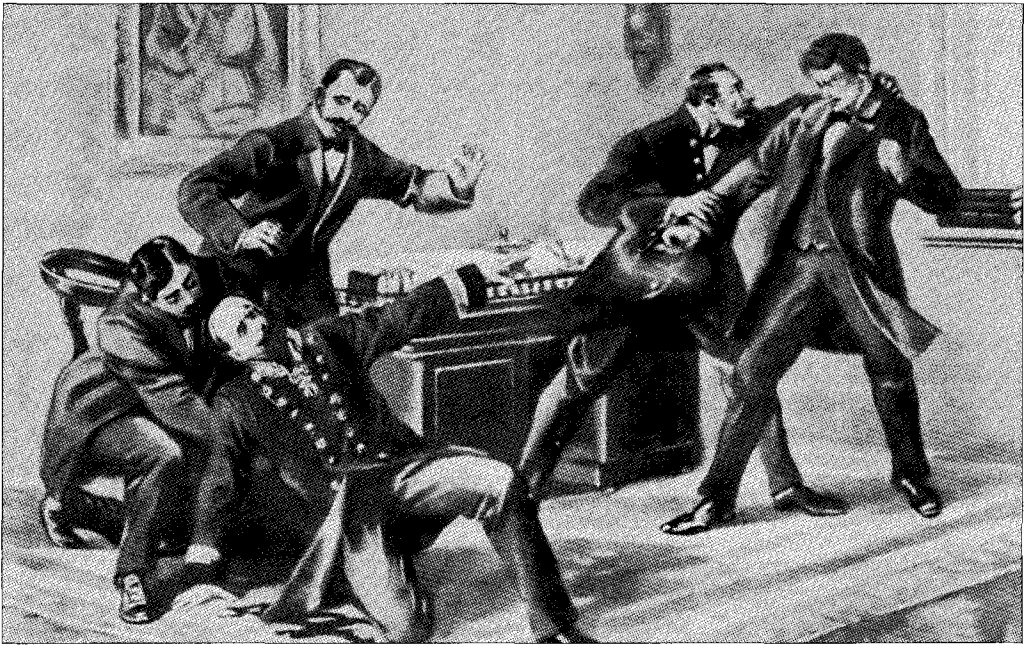
Українські партії спиралися на широку мережу філій «Просвіти», кооперативів, кредитних спілок і читалень, що допомагало їм проводити національну мобілізацію серед селян. Після введення 1907 року загального виборчого права для чоловіків, українофіли отримали 23 мандати у віденському парламенті (з них 17 належало націонал-демократам, 3 — радикалам і 2 — соціал-демократам), тоді як галицькі русофіли змогли провести лише двох своїх депутатів¹⁸. Однак завдяки нерівності виборчих курій в місцевому галицькому сеймі далі домінували поляки. Це лише підігрівало українсько-польське протистояння в Галичині — у 1900–1910 роках це протистояння проявлялося не лише в політичних дебатах, а й вилилося у студентські сутички і політичний

20. Митрополит Андрей Шептицький.
Портрет Івана Труша

тероризм. 1908 року український студент Мирослав Січинський застрелив галицького намісника графа Анджея Потоцького.

Попри те, що український рух у Східній Галичині на початку XX століття користувався величезною народною підтримкою, до 1914 року він не досягнув жодної своєї цілі: поділу провінції, відкриття українського університету, досягнення повної рівноправності української і польської мов у суспільному житті та освіті. Напередодні війни українські політики майже домовилися з Віднем про заснування українського університету, а також про створення в галицькому сеймі двох окремих палат (української та

21. *Мирослав Січинський стріляє в Анджея Потоцького (1908)*

польської) і двох окремих інстанцій з питань освіти. Але війна відклала ці плани на невизначений термін.

На початку ХХ століття в Галичині активно розвивалася культура, міцною опорою їй служили національна церква, школи і сільські читальні. В розпорядженні читачів було понад сімдесят українських періодичних видань, серед них — впливова газета «Діло» (друкований орган народовців). 1894 року наддніпрянець Михайло Грушевський став першим професором історії України у Львівському університеті. У його статтях і перших томах монументальної «Історії України-Руси» українська

нація здобула солідний історичний родовід, що сягав часів Київської Русі¹⁹. Сучасний український історик Ярослав Грицак вказав на цікаву деталь, яка свідчить про поширення історичної пам'яті серед національних активістів Галичини: починаючи з 1890-х років, дітям у сім'ях українських патріотів дедалі частіше давали імена киеворуських князів, наприклад, Ярослав²⁰. Грушевський і його колеги перетворили Наукове товариство імені Шевченка на своєрідну українську академію наук. Найбільш плідним українським автором того часу був Іван Франко, він писав практично у всіх жанрах і став першим українським прозаїком, який описав індустріалізацію. Твори Василя Стефаника й Ольги Кобилянської

22. Письменники Василь Стефаник
та Ольга Кобилянська

освіти і греко-католицького церковного обряду.

ознаменували початок епохи модернізму в літературі, крім того, Кобилянська першою порушила питання прав жінок.

Політичний і культурний розвиток Буковини, в цілому повторював шлях Східної Галичини, хоч і з затримкою. Тут засновували свої відділення галицькі партії, і єдиною істотною відмінністю можна вважати меншу роль церкви — на Буковині діяла православна, а не греко-католицька церква. На Закарпатті правлячі угорські класи перешкоджали політичній мобілізації українців і навіть обмежували можливість культурного життя українців, яке не виходило за рамки початкової

Українське питання в часи Першої світової війни

Перша світова війна потребувала повної мобілізації економік країн-учасниць і принесла величезні втрати серед мирного населення. Ця війна стала результатом великодержавної політики в Європі. Українське питання не було основною причиною війни, але воно становило собою одне з джерел напруженості у стосунках між Романовими і Габсбургами. Росія виявляла особливий інтерес до австро-угорських слов'ян. Державні мужі Російської імперії потай спо-

дівалися приєднати «російські» землі Галичини, Буковини і Закарпаття, а разом зруйнувати розплідник українського націоналізму, звідки, на їхню думку, тягнулися нитки в Наддніпрянську Україну²¹.

З початком війни в серпні 1914 року велика російська армія, в якій служили і призовники з України, рушила на захід, і до початку вересня захопила всю Східну Галичину і Буковину. Незабаром німці відтіснили царські війська назад, однак Львів залишався в руках росіян до літа 1915 року.

Українські патріоти в обох імперіях підтримали свої уряди. Східні українці, ймовірно, брали до уваги всенародний патріотичний підйом у Росії, а західні сподівалися, що поразка Росії відкриє їм нові політичні можливості. Лідери українських партій Австро-Угорщини відразу заснували Головну українську раду, на чолі якої став видатний націонал-демократ Костянтин (Кость) Левицький. Рада заявила про вірність українців престолу і закликала сформувати український військовий підрозділ. Військове командування з безлічі добровольців вибрало 2500 осіб і організувало корпус Українських січових стрільців. Крім цього, сотні тисяч українців було мобілізовано до регулярної австрійської армії і мільйони — до царської армії в Російській імперії.

Запевняння галичан у вірності не завадили відступаючим австрійським військам зганяти свою злість на українських селянах і духовенстві. Одних стратили, інших відправили до сумнозвісного концтабору Талер-

гоф за фальшивими звинуваченнями у шпигунстві на користь Росії. За відступаючими австрійцями йшли росіяни, які почали переслідувати українських активістів. Російська влада не мала чіткого плану щодо включення Галичини до складу імперії, але царський генерал-губернатор і російський націоналіст граф Георгій Бобринський негайно закрав українські культурні організації, газети і кооперативи. За сприяння місцевих русофілів влада спробувала замінити українську мову в школах російською, а також ослабити вплив греко-католицької церкви. Імперська преса привітала «повернення» Галичини і Буковини під скіпетр російських царів, а навесні 1915 року Львів віддав сам імператор Микола II²².

Експеримент з асиміляції незабаром припинився через австрійсько-німецький контрнаступ. Однак він показав, що національність стала важливим фактором імперської ідеології, про це також свідчили переслідування під час війни етнічних німців та євреїв у Росії²³. Водночас Австро-Угорщина прагнула використати потенціал українського націоналізму проти Російської імперії, дозволивши Союзу визволення України (групі емігрантів-соціалістів з Наддніпрянської України) пропагувати ідею незалежної держави в таборах військовополонених серед українців-солдатів царської армії. За офіційної підтримки влади група заснувала у Відні видавництво і відрядила до кількох країн своїх емісарів²⁴. Тим часом Головна

українська рада виступала за незалежність російської України і автономію Східної Галичини.

В ході війни в обох імперіях посилювалося значення національного питання. Відступ російської армії поклав край галицькому русофільству як організованому руху — його активісти або відступили з царською армією в Росію, або були заарештовані австрійською владою. Таким чином українські національні партії зміцнили своє вже й так домінуюче становище і з більшим натиском почали вимагати у Відня поступок, проте уряд так і не пішов далі обіцянок розпочати після війни певні реформи. Подібні обіцянки знову прозвучали наприкінці 1916 року, коли після смерті найстарішого європейського монарха Франца Йосифа на престол зійшов молодий імператор Карл. У Російській імперії українське культурне життя теж почало виходити з підпілля, але політична діяльність й надалі лишалася поза законом.

Багато боїв на Східному фронті відбулося на території Галичини і Буковини, що обернулося тяжкими наслідками для цих регіонів — величезними людськими втратами і руйнуваннями. В загальнодержавному масштабі колосальні воєнні зусилля виснажили адміністративний і економічний потенціал Російської та Австро-Угорської імперій. В обох державах розклад соці-

ального і національного ладу супроводжувався широким невдоволенням центральною владою, яке відчувалося повсюдно. Новим магнітним полюсом лояльності ставала національність, а епоха багатонаціональних династичних імперій швидко добігала кінця.

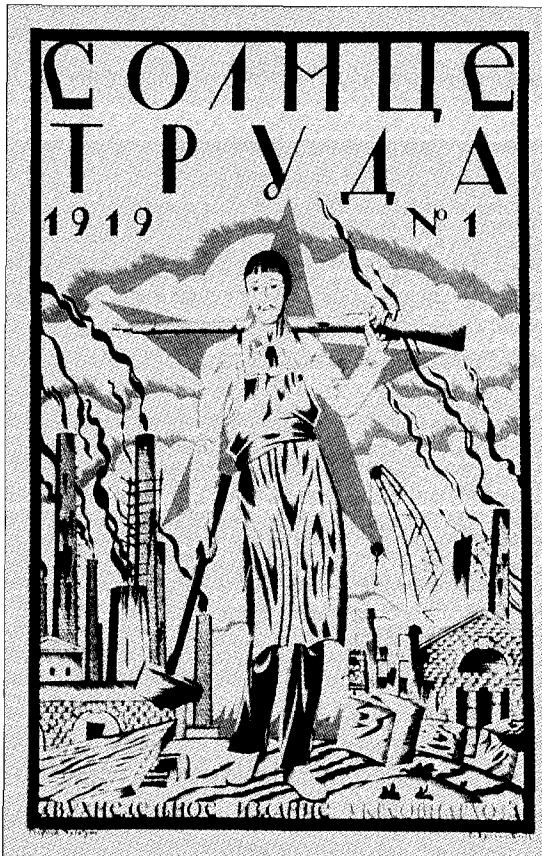
* * *

Наприкінці XIX — початку XX століття індустріальний бум, урбанізація, становлення масової політики, а також Перша світова війна призвели до виникнення в Україні суспільства нового типу. Неодмінною складовою сучасної ідентичності стало уявлення про національність. На 1917 рік українські патріоти в Росії та Австро-Угорщині вже твердо знали, що вони належать до єдиної української нації, яка має право на самоврядування в тій чи іншій формі, а також на вільний розвиток власної культури та мови. Однак національна солідарність українського народу в Галичині різко відрізнялася від тієї плутанини в питаннях національної і соціальної приналежності, яка була характерна для українських земель у складі Росії. У жодній з імперій український рух не мав достатньої сили або мужності, щоб висунути вимогу політичної незалежності. Проте розпад імперій внаслідок Першої світової війни відкривав шлях для української революції.

4

Розділ

Українська
революція

*Георгій Нарбут.
Обкладинка журналу «Сонце праці» (1919).
Папір, туш, гуаш*

Розпад Російської й Австро-Угорської імперій у 1917–1918 роках уможливив створення української держави, яка вперше в історії змогла об'єднати Східну і Західну Україну. Українська революція стала кульмінацією руху за національні права українців і водночас була лише епізодом у ланцюжку масштабних політичних катаклізмів, які сколихнули Східну Європу після Першої світової війни. Наймасштабнішим з цих заворушень стала російська революція. Революцію в Україні не можна назвати сутичкою між соціалістами і націоналістами (найчастіше це були одні й ті самі люди). Це була радше безладна боротьба між різного штибу українськими патріотами, місцевими соціалістами і анархістами. Долю української революції визначив міжнародний конфлікт, спричинений світовою війною і розпадом імперій. Майбутнє українських земель значною мірою залежало від німецьких і польських збройних сил, дій Червоної та Білої російських армій, а також повоненних політичних рішень Антанти¹.

Під час подій 1917–1920 років утвердилося сучасне уявлення про Україну як геополітичне і культур-

не утворення — в період між двома війнами європейські держави вже були змушені розглядати Україну як окрему націю. Однак хід революції розчарував тих українських інтелектуалів, які намагалися пробудити в простих людях національні почуття. Національні ідеї навряд чи знаходили велику підтримку в селянському середовищі — набагато більше селян цікавило земельне питання. Нездатність уряду розв'язати цю гостру проблему послабила народну підтримку української ідеї не менше, ніж відсутність власного середнього класу, запізнिलий перехід українського національного руху до політичного етапу або довгий період царських репресій.

Утім, важко говорити про існування якоїсь універсальної української ідеї. Революційні уряди швидко змінювали один одного і кожен мав своє уявлення про Україну — українську державу мислили як автономію у складі демократичної Росії, незалежну соціалістичну республіку, консервативну монархію або націоналістичну військову диктатуру. Однак жодна політична сила так і не здобула тоді рішучої перемоги. Сьогодні стало

загальноприйнятим говорити про те, що комунізм не приніс Україні нічого хорошого, але під час революції ідея радикальних суспільних перетворень користувалася великою популярністю у Східній Україні, хоча й була так само туманною, як і ідея національної державності.

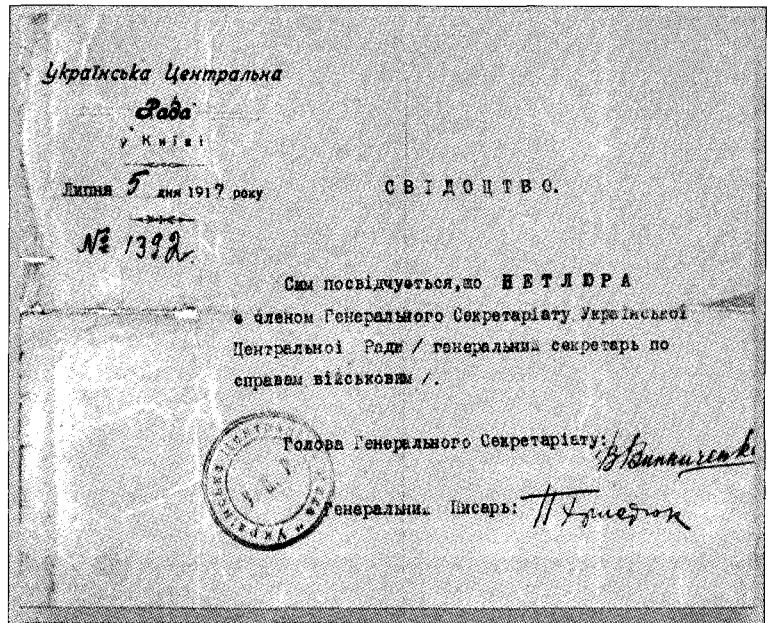
Українці організовуються

Як політична подія українська революція почалась у далекій північній столиці Російської імперії Петрограді (за кілька років до того столицю перейменували — Санкт-Петербург звучав надто по-німецьки). Вуличні демонстрації почалися 8 березня 1917 року (23 лютого за юліанським календарем або старим стилем, якого в Росії дотримувалися до 1918 року). Вони були викликані дефіцитом продовольства, але швидко переросли в масові виступи проти царського режиму. Першим на бік повстанських мас перейшов Волинський полк, що складався переважно з українців. Втративши владу над країною, 15 березня Микола II зрікся престолу, і того-таки дня ліберальні члени Думи сформували Тимчасовий уряд, який очолив князь Георгій Львов. Тим часом радикально налаштована інтелігенція та лідери профспілок організували Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів. Незабаром схожі ради виникли і в інших великих містах. Цей неспокійний період співіснування Тимчасового уряду і Рад більшість істориків називають «дво-

владдям», використовуючи при цьому ленінське визначення.

Як і в інших неросійських регіонах, ситуація в Україні була ще заплутанішою — тут все скидалося на «тривладдя», третьою силою виступали націоналісти. Різні політичні сили у цьому регіоні бачили свою мету не лише в соціальної революції — вони хотіли визначити політичний статус України, а також вияснити питання про її майбутні стосунки з Росією. Поміrkовані політики намагалися зберегти громадянський мир, натомість радикальна і націоналістична інтелігенція прагнула використати народну енергію для створення своїх організацій. Знищити самодержавство всім українським політичним таборам було понад силу, мало того, їхнє перетворення на серйозних гравців стало можливим лише завдяки ослабленню царського режиму.

В українських губерніях старий порядок відійшов у небуття безкровно. 13 березня, через кілька днів після того, як почали ширитися чутки про петроградські події, до Києва надійшла телеграма з Думи про революцію у столиці. Київська міська влада і ліберальні політики заснували Виконавчий комітет об'єднаних громадських організацій, який підтримав Тимчасовий уряд. Однак протягом кількох наступних днів соціалісти створили ради у великих українських містах: 15 березня — в Харкові, і 16-го — в Києві. Нарешті, 17 березня українські активісти створили власний координаційний центр — Центральну Раду. Її головою

23. Свідоцтво члена
Центральної Ради
Симона Петлюри

обрали впливового історика Михайла Грушевського, своїх представників до Ради направили практично всі українські партії.

Центральна Рада опинилася на чолі широкого відродження українського політичного і культурного життя. Тимчасовий уряд запровадив свободу слова і зібрань, завдяки чому українські політичні партії змогли вийти з підпілля, при цьому вони стали помітно лівішими. Помірковане Товариство українських поступовців (від слова «поступ» — прогрес) перетворилося на Українську партію соціалістів-федералістів, яка виступала за поступові реформи і не схвалювала конфіскацію великих землеволодінь. Тим часом Грушевський відійшов від сво-

їх колишніх союзників і приєднався до оновленої Української партії соціалістів-революціонерів, яка відстоювала радикальну земельну реформу і швидко здобула популярність у селян. Попри те, що саме ця партія незабаром стала найбільшим українським політичним об'єднанням і користувалася найбільшою підтримкою виборців, біля керма української революції виявилася інша соціалістична партія. Це була Українська соціал-демократична робітничка партія, до якої увійшли найвідоміші українські патріоти того часу, серед них Володимир Винниченко і Симон Петлюра. Однак, судячи з нещодавно опублікованих збірників документів, всі провідні українські політичні сили вимагали

лише територіальної автономії у складі федеративної Росії².

Після скасування царських обмежень на діяльність національних меншин, на території всього регіону почали знову виникати філії «Просвіти», українські кооперативи і культурні клуби. Головна українська газета довіреного періоду «Рада» відновила свій випуск під назвою «Нова рада», крім неї, з'явилися десятки інших видань. Діячі українського національного руху повернулися до культурницької роботи, яку вони були змушені перервати у XIX столітті, однак в XX столітті політична ситуація була іншою. У буремні дні весни 1917 року багато українських активістів вірили, що зможуть «розбудити» народні маси. І справді, спочатку здавалося, що ідеї націоналістів знайшли живий відгук у населення. Першого квітня близько 100 000 осіб вийшли під жовто-блакитними прапорами на демонстрацію в Києві підтримати вимогу автономії України. Влітку, після того, як Тимчасовий уряд дозволив створення національних військових підрозділів, близько 300 000 солдатів російської армії, що вже розпадалась, присягнули на вірність Центральній Раді³. Втім, варто враховувати, що людей приваблювало передусім поєднання націоналістичної пропаганди з вимогами земельної реформи і закликами до загального миру.

Щоб утвердити свою легітимність і заручитися народною підтримкою, Центральна Рада скликала в Києві кілька з'їздів, на які прибули делега-

ти з усієї України. У квітні на Всеукраїнському національному конгресі було обрано 150 депутатів до Центральної Ради. В травні відбувся Військовий з'їзд, у червні — Селянський, а в липні — Робітничий. Всі вони також делегували до Ради своїх представників. Як наслідок, чисельність Ради збільшилася до 600 чоловік, і для вирішення повсякденних питань було створено Малу Раду. Центральна Рада функціонувала як революційний український парламент, її рішення де-факто визнавали більшість місцевих рад. Основна проблема полягала у взаєминах Ради з Тимчасовим урядом, який волів мати справу безпосередньо зі своїми комісарами в губерніях. Озираючись назад, можна сказати, що саме через відволікання уваги на нескінченні переговори з Петроградом Рада не змогла довести до кінця такі нагальні справи, як земельна реформа і створення ефективного адміністративного апарату. Але можна зрозуміти і тих українських діячів, які прагнули передусім визначити нові параметри відносин з колишньою імперською владою.

І ліві, і помірковані політики Центральної Ради бачили автономну Україну в складі Російської Федерації, однак до скликання Установчих зборів Тимчасовий уряд не хотів іти на жодні поступки в національному питанні. 23 червня, після того, як український план отримання автономії було відхилено, Центральна Рада ухвалила Перший універсал (так називалися укази козацьких гетьманів), у якому в односторонньому порядку проголо-

сила автономію⁴. Потім Рада сформувала український кабінет міністрів — Генеральний Секретаріат, який очолив Володимир Винниченко.

Тимчасовий уряд був серйозно занепокоєний цими подіями і направив до Києва делегацію на чолі з військовим міністром і майбутнім головою Ради Міністрів Олександром Керенським. Саме в цей час Німеччина й Австро-Угорщина завдали російській армії кілька серйозних поразок, і Петроград легше йшов на поступки. Не вважаючи саму Центральну Раду легітимною, Тимчасовий уряд офіційно визнав владу Генерального Секретаріату в п'яти з дев'яти губерній, де українці становили більшість: Київській, Чернігівській, Полтавській, Подільській і Волинській. У цей час представники національних меншин України, які з тривогою спостерігали за тим, як розгорталась боротьба між Києвом і Петроградом, нарешті, погодилися зайняти місця в Центральній Раді. Делегати від російських, польських та єврейських політичних організацій отримали 202 з 822 місць в Центральній Раді і 18 з 58 — у Малій⁵.

Утім, як показали липневі вибори до міських Ради, українські партії не користувалися суттєвою підтримкою у великих містах, тобто саме там, де це було особливо потрібно. У містах з населенням до 50 тисяч вони отримали 12,6 % голосів, а в більших містах з населенням понад 50 тисяч — лише 9,5 %⁶. Вибори до Всеросійських установчих зборів принесли українським партіям 67,8 % голосів (насам-

перед — українським есерам), більшовики натомість отримали лише 10 %. Проте в Києві за українські партії проголосували лише 25 % виборців, а в Харкові — 13 %⁷. Головною опорою українського руху залишалося селянство, але Центральна Рада не виконувала головної вимоги селян — перерозподілу землі. У вересні 1917 року на знак протесту проти затягування земельної реформи українські есери відмовилися засідати в новому Генеральному Секретаріаті. На початку осені 1917 року селяни, вже не сподіваючись на допомогу згори, почали масово захоплювати поміщицькі і державні землі⁸.

Український уряд швидко втрачав довіру населення і контроль над селом. Як багато тогочасних соціалістів, Винниченко та інші українські діячі вважали, що епоха існування буржуазного державного апарату і регулярної армії добігає кінця. Засліплені цією утопічною мрією, вони так і не сформували сильної національної армії, хоча на вірність Україні присягнули сотні тисяч солдатів. Крім того, не було створено ефективного адміністративного апарату, попри те, що влада мала підтримку тисяч патріотично налаштованих вчителів і дрібних чиновників. У підсумку громадський порядок швидко розпадався, а місцеві ради у містах та імпровізовані органи самооборони в селах дедалі менше уваги звертали на офіційні розпорядження Києва.

Між тим українські політики остаточно розчарувалися в Тимчасовому уряді. Після того, як 7 листопада

(25 жовтня за старим стилем) більшовики у Петрограді скинули уряд Керенського, озброєні загони Центральної Ради за підтримки київських більшовиків виступили проти вірних уряду полків Київського військового округу. Домігшись перемоги, Рада проголосила свою владу в усіх дев'яти українських губерніях: Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській (за винятком Криму). Третім універсалом від 20 листопада Центральної Ради проголосила створення Української Народної Республіки, яка після скликання всеросійських Установчих зборів мала стати автономною республікою у складі майбутньої демократичної федерації народів Росії.

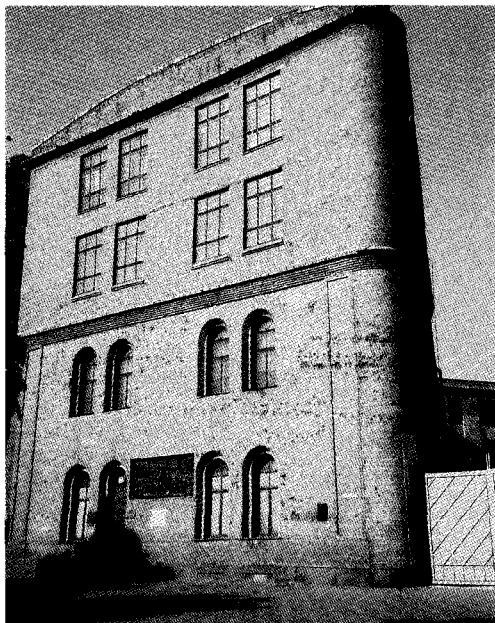
Програма більшовиків передбачала право націй на самовизначення, проте комуністи не збиралися миритися з існуванням самостійної України, до складу якої входили великі промислові та аграрні регіони колишньої Російської імперії. У грудні 1917 року більшовики скликали в Києві Всеукраїнський з'їзд рад для повалення влади Центральної Ради, але завдяки великій кількості селянських делегатів українським партіям вдалося запобігти цьому. Більшовицька фракція тоді переїхала до Харкова, де 25 грудня на ще одному з'їзді рад було проголошено Українську Радянську Республіку. Тим часом з Росії прибували озброєні сили, разом з місцевими червоними загонами вони повели наступ на Київ.

Війна з більшовиками стала для Української Народної Республіки справжньою катастрофою. Більшість з тих 300 000 солдатів на Східному фронті, які перейшли на бік Центральної Ради, повернулися додому, а нерегулярна українська армія під командуванням військового міністра Симона Петлюри налічувала 15 000 вільних козаків і добровольців. По суті, це була громадянська війна, в якій моральний дух означав куди більше, ніж кількість вояків, проте бойова готовність українських загонів особливих надій не вселяла. За оцінками українських істориків, більшовики почали наступ, маючи не більше 8000 багнетів⁹. Але вони були краще організовані, мали досвідчених агітаторів і пропонували дезорієнтованому населенню найрадикальнішу соціальну програму. Війну було виграно радше словом, ніж зброєю — солдати добровільних українських полків масово переходили на бік більшовиків.

Завоювати підтримку робітників Центральної Раді також не вдалося. Якщо порівняти підготовку всіх з'їздів, організованих українською владою 1917 року, то можна сказати, що найважче пройшло скликання Робітничого з'їзду, а в ході його проведення з'ясувалося, що саме робітники ставляться до уряду з найбільшою недовірою. Спроби влади встановити контроль над робітничими об'єднаннями або організувати окремі українські профспілки також провалилися¹⁰. При цьому дедалі більший вплив в українських містах здобували більшовики.

Коли з півночі почала наступ Червона армія, в багатьох місцях почалися збройні виступи робітників. У Києві підконтрольним Центральній Раді військам вдалося придушити повстання робітників на заводі «Арсенал» (ця історія потім була екранізована у знаменитому фільмі Олександра Довженка). Проте вже через тиждень українському уряду довелося залишити місто. 29 січня 1918 року, в останні трагічні дні оборони столиці, поблизу станції Крути більшовики оточили і знищили загін з 300 українських студентів, які в очах антирадянської української інтелігенції потім стали справжніми національними мучениками.

Тим часом, починаючи з грудня 1917 року, Радянська Росія і Українська Народна Республіка вели мирні переговори з Центральними державами. Більшовики виступали проти участі українців у переговорах, але Німеччина й Австро-Угорщина були зацікавлені у розпаді колишньої царської імперії і хотіли створити кілька дружніх держав-сателітів на її західних кордонах. На кінець січня українські лідери зрозуміли — щоб вижити, треба заручитися підтримкою країн Четверного союзу. Міжнародні угоди може укладати лише незалежна держава, тому 25 січня 1918 року Центральна Рада ухвалила Четвертий універсал (підписаний заднім числом 22 січня), в якому проголошувала незалежність УНР. Суверенітет України став реальністю з листопада, проте українські лідери до останнього моменту не були готові остаточно розірвати всі зв'язки з Росією. Виннічен-

24. Корпус заводу «Арсенал» зі слідами від куль на фасаді, які нагадують про повстання 1918 року

ко і Грушевський прямо говорили про те, що до цього кроку їх підштовхнули зовнішні обставини¹¹.

9 лютого 1918 року, якраз коли більшовицька армія входила в Київ, українська делегація у Брест-Литовську підписала сепаратний мир з Центральними державами, які визнавали владу Центральної Ради в дев'яти губерніях і на Холмщині. Радянська Росія, що також підписала сепаратний мир, була змушена погодитися з існуванням Української Народної Республіки. Але більше значення мали таємні статті, за умовами яких Німеччина і Австро-Угорщина надавали Україні військову

допомогу в обмін на поставки продовольства. Ще одна таємна угода передбачала об'єднання Східної Галичини і Буковини в єдину коронну землю під владою Габсбургів.

Захопивши Київ, більшовицька армія під командуванням Михайла Муравйова, відомого крайньою жорстокістю, знищила від двох до п'яти тисяч «класових ворогів»¹², проте в руках більшовиків столиця залишалася всього три тижні. Їх змусила відступити 450-тисячна німецько-австрійська армія, до квітня від червоних звільнили всі дев'ять українських губерній. Українських більшовиків витіснили до Росії; вони почали там підготовку до тривалої боротьби за Україну, перемога в якій була неможлива без підтримки російських товаришів. Одним з перших їхніх кроків стало створення Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), яка підпорядковувалася Російській комуністичній партії (більшовиків).

Німецька окупація і Гетьманат

Перед тим, як здати Київ більшовикам на початку лютого 1918 року, Центральна Рада поспіхом прийняла закони про 8-годинний робочий день і про скасування приватної власності на землю. Як вважають сучасні історики, ці заходи свідчили про те, що українські соціалісти спотворено розуміли очікування селян — селяни хотіли не націоналізації землі, а розподілу великих поміщицьких землеволодінь

між селянськими господарствами¹³. Ще менше ці ініціативи подобалися поміщикам і заможним селянам; а після Брест-Литовського миру «соціалістичні» постанови Ради викликали тривогу і в консервативного німецького військового командування в Україні.

Німецькі генерали в Україні незабаром розчарувалися у своїх лівих підопічних. Український уряд не мав дієвого адміністративного апарату на місцях, був нездатний підтримувати порядок і, що для німців було найважливішим, не міг забезпечити заготівлю зерна, якого так потребували Центральні держави. Вже в березні-квітні 1918 року німці взяли під свій контроль залізницю, скасували земельне законодавство Ради і оголосили військовий стан. До цього часу вони мирилися з існуванням Центральної Ради, бо чекали підписання договору, який би зобов'язав Раду до кінця липня поставити Німеччині та Австро-Угорщині 1 мільйон тон зерна, 600 мільйонів яєць, а також величезну кількість іншого продовольства і сировини. 23 квітня договір було підписано і долю Центральної Ради, очевидно неспроможної його виконати, було вирішено¹⁴. Маючи на руках цей договір, німецькі війська почали самі збирати продовольство.

Наприкінці квітня відбулася таємна зустріч між головнокомандувачем німецьких військ в Україні генералом Вільгельмом Гренером і українським консервативним політиком Павлом Скоропадським. Нащадок козацького гетьмана XVIII століття за бічною лінією Павло Скоропадський говорив

російською і був генералом царської армії, він здобув популярність влітку 1917 року як організатор українських добровольчих полків на базі свого кавалерійського корпусу. Гренер утаємничив Скоропадського в плани німців щодо відновлення монархії в Україні й запропонував йому гетьманську булаву. Сторони досягли попередньої домовленості, при цьому Скоропадський одразу прийняв негласні умови, що обмежували його владу. 29 квітня 1918 з'їзд Союзу хліборобів у цирку на розі Хрещатика та Миколаївської вулиці в Києві проголосив Скоропадського гетьманом України. Того самого дня в іншому приміщенні на вулиці Володимирській Центральна Рада поспіхом прийняла конституцію Української Народної Республіки. Поширений у діаспорній історіографії та українських мас-медіях міф про обрання Центральною Радою цього ж дня Грушевського на посаду президента не має під собою жодних фактичних підстав; конституція навіть не передбачала такої посади¹⁵.

Новий консервативний режим було запроваджено мирно, майже без кровопролиття. Скоропадський, про якого історики часто пишуть дещо принизливо як про німецьку маріонетку, насправді символізував повернення до влади в Україні дореволюційних еліт: царської бюрократії, офіцерів, поміщиків, промисловців, а також міського вищого та середнього класів. Реставрація виявилася легшою справою, ніж створення нового державного апарату, адже старі кадри імперської бюро-

кратії та офіцери охоче підтримали гетьмана. Було швидко реорганізовано міністерства, які негайно взялися до роботи, на чолі місцевих адміністрацій стали губернські та волосні старости, призначені з поміщиків-дворян і колишніх царських службовців. Утім, більшість гетьманських чиновників не знали української мови і потай мріяли про відновлення Російської держави, до якої увійшла б і Україна. Всі великі українські партії відмовилися співпрацювати з режимом Скоропадського, що незмінно створювало проблеми у формуванні кабінету, адже німці наполягали на призначенні міністрами українських діячів.

Сьогодні ідеї адміністрації Скоропадського, що представляла Україну як цивільне і територіальне, а не як етнічне й культурне утворення, виглядають привабливіше, ніж тоді. Як слушно зауважив український історик Ярослав Грицак, Скоропадський «прагнув впровадити нову концепцію української нації, яка ґрунтувалася не на знанні української мови, а на доляльності до Української держави»¹⁶. Однак тогочасні українські діячі не оцінили цих концептуальних новацій, — гетьмана і гетьманських чиновників вони в кращому випадку вважали «малоросами» з імперського минулого, а в гіршому — російськими монархістами.

Гетьманський уряд скасував усі закони, реформи та інституції Центральної Ради, заборонив страйки і повернув цензуру. Відчуваючи відчуження української інтелігенції та робітників, Скоропадський спробував

спертися на заможних селян, з яких він намагався створити новий упривілейований козацький стан. Однак серйозної селянської підтримки йому здобути не вдалося, адже гетьманський уряд міцно асоціювався у селян з багатими землевласниками і німецькими експропріаціями. Каральні експедиції німців з метою вилучити зерно і покласти край селянським грабункам незабаром викликали масові заворушення на селі. У липні 1918 року ліве крило українських есерів підняло тридцятитисячне селянське повстання в Київській губернії. Дрібні заворушення спалахували скрізь.

Як не дивно, але режим Скоропадського досягнув найбільших успіхів у зовнішній політиці, освіті та культурі з усіх українських урядів 1917–1920 років. Під керівництвом Дмитра Дорошенка, чи не єдиного відомого українського інтелектуала серед міністрів Скоропадського, гетьманському міністерству закордонних справ вдалося налагодити дипломатичні стосунки і обмінятися послами з Центральними державами, сусідніми країнами і кількома нейтральними державами, наприклад, зі Швейцарією і Швецією. У Києві розпочали діяльність 11 іноземних місій¹⁷. Крім цього, досвідчені гетьманські адміністратори зуміли відкрити 150 шкіл, в яких навчання велося українською мовою, і два нових університети. В трьох уже наявних університетах створювались кафедри української мови, літератури та історії. Крім того, за Скоропадського було засновано Українську академію наук,

Національну бібліотеку, Національний архів, Академію мистецтв, Державний народний театр та інші культурні установи, багато з яких існують і сьогодні¹⁸.

Тим часом невдоволення селян німецькими реквізіціями наростало, а політична опозиція гетьману почала об'єднуватися навколо Українського національного союзу (у вересні головою Союзу обрали Володимира Винниченка). В Державному народному театрі йшли популярні п'єси Винниченка, а тим часом їхній автор готував масове повстання проти гетьмана Скоропадського.

Восени 1918 року, коли близька поразка Центральних держав вже не викликала сумнівів, гетьман зробив кілька відчайдушних спроб знайти іншу опору для своєї влади. Спочатку він вів переговори з Українським національним союзом і, здавалося, досягнув у цьому успіхів, проте в листопаді 1918 року ситуація змінилася — капітулювавши, Центральні держави зобов'язалися вивести свої війська зі Східної Європи. Намагаючись сподобатися Антанті, яка виступала за відновлення єдиної Росії, Скоропадський призначив відверто проросійський кабінет і підписав указ про об'єднання України з «майбутньою невеликою Росією». Проте ця остання авантюра гетьмана скомпрометувала його ще більше і підштовхнула Український національний союз до збройного повстання.

Координаційний комітет повстання, названий за прикладом фран-

25. Гетьман Павло
Скоропадський
серед офіцерів

цузького революційного уряду 1795–1799 років «Директорією», складався з п'яти осіб, неформальними лідерами стали Винниченко і Петлюра. До Білої Церкви під Києвом, де розташовувався штаб повстання, приходили десятки тисяч селян, на бік заколотників також перейшли кращі з'єднання гетьманської армії. Серед них були також елітні частини Січових стрільців, сформовані в Галичині під час Першої світової війни і відряджені в Україну у складі австрійської окупаційної армії. 14 грудня 1918 року німці відступили з Києва. Скоропадський залишив у столиці підписаний акт зречення і втік разом з німцями, переодягнений пораненим німецьким офіцером. Консерватори не втрималися при владі, і на політичну сцену у Східній Україні вийшли їхні ліві конкуренти.

Західна Україна

На сході болісна агонія імперії супроводжувалася народженням української політичної нації, але західноукраїнські лідери могли лише спочутливо спостерігати події збоку і критикувати в парламенті австрійську політику у Східній Україні. Хоча Австро-Угорщина неабияк постраждала у війні, вона пережила Російську імперію на півтора роки.

В липні 1918 року Габсбурги оголосили, що не будуть створювати у складі монархії єдину українську коронну землю, як це передбачав Брест-Литовський мирний договір. Тому розчаровані українські політики з нетерпінням чекали змін, які мали відбуватися після поразки Австрії у Першій світової війни.

16 жовтня 1918 року молодий імператор Карл (правив у 1916–1918 роках) заради порятунку Австро-Угорщини від поділу після перемоги Антанти пішов на крайні заходи, заявивши про перетворення імперії на «вільну федерацію» народів. 18 жовтня українські депутати в парламенті і провінційних сеймах, а також представники провідних партій, заснували у Львові Українську національну раду. Рада проголосила створення української держави у складі Австро-Угорщини, що об'єднувала Східну Галичину, Північну Буковину і Закарпаття. Поки між Віднем і представниками Ради йшли переговори, в ніч з 31 жовтня на 1 листопада група українських військових захопила владу у Львові. Наступного дня, 1 листопада, Українська національна рада заявила про створення незалежної української держави, яка незабаром отримала назву Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Молода республіка одразу стикнулася з сильним суперником в особі відродженої польської держави. Поляки претендували на всю Галичину, включно з українською східною частиною, де в містах переважало польське населення. На початку листопада спалахнули вуличні сутички, а 22 листопада поляки витіснили українців зі Львова. Конфлікт розрісся до розмірів повномасштабної українсько-польської війни, саме на її тлі західним українцям довелося вести будівництво своєї держави.

Виникненню Західноукраїнської Народної Республіки сприяла давня

традиція українського політичного й суспільного життя в Австро-Угорщині. Створити ефективний адміністративний апарат і підтримувати порядок в новій державі тут було набагато простіше, ніж у Східній Україні. Частково це пояснювалося тим, що на заході збереглася стара система повітових адміністрацій — виборні українські «комісари» просто замінили колишніх «повітових старост»¹⁹. Ще важливішу роль зіграв той факт, що практично все західноукраїнське суспільство об'єдналося в боротьбі проти свого традиційного ворога — поляків, і соціальні проблеми відійшли на другий план.

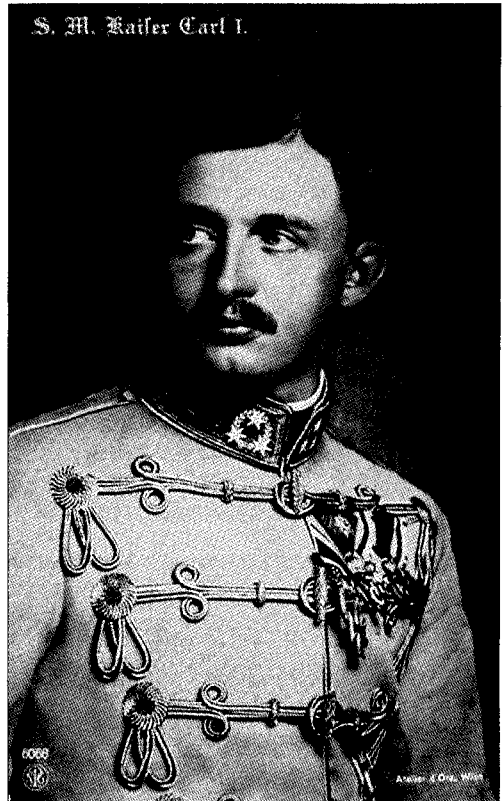
В переобраній наприкінці листопада Українській національній раді націонал-демократична більшість мирно співпрацювала з опозиційними радикалами. Республіка проголосила політичні свободи і права меншин (в майбутньому парламенті 66 з 266 місць зберігалося за поляками, євреями і німцями). Під час революції західні українці зберегли дружні стосунки з євреями. Втім, ЗУНР ніколи не контролювала всі території, на які претендувала. Українську частину Буковини швидко зайняла Румунія, а Закарпаття до входження у склад нової чехословацької держави залишалося під владою угорців. Українська влада запанувала лише у Східній Галичині.

З перших днів свого існування Західноукраїнська Народна Республіка прагнула до злиття зі Східною Україною, і 22 січня 1919 року в Киє-

ві було вперше урочисто проголошено об'єднання двох Україн. ЗУНР ставала «Західною областю» у складі Української Народної Республіки, але фактично зберегла автономію, мала власну адміністративну структуру і законодавство. Помірковані західноукраїнські політики так і не змогли знайти спільну мову з соціалістами на сході, однак долю об'єднаної України визначили не політичні розбіжності, а війна на два фронти. Акт про злуку було проголошено під звуки більшовицьких гармат на сході і польських — на заході, ці дві сили і призвели до краху української держави.

Завдяки давній традиції національної самоорганізації українцям Східної Галичини вдалося зробити те, чого так і не змогла досягти київська влада, — створити надійну національну армію, так звану Українську галицьку армію (УГА). Якби не виснажлива боротьба з переважаючими силами поляків, галичани могли б вплинути на хід громадянської війни у Східній Україні. Брак досвідчених українських кадрів компенсувався за рахунок німецьких і австрійських офіцерів, а двоє головнокомандувачів — Михайло Омелянович-Павленко та Олександр Греков — були колишніми російськими генералами. Але головним ядром цієї армії були рядові і молодші офіцери — 60 тисяч свідомих і дисциплінованих українських селян і містян зі Східної Галичини²⁰.

У лютому 1919 року українська армія перейшла в контрнаступ і незабаром оточила Львів, але тим часом з

26. Імператор Карл I

Польщі прибули нові сили противника, і це вирішило результат війни в Галичині. На Паризькій мирній конференції поляки змогли переконати союзників у тому, що через Україну до Європи може проточитися комунізм. Країни-переможниці бачили в незалежній Польщі противагу Німеччині та більшовицькій Росії і, коли мова зайшла про Східну Галичину, вважали за краще забути про пункт програми президента США Вудро Вільсона

У Н І В Е Р С А Л

ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДЬОЇ
РЕСПУБЛІКИ.

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДЬОЇ РЕСПУБЛІКИ,
ДИРЕКТОРІЯ СПОВІЩАЄ НАРОД УКРАЇНСЬКИЙ ПРО ВЕЛИКУ ПОДІЮ
В ІСТОРІЇ ЗЕМЛІ НАВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ.

3-ГО СІЧНЯ 1919 РОКУ В М. СТАНІСЛАВОВІ УКРАЇНСЬКА
НАЦІОНАЛЬНА РАДА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДЬОЇ РЕСПУБ-
ЛІКИ ЯК ВІСВІДЧЕННЯ ВОЛІ ВСІХ УКРАЇНЦІВ Б. АВСТРІЙСЬКОЇ ІМ-
ПЕРІЇ І ЯК НАДІВЧЕННЯ ІХНІМ ЗАКОНОДАВЧИМ ЧИНОМ, ТОРЖЕСТВЕН-
НО ПРОГЛОСИЛА З'ЄДИНЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДЬОЇ РЕС-
ПУБЛІКИ З НАДНІПРЬЯНСЬКОЮ УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДЬОЮ РЕСПУБЛІ-
КОЮ В ОДНОЦІЛЬНУ СУВЕРЕННУ НАРОДНУ РЕСПУБЛІКУ.

ВІТАЮЧИ З ВЕЛИКОЮ РАДІСТЮ ЦЕЙ ІСТОРИЧНИЙ КРОК ЗА-
ХІДНИХ БРАТІВ НАШОХ, ДИРЕКТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДЬОЇ РЕС-
ПУБЛІКИ УХВАЛИЛА ТУЮ З'ЄДИНЕННЯ ПРИЙТИ І ЗДІЙСНИТИ НА УМОВАХ,
ЯКІ ЗАЗНАЧЕНІ В ПОСТАТОВІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОД-
НЬОЇ РЕСПУБЛІКИ ВІД 3-ГО СІЧНЯ 1919 РОКУ.

ОДНІННІ ВО ЄДИНУ ЗЛИВАЮТЬСЯ СІЛОМІТТЯМ ОДІРВАНІ ОД-
НА ВІД ОДНОЇ ЧАСТИНИ ЄДИНОЇ УКРАЇНИ - ЗАХІДНО - УКРАЇНСЬ-
КА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА / ГАЛИЧИННА, БУКОВИНА, І УГОРСЬКА
УКРАЇНА / І НАДНІПРЬЯНСЬКА ВЕЛИКА УКРАЇНА,

ЗДІЙСНИЛИСЬ ВІДОВІДНІ МРІЇ, ЯКИМИ БІЛИ І ЗА ЯКІ
УМІРАЛИ КРАЩІ СІМКИ УКРАЇНИ.

ОДНІННІ Є ОДИНА НЕЗАЛЕДНА УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕС-
ПУБЛІКА.

ОДНІННІ НАРОД УКРАЇНСЬКИЙ, ВИЗВОЛЕНИЙ МОГУТЬОМ
ПОСРЯДОМ СВОЇХ ВЛАСНИХ СИЛ, МАЄ ЗМОГУ ОБ'ЄДНАТИМИ ДРУ-
ГИМИ ЗУСИЛКАМИ ВСІХ СВОЇХ СІМІВ ВІДОВАТИ НЕРОЗДІЛЬНУ
САМОСТІЛЬНУ ДЕРЖАВУ УКРАЇНСЬКУ НА БЛАГО І ЧАСТЯ ВСЬО-
ГО ЇЇ ТРУДОВОГО ЛЮДУ.

22 СІЧНЯ 1919 РОКУ

У М. КИЇВІ.

ГОЛОВА ДИРЕКТОРІЇ *А.В. Винниченко*

ЧЛЕНІ ДИРЕКТОРІЇ *Григорівський* *Шендерович* *Сидоренко*

27. Акт
возз'єднання
УНР і ЗУНР

з післявоєнного врегулювання — право націй на самовизначення. Поляки виставили проти українців 100-тисячну армію генерала Юзефа Галлера, навчену і озброєну у Франції. За задумом союзників, ця армія мала зупинити більшовицьку чуму, однак на практиці вона воювала проти українців. Після успішного червненого контрнаступу під Чортковим в українській армії закінчилися боєприпаси, і вона відступила на схід.

Навесні 1919 року в Західній області почали загострюватися соціальні проблеми. Селян обурювала нездатність влади провести земельну реформу, яка передбачала б конфіскацію (з відшкодуванням) великих землеволодінь і розподіл ділянок між селянами. Кінець кінцем, у середині квітня 1919 року Українська національна рада ухвалила земельний закон, але фактичний перерозподіл землі відклали до кінця війни. Голова Директорії Петлюра попереджав лідерів Західної області, що зволікання в земельному питанні може призвести до соціальної катастрофи²¹. В середині квітня у місті Дрогобичі, єдиному індустріальному центрі Західної України, відбулося пробільшовицьке повстання робітників.

Але поки визрівав соціальний вибух, західні українці зазнали поразки від поляків. 16 липня 1919 року залишки Української галицької армії разом з адміністрацією краю відійшли за річку Збруч, що раніше була кордоном між Російською та Австро-Угорською імперіями. А ще до того, напри-

кінці червня, союзники погодилися на «тимчасову» польську окупацію всієї Галичини до Збруча.

Перейшовши у Східну Україну, галичани стали на бік Директорії, яка відчайдушно намагалася втриматися на крихітній території зі столицею в Кам'янці-Подільському. Саме тут західні і східні українці нарешті змогли створити об'єднані військові сили і загальну адміністрацію.

Проте добре організований державний апарат, що складався з поміркованих націоналістів і який очолив націонал-демократ Євген Петрушевич (в червні Українська національна рада призначила його диктатором Західної області) не зміг співпрацювати з Директорією, що провадила ліву політику і фактично не мала адміністративного апарату. Крім того, між західними і східними українцями існували серйозні розбіжності — вороги одних виявлялися друзями інших. Якщо західні українці ні за що не йшли на компроміс з поляками, то східні вбачали в них природних союзників проти більшовиків.

Ставлення до Білого руху також було протилежним: патріотично налаштовані східні українці розглядали білих як своїх заклятих ворогів, натомість західні українці не відкидали можливості союзу з білими проти більшовиків. На той момент обидві армії готувалися до вирішальної сутички з більшовиками, проте незабаром ідеологічні розбіжності на тлі жорстокої громадянської війни призвели до трагічної розв'язки.

Директорія і громадянська війна

Після падіння Гетьманату в грудні 1918 року Директорія зайняла Київ, відновивши при цьому Українську Народну Республіку. Однак Центральної Ради не скликали, і її голови Грушевського не було запрошено назад у велику політику. Директорія, що складалася з п'яти осіб, об'єднала в собі верховну виконавчу і законодавчу влади. Провідну роль в Директорії відігравали два члени УСДРП: лівий соціаліст Винниченко і прихильник націоналістів Петлюра.

Винниченко, який на перших порах головував у Директорії, вважав, що українська республіка зможе заручитися народною підтримкою і вижити тільки в тому випадку, якщо буде дотримуватися радикальнішої соціальної програми, ніж у більшовиків. Через те Директорія насамперед оголосила про конфіскацію великих маєтків, націоналізацію промисловості і запровадження робітничого контролю на заводах. Директорія діяла так, ніби Центральної Ради ніколи й не існувало. Наприкінці січня 1919 року в Києві скликали Трудовий конгрес, який виконував роль всеукраїнського парламенту й ухвалював усі пропонувані урядом заходи²². Разом з цим влада зайнялася національним будівництвом. Офіційною мовою республіки стала українська, а православна церква в Україні, яка раніше була частиною Російської православної церкви, проголосила автокефалію. 22 січня

1919 року Директорія провела в Києві урочисту церемонію об'єднання східної і західної українських республік.

Однак, ще не почавши як слід втілювати свої рішення на практиці, Директорія мусила знову залишити Київ. Ситуація в Україні загострилася одразу після відходу німців у грудні 1918 року. Білі хотіли відновити єдину державу без більшовиків, в Одесі й інших південних портах висадилося 60-тисячна французька армія. Паралельно починався новий наступ більшовиків з півночі. Винниченко прагнув знайти спільну мову з Радянською Росією, він навіть говорив про вступ України в революційну війну радянських республік (Росії та Угорщини, де якраз розгоралося комуністичне повстання) з європейською реакцією²³. Однак переговори з більшовиками закінчилися нічим, їхня армія швидко просувалася на Київ. Селяни, які спершу підтримали Директорію проти Скоропадського, тепер поверталися до своїх сіл, і перед українським урядом знову постало важке завдання з формування власної армії. За великим рахунком, Україна перетворювалася на поле битви між червоними і білими в російській громадянській війні. Втім, усі ці події можна охарактеризувати і як українську громадянську війну, адже на боці Директорії, більшовиків і білих один з одним воювали українці — кожен за свою «Україну».

Після здачі Києва в лютому 1919 року Винниченко залишив посаду голови Директорії. Його повнова-

ження перейшли до Симона Петлюри, який першочерговим завданням вважав прискорене державне будівництво і сподівався на допомогу Антанти. Щоб домогтися угоди з союзниками, які з недовірою ставилися до всіх соціалістів, Петлюра сформував несоціалістичний кабінет і сам вийшов з УСДРП. (Після цього розчарований Винниченко зовсім вийшов зі складу Директорії.) Однак новий кабінет проіснував всього два місяці — протягом цього часу стало зрозуміло, що старання марні, адже союзники всі свої надії покладають на Білий рух і відновлення «неподільної» Росії. Коли соціалісти повернулися в уряд, керувати вже було практично нічим — українська влада постійно відступала на захід: з Вінниці — до Рівного, а потім — до Кам'янця-Подільського.

Другий період влади більшовиків в Україні тривав приблизно сім місяців. За цей час Українська Соціалістична Радянська Республіка примудрилася налаштувати проти себе українську ліву інтелігенцію і селян — це відбулося тому, що в діловодстві, пропаганді та освіті використовували винятково російську мову. Спочатку уряд очолював росіянин за походженням Георгій П'ятаков, відомий своїми антиукраїнськими позиціями. Потім влада перейшла до Християна Раковського — російського більшовика болгарсько-румунського походження, чий погляд не дуже відрізнявся від поглядів П'ятова (до того Раковський представляв Радянську Росію на переговорах з Директо-

28. Голова Директорії Симон Петлюра
(Кам'янець-Подільський, 1919)

рією). У містах і містечках ЧК почала полювання на «контрреволюційні» й «класово ворожі» елементи. Більшовики відряджали на село загони російських робітників для реквізицій зерна, що викликало вороже ставлення місцевого населення. Замість того, щоб передати землю селянам, нова влада перетворювала конфісковані великі маєтки в колективні господарства.

Така політика лише розпалювала невдоволення селян, яке виливалося в безладні виступи протесту. На селі запанувала анархія, в якій верховодили місцеві селяни-отамани. Деякі з них очолили багатотисячні селянські армії і мали серйозний вплив на політичні події. Найвідоміші отамани — Матвій Григор'єв (колишній царський офіцер

29. Голова українського Раднаркому
Християн Раковський

і лівий есер, який навесні 1919 року вигнав з Одеси французький експедиційний корпус, але згодом воював проти більшовиків), і Нестор Махно (селянин-анархіст, ватажок 40-тисячної армії в південних степах, який напереміну підтримував більшовиків, Директорію, потім знову більшовиків і, нарешті, висунув ідею селянської анархістської республіки). Серед колоритних персонажів, пам'ять про яких збереглася у фольклорі, можна назвати аж трьох отаманш на ім'я Маруся²⁴.

1919 року в Києві на зміну одному слабкому уряду приходив інший,

однак на село це ніяк не впливало. Внаслідок Першої світової війни і колапсу влади на місцях українське селянство виявилось добре озброєним, здобуло військовий досвід і як ніколи було впевнене в собі. Місцеві селянські банди часто переходили з однієї ворожої сторони на іншу, боролися і під гаслами соціалістичної революції, і під прапорами незалежної України. Але думали селяни предусім про виживання, збереження орної землі і грабунок. Використання старого слова «отаман» начебто свідчить про спонтанне відродження козацьких традицій, але свідомими українськими націоналістами повстанці, звичайно ж, не були. Їх можна було назвати радше наївними анархістами, які керувалися місцевими інтересами і упередженнями проти різноманітних «чужих».

Можливо, найстрашнішим наслідком українського хаосу 1919 року стали жорстокі єврейські погроми, що забрали до 30 тисяч життів. У погромах були замішані всі учасники громадянської війни: білі та підрозділи Директорії, отамани-анархісти і Червона армія. Деякі погроми здійснювали білі з ідеологічних міркувань. Однак ініціатором антиєврейських виступів, як правило, ставала п'яна юрба антисемітів, що ігнорувала заборони влади. Сорок відсотків зафіксованих погромів — справа рук загонів Директорії, винних у погромах більше, ніж інші сторони²⁵. Не дивно, що їхній командир Симон Петлюра отримав на Заході репутацію шаленого антисеміта, варто сказати — несправедливу, адже сам

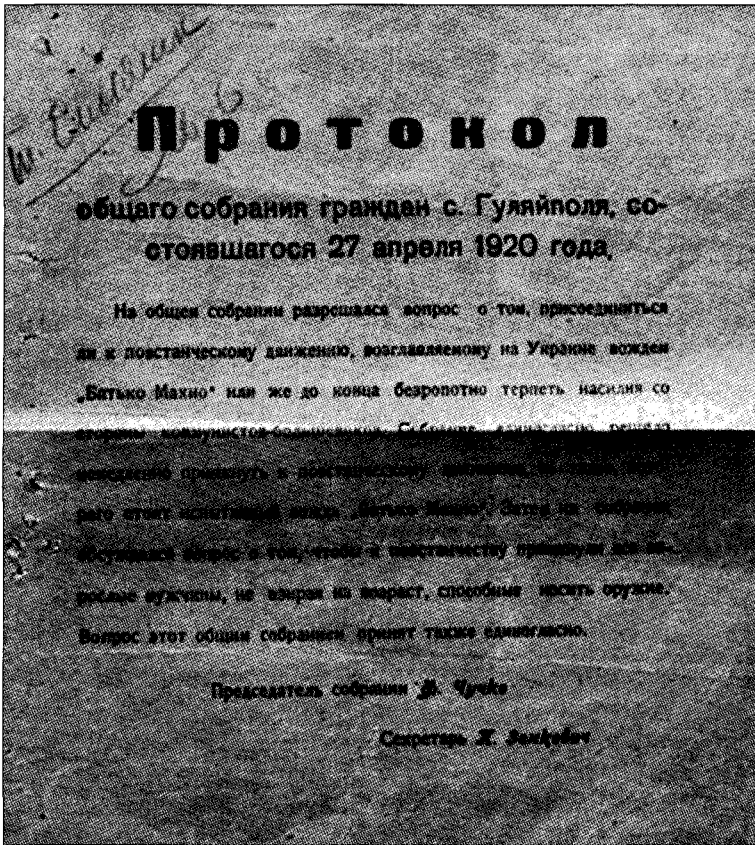

Петлюра ставився до євреїв доброзичливо. Попри крайню нетерпимість до євреїв на місцях, на державному рівні в Українській Народній Республіці національним меншинам забезпечували значну підтримку. Це була перша сучасна держава, яка заснувала Міністерство єврейських справ і надала права єврейській культурі. Однак держава не мала достатнього впливу. Уряд видавав сповнені добрих намірів укази, які засуджували погроми, і намагався розслідувати інциденти²⁶; тим часом банди мародерів, які могли вважати себе частиною української, Червоної або Білої армій, йшли громити наступне містечко.

30. Нестор Іванович Махно в період громадянської війни та в еміграції

Як і члени Директорії, більшовики незабаром переконалися, що управляти Україною 1919 року практично неможливо. Але щойно вони усвідомили масштаб поточних проблем, як з Дону розпочався наступ добре організованої Білої армії, яку озброювала Антанта. Це сталося в червні, а в липні з заходу почали підходити загони Петлюри, підкріплені підрозділами Української галицької армії.

Наприкінці серпня, після поразок у сутичках з білими і Директорією, переслідувані білим генералом Анто-

31. Протокол
загальних зборів
громадян
с. Гуляйполе
27 квітня 1920 р.

ном Денікіним, більшовики відступили в Росію.

Загони Української галицької армії та білогвардійці Добровольчої армії увійшли до Києва майже одночасно — 30 і 31 серпня 1919 року. Протягом одного дня обидві армії зайняли столицю, дотримуючись при цьому дружнього нейтралітету. Діючи разом з білими, український уряд сподівався заручитися підтримкою Антанти. Однак Добровольча армія не збиралася

в жодній формі визнавати українську державність, хоча й розрізняла «сепаратистські» сили Петлюри і галичан, до яких білі ставилися як до іноземців. Після одного дня невизначеності, коли на будівлі Міської ради майорили обидва прапора — імперський російський і український республіканський, білі наказали галичанам відійти з Києва. Не бажаючи воювати з потенційним союзником, ті підкорилися. Незабаром стало очевидно, що союзники й далі

не хочуть мати справи з українським рухом, навіть якщо він не вступає в суперечки з білими. Тим часом Добровольча армія взялася за відновлення дореволюційного ладу: землю повертали поміщикам, українську мову заборонили, серед української інтелігенції провели низку арештів. Наприкінці вересня в атмосфері загального невдоволення білими Директорія оголосила їм війну.

Проте зіткнення з потужною Добровольчою армією закінчилися для українців невдачею. У жовтні спалахнула епідемія тифу, причому союзники не пропускали медичну допомогу — внаслідок від хвороби померло майже 70 % особового складу українських підрозділів (в Українській галицькій армії ця цифра сягнула майже 90 %). Ослаблені й деморалізовані епідемією українці врешті-решт припинили боротьбу. Галичани вступили в секретні переговори з білими, і 6 листопада 1919 року УГА підкорилося Денікіну²⁷. Разом з цим Петлюра домігся угоди з Польщею — традиційним ворогом галичан. Це призвело до повного розриву між двома українськими урядами і остаточної військової катастрофи.

Польські сили увійшли на територію Волині і Поділля, де в кількох залізничних вагонах курсували Петлюра і його уряд. Банди місцевих селян нападали на вцілілі частини армії Директорії, державну скарбницю розграбували, генеральний штаб армії десь відстав²⁸. 15 листопада 1919 року Петлюру було офіцій-

32. Антон Денікін

но проголошено диктатором, проте незабаром він утік до Варшави. Тим часом інший диктатор, голова Західної області Петрушевич, був на шляху до Відня. Деякі українські загони лишилися по той бік Збруча і здійснили так званий «Зимовий похід» Правобережжям, однак насправді це була лише партизанська вилазка, яка ніяк не вплинула на результат громадянської війни.

Усі ці події відбувалися поблизу польського кордону, тим часом у Центральній Україні тривала боротьба між червоними і білими. У груд-

ні 1919 року більшовики втретє взяли Київ, однак тепер вони кардинально переглянули свою українську політику. Раніше більшовики зазнавали фіаско в Україні в основному через опір з боку селян, однак Ленін чомусь зробив висновок, що причини поразки криються в недостатній увазі до національного питання. Тому Москва погодилася на формальну незалежність Радянської України (при цьому Україна входила у федерацію з Радянською Росією), офіційно визнала українську мову і стала провадити більш виважену аграрну політику. За наполяганням Леніна українські більшовики сформували союз з впливовим лівим угрупованням, яке відкололось від Української партії соціалістів-революціонерів, — так званими «боротьбистами», завдяки їм радянська влада отримала україномовних активістів.

Щоб заспокоїти село, більшовики ліквідували колективні господарства і комуни та зайнялися масовою роздачею конфіскованої землі селянам. Навесні 1920 року радянська влада роздала 15 500 000 десятин (14,2 мільйона гектарів) землі²⁹, що дало їм можливість позиціонувати себе як силу, яка нарешті втілила в життя одвічні мрії селян. Незабаром цей образ було зруйновано — більшовики почали проводити реквізиції зерна, щоб прогодувати місто і Червону армію; з літа 1920 року почалися нові бунти і каральні експедиції³⁰. Але на цей момент більшовики вже фактично здобули перемогу у громадянській війні. (Білі протрималися в Криму до листопада 1920 року, але сер-

йозної військової загрози вже не становили.)

Тим часом Петлюра вів переговори з поляками про спільну операцію проти більшовиків. Польща була справді зацікавлена у війні з більшовиками. Щоправда, їй потрібна була не так повна перемога над ними, як буферна українська держава між Польщею та Радянською Росією. Лідер Польщі Юзеф Пілсудський сподівався на підтримку союзників і зокрема Франції. У квітні 1920 року, після того, як Петлюра визнав польські претензії на Східну Галичину та Західну Волинь, польсько-українські війська почали наступ на більшовиків, спочатку успішний. У травні вони взяли Київ, і в столицю повернувся останній уряд УНР. Проте в червні Червона армія розпочала потужний контрнаступ і до серпня поляків відкинули до передмість Варшави. Подальше просування червоних полякам вдалося зупинити, і ті відступили; в жовтні було підписано перемир'я. Залишки петлюрівської армії були інтерновані в Польщі. У березні 1921 року Польща, Радянська Росія і Радянська Україна підписали Ризький мирний договір, який закріпив фактичну ситуацію. Польща визнавала Радянську Україну, але залишала за собою Східну Галичину та Західну Волинь. Більшовикам знадобилося ще чимало часу для придушення селянських виступів під різноманітними політичними гаслами, але їхня загальна перемога вже ні в кого не викликала сумнівів. Українська революція завершилася.

* * *

Створена під час революції незалежна українська держава проіснувала лише до 1920 року, тому сучасні українські підручники зазвичай присвячують окремий розділ причинам «поразки» української революції. Серед них називають військову перевагу Радянської Росії та Польщі, слабкий рівень національної солідарності етнічних українців у Російській імперії, а також привабливу соціальну програму більшовиків. Усі ці фактори справді впливали на хід подій 1917–1920 років.

Однак було б неправильно оцінювати наслідки української революції, думаючи лише про те, що українці так і не здобули незалежності, тим більше, що подібне завдання лідери револю-

ції поставили далеко не одразу. Українська революція почалася як рух за національні права, демократизацію суспільства і економічний устрій. Різноманітні політичні і регіональні угруповання виділяли ті чи інші аспекти цієї загальної програми, але жодному з них не вдалося зібрати під своїми прапорами більшість населення.

Революція відбулась зовсім не тому, що український рух раптом знайшов широку народну підтримку, — її справжньою причиною став розпад двох імперій, що спричинило кризу влади. В цих умовах українська революція досягла порівняно багато: саме завдяки їй утвердилося сучасне поняття «Україна» і було створено Українську республіку у складі Радянського Союзу.

5

Розділ

Радянська Україна у 1920-ті роки: курс на українізацію

*Василь Седляр.
У школі лікнепу (1929)*

Українські землі, що ввійшли до складу радянської держави, утворили Українську Соціалістичну Радянську Республіку. 1936 року Кремль поміняв слова в назві місцями, Україна та інші республіки стали «Радянськими Соціалістичними», однак статус республіки за 70 років практично не змінювався. Всі важливі рішення, пов'язані з Україною, ухвалювала Москва. Мало того, Харків, тодішня столиця Радянської України, негайно підхоплював будь-які політичні віяння з центру. Однак українська державність не була зовсім порожнім звуком. Уперше в новітній історії східні українці виявилися громадянами одного державного утворення, межі якого більш-менш відповідали ареалу проживання етнічних українців. І попри те, що українська республіка була лише частиною Радянського Союзу, покоління радянських українців сприймали її як символічну національну батьківщину¹.

Український народ тепер мав власну територіальну й адміністративну одиницю, в рамках якої міг формувати хай і радянську, але сучасну ідентичність. Завдяки радянській українській державності в українців з'явилися

політичні інститути, лідери та державна символіка, крім того, держава підтримувала національну мову та культуру. Такі поступки з боку більшовиків стали реакцією на українську революцію. Події 1917–1920 років створили прецедент національної державності та сприяли зростанню національної самосвідомості всіх етнічних груп, що населяли Україну. Національна мобілізація українців та інших народів почалася ще до встановлення радянської влади, і, ставши на чолі цієї мобілізації, більшовики сподівалися послабити вплив націоналізму. Саме такі резони стояли за більшовицькою політикою українізації, що передбачала підтримку національних кадрів та мов меншин (поляків, євреїв, греків і німців), які компактно проживали в українських регіонах².

В Україні перед більшовиками стояло кілька гострих проблем: передусім втихомирити непокірне селянство і залучити на свій бік місцевих жителів. Утім, на думку Леніна, всі ці державні завдання були лише частиною фундаментальної місії радянської влади, яка полягала в насадженні нового соціалістичного ладу в різних національ-

них регіонах. Шлях у радянське соціалістичне майбутнє проходив через індустріальний і культурний розвиток національних окраїн. Але, перш ніж приступити до цього грандіозного проєкту, більшовикам довелося взятися за відновлення економіки.

Економіка: відновлення з руїн

Три роки громадянської війни повністю зруйнували українську економіку, яка і без того дуже постраждала в 1914–1917 роках. Промислове виробництво впало практично до нуля, транспорт і торгівлю охопив хаос, міста страждали від нестачі продовольства і палива. Зіткнувшись з економічним крахом на підконтрольних територіях, більшовики вдалися до крайніх заходів — політики «воєнного комунізму», яка передбачала націоналізацію промисловості, реквізиції зерна та введення загальної трудової повинності. Спочатку нові керівники країни не надто переймалися руйнуванням «капіталістичної економіки», вважаючи, що це дозволить їм одразу перейти до комунізму. Як вважали деякі ідеалістично налаштовані більшовики, воєнний комунізм відкривав двері в егалітарне суспільство майбутнього, де немає приватної власності й ринку, а продукти розподіляються згідно з потребами.

Однак реальне життя було неймовірно далеким від цих ідеалів. Щоб забезпечити поставки зерна, збройні загони конфіскували продовольство в селах. Разом з тим влада створюва-

ла гігантський і вкрай неефективний бюрократичний апарат, завданнями якого було управління націоналізованими фабриками і розподіл продовольства. Про якийсь реальний вихід з економічної кризи не було й мови: зневірені містяни намагалися виміняти на їжу залишки свого майна, а деякі теоретики більшовизму в цей самий час раділи астрономічній інфляції — їм здавалося, що це ознака «відмирання грошей».

Через громадянську війну радянська економічна політика прийшла в Україну дещо пізніше, ніж у Росію. Введення воєнного комунізму почалося в республіці навесні і влітку 1919 року і завершилося на початку 1920-го, після поразки білих. Ця економічна політика відразу зустріла широкий опір селянства, і навесні 1920 року більшовики були змушені влаштувати масштабну роздачу землі. Разом з тим влада мусила виконувати реквізиційні квоти, для чого створювалися комітети бідняків (комнезами); з допомогою комнезамів держава розраховувала боротися проти заможних селян, яких підозрювали у приховуванні зерна. Однак нова хвиля селянських повстань зіпсувала всі плани з реквізицій. У жовтні 1920 року Ленін скаржився: «Ми беремо хліб з Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить»³.

Воєнний комунізм показав свою повну економічну неспроможність. Він міг забезпечити певний мінімальний

рівень виробництва і розподілу матеріальних благ, але не стимулював відновлення економіки. 1921 року промислове виробництво в Україні становило одну десяту від довоєнного рівня, потяги між великими містами ходили тільки раз на тиждень. Денну норму хліба в містах було зменшено до 100 грамів. Після закінчення громадянської війни населення почало чинити відкритий опір політиці воєнного комунізму. На початку 1921 року селянське невдоволення реквізіціями зерна охопило всю країну, в багатьох українських містах почалися страйки робітників, і владі «робітничо-селянської держави» довелося послати проти робітників і селян армію⁴. У березні 1921 року, саме тоді, коли більшовицьке керівництво обмірковувало можливість скасування воєнного комунізму, в Кронштадті спалахнув антибільшовицький заколот. Кронштадт був важливим форпостом на Балтиці, який, на додачу, відіграв величезну роль у Жовтневій революції. Після цих подій стало зрозуміло, що слід негайно проводити реформи. (Між іншим, повстання почалося незабаром після того, як до Кронштадта прибула велика група незадоволених селян, призваних з території України.)

У березні 1921 року, саме під час того, як Червона армія придушувала Кронштадське повстання, проходив X з'їзд партії, на якому Ленін проголосив введення Нової економічної політики (неп), що передбачала тимчасове повернення до ринкової економіки. Відкинувши протести менш прагматичних більшовиків, Ленін переконав

з'їзд у необхідності тактичної поступки капіталізму, яка повинна підготувати стратегічний перехід до соціалізму. Тривалість цього заходу радянські лідери оцінювали у 10–12 років. Як нещодавно виявили українські історики, ЦК КП(б)У спочатку прийняв суперечливу резолюцію, яка стверджувала, що неп в цілому необхідний, але для Української Республіки неприйнятний, однак якщо Радянська Росія почне проводити нову політику, то її слід прийняти і українській республіці⁵. Однак авторитет Леніна і масові селянські виступи швидко напружили прихильників жорсткої лінії в українському керівництві.

В період непу конфіскацію виявлених «надлишків» продовольства замінили фіксованим продовольчим, а згодом грошовим, податком. Решту продуктів після сплати податку можна було продавати на ринку. Втім, неп в Україні було введено занадто пізно, щоб запобігти голоду. Безлад у сільському господарстві і вкрай високі реквізіційні квоти, що надломали селянство у 1920–1921 роках, були не єдиними бідами — 1921 року в Україні та Поволжі сталася велика засуха, і все це призвело до масового голоду. Згідно з офіційними даними того часу, в республіці померло 230 000 осіб, проте сучасні українські історики вважають, що загальна кількість померлих і ненароджених може перевищувати мільйон⁶. Влітку 1921 року радянський уряд звернувся з проханням про підтримку до Заходу, після чого в Україну пішла масштабна американська допомога.

Повернення до ринкових відносин у сільському господарстві дало добрі результати, які особливо відчувалися після 1923 року, коли продрозверстку замінили грошовим податком, і в селян з'явилась можливість купувати промислові товари. «Тактична поступка» сприятливо позначилася на всій економіці. На кінець 1921 року уряд почав денационалізацію невеликих підприємств; поширилося приватне підприємництво в дрібнотоварному виробництві і сфері послуг. За короткий період українське керівництво здало в оренду приватним власникам 5200 підприємств, що становило приблизно половину від усіх наявних у республіці. 1923 року в якості орендних платежів держава в Україні отримала гігантську суму — 850 мільйонів золотих рублів⁷. Важка промисловість залишалася в руках держави, однак якщо раніше ресурси розподілялися централізовано, то тепер часто практикували договірні відносини між підприємствами. Велика промисловість, хоча й повільно, але відроджувалася. Найшвидшими темпами йшло відновлення невеликих приватних підприємств і сфери обслуговування — 1926 року кількість приватних торгових фірм у республіці зросла до 106 824⁸. Завдяки розвитку індивідуальних селянських господарств, приватної торгівлі і товарного виробництва на 1927 рік ВВП Радянської України сягнув довоєнного рівня.

Попри позитивний вплив непу, більшовики і надалі ставилися до цієї політики з недовірою. Справді, сільське господарство швидко відновило-

ся, однак рішення про продаж зерна приймали не органи державного планування, а «дрібнобуржуазні» селяни. Причому обсяг продажу зерна тепер, як правило, був нижчим, ніж до революції. Це пояснювалося тим, що взамін селяни не могли купити достатню кількість промислових товарів хорошої якості і за розумними цінами. У 1927–1928 роках влада розгорнула шалену ідеологічну кампанію проти основних виробників зерна — заможних селян-одноосібників. Газети називали їх куркулями, безжалісними експлуаторами селянської бідноти, які відмовляються продавати зерно радянській державі з почуття «класової ненависті». Приблизно тоді ж влада почала чинити тиск на приватних торговців і підприємців.

Усі ці події розвивалися на тлі далеких від реальності дискусій у Кремлі про індустріалізацію країни. Українське керівництво, в якому з 1925 року переважали наближені до Сталіна люди, відкрито стало на його бік. Спершу за допомоги поміркованого партійного крила Сталін розправився з Троцьким, а потім почав просувати його-таки радикальну ідею прискореної індустріалізації, яку проводить держава за рахунок селянства. Дні непу були полічені.

Становлення Радянської України

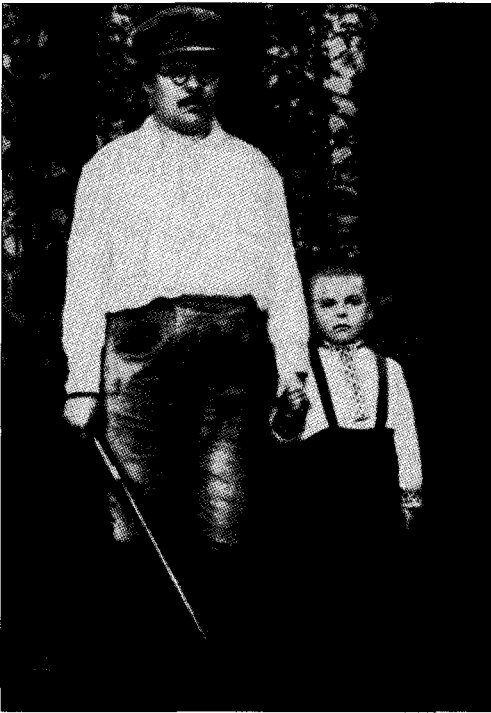
Після перемоги більшовики проголосили Українську Соціалістичну Радянську Республіку — незалежну

державу робітників і селян. У конституції Радянської України 1919 року не згадувалося про федеративні зв'язки з Радянською Росією, проте насправді обома республіками керувала Комуністична партія, причому КП(б)У була складовою частиною РКП(б). Партійна субординація, а також присутність на території України Червоної армії міцно пов'язували Україну з Радянською Росією. Українські інститути копіювали російські, і на території республіки автоматично поширювалася дія російського радянського законодавства.

До 1934 року столицею Радянської України був Харків — цей промисловий центр розташовувався поблизу російського кордону і, на відміну від Києва, не асоціювався з українськими національними урядами 1917–1920 років. Як і в Росії, політична система Радянської України спиралася на ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, що існували в кожному селі, місті, районі та області. Всеукраїнський з'їзд рад (1927 року перейменований у Верховну Раду) відіграв роль республіканського парламенту, однак скликався лише два рази на рік на декілька днів. Згідно з виборчим законодавством, перевагу мали робітники і солдати. Голоси селян мали меншу вагу, а колишніх чиновників царського і національного урядів, священників і представників «експлуататорських класів» до 1936 року взагалі було позбавлено громадянських прав. Уряд Радянської України називався Радою Народних

Комісарів (слово «міністр» вважалося буржуазним), до нього входили самі більшовики.

У грудні 1920 року між УСРР і РСФФР було підписано договір про економічну і військову взаємодопомогу, який об'єднував ключові міністерства республік, — саме цей документ пов'язував Радянську Україну з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою аж до створення Радянського Союзу. Проте формально Україна, як Білорусія і Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, могла вести зовнішню політику незалежно від Росії. Наприклад, Ризький мирний договір 1921 року, яким завершилася радянсько-польська війна, Росія і Україна підписали окремо. 1922 року більшовики вирішили чіткіше розділити повноваження між центром і республіками, а заодно встановити чіткі критерії радянської національної політики. Сталін виступав за включення інших республік до складу Радянської Росії на правах автономії, тоді як українське керівництво (зокрема, Християн Раковський, Микола Скрипник і Володимир Затонський) відстоювало суверенітет республіки⁹. В останній момент у дискусію втрутився Ленін, виступивши в грудні 1922 року за створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) — федерації чотирьох формально рівноправних національних республік: Російської Федерації, України, Білорусії і Закавказької Федерації. (1929 року Кремль виділив зі складу Російської і Закавказь-

33. Нарком освіти

*Володимир Затонський з сином Дмитром,
у майбутньому видатним
літературознавцем*

кої федерацій ще кілька національних утворень, і республік стало дев'ять. 1936 року кількість радянських республік зросла до одинадцяти.)

Згідно з союзним договором і Конституцією 1924 року, оборона, зовнішня політика та зовнішня торгівля, транспорт і зв'язок становили виняткову прерогативу центру. У республіках продовжували діяти народні комісаріати, які завідували економікою, соціальними та культурними питаннями, хоча

над більшістю республіканських міністерств центральний уряд з часом створив всесоюзні структури. Конституція проголошувала право кожної республіки вільно вийти зі складу СРСР. Однак абсолютна влада Комуністичної партії і присутність Червоної армії впродовж наступних 65 років робили подібний варіант просто немислимим. Показово, що, на відміну від інших республік, Російська Федерація не мала власної республіканської парторганізації — «російські» інтереси цілком успішно представляла Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) — ВКП(б).

З самого початку українським більшовикам було важко завоювати підтримку місцевого населення. На території всієї України КП(б)У сприймали як чужорідну структуру. Окремою партією вона стала порівняно пізно, в квітні 1918 року, і до липня того року в ній було лише 4364 члени. Незабаром чисельність партії значно зросла — до 38 тисяч 1920 року, і до 56 тисяч 1922-го, але ці показники оманливі, адже 1920 року майже половину членів партії склали комуністи-червоноармійці з нещодавно розквартированих в Україні частин. Як і до революції, українські більшовики, як правило, були містянами російського або єврейського походження, не здатними налагодити контакт з українським селянством. Партійний перепис 1922 року засвідчив зростання різниці в етнічному складі між правлячою партією і 26-мільйонним населенням республіки. З 56 000 українських більшовиків 48 % служили в

Червоної армії, з них лише 14 % були етнічними українцями. Серед членів КП(б)У 23 % вказали «українець» чи «українка» в графі національності, але лише 11 % знали українську мову¹⁰.

На момент закінчення громадянської війни українська політична арена була строкатішою, ніж у Росії — діяли два десятки політичних партій і організацій, зокрема, як мінімум, три різні варіанти комуністичної партії. Крім КП(б)У, існували Українська комуністична партія (боротьбисти) і ще одна Українська комуністична партія — ці партії утворилися з лівого крила старих українських соціалістичних партій, і етнічних українців у них було набагато більше, ніж в КП(б)У.

Історія цих партій така. Від двох партій, які відіграли провідну роль в українській революції, — Української партії соціалістів-революціонерів та Української соціал-демократичної робітничої партії — відкололися їхні ліві фракції, які під час громадянської війни перейшли на бік більшовиків. Найчисленніша група прихильних до комуністів українських есерів видавала газету «Боротьба», через що їх почали називати боротьбистами. Члени цієї групи спиралися на селянство і під час громадянської війни співпрацювали з більшовиками, при цьому наполягаючи на широкій автономії майбутньої комуністичної України. 1919 року боротьбисти створили Українську комуністичну партію (боротьбистів), яка налічувала 15 000 членів — майже стільки ж, як КП(б)У. У березні 1920 року боротьбисти добровільно саморозпустили-

ся і увійшли до складу КП(б)У, розуміючи цей крок як єдиний спосіб «українізувати» правлячу партію і в такий спосіб запобігти можливій ліквідації української республіки. Після партійної чистки в серпні 1921 року з 4000 боротьбистів у КП(б)У залишилося лише 118 осіб¹¹, проте в 1920-х — на початку 1930-х років багато україномовних інтелектуалів-боротьбистів зайняли чільне місце у політичному і культурному житті республіки .

На початку 1919 року від українських соціал-демократів відкололася набагато менша група, яка також виступала за незалежність Радянської України. В січні 1920 року члени цієї групи утворили ще одну Українську комуністичну партію, далі їх почали називати укапісти (від аббревіатури УКП). Ця партія ніколи не була чисельною — на початку 1920-х років до неї входили всього 200–300 осіб. Роль укапістів була трохи іншою — їхня партія притягувала комуністів, незадоволених централістською і асиміляційною політикою більшовиків. Укапістів не сприймали як небезпечних конкурентів — партія проіснувала до січня 1925 року, після чого більшість її членів перейшли до КП(б)У. Це була остання з офіційних політичних партій республіки, крім більшовиків. Усі інші соціалістичні партії, що пережили громадянську війну, були розпущені в 1921–1924 роках, а їхніх лідерів нерідко піддавали суду.

Утім, навіть після розпуску боротьбистів і укапістів багато українських комуністів виступали за широкі права

своєї республіки. Незабаром з'ясувалося, що схожі настрої існують і всередині більшовицького керівництва України. Деякі його члени, зокрема ставленик Леніна Микола Скрипник, були довгий час переконані, що прихід націй до соціалізму можливий лише через розвиток власних пролетарських інститутів і культури. Інші (наприклад, наблизений до Троцького Християн Раковський) з часом кардинально переглянули свої погляди — спочатку заперечуючи саме існування української нації, вони поступово перейшли до захисту інтересів української республіки. В 1919–1923 роках Раковський очолював уряд Радянської України, тож його влада й престиж безпосередньо залежали від українських державних інститутів, економічної стабільності і національної самобутності українців. Не дивно, що незабаром він почав захищати місцеві інтереси. Зокрема, Раковський активно сприяв розвитку самостійної зовнішньої політики Радянської України, внаслідок чого республіка уклала 48 міжнародних договорів та отримала дипломатичне визнання з боку таких країн, як Німеччина, Італія, Польща і Туреччина. Скрипник і Раковський належали до рішучих противників сталінського плану, який передбачав включення інших радянських республік до складу Російської Федерації. На XII з'їзді партії у квітні 1923 року Раковський публічно оскаржив ідеї Сталіна, його заперечення стосувалися, насамперед, прав республік у майбутньому Союзі. Українські історики виявили архівні документи, які свідчать, що після того, як проект кон-

федерації Раковського було відхилено, він подавав у відставку з посади голови українського раднаркому¹².

Утім, «автономісти» ніколи не мали більшості в КП(б)У. З самого початку партія розкололася на дві або три конкурентні регіональні фракції. Якщо харківсько-київська група підтримувала Скрипника, то катеринославсько-юзівське крило¹³ сумнівалося, що влада в принципі повинна шукати підтримки в місцевого населення. Ця група дотримувалася русифікаторської лінії, її очолив один з секретарів ЦК КП(б)У Дмитро Лебідь — протеже ще одного впливового більшовицького ідеолога Григорія Зінов'єва. Лебідь сформулював теорію боротьби двох культур, згідно з якою «висока» російська культура міського пролетаріату повинна витіснити «відсталу» українську селянську культуру. Роль партії полягає в тому, щоб сприяти цій «прогресивній» асиміляції¹⁴. Фракційна та ідеологічна боротьба українських більшовиків дозволила московському керівництву нав'язати місцевій правлячій еліті своє бачення цього питання. Як наслідок, 1925 року новим партійним керівником України було призначено Лазаря Кагановича — праву руку Сталіна.

На щастя для України, 1923 року Кремль почав проводити нову політику і заохочувати розвиток національних культур. Новий курс був покликаний знешкодити націоналізм. Крім того, більшовики прагнули надати легітимність новим радянським республікам, завоювати довіру неросійських

національностей, ліквідувати неписьменність, мобілізувати меншини за допомогою національних мов і, кінець кінцем, показати світові приклад марксистського розв'язання національної проблеми. Унаслідок цієї політики з'явилася та державна модель, яку один сучасний історик вдало назвав «імперією меншин» («affirmative action empire») ¹⁵.

Українізація і націонал-комунізм

1923 року XII з'їзд партії в Москві прийняв курс на коренізацію. Як і у випадку з непом, вище керівництво буквально протиснуло це рішення, попри широку опозицію, особливо серед російськомовних партійних функціонерів у національних республіках. На боці російськомовної бюрократії стояли перший і другий секретарі ЦК КП(б)У — Еммануїл Квірінг і Дмитро Лебідь. Проте центру вдалося змусити Україну та інші республіки прийняти спущену згори програму. А позаяк Україна була найбільшою національною республікою СРСР, то політика коренізації — в даному випадку українізації — тут досягла більшого розмаху, ніж в інших регіонах.

На практиці українізація полягала в активному залученні українців до партійного і державного апарату, розвитку української культури, освіти, преси і книговидавання українською мовою. Курс на українізацію почався влітку 1923 року, коли було видадено низку явно нездійснених постанов:

34. Лазар Каганович

перша наказувала за два роки провести українізацію всієї системи шкільної освіти; згідно з другою постановою, всі державні службовці під загрозою звільнення мусили за один рік вивчити українську мову. Попри те, що влада організовувала мовні курси і водночас прагнула збільшити частку етнічних українців серед службовців, реалізувати таке завдання за такий короткий термін було неможливо. Політика коренізації зачепила книговидавання і пресу лише в середині 1920-х років.

Квірінга і Лебеда, які погано проявили себе у справі українізації, 1925 року відкликали до Москви. Новим головою КП(б)У стала дові-

рена особа Сталіна Лазар Каганович. Причому починаючи з цього моменту і аж до 1934 року керівник української партії називався «генеральним секретарем». Як згадував Каганович, Сталін у розмові з ним охарактеризував ситуацію в українському керівництві таким жартом: «На моє здивоване зауваження: як так — адже в Політбюро лише 7 членів, як же може бути 14 думок? — Сталін відповів: “Спочатку один член Політбюро розходиться з іншим — виходить 7 думок, а потім кожен член Політбюро розходиться з самим собою — виходить ще 7 думок, а в цілому 14 думок”»¹⁶. Каганович зумів насадити в українському керівництві сталінську одностайність і взагалі добре давав собі раду з труднощами нової посади. Єврей за походженням Каганович народився в селі під Києвом і трохи говорив українською. На відміну від попередніх вождів республіки, він був готовий рішуче впроваджувати в життя українізацію, якщо цього вимагала партійна лінія. У складі партії відновили багатьох боротьбистів, яких вигнав з КП(б)У Лебідь, і навіть довірили їм відповідальні пости. Найвідоміший з них — Олександр Шумський, він став народним комісаром освіти.

Отже, енергійний Каганович взявся за прискорену українізацію партії, державного апарату, освіти і преси. До 1 січня 1926 року було наказано провести повну українізацію державного апарату, що знов-таки було неможливо. Проте вже на 1927 рік 70 % всього діловодства велось українською

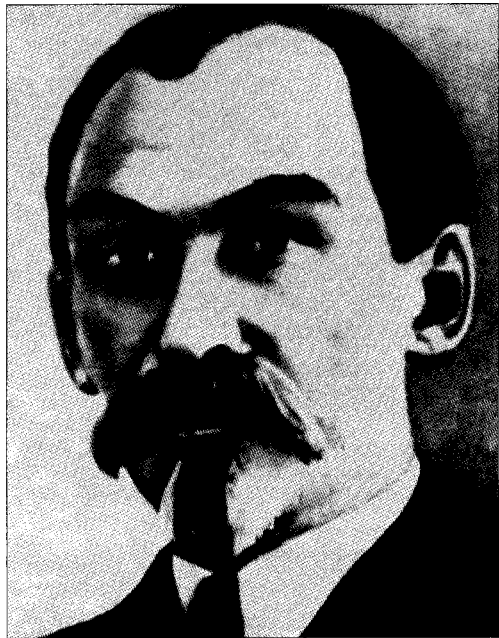
мовою (для порівняння: 1925-го цей показник становив десь 20 %). Того-таки 1927 року кількість етнічних українців серед членів партії і державних службовців в республіці вперше перевищила 50 %¹⁷. Втім, як стверджують українські історики, що детально вивчили це питання, подібних цифр було досягнуто головним чином завдяки залученню «місцевих кадрів» на нижні щаблі адміністративного апарату. 1926 року з 1898 високопоставлених партійних чиновників республіки українською мовою володіли лише 345. Ще однією хитрістю стало запровадження кількох рівнів володіння мовою. 1927 року 39,8 % державних службовців знали українську «добре» і 31,7 % — «задовільно», що в сумі давало вже 71,5 %. Однак на практиці «задовільне» знання мови часто означало, що людина знає пару-трійку українських слів¹⁸.

Після зволікань і розгойдування на початку двадцятих, українізація освіти та преси пішла швидшими темпами, особливо в 1927–1933 роках, протягом перебування на посаді наркома освіти Миколи Скрипника. До 1929 року 83 % початкових і 66 % середніх шкіл республіки вели навчання українською мовою, причому 97 % усіх учнів українського походження отримали можливість навчатися в українських школах. Порівняно з періодом царських заборон це був гігантський прогрес. У вищій школі цей процес йшов повільніше, однак і тут результати були приголомшливими, особливо якщо врахувати, що українізація вищої освіти

почалася буквально з нуля. Не менш видатні досягнення показувала преса і книговидавництво. 1922 року українською мовою виходило лише 29 % усіх книг у республіці; а 30 україномовних газет (як правило, це місцеві малотиражні видання) були майже непомітні на фоні 102 російськомовних видань. До 1931–1932 років українською мовою виходило вже 88 % періодичних видань, у тому числі більшість великих газет республіки, і 77 % книг¹⁹. Звичайно, це ще не означало, що українські книги переважали на полицях магазинів, адже три чверті книг, що продавалися в Україні, були надруковані в Росії. До того ж містяни охоче читали центральні російські газети, які виходили в Москві.

Хай там як, нові дослідження в Україні і за кордоном ставлять під сумнів традиційне бачення українізації — нібито внаслідок успішної політики в містах, на заводах і в установах почали переважати носії української мови. Українські історики застерігають не перебільшувати реальні результати цієї політики. Як стверджують їхні закордонні колеги, українські міста радше стали двомовними, ніж україномовними, а російська культура надалі переважала серед робітничого класу і службовців, хоча серед них тепер справді було більше етнічних українців. Це означає, що українізація так і не досягла проголошених цілей, і все населення республіки так і не стало україномовним²⁰.

Однак не варто й недооцінювати досягнень у культурній сфері України.

35. Микола Скрипник

Хай там які були реальні мотиви центру і обмеження політики українізації, радянська влада сприяла завершенню процесу формування української нації, створивши повноцінну національну культуру, систему освіти і адміністративний апарат.

Політика коренізації була розрахована на те, щоб послабити місцевий націоналізм. Для цього передбачалося надати неросійським національностям форми, в яких могло б проходити їхнє національне життя, хоча при цьому мова не йшла про реальний суверенітет. Тим не менше, більшість національностей в радянській державі отримали свої територіальні утво-

рення з офіційними кордонами і власними економічними інтересами. Тому виникнення місцевих еліт у 1920-х роках, а також використання етнічної приналежності як інструменту масової політики в багатьох республіках призвели до так званого націоналістичного ухилу. Політичні діячі, яких згодом назвали «націонал-комуністами» (цей термін виник після Другої світової війни), вважали, що соціалістичне і національне будівництво мають органічно доповнювати одне одного. Щоправда, у жодній з республік націонал-комуністи не виступали єдиним політичним фронтом. Націонал-комунізм радше був ідеологічною реакцією на централізацію й асиміляцію.

Восени 1925 року під час зустрічі Сталіна з делегацією українських комуністів з Польщі нарком освіти УРСР Олександр Шумський запропонував, щоб КП(б)У очолив українець за національністю. На його думку, призначення Власа Чубаря замість Кагановича вкрай сприятливо позначилося б на іміджі партії. Шумський також несхвально відгукувався про політичні обмеження українізації і розкритикував низькі темпи її розвитку, особливо в промисловості та профспілкової роботі. Сталін відповів, що ставити українця на чолі республіки ще не час²¹. Однак у квітні 1926 року він знову звернувся до цієї теми, написавши українському керівництву довгого листа. Сталін ніби й поділяв стурбованість Шумського, але разом з тим відкидав пропозиції українського наркома. Насильницька українізація російсько-

го або асимільованого пролетаріату в Україні, на його думку, неприпустима, оскільки може призвести до відчуження робітників від партії і спровокувати зростання етнічної ворожнечі. Крім того, вона зайва, адже в перспективі приплив українських селян у промисловий сектор все одно змінить національний склад українського робітничого класу. Сталін також попереджав, що без контролю з боку партії повномасштабна українізація може вилитися в боротьбу «проти “Москви” взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури та її найвищого досягнення — ленінізму»²².

Отримавши сигнал з Москви, вірні Сталіну члени ЦК КП(б)У розгорнули кампанію проти Шумського. Протягом 1926–1927 років його публічно критикували як «ухильника» і позбавили всіх відповідальних посад. Особливої підтримки в КП(б)У Шумський не знайшов, проте українські комуністи в польській Східній Галичині не боялися висловлювати солідарність з його поглядами. Комуністична партія Західної України навіть підняла це питання на засіданні Комінтерну, але це не мало жодних наслідків.

Поки більшовики викривали «шумськізм» у країні і за кордоном, в Радянській Україні з'явився новий «націоналістичний ухил». 1928 року молодий економіст Михайло Волобуєв опублікував у журналі «Більшовик України» (офіційному виданні КП(б)У) дві дискусійні статті. Волобуєв доводив, що і за царського уряду, і за радянського Держплану мала міс-

це колоніальна експлуатація України. За його словами, в середині 1920-х років зібрані радянським урядом в Україні податки приблизно на 20 % перевищували ту суму, яку витратили на потреби республіки, а решту коштів вкладали в будівництво нових фабрик на Уралі. На думку автора статті, українська економіка являє собою окрему систему, яка повинна цілком перебувати під контролем республіканського керівництва, адже тільки економічна незалежність допоможе впоратися зі спадщиною колоніалізму. Партійні ідеологи змусили Волобуєва зректися своїх поглядів, проте сама поява такого тексту на сторінках офіційного партійного органу вже була знаменною²³.

Прояви націонал-комунізму були особливо помітні у сфері культури і гуманітарних наук. 1925 року чільний тогочасний письменник Микола Хвильовий звернувся до української інтелігенції із закликом орієнтуватися на європейську культуру. Засудивши провінціалізм і сліпе копіювання російських культурних зразків, він виступив зі скандально відомим гаслом «Геть від Москви!»²⁴. Проти поглядів Хвильового виступив сам Сталін — 1926 року він надіслав до ЦК КП(б)У листа, в якому критикував письменника. Після цього листа Хвильового піддали жорсткій критиці, і він був змушений покаятися у своїх помилках.

1928 року «ухильником» оголосили ще одного видатного партійного теоретика, директора Українського інституту марксизму-ленінізму Мат-

вія Яворського. На думку Яворського, українська революція була не просто частиною російської революції, а її результатом боротьби українського народу за своє визволення. Партійне керівництво звинуватило Яворського в тому, що він вигадує існування самостійного українського революційного руху, виключило його з партії і почало полювання на відьом в українській історичній науці²⁵.

Історія Миколи Скрипника показує, якою заплутаною була ідеологічна боротьба 1920-х років. Будучи видатним українським державним діячем, Скрипник активно сприяв українізації, що не заважало йому першим критикувати «націонал-ухильників» Шумського та Хвильового. Разом з тим, сучасні науковці цілком виправдано називають самого Скрипника одним з лідерів українського націонал-комунізму, але при цьому дослідникам дуже важко узгодити ці два боки його діяльності²⁶. Ставлячи Скрипника в один ряд з іншими націонал-комуністами, важливо розуміти, що тоді, у 1920-ті роки, ні сам Скрипник, ні партійне керівництво не вважало його союзником Шумського, Хвильового або Волобуєва. Він дістав тавро «націонал-ухильника» лише після того, як на початку 1930-х років змінилася сама лінія партії.

Українізація ще не сягнула піку, а випадки проти націонал-комуністів в кінці 1920-х років вже виказували, що партійна лінія в питаннях українського національного будівництва стає більш жорсткою. Довгий час історики пояснювали цю зміну тим, що,

на думку Кремля, українізація зайшла надто далеко. Однак нові дослідження пов'язують зміни курсу радше з політичними, а не з соціальними наслідками українізації — передусім, з поширенням націонал-комунізму²⁷. Хай там як, реакція влади була вкрай жорсткою. Під час партійної чистки 1929 року спеціальна комісія виключила з партії 24 204 особи або 9,8 % всіх членів КП(б)У, серед них значну кількість націонал-комуністів²⁸.

Від коренізації виграли не тільки українці, — паралельно ця політика сприяла розвитку численних національних меншин України. До 1931 року в місцях компактного проживання росіян, євреїв, німців, поляків, болгар, греків, чехів, албанців, молдаван, білорусів та шведів було створено 25 національних районів і понад тисячу національних сільських рад²⁹. Усередині цих національних районів можна було використовувати свою мову в судах і діловодстві. У цих регіонах, як і у великих багатонаціональних містах, ішов бурхливий розвиток освіти і преси мовами національних меншин. Багато росіян, які в Російській імперії належали було до титульної національності, болісно ставилися до українізації і створення адміністративних районів для інших національностей. Проте національним меншинам політика коренізації обіцяла широкі перспективи вільного культурного розвитку. До кінця 1920-х років особливо помітним стало відродження єврейської культури мовою їдиш (в Україні тоді проживало 1,6 мільйона євре-

їв), а також культури кримських татар (але не забуваймо, що Крим тоді ще не входив до складу Радянської України).

Суспільство та культура 1920-х років

Українізацію міст не можна було вважати закінченою, але вона принесла важливі соціальні зміни. Кількість міських жителів постійно зростала: 1920 року вона становила 4,2 мільйона, а на 1928-й сягла довоєнного рівня у 5,6 мільйона; причому це зростання відбувалося головню за рахунок міграції з сіл. Внаслідок цього частка українців у міському населенні зросла з 33 % 1920 року до 47 % 1926-го. Українські селяни, які переїжджали у 1920-х роках до більших міст, вже не асимілювалися в російську культуру. Фактична двомовність українських міст свідчила про те, що вони вже не є острівцями російської мови і культури посеред моря українського селянства. Житель села, що переїхав до міста наприкінці 1920-х років, бачив українські вуличні вказівники і плакати, відвідував українські театри та школи, зустрічав україномовних чиновників і міліціонерів. Як згадує у мемуарах один письменник, у великих містах навіть повії почали говорити українською³⁰.

Якщо після громадянської війни в республіці було 260 000 промислових робітників, то на 1927 рік їхня кількість зросла до 675 000; ріст відбувався за рахунок українських селян, які приходили на фабрики й заводи. Попри деякі розбіжності в опублікованих

матеріалах, можна стверджувати, що на кінець 1920-х років етнічні українці вже становили більшу частину робітничого класу республіки; це позначило вкрай важливий етап в історії традиційно «селянської нації»³¹. На будівництві Дніпрогесу, одному з головних радянських проєктів того часу, дві третини робітників становили українці. Українізація сповільнила процес асиміляції робітників у російську культуру і сприяла формуванню (вперше в історії) українського робітничого класу, що мав певний рівень національної свідомості. Проте цей клас так і не став опорою національного чи навіть націонал-комуністичного руху, адже на той час всі ключові позиції в ідеологічній сфері займали більшовики.

Підвищення рівня життя в 1920-х роках відбувалося дуже повільно. Партійна і державна бюрократія користувалася різноманітними привілеями, непогано почувалися й дрібні підприємці, так звані непмани, зобов'язані непу своїми діловими успіхами. Пролетаріат, заради якого начебто і велася громадянська війна, мало на що міг розраховувати у цьому прекрасному новому світі. Більшість робітників важко працювали 10-годинну робочу зміну за крихітну платню. Міста були перенаселені — майже всі містяни жили в комунальних квартирах, кожну кімнату займала окрема сім'я. В кінці 1920-х років, до початку індустріалізації, головною проблемою українських міст було безробіття, яке стало причиною високого рівня злочинності і жебрацтва. Щоб хоч якось «полегши-

ти» життя населення, 1924 року влада скасувала давню заборону на продаж міцного алкоголю, встановленого царським урядом на початку Першої світової війни. Замість самогону народ став пити традиційну горілку, а державний бюджет отримував велику вигоду від монополії на виробництво алкогольних напоїв. Радянська влада закликала робітників відвідувати театри, проте справжньою масовою розвагою того часу стало кіно, причому публіка віддавала перевагу західним стрічкам, а не раннім радянським фільмам. Аматорський спорт, особливо футбол, що згодом став національним видом спорту, почав розвиватися лише в середині 1930-х років.

У сільському житті зміни були ще менш помітні. Землі селяни мали як ніколи багато, але мусили платити величезні податки, і, на відміну від містян, не мали можливості користуватися товарами й послугами. Масова культура досягла села в середині 1920-х років у вигляді радіотрансляторів, які стали головним джерелом політінформації. Радянські закони від самого початку гарантували жінкам повну рівноправність, однак новими освітніми та кар'єрними можливостями могли користуватися, насамперед, молоді містянки. У 1920-х роках держава досягла великих успіхів у політичному вихованні жінок, але більшість селянок вважала нові норми й закони, що дозволяли аборти і спрощували розлучення, загрозою традиційному сімейному ладу.

Більшовики завдали сильного удару православ'ю та іншим релігіям, проте в 1920-ті роки церква продовжувала впливати на світосприйняття більшості жителів України. Намагаючись послабити Російську православну церкву, держава терпимо ставилась до груп, що відкололися від неї, зокрема, до «Живої церкви» і до Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), яка була офіційно створена в травні 1920-го (що, по суті, стало запізнілою реалізацією декрету Директорії від 1919 року). На момент заснування УАПЦ не мала достатньої кількості єпископів і при створенні власної ієрархії була змушена відійти від церковних канонів, через що інші православні церкви вважали її нелегітимною. Однак за мовчазної підтримки влади УАПЦ зайняла багато церковних приміщень, зокрема, собор св. Софії, один з головних у Києві, і замість церковнослов'янської мови вела богослужіння українською. Утім, маючи на меті підірвати позиції Російської православної церкви в Україні, більшовики зовсім не планували створювати на її місці іншу сильну церковну організацію. Коли наприкінці 1920-х років УАПЦ суттєво розрослася, влада наклала на її парафії величезні податки, крім того, від керівництва церквою усунули митрополита Василя Липківського.

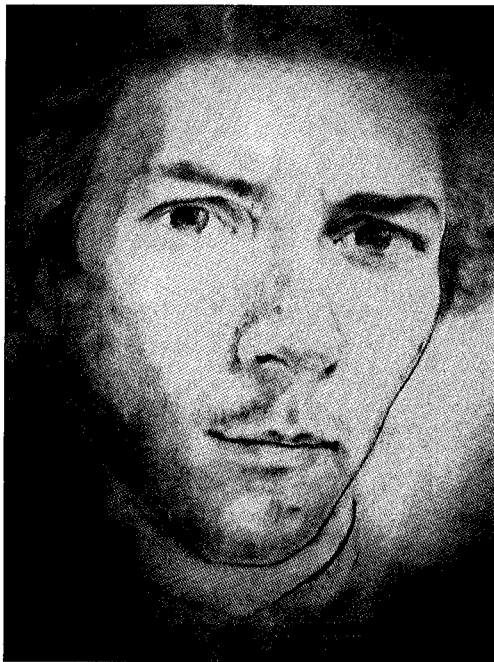
Увага радянської влади до масової освіти, а також політика українізації призвели до справжнього культурного розквіту в другій половині 1920-х років. Програма більшовиків з ліквіда-

ції неписьменності до 1927 року виявилася надто амбітною, проте на запланований час понад 70 % містян і 50 % селян вміли читати й писати (для порівняння: 1897 року загальний рівень письменності становив 28 %). У 1920-х роках у всіх регіонах СРСР відбувалися радикальні експерименти зі шкільною програмою і формами навчання, а замість «буржуазних» університетів створювалися так звані інститути народної освіти. Але, на відміну від влади інших республік, українському керівництву вдалося досягти суттєвого прогресу в українізації вищої освіти. 1927 року знання української мови визнано обов'язковою умовою для вступу до вищих навчальних закладів, а 1928 року 42 % студентів навчалися українською. Бражені успіхами українізації, з-за кордону поверталися багато видатних науковців. 1924 року до Києва приїхав Михайло Грушевський, який очолив історичну секцію Академії наук.

У роки непу радянська влада не обмежувала свободи художньої творчості, принаймні поки та не призводила до відкритого конфлікту з режимом. Терпимість держави в питаннях культури, а також офіційна політика українізації підготували ґрунт для одного з найяскравіших і найпродуктивніших періодів в історії української культури³². Українських читачів ставало дедалі більше, разом з цим набувала популярності чудова когорта молодих поетів, серед яких Павло Тичина, Максим Рильський, Володимир Сосюра. Роботи художників Михайла Бой-

чука і Анатолія Петрицького утвердили в правах національну школу авангарду. Борис Лятошинський і Левко Ревуцький першими з українських композиторів почали писати симфонії. Великим успіхом у публіки користувався експериментальний театр молодого режисера Леся Курбаса, міжнародне визнання отримав геніальний кінорежисер Олександр Довженко. Кінематограф мав величезний вплив на маси, тому більшовики прагнули поставити цей вид мистецтва на службу ідеології. Проте німі кінофільми Довженка стали справжніми шедеврами, а закладена у них пропаганда працювала дуже неефективно — складні метафори режисера лише збивали глядачів з пантелику. Його фірмовий режисерський стиль, поетичні образи і символи проявилися навіть у фільмі «Земля» (1930), знятому задля пропаганди колективного сільського господарства; 1958 року на Всесвітній виставці у Брюсселі міжнародне журі назвало цей фільм серед десяти найкращих картин в історії кіно³³.

Зрозуміло, що не всі діячі українського культурного відродження досягли високого художнього рівня. Десятки новоспечених «пролетарських» письменників створювали ідеологічно вивірені тексти, які не мали жодної цінності, або ж відкрито експлуатували теми, давно опрацьовані російською літературою. Найвитонченіші твори українських символістів, футуристів і «неокласиків» найчастіше друкувалися поряд з третьосортними пропагандистськими одноденками. Пробільшо-

36. Поет Павло Тичина.
Автопортрет

вицька масова літературна організація «Плуг» ставила собі завданням просувати пролетарську літературу і організовувала літературні курси для селянських письменників. Інші літературні групи прагнули створити нову соціалістичну культуру, яка відповідала б найвищим естетичним стандартам. 1925 року Микола Хвильовий став ініціатором створення ВАПЛІТЕ (Всеукраїнської асоціації пролетарської літератури), яка об'єднала письменників-марксистів і «попутників». Члени цієї літературної організації виступали передусім за високу якість художніх творів і, натхненні скандальним гаслом

37. Пам'ятник на могилі поета Максима Рильського (Байкове кладовище в Києві)

38. Режисер Олександр Довженко

Хвильового «Геть від Москви!», шукали культурні зразки не в Росії, а на Заході. Водночас у письменницькому середовищі точилися запеклі дискусії про шляхи розвитку нової української культури³⁴.

Засудивши Хвильового, партійне керівництво вважало за потрібне посилити лояльну організацію ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників). Зробивши цю організацію своїм рупором, влада чинила тиск на інші об'єднання і поступово посилювала ідеологічний контроль за всією культурою. Однак тоді більшовики

ще не усвідомлювали небезпеки, яку приховувала в собі українська висока культура, яка на їхніх очах і з їхньою активною допомогою стала на ноги.

* * *

1920-ті роки — суперечливий період. Це час культурного новаторства і непослідовної політики влади, час, що став для Радянської України епохою нездійснених надій. Наслідки непу — економічна свобода і суспільне різноманіття — виявилися лише тимчасовими поступками ринку і суспільству, причому більшовики ніяк не могли

39. Афіші фільмів Олександра Довженка «Арсенал» (1928) і «Земля» (1930)

змиритися з цими поступками. Політика українізації, завдяки якій націонал-комуністи сподівалися перетворити республіку в соціалістичну державу українського народу, насправді служила більш прагматичним цілям партії — ослабленню націоналізму та можливості вести серед населення пропаганду його рідною мовою. Підтримана державою українізація закінчила процес

національної мобілізації, який почався ще в Російській імперії. Але тепер мобілізацію українських мас проводили винятково заради соціалістичного будівництва. Стурбовані політичними наслідками українізації, зокрема зміцненням «націонал-комунізму», сталінські чиновники вже на кінець 1920-х років взялися переглядати свої дії. Проте на першому етапі атмосфера відносної свободи і державна підтримка вкрай сприятливо позначилися на розвитку української культури.

6

Розділ

Сталінізм: голод і терор

*Володимир Винниченко.
«Паща».
Полотно, олія*

З середини 1920-х років більшовицьке керівництво, незадоволене економічною і соціальною двозначністю непу, обговорювало можливість прискореного переходу до соціалізму. У дискусіях про шляхи трансформації радянського суспільства Йосиф Сталін спочатку підтримував поміркованих Миколу Бухаріна та Олексія Рикова, щоб спільно здолати лівих опонентів, але потім сам перейшов на ліві позиції, виступивши за прискорену індустріалізацію коштом селянства. При цьому він звинуватив колишніх союзників у тому, що вони нібито очолюють «праву опозицію».

Партійне керівництво УСРР стало на бік Сталіна. В середині 1928 року Каганович повернувся до Москви і КП(б)У очолив Станіслав Косіор — досвідчений партійний бюрократ польського походження, котрий мав досвід роботи як в Україні, так і в Москві. Косіор був вірним сталінцем — в ідеологічних сутичках кінця 1920-х років він незмінно стояв на боці свого патрона. 1929 року в КП(б)У, як і в інших регіональних партійних організаціях, було проведено чистку «правих ухильників», внаслідок якої з партій-

них рядів виключили 24 000 осіб (майже 10 % усього складу)¹.

На момент свого п'ятдесятирічного ювілею, який відсвяткували з великою помпою 1929 року, Сталін став незаперечним вождем СРСР². Під тиском справжніх і вигаданих загроз (можливої іноземної агресії, сповільнення промислового росту через відсутність великих капіталовкладень, проблем зі збором зерна) Сталін перейшов до програми радикальних соціальних перетворень, яка отримала назву «великого перелому»; в подальшому дослідники почали говорити про «сталінську революцію згори».

Масштабна індустріалізація, примусова колективізація сільського господарства, а також нагінки на «буржуазну» культуру змінили обличчя всієї країни і Радянської України теж. Заганняючи країну в індустріальну епоху, більшовики використовували методи державного контролю і примусу, внаслідок чого сформувалась сталінська політична система. Форсована індустріалізація і стрімка урбанізація змінили і модернізували соціальну структуру республіки, щоправда, це була модернізація по-радянськи. Колекти-

40. Радянський державний діяч
Станіслав Косіор

візація і голод 1932–1933 років знищили українське селянство як соціальну силу, здатну чинити опір владі. Терор знищив місцеву політичну еліту. Постійні чистки української інтелігенції, що почалися 1930 року, підривали національну культуру і насаджували сталінські культурні цінності, відповідно до яких головну роль в СРСР відігравала російська культура. На кінець 1930-х років держава фактично припинила політику українізації і задушила культурне життя національних меншин України. Про-

те сталінський режим зберіг республіканські політичні та культурні інститути, при цьому повністю позбавивши їх можливості діяти самостійно.

Перша п'ятирічка

В основу сталінських економічних перетворень було покладено заміну ринкових відносин державним плануванням. Після завершення непу управління економікою взяла на себе держава — вона перетворилася на гігантську, надзвичайно централізовану корпорацію, яка займалася як виробництвом, так і розподілом товарів. Центральне планування мало продемонструвати переваги радянської командної економіки порівняно з хаосом капіталізму. Але на практиці Москва могла ефективно контролювати лише обсяги виробництва. Система державної економіки потребувала величезного бюрократичного апарату і не сприяла підвищенню якості чи інноваціям.

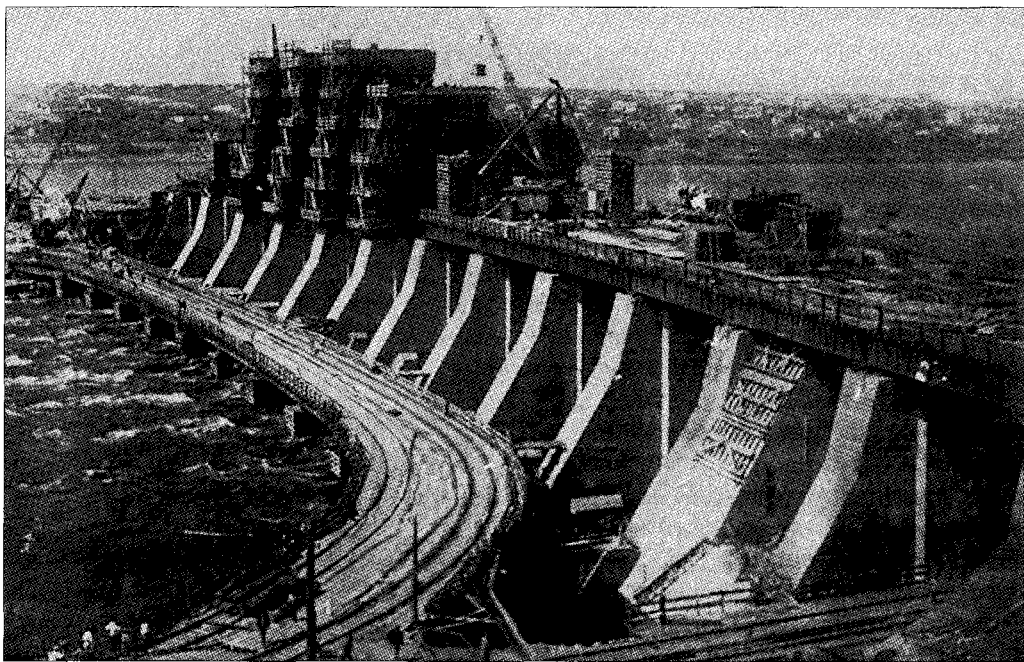
Крім того, саме планування залишалося радше гаслом, ніж реальністю. 1928 року Держплан розробив п'ятирічний план прискореного економічного розвитку, але політичне керівництво стільки разів його переглядало, підвищуючи окремі показники, що початкові розрахунки втратили будь-який сенс. Перший п'ятирічний план на 1928–1932 роки було ухвалено заднім числом на партконференції навесні 1929 року. Потім його неодноразово змінювали і план перетворився з амбітної програми в набір абсолютно нездійснених завдань. Так партій-

не керівництво регулярно вимагало збільшити планові цифри річного промислового росту: 1928 року мова йшла про 16 %, на початку 1929-го — 22 %, наприкінці 1929-го — 32 % і, нарешті, 1931 року — 45 %. Ці абсолютно нереальні цифри призначалися широким масам — їх використовувала офіційна пропаганда, щоб мотивувати населення. Однак коректний аналіз офіційних даних підштовхує до висновку, що ріст промисловості становив не більше 16 % на рік, а сучасні дослідники і цю цифру вважають дуже завищеною. В Україні заплановані показники видобутку вугілля на Донбасі збільшили з 27 млн до 53 млн, а потім і до 80 мільйонів тонн на рік, але насправді 1933 року рівень видобутку склав лише 45 мільйонів тонн. Виплавка чавуну в республіці мала зрости з 2,4 до 6,6 мільйона тон, насправді вона досягла 4 300 000 тонн. Та навіть попри всі ці поправки слід визнати, що реальні темпи промислового зростання в Україні вражали³.

Протягом першої п'ятирічки особливу увагу приділяли розвитку важкої промисловості, це було помітно і на прикладі УСРР. Українське керівництво домоглося закріплення за республікою статусу регіону первинної індустріалізації, що стимулювало значні фінансові інвестиції. Якщо 1929 року загальна сума державних капіталовкладень в українську промисловість становила 438 мільйонів рублів, то до 1932 року вона зростала до 1,229 мільярда⁴. В роки першої п'ятирічки в СРСР збудували

1500 нових промислових об'єктів, з них 400 — на території УСРР. Символом радянської індустріалізації стала гігантська дамба найбільшої в Європі Дніпровської гідроелектростанції, побудованої в 1927–1932 роках. Радянські газети присвячували захоплені статті відкриттю нових великих заводів, наприклад, Харківського тракторного заводу або Запорізького металургійного комбінату. «Запоріжсталь» обійшла державі в 933 мільйони рублів і стала найдорожчим українським підприємством, побудованим у період між Першою і Другою світовими війнами⁵.

На Правобережжі заводів майже не будували — радянська влада вважала, що в разі конфлікту з Польщею або Німеччиною воєнні дії розгортаються саме на цій території. Більша частина фінансових вкладень йшла в такі традиційні промислові райони, як Донбас та нижнє Подніпров'я з індустріальними центрами в Дніпропетровську, Кривому Розі і Запоріжжі. Деякі українські фахівці того часу висловлювали стурбованість нерівномірним економічним розвитком регіонів, а також економічною спеціалізацією республіки. 1932 року на одному зі з'їздів українських економістів було ухвалено резолюцію, яка критикувала практику вивезення сировини в Російську Федерацію та ввезення звідти готових товарів. Мабуть, Держплан готував Україну на роль всесоюзного центру металургії і видобутку вугілля. 1932 року Україна постачала приблизно 70 % видобу-

41. Будівництво Дніпрогесу (1934).
Фотограф невідомий

тих в СРСР вугілля, залізної руди та чавуну і лише 23 % готової продукції з металу. Товарів широкого вжитку в республіці виготовляли ще менше⁶. Внаслідок сталінської централізації українська економіка незабаром почала переходити в пряме підпорядкування Москві. 1927 року республіканське керівництво контролювало 81 % української промисловості, а 1932-го — лише 38 %⁷.

Запаморочливі темпи індустріалізації, ліквідація ринкових механізмів, а також гонитва за максимальними зовнішніми показниками виробництва

робили економічну систему неефективною, при цьому страждала якість продукції. Однак, як випливало з газет, у всіх вадах та збоях системи, що траплялися постійно, були винні «старі спеці», які здобули освіту ще за царського режиму. 1928 року почався показовий судовий процес над 53 інженерами, їх звинуватили в саботажі в містечку Шахти на Донбасі (на російському боці українсько-російського кордону). В такий спосіб влада змусила замовкнути тих інженерів і планувальників, які виступали за помірковіші темпи промислового розвитку. Коли на початку 1933 року Сталін оголосив, що першу п'ятирічку достроково виконано на кінець 1932-го, ніхто не

насмівлявся заперечити це твердження. Звичайно, офіційні цифри дуже перебільшені, однак, на думку західних науковців, промислове зростання протягом 1928–1932 років склало десь 50 %; отже, темпи сталінської індустріалізації справді були дуже високі, їх можна порівняти з післявоєнним економічним бумом у Японії і Західній Німеччині. За підсумками першої п'ятирічки, Радянська Україна перетворилася на провідний індустріальний регіон.

У другій (1933–1937) і третій (1938–1941; не завершена через війну) п'ятирічках частка УРСР в загальних капіталовкладеннях зменшилася — Кремль почав масштабне промислове будівництво в Сибіру. В Україні акцент змістився на розвиток транспорту, машинобудування і хімічну промисловість. Згідно з офіційною радянською статистикою, після 1932 року за показниками промислового зростання Україна відставала від Російської Федерації. На 1940 рік, порівняно з 1923-м, промислове виробництво в Радянській Україні зросло в 7,3 разів, в усьому СРСР — у 7,6 разів, а в Російській Федерації — у 8,9 разів⁸. Напередодні Другої світової війни Україна перетворилася в один з найбільших промислових регіонів Європи. За кількістю, хай не за якістю, виплавленого металу і вироблених машин і верстатів Україна була попереду Франції та Італії і майже зрівнялася з Великобританією.

Потрібні для індустріалізації кошти отримували за рахунок селянства.

Українське село добре відчуло на собі, що таке низькі ціни на зерно і обов'язкові поставки продовольства, які дозволяли державі продавати зерно за кордон і дешево годувати місто. Однак містянам жилося не набагато краще, ніж селянам, — щоб вкладати у важку промисловість більшу частину національного доходу, уряд мусив знижувати рівень споживання. 1928 року радянське керівництво знову ввело в містах карткову систему, яка проіснувала до середини 1930-х. Житлова проблема для держави також не була пріоритетом — на першому місці стояло не поліпшення побутових умов, а машинобудування. 1930 року почався новий приплив робітників із села, який загострив і так важку соціальну ситуацію в містах — люди мешкали в комунальних квартирах, тісних гуртожитках і тимчасових бараках.

Швидкий розвиток міст і промислових районів мав особливе значення для України, де більшість робітників і містян традиційно становили росіяни та євреї. Прискорена індустріалізація викликала дефіцит робочої сили, що спонукало селян шукати кращого життя в промислових центрах і на будівництвах. Протягом 1930-х років частка українців серед робітників республіки зросла з 52 % до 66 %. Спадок царських часів, коли поділу праці відповідали етнічні кордони, було остаточно подолано. Зміна національної структури міст у цілому була ще значнішою. У 1926–1939 роках населення українських міст виросло з 5,4 до 11,2 мільйона осіб, і до 1939 року

українці вже складали понад половину міських жителів — 58 %⁹.

Західні науковці поквапилися зробити висновок, що ці цифри свідчать про масштабну «соціальну мобілізацію» українців у кінці 1920-х — початку 1930-х років. Однак немає свідчень, що ці зміни сприяли розвитку національної самосвідомості українського робітничого класу. Принаймні ми знаємо, що якоїсь національної фронди на фабриках і заводах не існувало. Головною проблемою влади виявилася нездатність контролювати масовий приплив людей в міста, а також колосальна плінність кадрів на виробництві¹⁰.

В грудні 1932 року уряд запровадив внутрішні паспорти і систему прописки в містах. Нові закони про «трудоу дисципліну» мали запобігти міграції робітників і боротися з прогулами. Занепокоєна низькою продуктивністю праці влада запровадила так звані «соціалістичні змагання» між підприємствами та бригадами, переможці якого отримували почесні вимпели і певну матеріальну винагороду. Першими радянськими підприємствами, які взяли участь у такому змаганні, були дві шахти в Донбасі. 1931 року, щоб матеріально стимулювати робітників, радянське керівництво скасувало комуністичний принцип рівності оплати праці. Кваліфіковані робітники й ударники, які регулярно перевиконували план, отримували більшу зарплату, а також продовольчі картки і премії, що дозволило зменшити плінність кадрів під час другої п'ятирічки.

Війна з селянством

Більшовики проголосили себе партією робітників і завжди з недовірою ставилися до селян — незалежних дрібних виробників з «дрібнобуржуазними інстинктами». Революціонери мріяли знищити головну перешкоду на шляху до соціалізму — приватну власність на землю, яка в Україні мала куди міцніші традиції, ніж у російських губерніях, де тривалий час панувала селянська громада. В період непу більшовикам довелося призупинити експерименти з радгоспами і сільськогосподарськими комунами, але вони ніколи не відмовлялися від планів соціалістичного перетворення сільського господарства в майбутньому. Колгоспи і радгоспи, створені на добровільній основі на початку 1920-х років, залучили тільки найбідніших селян — приблизно 3 % дворів. У 1927–1928 роках уряд розпочав нову кампанію з добровільної колективізації, проте в Україні до колгоспів вступили менше 6 % селянських господарств, які не обробляли навіть 4 % орної землі. Не дивно, що, згідно з попереднім планом першої п'ятирічки, радянські економісти припускали колективізувати в УСРР лише 12 % орної землі.

Про всякі застереження влада забула після кризи, яка розпочалася з вини Сталіна і його поплічників. Щоб зібрати кошти на індустріалізацію, влада закуповувала зерно за дуже низькими цінами, що дозволяло отримати максимальний прибуток від експорту і зменшити витрати на продовольство,

яке розподілялося всередині країни за картковою системою. Однак закони ринку спрацювали проти більшовиків. Починаючи з 1927 року, селяни почали переходити на інші сільсько-господарські культури, крім того, намагалися приховувати зерно, хоча це відбувалося зовсім не в таких масштабах, як уявляли собі в Кремлі. Не бажаючи відмовлятися від програми масштабної індустріалізації, Сталін велів суворіше проводити хлібозаготівлі. Проте криза тривала, і тоді знову стало нормою закриття ринків і примусові реквізиції зерна, як це було в роки громадянської війни. На лютий 1929 року, розгромивши Бухаріна та інших діячів, що дотримувалися поміркованих економічних поглядів, Сталін був готовий почати соціалістичний наступ на село. Найважливого удару влада завдала по Україні, традиційній житниці всього Радянського Союзу.

Завдяки застосуванню сили 1929 року поставки зерна збільшилися, а восени цього року Сталін оголосив повну колективізацію сільського господарства. План колективізації в Україні Кремль переглядав двічі: спочатку передбачалося до 1932 року провести колективізацію 30 % господарств, але незабаром йшлося вже про 100 % до кінця 1930 року. Взимку 1929–1930 років уряд відправив у села десятки тисяч робітників, солдатів і партійних активістів, які проводили примусову колективізацію. Більшість селян загнали в колгоспи під страхом репресій, високих податків і продрозверсток для односібників.

Використовуючи типову риторику тих часів, сталіністи виставили кампанію загальної колективізації як класову війну, наступ на заможних селян, яких ще називали куркулями. Слово «куркуль» ніколи не мало точного визначення, тому «куркулем» могли вважати будь-яку людину, яка виступала проти колективізації. Газети зображували куркулів як заможних селян, які експлуатують чужу працю, але насправді багато з тих, хто наймав робітників, були інвалідами війни, вдовами або мали багатодітні сім'ї. Селянин, якого радянська статистика відносила до розряду «заможних», мав прибуток менше половини середньої зарплати робітника. Однак, щоб придушити опір решти селян, владі потрібно було показово покарати одну групу «ворогів», в цьому випадку куркулів. 1929 року, згідно з офіційними даними перепису, в УРСР було 73 000 куркульських господарств, однак від конфіскації майна постраждало удвічі більше сімей. 1934 року українське керівництво оголосило про «розкуркулювання» 200 000 дворів — приблизно мільйону селян¹¹. Радянська влада поділила куркулів на три категорії: активних антирадянщиків (їх розстрілювали, арештовували або висилали), заможних експлуататорів (все їхнє майно конфісковували, а їх самих висилали) і нешкідливих куркулів (як політично неблагонадійних, їх не приймали до колгоспів і давали в користування найгіршу землю). Засуджених на заслання заганяли у залізничні вагони і відправляли до Сибі-

ру, Середньої Азії і на Далекий Схід. Рівень смертності був просто жахливий, особливо серед селян, яких відправили в морозний Сибір і Заполяр'я і кинули там напризволяще. За даними сучасних істориків, 1930 року радянська влада депортувала з України приблизно 75 000 «куркульських» родин, а в першій половині 1931 року — ще 23 500 сімей¹².

Розкуркулювання не усунуло причини опору селян насильницькій колективізації. Заворушення тривали, серед них виділялися події у Чернігівській губернії, де на бік селян перейшли солдати 21-го полку Червоної армії. Лише за період з 20 лютого по 2 квітня 1930 року влада зафіксувала в українських селах 1716 антирадянських виступів. Протягом перших трьох місяців 1930 року внаслідок селянських заворушень 46 радянських чиновників було вбито, 84 поранено і 763 зазнали нападу. Поширеним явищем на селі стали так звані «бабські бунти» — жінки вважали, що їхнім протестам не нададуть політичного характеру, як це зазвичай відбувалося з виступами чоловіків¹³. Але більша частина селян вибирала пасивні форми опору, наприклад, тікали в міста або різали худобу, щоб не віддавати її в колгосп. Протягом першої п'ятирічки республіка втратила половину худоби, поголів'я свиней зменшилося з 7 до 2 мільйонів.

Як і в інших радянських республіках, українські керівники на місцях найчастіше виступали проти жорстоких методів колективізації. 1930 року

влада позбулася п'ятої частини рядових службовців у республіці, звинувативши їх у «правому ухильництві». Нарешті в листопаді 1929 року на засіданні ЦК ВКП(б) проти адміністративних перегинів виступив сам Олександр Шліхтер — український нарком сільського господарства, старий шанований більшовик, який вступив у революційний рух ще 1891 року. Після цього республіканське керівництво без зайвого галасу перевело старого більшовика на наукову посаду.

На початку березня 1930 року, саме тоді, коли хаос і насильство на селі сягнули апогею, Сталін несподівано закликав призупинити примусову колективізацію. Він виступив у «Правді» з лицемірною статтею, в якій відповідальність за всі перегини поклав на надмірно старанних місцевих керівників і оголосив, що соціалізація землі має проходити лише добровільно. Протягом весни і літа 1930 року з колгоспів вийшла половина селян. З березня по жовтень частка колгоспної землі в Україні зменшилась з 71 до 34 %.

Однак восени 1930 року Кремль знову вдався до жорстких заходів. Запроваджені владою податки і обов'язкові поставки для господарів-одноосібників незабаром зробили індивідуальне сільське господарство практично неможливим. 1932 року податки для приватних землевласників в Україні перевищили їхній середній прибуток, внаслідок чого частка колективних господарств зросла до 70 %, а колгоспної землі — до 80 %¹⁴. До середини 1930-х років практично вся оброблювана в республіці

земля була у колективній або державній власності.

З ідеологічних причин більшовики надавали перевагу великим державним господарствам — радгоспам, які по суті були сільськогосподарськими фабриками, а їхній персонал вважали радше робітниками, ніж селянами. Але на початку 1930-х років у держави не було достатньої кількості ресурсів, щоб створювати їх всюди. Тому переважна більшість українських селян опинилися в колгоспах, яких на кінець 1932 року нараховувалося 23 000. Формально колгоспи були добровільними кооперативами, які виконували норми виробітку сільгосппродукції для державних потреб, а залишки розподіляли серед своїх членів відповідно до кількості відпрацьованих «трудодинів».

Офіційна пропаганда розхвалювала колективне господарювання за нібито високий рівень механізації, а відповідно, і зростання продуктивності праці. На практиці до Другої світової війни навряд чи спостерігалось якесь істотне зростання виробництва зернових, а радянські трактори виглядали надійними тільки в пропагандистських фільмах. (Навіть у знаменитому фільмі Олександра Довженка «Земля» сільським активістам доводиться мочитися в радіатор, щоб перегрітий двигун трактора запрацював.) Під час збирання врожаю 1932 року в українських колгоспах нараховувалося в середньому по одному трактору, а в серпні цього року 70 % тракторів у Дніпропетровській області стояли несправні. Замість

того щоб передати трактори колгоспам, влада зосереджувала всю сільгосптехніку на машинно-тракторних станціях (МТС). На кінець 1932 року в республіці налічувалося 594 МТС, на яких працювали бригади слюсарів-ремонтників та агітрацівників; МТС були покликані забезпечити українське село механізацією і більшовицькою ідеологією.

Примусова колективізація, яка в Україні проводилася швидше і з більшим застосуванням насильства, ніж в інших радянських регіонах, не таких важливих в аграрному аспекті, призвела до хаосу в сільському господарстві.

Надзвичайно сприятливі погодні умови 1930 року принесли урожай в 23,1 мільйона тонн зерна (27 % від усього зібраного в СРСР), що дещо пом'якшило перші наслідки колективізації. Але всесоюзне керівництво вичавило з республіки занадто багато — 7,7 мільйона тонн або 38 % від усього зібраного в СРСР.

1931 року врожай був менший — 18,3 мільйона тонн, однак Кремль встановив для УСРР таку саму норму поставок — 7,7 мільйона тонн, причому до заготівлі хліба було залучено армію та міліцію. Владі вдалося зібрати в Україні майже 7 мільйонів тонн, однак після цього селяни вже з великими труднощами могли пережити зиму, а на посівну наступного року залишилося менше половини потрібного. Українське керівництво попросило Москву переглянути норму на 1932 рік, і її справді дещо скоротили — до 6,2 мільйона тонн¹⁵.

42. Радянський агітплакат (1930)

Але врожай 1932 року виявився набагато меншим, ніж за попередні два роки — лише 14,6 мільйона тонн. Історики називають різні причини такого різкого спаду: посуха 1931 року, безлад на селі через колективізацію, небажання селян працювати на колгоспних полях і навіть грибок зернових, який тоді не вміли ідентифікувати. Попри те, що всі ці чинники по-своєму сприяли трагедії 1932–1933 років, більшість західних і українських істориків поділяють думку, що голод було викликано передусім нещадною політикою хлібозаготівель з боку Кремля. Крім

прагнення виконати план (радянське керівництво явно переоцінило розмір врожаю і чинило тиск на місцеву владу, змушуючи її віддати більше, ніж це було можливо), такий підхід відбивав бажання влади придушити опір селян.

Восени 1932 року, коли стежити за виконанням плану хлібозаготівель в села прийшли солдати і партактивісти, українські селяни вже вмирили від голоду. Останні архівні дослідження і проекти з усної історії змальовують страшну картину повальних обшуків, під час яких у селян відбирали останню жменю зерна (і останній шматок їжі в буквальному сенсі), опухлих від голоду дітей і навіть випадків канібалізму¹⁶. Попри те, що вмирили цілі села, влада надалі вважала, що селяни масово приховують зерно, і продовжувала обшуки. У серпні 1932 року було ухвалено закон, згідно з яким найменша крадіжка колгоспної власності каралася стратою. Запроваджена 1932 року паспортна система не дозволяла голодним селянам шукати притулку в містах; щоб люди не могли втекти до Росії, було закрито російсько-український кордон. Голодні селяни намагалися дістатися до сусідніх міст, і узбіччя українських доріг рясніли трупами.

Пік голоду припав на початок 1933 року, коли Кремль звинуватив українське керівництво у «втраті пильності». Нові дослідження показують, що Сталін пов'язував кризу хлібозаготівель в Україні з націоналістичною заразою, яка нібито проникла в місцеву парторганізацію завдяки українізації¹⁷.

43. Голод
в Україні

Висновок Сталіна став вироком для політики українізації, крім того, він пояснює, чому реквізиції зерна в голодній республіці проводилися з такою жорстокістю. В очах сталіністів справжній або уявний селянський опір був виявом українського націоналізму.

В 1932–1933 роках СРСР продовжував експортувати українське зерно за кордон і відмовлявся від пропозицій допомоги з боку іноземних «капіталістів». Радянський уряд заперечував будь-які повідомлення про голод, а московський кореспондент «Нью-Йорк Таймс» Волтер Дюранті, який незабаром отримав престижну Пулітцерівську премію за свої репортажі з СРСР, охоче підігрував владі, хоча в приватному листуванні зізнавався, що рахунок голодних смертей іде на мільйони¹⁸. За оцінками одного з провідних сучасних істориків України Станіслава Кульчицького, від голо-

ду та супутних хвороб у республіці померли від 3 до 3,5 мільйона осіб, а загальні демографічні втрати, серед них і викликаний голодом спад народжуваності, склали від 4,5 до 4,8 мільйона¹⁹. В сучасній Україні голод 1932–1933 року називають Голодомором і оплакують як національну трагедію, викликане злочинною ідеологією масове вбивство, подібне до Голокосту чи геноциду вірмен²⁰.

Великий терор

Сталінські соціальні перетворення кінця 1920-х — початку 1930-х років охоплювали і так звану культурну революцію, яка виявлялася у переслідуванні «буржуазної» культури і усуненні старих спеців. Ситуація в Україні розвивалася так само, як і в Російській республіці: все почалося з нападок на інженерів, далі — чист-

ки серед письменників і реорганізація Академії наук. Однак, на відміну від Росії, культурна революція в Україні по суті стала хрестовим походом проти «націоналістичних ухилів», який тривав усі 1930-ті роки. Всесоюзні кампанії проходили одночасно з чистками на місцевому рівні, внаслідок чого Україна постраждала від масових арештів ще більше, ніж Росія. Для всіх радянських громадян символом сталінського терору став 1937 рік, в Україні ж було аж дві хвилі терору — в 1933 і 1937 роках.

Терор розпочався навесні 1930 року, коли республіканське керівництво влаштувало показовий процес над вигаданою Спілкою визволення України (СВУ). (Організація зі схожою назвою діяла під час Першої світової війни, але на тридцять років давно припинила своє існування.) Судові засідання проходили в харківському оперному театрі і транслювалися по радіо — в такий спосіб влада хотіла скомпрометувати стару інтелігенцію. Підсудних звинувачували у причетності до змови, яка нібито ставила на меті відділити Україну від Радянського Союзу, зрив колективізації і навіть планувала замах на Сталіна. «Головою» сфабрикованої організації, до якої нібито входили 45 провідних науковців і письменників, призначили Сергія Єфремова — віце-президента Академії наук і відомого літературознавця. Дев'ятьох людей виправдали, інших засудили до ув'язнення і майже всі вони загинули в тюрмах.

Люди, які постали перед судом, в більшості своїй належали до покоління, яке під час революції і в 1920-

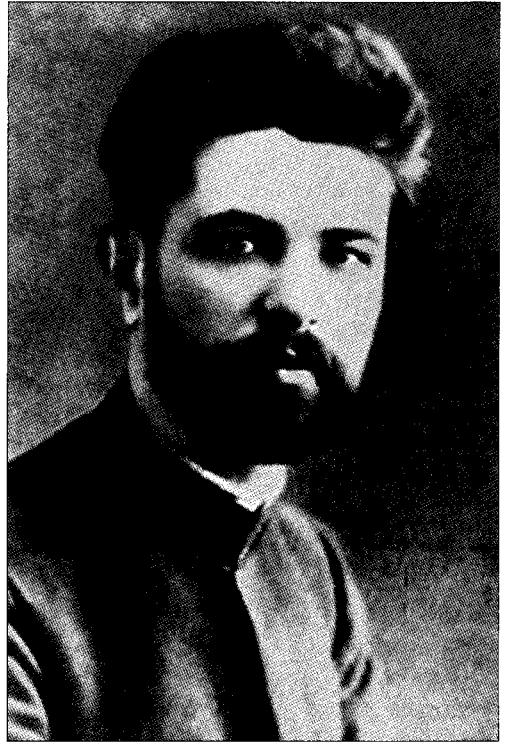
ті роки багато зробило для розвитку сучасної української культури. Багато хто був пов'язаний з Українською автокефальною православною церквою. Нападки на УАПЦ почалися саме перед процесом СВУ. Церкву змусили саморозпуститися, протягом 1930–1934 років з 34 її єпископів 32 було заарештовано.

Цей показовий процес призвів до тяжких наслідків в Українській академії наук — влада влаштувала чистку, в ході якої ліквідовано безліч дослідних центрів, зокрема історичну секцію Грушевського. Самого Грушевського, як і головного його критика марксиста Матвія Яворського, звинуватили в причетності до т. зв. Українського національного центру, нібито «викритого» 1931 року. Більшість з тих, хто проходив за цією справою, в минулому були членами Української партії соціалістів-революціонерів, учнями Грушевського або емігрантами з Галичини. Під тиском слідства Грушевський зізнався, що входив до складу вигаданої організації. Проте вище керівництво вирішило Грушевського не чіпати, можливо, залишаючи його кандидатуру для майбутнього процесу. Немолодого вченого випустили і відправили до Москви, де він продовжив наукову роботу під пильним оком чекістів. Грушевський помер у Росії за підозрілих обставин 1934 року. Його антипод Яворський писав з таборів сміливі листи, в яких засуджував сталінізм, і був розстріляний 1937 року²¹.

Наприкінці 1932 року, коли Сталін утвердився в думці, що провал хлібо-

заготівель — справа рук українських націоналістів, Політбюро ухвалило резолюцію, яка застерігала, що націоналісти прикривають українізацією свої чорні справи. Саме ця постанова поклала кінець українізації в районах компактного проживання українців в РСФРР²². В самій Україні політику українізації офіційно не припиняли, однак, починаючи з 1933 року, від неї почали поступово відмовлятися. В січні 1933 року Сталін призначив другим секретарем ЦК КП(б)У Павла Постишева, який мав відповідати за виконання планів здачі зерна і викорінення «націоналістичної контрреволюції». У розпал голоду Постишев не міг помітно поліпшити ситуацію з хлібозаготівлями, зате він розпорядився замінити 237 з 525 секретарів райкомів партії, більшість з яких було заарештовано²³. Постишев усунув найвпливовішого поборника українізації Миколу Скрипника, який до лютого 1933 року обіймав посаду наркома освіти. В липні 1933-го, після того як критика українізації перейшла у відкрите цькування провідника цієї політики, Скрипник застрелився²⁴. За два місяці до того наклав на себе руки Микола Хвильовий, чільний прозаїк і націонал-комуніст.

Тим часом чистки серед української інтелігенції та партапарату тривали. Наприкінці 1933 року Кремль офіційно відмовився від давнього більшовицького постулату про те, що російський великодержавний шовінізм становить більшу небезпеку для радянської держави, ніж націоналізм

44. Історик літератури та громадський діяч Сергій Єфремов

неросійських меншин. У партійних резолюціях і радянській пресі дедалі частіше говорилося про виявлення «націоналістичних ухилів» у республіках. Постишев оголосив, що вороги використовували політику українізації, аби ізолювати українських робітників від благотворного впливу російської культури. ОДПУ заарештував тисячі людей, пов'язаних з проведенням українізації: вчителів, науковців, літераторів, чиновників від культури. Протягом 1933 року з КП(б)У було

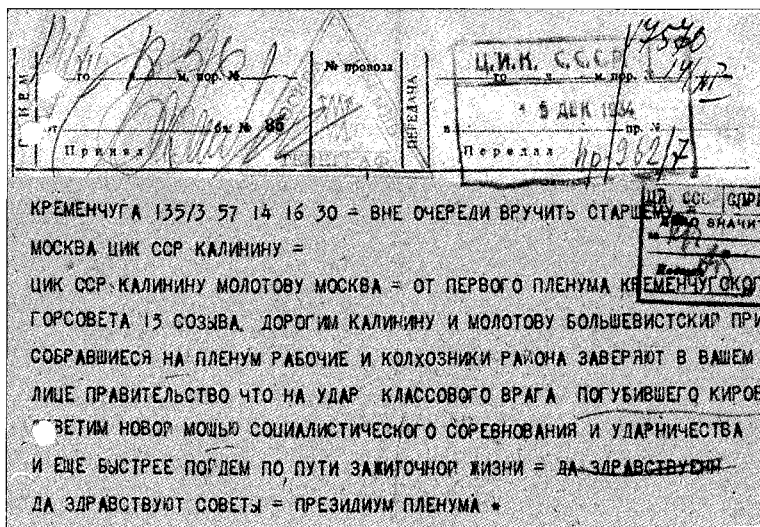

*45. Лазар Каганович, Йосиф Сталін,
Павло Постишев, Климент Ворошилов
(січень 1934 року)*

виключено майже 100 000 осіб, багатьох заарештували. Десятки письменників і колишній нарком освіти Олександр Шумський були засуджені як члени вигаданої Української військової організації.

Зміни в радянській національній політиці мали не менш сумні наслідки для національних меншин України: євреїв, поляків, німців, греків та інших національностей. Причому їхня ситуація була ще гіршою, адже режим з великою недовірою ставився до народів, які проживали в діаспорі — вони могли зберігати прихиль-

ність до своєї історичної батьківщини, яка лежала за межами радянської держави. На початку 1930-х років уряд практично припинив політику колонізації і розпочав репресії серед національної інтелігенції. 1930 року було розформовано єврейську секцію КП(б)У; в 1934–1936 роках поляків і німців депортували з прикордонних районів України до Середньої Азії²⁵. Нарешті, в 1938–1939 роках уряд ліквідував усі національні райони й сільради, які ще існували в республіці, а також закрив національні школи, якщо навчання в них велося не українською або не російською мовами²⁶. Наступу на національні меншини уникли лише етнічні росіяни, що становили 10 % населення республіки

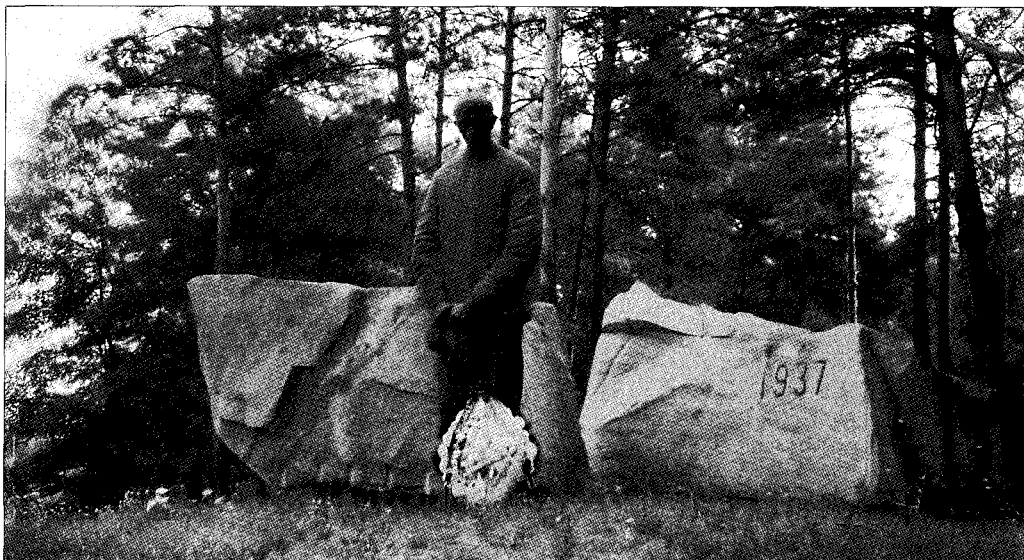
46. Телеграма
 пленуму
 Кременчуцької
 міськради до
 ЦВК СРСР у зв'язку
 зі смертю
 С. М. Кірова
 (15 грудня 1934 р.)

і були найбільшою національною групою. Мало того, завдяки відходу від політики коренізації роль російської культури в Україні лише посилилася.

Утім, від тотального терору, розгорнутого в 1934–1938 роках, постраждали і росіяни, і українці, і люди інших національностей. У масштабах всієї країни терор почався після того, як у грудні 1934 року було скоєно вбивство Сергія Кірова, секретаря ЦК і першого секретаря ленинградського обкому партії. Масові репресії забрали сотні тисяч життів, мільйони людей опинилися в таборах. Ірраціональність дій партії, яка в період Великого терору по суті знищувала саму себе, породила безліч пояснень. Історики по-різному розуміли сенс чисток: природний механізм поновлення сталінської системи, яка не знала вільних виборів; наслідок боротьби Кремля з місцевими пар-

тійними князьками; спосіб замінити старих більшовиків та інтелектуалів старої формації людьми Сталіна. Більшість істориків сходяться на тому, що терор почався з поррахунків з колишніми політичними суперниками, але згодом перейшов усякі межі, і ворогів почали шукати скрізь. Суспільство жило в атмосфері обложеної фортеці, апарат НКВС помітно розрісся і мав виконувати певну норму арештів — машина терору поглинула спершу тисячі, а потім і мільйони партійних функціонерів, інтелектуалів і пересічних громадян.

Як і в інших республіках, найгірші роки терору в Україні припали на 1937–1938-й — тоді було заарештовано 267 579 осіб, з них 122 237 — розстріляно²⁷. У списках розстріляних «ворогів народу» виявилися колишні секретарі ЦК КП(б)У Косіор і

47. Пам'ятник жертвам сталінських репресій на місці масових поховань у Биківнянському лісі під Києвом

Постишев, а також сотні інших вищих керівників республіки. З 62 членів ЦК КП(б)У, обраних 1937 року, 55 розстріляли. З одинадцяти членів українського Політбюро пережити Великий терор вдалося лише одному²⁸.

Одне з останніх досліджень про репресії на Донбасі показало, що певні сегменти українського суспільства постраждали більше, ніж інші, це були партійні й державні чиновники, люди з небільшовицьким політичним минулим, керівники та інженери на виробництві, інтелігенція, духовенство і національні меншини. Однак було б помилкою вважати, що більшість жертв складали члени партії та інте-

лігенція — в абсолютних числах найбільше від репресій однаково постраждали безпартійні робітники й селяни. Жінок заарештовували значно рідше, ніж чоловіків, можливо, тому що в сталінському суспільстві вони відігравали менш помітну соціальну роль²⁹. У ході ще одного недавнього дослідження з'ясувалося, що непропорційно високих втрат зазнали звинувачені у шпигунстві громадяни польського та німецького походження. Серед заарештованих 1937 року виявилось 18,9 % поляків і 10,2 % німців, тоді як їхня частка в населенні України становила лише 1,5 % і 1,4 % відповідно³⁰.

За допомогою шантажу і тортур чекісти щодня вибивали дедалі більше свідчень, аж поки 1938 року сталінське керівництво не припинило терор. Арештів і розстрілів стало мен-

ше, а на останньому етапі чистки зачепили вищі чини НКВС у Москві та Києві. Кінець кінцем Сталін заспокоївся — країну «очистили» від прихованих ворогів. В Україні терор повністю знищив політичне покоління, яке брало участь у революції — як на боці некомуністичних урядів, так і на боці більшовиків. Репресії усунули навіть теоретичну можливість організованого опору режиму і створили нову радянську еліту, «випуск 38 року» — цинічне покоління чиновників-притосуванців, які своїм становищем були зобов'язані не революції і не становленню нації, а винятково кремлівському начальству. Серед тих, хто 1938 року розпочав кар'єру партійного функціонера в Дніпропетровській області, був майбутній керівник СРСР Леонід Брежнев.

Зрілий сталінізм

1934 року в Кремлі постановили перенести столицю УРСР з Харкова до Києва, що для членів ЦК КП(б) У стало несподіванкою³¹. Покінчивши з політикою українізації, радянське керівництво мало намір поширити свій вплив на Київ — традиційний центр української культури і політики. З самого початку революції більшовики почувалися в Києві невпевнено, тепер це місто мало стати зразковим пролетарським центром, який в очах Заходу, Правобережжя та українських земель за кордоном уособлював би радянську українську ідентичність.

Офіційних заяв про відмову від політики українізації ніхто не робив,

проте Постишев постійно критикував так звану «примусову українізацію» і внутрішніх ворогів-націоналістів, які її просували³². Щоб наблизити українську мову до російської, влада скасувала реформу українського правопису, проведену Скрипником наприкінці 1920-х років. У 1930-х роках кількість україномовних видань в республіці різко зменшилась. Частка книжок українською мовою скоротилася з 79 до 42 %, а газет — з 89 до 69 %. Кількість учнів, що відвідували українські школи, зменшилася не так помітно — з 88 % 1932 року до 82 % 1939-го³³. Однак 1938 року російська мова стала обов'язковим предметом в усіх українських школах, починаючи з другого класу, що свідчило про початок політики асиміляції. (У більшості українських шкіл російську мову викладали й раніше, але лише з третього класу і з меншою кількістю годин на тиждень³⁴.) У середині 1930-х років газети розпочали пропаганду російської мови як мови міжнародного спілкування в СРСР, мови комуністичного майбутнього.

Російськоцентризм режиму — лише один із проявів так званого «Великого відступу» від пролетарського інтернаціоналізму. За Сталіна ідея побудови соціалізму в окремо взятій країні взяла гору над ідеєю світової революції, і в ідеологічний арсенал держави поступово входив російський націоналізм. Українці та інші народи могли прославляти своїх великих предків і національні традиції, але тільки доки їхні дії не становили небезпеки для

48. Плакати часів культу особи

культу російського «старшого брата». Разом з цим зрілий сталінізм відкрито відкинув революційні ідеали рівності, утвердивши в привілеях новий клас радянських керівників. Наприкінці 1930-х років держава знову виявила свою прихильність до традиційних сімейних цінностей, заборонивши аборти й ускладнивши процедуру розлучень. Перехід від революційних експериментів до консерватизму відбувся також в освіті і культурі³⁵.

Поворот до соціального консерватизму і Великий терор визначили основні риси зрілого сталінізму — партія, НКВС та інші наркомати виступали

лише інструментами в руках верховного лідера. Культ Сталіна, обов'язкове поклоніння вождю стали ідеологічною основою зрілого сталінізму, поглинувши марксизм та ідеалістичні уявлення про революцію. Радянська преса сприяла створенню культів республіканських партійних лідерів — «вірних учнів і соратників» Сталіна.

На початку 1938 року УРСР нав'язали нового «вождя українського народу» — учня Сталіна Микиту Хрущова. Будучи росіянином за національністю, Хрущов провів юність і розпочав партійну кар'єру в Україні, але потім пішов на підвищення в московський міськком партії. Хрущову довелося привезти з собою до Києва людей з Москви, адже більшу частину українського керівництва було заарештовано і державний апарат майже не функціонував. Як і попередники, Хрущов без особливих вагань продовжив усувати «ворогів». Перш

49. Микита Хрущов
і Йосиф Сталін
на засіданні
ЦВК СРСР
(січень 1936 р.)

ніж 1938 року хвиля терору в Україні пішла на спад, Хрущов санкціонував арешти десятків тисяч людей³⁶. Але для тих, хто пережив український голод і репресії, правління Хрущова означало повернення до «нормального життя».

Встановивши повний контроль над політичним життям, Сталін і його соратники в грудні 1936 року схвалили нову конституцію, яка проголошувала право республік на вихід зі складу СРСР і перераховувала різні демократичні свободи, які, щоправда, існували тільки на папері. В січні 1937 року в УРСР затвердили республіканську конституцію — точну копію всесоюзної. На виборах до Верховної Ради СРСР 1937 року 99 % українських виборців проголосували за безальтернативних кандидатів «непорушного блоку комуністів і безпартійних». Згідно з введеною 1937 року новою системою, лояльні громадяни не мали потреби щось позначати в бюлете-

ні, вони могли одразу йти до виборчих скриньок. Якщо виборець ішов до кабінку для таємного голосування, це негайно викликало підозри, що людина хоче викреслити офіційного кандидата. В червні 1938 року українські виборці в такий спосіб «обрали» республіканську Верховну Раду, в якій засідало 304 депутати. Серед ретельно відібраних депутатів було 186 українців і 111 росіян³⁷, що явно не відповідало національному складу республіки — росіян було приблизно 10 %.

В середині 1930-х років уряд поступово скасував у містах карткову систему розподілу продуктів і дещо підвищив загалом невисокий рівень життя. В другому і третьому п'ятирічних планах приділялося більше уваги виробництву споживчих товарів, але вони й далі були доступні лише окремим соціальним групам. Більшу частину благ отримувала нова радянська номенклатура, менше за всіх діставалося селянам. Нова політика спра-

вила неоднозначний вплив на робітничий клас. З 1934 року робітникам платили залежно від кваліфікації та кількості виробленої продукції, а найефективніших працівників, так званих «ударників», нагороджували додатковими відзнаками і преміями. З виникненням стахановського руху у людей з'явилася можливість добре заробити. 1935 року донецький шахтар Олексій Стаханов перевиконав норму в чотирнадцять разів, добувши за шестигодинну зміну 102 тони вугілля. Звичайно, цей рекорд став можливий завдяки тому, що Стаханов мав кількох помічників. Проте газети зробили з простого шахтаря символ всесоюзної кампанії зі збільшення продуктивності праці та освоєння нових методів виробництва. Послідовники Стаханова, які отримували суттєву матеріальну винагороду, швидко з'явилися і в інших галузях промисловості, однак керівництво регулювало їхню кількість — за масового стаханівського руху планування стало б неможливим.

В епоху зрілого сталінізму масову політичну пропаганду почали провадити і через літературу та мистецтво. Партійне керівництво заборонило діяльність різноманітних літературних угруповань, і 1932 року було створено Спілку письменників СРСР — щось середнє між міністерством літератури і профспілкою літераторів. Пізніше за таким зразком було створено спілки художників, композиторів і кінематографістів, всі вони мали відділення і в Україні. На Першому з'їзді

письменників 1934 року було окреслено новий офіційний стиль радянської культури — соціалістичний реалізм. Він вимагав передавати життя не так, як є, а так, як має бути. Діячі української культури, як і їхні російські колеги, мусили зображувати радянських людей, які завдяки участі в революції і самовідданій праці проймаються кінець кінцем комуністичною свідомістю і здобувають своє щастя. Яскравий приклад такого сюжету дає типовий соцреалістичний роман Миколи Островського «Як гартувалася сталь» (1932–1934) — героїчна повість про революцію і громадянську війну в Україні, написана українським комсомольцем російською мовою. Одним з перших найвідоміших представників соцреалізму в українській літературі став Андрій Головка — автор романів про класову боротьбу і партійну роботу на селі. Більш тонку і політично неоднозначну прозу писав Юрій Яновський, автор роману «Вершники» (1935), в якому громадянська війна описувалася як боротьба братовбивча, але справедлива. Жертвами репресій стало багато українських поетів. Ті, кому вдалося пережити терор (тут можна назвати імена трьох найвидатіших: Максим Рильський, Павло Тичина і Володимир Сосюра), почали писати простенькі вірші, які вихваляли Сталіна. Соцреалістичну літературу споживала величезна армія нових читачів — внаслідок кампанії з ліквідації неписьменності на 1939 рік 90 % українських громадян віком до 50 років вміли читати і писати³⁸.

50. Стаханов
з подарунком
Сталіна. Фото
Євгена Халдея
(1935)

Офіційна критика вказувала українським художникам, що життя вимагає живопису реалістичного і дидактичного. Слідом за видатним німим фільмом «Земля» (1930) зі складною символікою і ліричними картинами природи Довженко створив свою першу звукову стрічку «Іван» (1932), де вже більш прямолінійно зображував індустріалізацію. 1939 року, за порадою Сталіна, режисер зняв фільм «Щорс», який стояв ще ближче до стилістики соцреалізму; фільм зображував героя громадянської війни в Україні³⁹. Українські автори пішли за прикладом російських письменників і звернулися до героїчного минулого свого народу. Так драматург Олександр Корнійчук написав п'єсу «Богдан Хмельницький» (1938), за якою 1941 року режисер Ігор Савченко зняв популярний фільм.

Культура періоду зрілого сталінізму була традиційною і консервативною, причому на першому плані завжди сто-

яли свято і оптимізм. «Жити стало краще, товариші. Жити стало веселіше», — заявив Сталін 1935 року, і за ним рефреном повторювала вся радянська культура. Того-таки року Постишев запропонував повернути заборонену раніше різдвяну ялинку, що дало початок новій традиції радянської новорічної ялинки. Як і всі радянські громадяни, українці раділи подвигам пілотів і дослідників Арктики, ходили на паради фізкультурників і співали пісні з нових звукових фільмів, наприклад, з таких популярних мосфільмівських картин, як «Веселые ребята» (1934), «Цирк» (1936) і «Волга, Волга» (1938) — в Україні вони йшли без дубляжу і титрів. Російський музичний фільм — символ сталінської масової культури — поєднував легку комедію з ідеологічно вивіреною мораллю і не мав аналогів в українському кінематографі. Сталінський режим дедалі більше ототожнював себе з російською

51. Афіша до фільму
«Веселі хлопці»

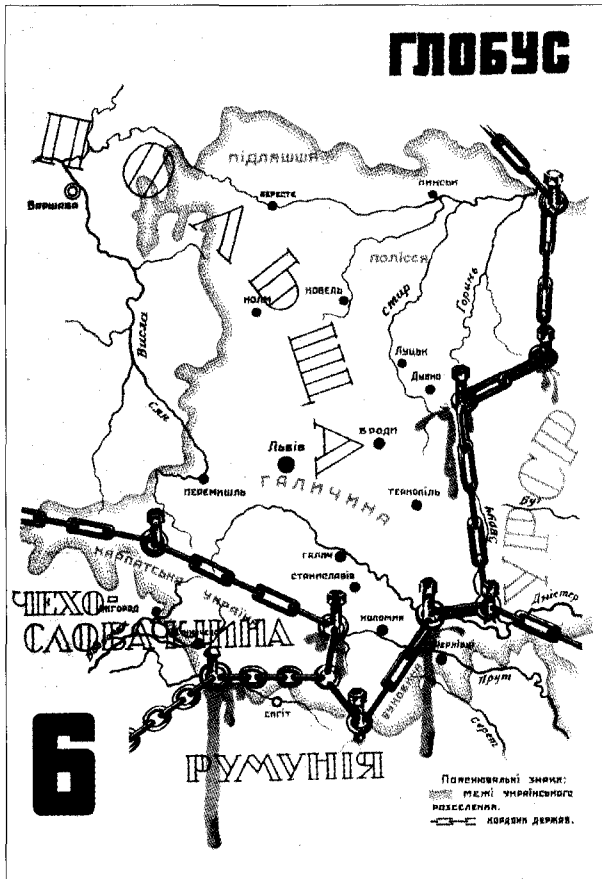
мовою і російською традицією, а українську культуру почали відсувати на задній план.

* * *

Радянські газети 1930-х років вихваляли індустріалізацію, колек-

тивізацію і боротьбу з неписьменністю, завдяки яким Україна вийшла з п'яьми відсталості і вступила у світлу епоху соціалізму. В офіційній пропаганді не було місця темним сторонам сталінізму — неефективній командній економіці, де переважала важка промисловість, зруйнованому сільському господарству, яке мусили тягнути на собі безправні колгоспники, а також політичному раболінству — наслідку терору. Відкрито говорити про голод було не можливо. Перетворивши Україну на сучасне індустріальне суспільство, сталінська «революція згори» знищила дві соціальні групи, які традиційно служили опорою національного руху, — селянство та інтелігенцію. По селянах ударили колективізація і голод, інтелігенція стала жертвою страшних репресій. Інші національності, що проживали в Україні, також дуже постраждали. Курс Москви на централізацію мало що залишив від економічного суверенітету республіки, на упривілейовані позиції почала повертатися російська культура. Радянська держава більше не надавала особливого значення українському національному будівництву, а радянська політика нагадувала імперське поглинання України.

Західна Україна: виникнення радикального націоналізму

*Обкладинка українського
журналу «Глобус» (1929),
що алегорично зображує
страждання українського народу,
розірваного між
кількома державами*

Після закінчення Першої світової війни країни-переможниці провели в Парижі кілька конференцій, на яких перекроїли політичну карту Європи. Формально союзники сповідували право націй на самовизначення, яке проголосив президент США Вудро Вільсон, однак не всі європейські народи отримали власну національну державу.

Коли Австро-Угорська імперія розпалася, союзники розділили належні їй українські землі між двома новими державами — Польщею і Чехословаччиною, а частину віддали Румунії. Крім того, Польщі та Румунії вдалося отримати кілька українських територій, що раніше належали царській Росії, яка також припинила своє існування. Внаслідок цього західноукраїнські землі (іншими словами, населені українцями території, що не увійшли до складу Радянського Союзу¹) в міжвоєнний період перевершували розміром колишні українські володіння Габсбургів.

На початку 1930-х років сім мільйонів західних українців становили одну з найбільших національних груп у міжвоєнній Європі, які не мали своєї державності.

На Паризькій мирній конференції було підписано угоди, що захищали права національних меншин. Нові держави зобов'язалися урівняти всіх громадян у правах, сприяти розвитку національних мов та освіти і навіть надати автономію великим етнічним групам, проте більшість цих положень лишилися обіцянками. Зокрема міжвоєнні Польща та Румунія, за висловом одного сучасного соціолога, стали «націоналізаторськими державами» і відкрито використовували всю міць свого державного апарату для захисту упривілейованого становища титульних націй, а також асиміляції або маргіналізації національних меншин². Однак така політика давала зворотний ефект. Вона сприяла утвердженню окремої української національної ідентичності, а в тих районах, де національне будівництво в XIX столітті проходило особливо важко і населення досі вважало себе русинами або частиною великої російської нації, нарешті почала домінувати українська самоідентифікація. Мова політики дедалі більше зводилася до національних формул, і соціалізм в Західній Україні почав утрачати ґрунт під ногами. Незадоволене населення

відмовлялося від поміркованих принципів громадянського націоналізму на користь радикальних націоналістичних ідей. До кінця 1930-х років більшу частину політично активної молоді Західної України охопив підпільний націоналістичний рух, що не цурався терористичних методів. Однак своєї головної мети — краху репресивної польської держави — він так і не досягнув. Це сталося лише з початком Другої світової війни у вересні 1939 року. В кожному разі доля Західної України не залежала від внутрішніх процесів — її знову визначали геополітичні плани великих держав.

Українці в Польщі

До складу відновленої польської держави увійшли два регіони, де переважало українське населення, — Східна Галичина і Західна Волинь. Польща контролювала всю Галичину ще з літа 1919 року, але держави-переможці зводікали з рішенням про статус провінції аж до літа 1923 року, поки нарешті не віддали її Польщі. Це викликало хвилю обурення української більшості у Східній Галичині, яка поклала на союзників величезні надії. Свій протест проти встановлення польської влади українці висловили бойкотуванням виборів 1922 року. Галицькі українці мали розвинену національну самосвідомість — вони важко переживали поразку Західноукраїнської Народної Республіки і відмовлялися вважати себе польськими громадянами. Центром національного життя

виступали греко-католицька церква і численні українські громадські організації, які протистояли полякам. На відміну від Галичини, Західна Волинь, яка відійшла до поляків після польсько-радянської війни 1920 року, становила слаборозвинений аграрний регіон, більшість населення сповідувала православ'я. Малописьменні волинські селяни, яких майже не зачепила націоналістична пропаганда, мали слабке уявлення про свою національну ідентичність. Як показав один сучасний польський історик, під час перепису 1931 року близько 700 000 волинян не могли визначитися з рідною мовою і в графі «національність» вказували просто «місцеві»³.

В радянській Україні розгорталася прискорена індустріалізація та урбанізація, натомість українські землі в Польщі традиційно залишалися аграрною глушиною. Нафтова промисловість Галичини занепадала — це сталося внаслідок виснаження родовищ, браку капіталовкладень і високої собівартості видобутку. Нечисленний український робітничий клас в Галичині і на Волині був зайнятий переважно на лісозаготівлях і в харчовій промисловості. Під час Великої депресії ситуація ускладнилася. Падіння цін на сільськогосподарську продукцію, а також відсутність промисловості, яка могла б забезпечити роботою селян і в такий спосіб пом'якшити перенаселення в селах, призвели до того, що єдиним способом кардинально покращити своє життя селяни вважали еміграцію. Проте в період між двома війнами Спо-

лучені Штати і Канада обмежили кількість іммігрантів зі Східної та Південної Європи, а також з Азії. Однак майже 150 000 західних українців змогли в ці роки емігрувати, головню до Аргентини, Франції та Канади. Решта намагалася прогнудуватися з крихитних ділянок землі.

Понад половину галицьких селян мали ділянки, що не перевищували двох гектарів. Аграрна реформа просувалася повільно, а коли польський уряд нарешті взявся за парцеляцію великих маєтків, більшу частину земель на українських територіях віддавали полякам⁴. Потреби українських селян в землі лишалися незадоволеними, в 1930-х роках націоналісти почали використовувати це невдоволення для зміцнення власних позицій. Головною опорою націоналістів виступали селяни, адже більшість міського населення становили поляки і євреї, при цьому майже 90 % українського населення Східної Галичини і Західної Волині проживало на селі.

Економічних успіхів у регіоні вдалося досягнути лише українському кооперативному руху, що зародився наприкінці XIX століття, швидко розвивався і склав конкуренцію польським державним органам і комерційним підприємствам. До кінця 1930-х років у Східній Галичині налічувалося майже 4000 українських кооперативів, до яких входило понад 700 000 осіб⁵. Найвпливовішим з них був «Масло-союз», завдяки якому 200 000 господарств отримали можливість збувати свою продукцію в Польщі і за кордо-

ном. Великі кооперативні організації забезпечували стабільність цін, а також сприяли сільськогосподарській освіті селян. Крім того, вони підтримували українське культурне життя та надавали національній інтелігенції робочі місця в діловодстві або адміністрації.

Українці не лише перебували в несприятливих економічних умовах, а й відчували дискримінацію з боку польської держави. Відповідно до побажань союзників, польська конституція 1921 року гарантувала права меншин, однак на практиці ці вимоги практично не виконувалися. Уряд ліквідував колишню коронну землю Галичина як адміністративну одиницю і розділив її східну частину на три невеликі воєводства, так щоб у жодному українській електорат не складав суттєвої більшості. Підкреслюючи, що Східна Галичина є частиною польської території, Варшава почала називати цей регіон Східною Мало-польщею.

Ще одним кроком став наступ на українські культурні інституції. Польська адміністрація закрила дві третини читалень «Просвіти» і припинила діяльність українських відділень Львівського університету. Влада не виконала свою обіцянку створити окремий український університет і при цьому ускладнила вступ українців до наявних вищих навчальних закладів. 1921 року українці створили нелегальний Український підпільний університет, що проіснував майже чотири роки і дав освіту приблизно 1500 студентам. 1924 року в державних

Карта 2. Українські землі в міжвоєнній Європі

установах заборонили використовувати українську мову, а стара австрійська система української початкової освіти поступилася місцем двомовній школі, в якій домінувала польська мова.

Восени 1930 року дискримінація українців у Польщі досягла найвищої точки. Селяни під впливом націоналістичної агітації почали нападати на польські маєтки, після чого в регіон увійшли польські війська — вони закривали українські культурні організації, проводили жорстокі рейди проти всього населення і заарештовували тисячі людей. Придушивши селянські заворушення, влада поставила перед судом 909 українських активістів, серед них п'ять депутатів Сейму. Так звана нацифікація, тобто упокорення населення Галичини і Волині, 1930 року ще більше відчужила українців від польської держави і викликала в світі обурення тим, як Варшава поводить ся зі своїми національними меншинами.

Місцеві керівники нібито намагалися діяти відповідно до асиміляційних настанов польської еліти, але новітні дослідження показали, що наприкінці 1920-х років Польща не мала послідовної національної політики. На початку 1930-х при польській Раді міністрів створили особливий Національний комітет, який розробляв рекомендації щодо «державної асиміляції національних меншин», через кілька років ухвалили ще й офіційну програму «зміцнення польськості» на східних околицях. Проте всі ці проекти здебільшого так і лишилися на папері, і поль-

ська національна політика продовжувала носити принагідний характер⁶. Від самого початку польська влада свідомо використовувала на позначення українців їхню застарілу самоназву — русини. В 1930-х роках уряд пішов ще далі — він почав підтримувати етнографічні підгрупи українців (бойків, лемків і гуцулів), які вважали себе окремими національностями. З метою ще більше послабити національну єдність українців польський уряд допомагав активістам русофільського руху. Однак спроби розпалити «племінну» ворожнечу серед українців не були пріоритетом польського уряду, своїм головним завданням він вважав ізоляцію Західної Волині від націоналістичної зарази з сусідньої Галичини.

Польська влада на Волині намагалася знайти компроміс з українським населенням. Волинський воєвода Генрик Юзевський (1928–1938) ішов на поступки українським політикам і водночас стежив за тим, щоб українські селяни на Волині отримали користь від поділу великих маєтків. Проте успіхи його політики перекреслили заходи центрального уряду, як-от полонізація початкової освіти, заборона українських кооперативів на Волині і особливо переслідування православної церкви⁷.

Права греко-католицької церкви боронив конкордат між Польщею і Ватиканом, але православні українські парафії повністю залежали від волі польської адміністрації. Спочатку уряд терпимо ставився до православної церкви на Волині, адже

52. Волинський воевода
Генрик Юзевський

побоювався посилення греко-католиків, яких ототожнював з українським націоналізмом. Проте в 1930-х роках, коли галицький політичний вплив на Волині став річчю очевидною, офіційна політика змінилася. Якщо раніше влада лише примушувала вести церковну службу польською мовою, то тепер вона перейшла до відкритої конфіскації церковної власності. Внаслідок так званої віндикації (тобто повернення) сотні церков, які за імперської влади перейшли колись з греко-католицького обряду в російське православ'я, тепер потрапили в лоно польської римо-католицької

церкви. Безліч храмів просто зруйнували.

Важке економічне становище Галичини і Волині, а також посягання польського уряду на місцеві традиції, мову, освіту і церкву викликали невдоволення у всіх прошарках українського суспільства. Запобіжним клапаном вибуху виступали нечисленні українські політичні партії та громадські організації, але ця їхня функція залежала від того, наскільки успішно вони можуть захищати своє населення.

Українські політичні партії та зростання впливу ОУН

На середину 1920-х років чільні українські політичні гравці були змушені визнати входження Східної Галичини до складу польської держави і почали брати участь у політичному житті Польщі. 1925 року внаслідок злиття кількох невеликих партій виникло Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) — націонал-демократи поверталися до своєї традиційної ролі головної української партії, як це було до війни⁸. УНДО становило помірковану ліберальну партію, яка користувалася підтримкою вищих верств українського суспільства. Не відмовляючись від ідеї національної незалежності, вона зосередилася на дальшому розвитку українського громадянського суспільства. Нове об'єднання підтримали товариство «Просвіта», кооперативи, провідна українська газета «Діло», впли-

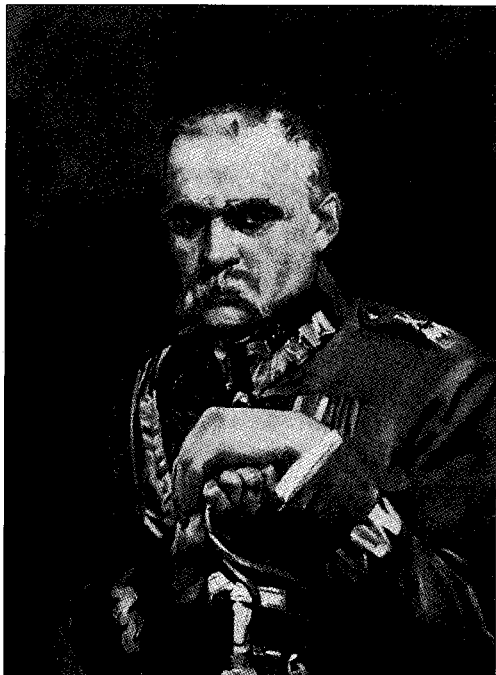
вовий голова греко-католицької церкви митрополит Андрей Шептицький і Мілена Рудницька, яка очолювала Союз українок. Цю організацію було засновано 1921 року з метою поліпшити суспільне становище жінок та мобілізувати їх в ім'я національної справи, в середині 1930-х років Союз українок налічував 45 000 осіб. До успіхів поміркованих націоналістів також можна віднести створення «Пласту» (українського скаутського руху, забороненого урядом 1930 року) і приватних середніх шкіл. Позаяк польська влада змушувала державні українські школи переходити на двомовне навчання, товариство «Рідна школа» розгорнуло масову кампанію зі збирання коштів, внаслідок якої до кінця 1930-х років понад половину всіх українських середніх шкіл діяли на приватних засадах (і в такий спосіб не підпадали під вимоги двомовності).

Завдяки широкій мережі філій та масі прихильників на виборах 1928 року УНДО без проблем набрало 50% голосів українських виборців і стало найчисельнішою українською фракцією в польському сеймі й сенаті (до сейму було обрано 46 українських депутатів, 11 стали сенаторами⁹). Проте в роки Великої депресії і націоналісти, і ліві дедалі частіше почали вдаватися до сили. Наступ уряду на українські організації показав неспроможність поміркованих політиків захистити українські інтереси в легальний спосіб. 1935 року УНДО зробило останню спробу домовитися з польською

53. Голова Союзу українок
Мілена Рудницька

владою. Внаслідок угоди про «нормалізацію» уряд гарантував українцям постійну кількість місць у парламенті, амністував політичних в'язнів і виділив кредити для українських кооперативів і банків. Новий глава УНДО Василь Мудрий став віце-спікером сейму. Однак 1935 року, після смерті маршала Пілсудського, Польща почала швидко хилитися вправо. Наступним урядам бракувало політичної волі, щоб домовитися з меншинами, замість цього вони вважали за краще повернутися до старих планів асиміляції й колонізації прикордонних регіонів. Наприкінці 1930-х

54. Керівник відродженої польської держави (II Речі Посполитої)
Юзеф Пілсудський

років серед українського населення, особливо в молодіжному середовищі, зростало невдоволення безуспішним «колабораціонізмом» УНДО. Партію роздирали конфлікти, і українська політика залишилася без сильного єдиного органу.

Прорадянськи налаштована лівиця пропонувала інший варіант розв'язати проблему Західної України — об'єднатися з Радянською Україною. У 1920-х роках серед українців Польщі ширилися прорадянські настрої, населення з заздністю спостерігало за успі-

хами українізації на комуністичному сході. В певний момент до прорадянського табору приєднався навіть Євген Петрушевич — колишній голова Західно-Української Народної Республіки. Коли в 1990-х роках відкрилися партійні архіви, виявилось, що багато українських організацій у Польщі, серед них товариство «Просвіта», приватні школи, видавництва, Етнографічний музей і навіть Наукове товариство ім. Шевченка потай отримували радянську фінансову допомогу¹⁰. Всі ці організації не були прокомуністичними, але радянське керівництво, очевидно, збиралося створити в Польщі українську п'яту колону, яка рано чи пізно могла б посприяти входженню цих земель до складу УРСР.

Існували й відверто прорадянські організації. 1923 року місцеві комуністичні осередки об'єдналися в Комуністичну партію Західної України (КПЗУ), яка стала автономною організацією польської Комуністичної партії. 1924 року польський уряд заборонив КПЗУ, проте партія продовжувала діяти під прикриттям легального Селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання (Сельроб). На виборах 1928 року на Західній Волині комуністи отримали 48 % голосів, їхні гасла знаходили відгук серед найбідніших селян. У Східній Галичині вони також набрали чимало — 13 %. Утім, зв'язки КПЗУ з націонал-комуністами Радянської України, а також протести партії проти сталінської національної політики незабаром призвели до конфлікту з радянською владою, цей кон-

флікт загострило скасування політики українізації і голод 1932–1933 років. На середину 1930-х років від прорадянських настроїв у Західній Україні не лишилося й сліду, однак останній розділ в історію КПЗУ вписав Сталін. 1938 року він наказав розпустити КПЗУ разом з Комуністичною партією Польщі, назвавши їх «бандою шпигунів і провокаторів»¹¹.

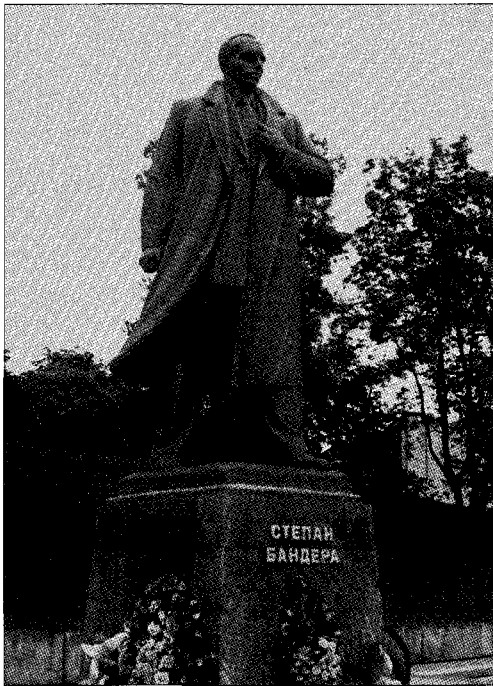
Безуспішний «колабораціонізм» поміркованих і крах крайнього лівого крила відкрили шлях для становлення радикального націоналізму. В українській політиці радикальне праве крило з'явилося на початку 1920-х років, коли молоді учасники українсько-польської війни на чолі з полковником Євгеном Коновальцем заснували Українську військову організацію (УВО). Від самого початку організація практикувала терор як спосіб підризу влади поляків над українським населенням. 1921 року націоналістам майже вдалося організувати замах на Пилсудського під час його першого візиту до Львова; наступного року вони вбили Сидора Твердохліба, лідера Української аграрної партії, який відмовився бойкотувати вибори. Насильство і терор тривали протягом усього міжвоєнного періоду.

1929 року на з'їзді у Відні УВО об'єдналася з іншими студентськими та емігрантськими групами в Організацію українських націоналістів (ОУН). Лідером організації став Коновалець, проте її головним ідеологом став харизматичний Дмитро Донцов, виходець зі Східної України, який формально

55. Організатор ОУН
Євген Коновалець

навіть не був членом ОУН. Колишній соціаліст Донцов проповідував інтегральний націоналізм. Ця доктрина звеличувала етнічну націю як вищу форму людської організації, що має право на власну державу. Головною причиною поразки Української революції Донцов вважав демократичні й соціалістичні переконання українських націоналістів, натомість він пропонував ефективніше гасло — «Нація понад усе». Під впливом ідей Ніцше, Шопенгауера й італійського фашизму Донцов прославляв волю сильної меншості — лише завдяки їй українці можуть

56. Пам'ятник Степану Бандері у Львові (відкритий 2007 року)

вижити в світі, де нації борються між собою. Донцовський «націоналізм дії» припускав у майбутньому створення етнічно однорідної української держави, в якій провідну роль відіграватимуть націоналісти¹². Ці запаморочливі ідеї лягли в основу програмної для ОУН вимоги української незалежності і породили практику революційного терору.

Правий радикалізм незабаром став масовим рухом — його сповідували ветерани війни, збіднілі селяни й освічена українська молодь, яка не знаходила реалізації на польському ринку

праці. В авангарді оунівського підпілля були студенти й гімназисти, які не розділяли віри попереднього покоління в парламентську демократію. У відповідь на репресії з боку польського уряду організація провела низку актів терору й саботажу польської держави; ідеологи націоналістів представили цю кампанію як початок народного повстання проти влади поляків¹³. Проте життя українців, які виступали проти програми ОУН, також не мало в очах організації жодної цінності. 1934 року ОУН вчинила сенсаційний замах на міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького й організувала вбивство Івана Бабія — шанованого директора української гімназії, який забороняв своїм учням вступати в ОУН. Греко-католицька церква і УНДО засудили націоналістичний терор, а сотні активістів націоналістичного руху були заарештовані і потрапили в сумнозвісний табір у Березі-Картузькій.

Будучи спадкоємицею Української військової організації, ОУН зберегла контакти з німецькою військовою розвідкою. Цілком природно, що українські націоналісти симпатизували реваншистським колам в Німеччині, які вважали післявоєнний устрій несправедливим і теж шукали способів його змінити. Наприкінці 1920-х років українські праворадикали перебували під чарами антипольських і антикомуністичних поглядів нацистів, потім у масі своїй вони вітали прихід Гітлера до влади. Однак незабаром всередині організації виникли суперечності: з

одного боку стояло помірковане керівництво ОУН за кордоном, що намагалося заручитися підтримкою німців для української національної справи, з іншого — радикальні елементи всередині самої Польщі, які сповідували культ сили й сподівалися лише на самих себе. Після того як 1938 року від бомби радянського агента в Роттердамі загинув Коновалець, ОУН розкололася на помірковану ОУН-м на чолі з соратником Коновальця Андрієм Мельником і радикальну ОУН-б, яку очолив лідер галицьких оунівців Степан Бандера. Внутрішня боротьба 1938–1941 років послабила організацію. Внаслідок цього найдинамічніша сила в західноукраїнському суспільстві, що налічувала десятки тисяч людей, виявилася не готовою стати на захист населення, коли край зайняли іноземні армії.

Українці в Румунії і Чехословаччині

Наприкінці Першої світової війни до Королівства Румунія було приєднано два регіони, в яких проживало близько мільйона українців: Бесарабію, бідну аграрну область, колишню російську провінцію, на півдні якої жило чимало українців¹⁴; і колишню австро-угорську провінцію Буковину, де кипіло українське політичне й культурне життя. В період між двома війнами Румунія, як і Польща, провадила політику асиміляції, але формулювала її чіткіше і втілювала жорсткіше. Українська й румунська мови мають небагато спільного, але ідеологи прав-

лячої Національно-ліберальної партії вважали місцевих українців румунами, які просто забули рідну мову. Протягом першого десятиліття румунської влади (1918–1928) на Буковині діяв військовий стан, це допомогло владі розігнати українські культурні організації, закрити газети і ліквідувати систему українських державних шкіл. Крім того, уряд скасував українські кафедри в Чернівецькому університеті. Православну церкву, до якої належала більшість буковинських українців, підпорядкували Румунській православній церкві, і вона була змушена вести богослужіння румунською мовою. Від земельної реформи, розпочатої у 1920-ті роки, як і в Польщі, виграли не українці, а представники титульної нації.

Українське культурне і політичне життя ненадовго відродилося в 1928–1933 роках, коли до влади в Румунії прийшла Національна селянська партія. З 1922 року було дозволено діяльність Української національно-демократичної партії та інших українських політичних організацій, хоча вони і не могли висувати своїх кандидатів на виборах¹⁵. 1927 року цю партію перейменували в Українську національну партію. Поділяючи ідеологічну платформу галицького УНДО, вона прагнула об'єднати буковинців для захисту національних інтересів і видавала єдину на Буковині українську щотижневу газету. Це недовге відродження закінчилося 1933 року з поверненням до влади румунської Національно-ліберальної партії. У середині 1930-х років кількість незадоволених буковинських

57. Король Румунії Кароль II

українців різко збільшилася, і вони почали приєднуватися до підпільних груп радикальних націоналістів. Цей процес прискорився 1938 року, коли Румунія перетворилася на військову диктатуру під владою короля Кароля II, а всі політичні партії й українські громадські організації було розпущено.

Тоді як українське громадське життя на Буковині занепадало, становище українців на Закарпатті значно покращилося. Чехословацька республіка була єдиною новою державою в Східній Європі, що залишалася ліберальною демократією протягом усього міжво-

єнного періоду. Крім того, не враховуючи УРСР, це була єдина держава, яка підтримувала українську освіту, культуру, а також використовувала українську мову в місцевій адміністрації. Ця м'яка стосовно українців політика, з одного боку, була наслідком загальної прослов'янської політики чехословацької держави, з іншого — пояснювалася потребою нейтралізувати угорський вплив на Закарпатті. Місцеві «русини», яких налічувалося майже півмільйона, не відчували до Праги жодної неприязні. Мало того, на референдумі 1919 року русинські емігранти у США висловилися за входження колишньої батьківщини до складу нової чехословацької держави.

Попри те, що обіцянки Чехословаччини надати регіону автономію так і не було виконано, Закарпаття (офіційно ця область називалася Підкарпатською Руссю) становило окрему провінцію, чимало адміністративних і виборних посад обіймали місцеві жителі. Уряд вкладав кошти в економічну модернізацію цього гірського регіону, переважно в будівництво гідроелектростанцій і мостів. Але в цілому Закарпаття залишалося відсталою сільськогосподарською областю. У 1920-х роках русинські селяни дещо виграли від земельної реформи, внаслідок якої було розділено деякі великі маєтки, проте село й далі жило у злиднях. Найпомітніші позитивні зміни відбулися у сфері освіти. За перші десять років чехословацької влади кількість шкіл, у яких навчання велося українською, русинською або

російською мовами, зросла з 34 до 425. Уряд визнавав і частково фінансував два українські вищі навчальні заклади — Український вільний університет у Празі та Українську господарську академію в Подєбрадах. Крім того, Прага надавала матеріальну підтримку закарпатським культурним організаціям і створила Русинський народний театр.

Культурне відродження 1920-х років поклато початок регіональній дискусії про національну ідентичність. По суті, вона стала запізнілою реакцією на ідеологічні баталії XIX століття в Галичині, коли три групи боролися за вплив на місцеве східнослов'янське населення. Русофіли вважали, що закарпатські селяни належать до великої російської нації, тоді як українофіли зараховували їх до українців. А русинофіли, своєю чергою, вважали місцевих русинів окремим східнослов'янським народом. Багато культурних організацій регіону конкурували між собою, особливо українофільське товариство «Просвіта» і русофільське Товариство ім. Духновича. Ієрархи греко-католицької церкви в Закарпатті стояли на проугорських позиціях і кінець кінцем вибрали русинський варіант. Однак, як і в Галичині, найдинамічнішою політичною силою в Закарпатті виявився українофільський рух¹⁶. Цей рух уособлювали товариство «Просвіта», скаутська організація «Пласт» та Народно-християнська партія. На чолі цієї партії, згодом перейменованої в Український національний союз, стояв гре-

ко-католицький священник Августин Волошин, а ідеологія партії мала багато спільного з програмою галицького УНДО.

В середині 1930-х років чехословацький уряд, занепокоєний зростанням українського національного руху, який міг викликати сепаратистські настрої, почав надавати офіційну підтримку русинофільській течії, яка дожила завдяки цій підтримці аж до Другої світової війни. Радикальний український націоналізм у цьому регіоні великих успіхів не досягнув, головним чином тому, що мав багато політичних конкурентів. У період між двома війнами Закарпаття становило зразок космополітичного регіону, де можна було зустріти найрізноманітніші політичні й національні конфігурації: тут діяли і комуністи, і оунівське підпілля, а жителі одного села могли вважати себе росіянами, українцями і русинами.

Наближення війни

Стратегічно важливе місце Закарпаття у Східній Європі спричинилося до того, що цей крихітний регіон став ареною першого європейського збройного конфлікту після закінчення світової війни, що розгорівся навесні 1939 року. Тут-таки вперше після революційної боротьби 1917–1920 років було здійснено спробу проголосити українську незалежність. Початок усім цим подіям поклато Мюнхенська угода, підписана у вересні 1938 року, коли Великобританія і Франція заради сумнівного «заспо-

коєння» Гітлера по жертвували територіальною цілісністю Чехословаччини. Щойно нацистська Німеччина забрала собі західну частину Чехословацької республіки, лідери Словаччини і Закарпаття зажадали давно обіцяної автономії. У жовтні празький уряд призначив Йозефа Тісо прем'єр-міністром автономної Словаччини, а прем'єр-міністром новоствореної автономної Підкарпатської Русі став русофіль Андрій Бродій. Однак через два тижні чеська влада, стурбована відверто проугорськими настроями Бродія, заарештувала його. З українофілів було створено нову адміністрацію краю під керівництвом Августина Волошина.

Тим часом Гітлер ділив Чехословаччину. В листопаді він віддав своїм союзникам-угорцям південно-західну частину Закарпаття зі столицею в Ужгороді. Уряд Волошина переїхав до містечка Хуст. Звідси Волошин почав українізацію адміністративного апарату і системи освіти в підконтрольній йому області, яка отримала назву Карпатської України. Крім того, уряд Волошина створив Карпатську Січ — п'ятитисячну армію, що складалася переважно з українських добровольців з Галичини, багато з яких входили до ОУН¹⁷. У лютому 1939 року на виборах до місцевого парламенту Українське національне об'єднання, очолюване Волошином, здобуло переконливу перемогу, набравши 86 % голосів.

Формально регіон залишався у складі Чехословаччини, однак закар-

патські політики покладали надії на нацистську Німеччину, яка в певний момент збиралася розіграти «українську карту» проти Чехословаччини, а можливо, і проти Радянського Союзу. Після зустрічі Волошина з німецьким міністром закордонних справ Йоахімом фон Ріббентропом, що відбулась у листопаді 1938 року, Німеччина відкрісла консульство в Хусті і підписала з автономним регіоном дві економічні угоди¹⁸. Іноземні дипломати, як і українські націоналісти, вважали, що Гітлер збирається використувати Закарпаття як плацдарм для нападу на СРСР. На XVIII з'їзді партії, що проходив у Москві на початку березня 1939 року, Сталін публічно висміяв розмови про «включення» тридцятимільйонної УРСР до складу Закарпаття з населенням 700 тисяч¹⁹.

За якихось кілька днів оприявилася справжня стратегія Гітлера — 14 березня 1939 року він розпочав окупацію чеських земель, змусив Тісо проголосити незалежність маріонеткової словацької держави і санкціонував захоплення Угорщиною другого автономного чехословацького регіону — Закарпаття. Поки Карпатська Січ героїчно боролася, стримуючи наступ угорців, 15 березня 1939 року Закарпатський парламент проголосив політичну незалежність Карпатської України. Того-таки дня обраний президентом Августин Волошин був змушений залишити Хуст. Щоб узяти під контроль весь регіон, угорській армії знадобилося лише кілька днів. Угорщина тримала Закарпаття до 1944 року.

Наступного разу воєнні дії на українських територіях вибухнули після початку Другої світової війни. 23 серпня 1939 нацистська Німеччина і СРСР вразили цілий світ і власних громадян тим, що уклали договір про ненапад і кілька торговельних угод. Пакт Молотова–Ріббентропа, який отримав назву за іменами міністрів закордонних справ обох держав, поклав кінець давній пропагандистській війні між двома державами. Але найважливіше — додатком до пакту йшов секретний протокол, який визначав сфери впливу Німеччини і Радянського Союзу у Східній Європі. Польщу чекав черговий поділ, її східні області відходили під владу СРСР. 1 вересня 1939 року, заручившись підтримкою Сталіна, Гітлер напав на Польщу, що стало початком Другої світової війни.

17 вересня, після того як німецька армія зламала опір поляків, радянські війська під приводом захисту українського і білоруського населення атакували Польщу зі сходу²⁰. Польська армія практично не перешкождала наступу — за всю кампанію Червона армія втратила максимум 500 людей. Місцеві українці раділи падінню польської влади, але не знали, чого чекати від нової. Генерал (а згодом маршал) Семен Тимошенко, українець за походженням, командувач радянських військ у Польщі, видав листівку, яка виставляла вторгнення «історичним возз'єднанням великого українського народу»²¹. Кремль справді вирішив приєднати Західну Україну до Української РСР. У жовтні 1939 року радянська влада організувала у Схід-

58. Президент Карпатської України та греко-католицький священник Августин Волошин (1874–1945)

ній Галичині вибори, при цьому чинила тиск на виборців на користь кандидатів від влади. «Обрані» в такий спосіб Національні збори звернулися до СРСР з проханням прийняти Західну Україну до складу УРСР, і 1 листопада Верховна Рада СРСР ухвалила відповідне рішення. (Західну Білорусію включили до складу Білоруської РСР.) У червні 1940 року Червона армія зайняла інші території, які, згідно з таємною радянсько-німецькою угодою, мали відійти під владу Сталіна: Естонію, Латвію і Литву примусили «добровільно» увійти до складу СРСР. Того-таки року, погрожую-

59. Підписання пакту Молотова–Ріббентропа

чи Румунії війною, СРСР анексував Північну Буковину і Бессарабію. Буковину і населену українцями Південну Бессарабію приєднали до УРСР, а з іншої частини Бессарабії і Молдавської АРСР, що спершу входила до складу Радянської України, створили нову Молдавську Радянську Соціалістичну Республіку.

Відповідно до офіційної риторики «возз'єднання», радянська влада розгорнула масштабну кампанію з українізації освіти й культури Західної України. Найбільше змін відбулося у Східній Галичині: наявні в регіоні двомовні школи українізувалися, крім того, відкривалися тисячі нових українських шкіл. До осені 1940 року

налічувалося вже 5798 шкіл²². Українізація зачепила і Львівський університет, названий іменем видатного українського письменника і громадського діяча Івана Франка. В Західній Україні було засновано відділення Академії наук УРСР і відкрито українські театри. У нових закладах отримали роботу багато видатних західноукраїнських інтелігентів, інші, налякані закриттям таких місцевих українських організацій, як «Просвіта» і Наукове товариство ім. Шевченка, тікали до зайнятої нацистами Польщі. Процес українізації супроводжувався інтенсивною політосвітою західних українців. Тільки 1939 року українське Політбюро виділило «західним областям» 500 000 примірників українського видання «Короткого курсу історії ВКП(б)» -- знаменитого канону сталінських ідеологем²³.

Більшості місцевих українців радянська економічна політика спочатку здалася досить невинною. Українських селян мало хвилювала націоналізація промисловості і торгівлі, якими раніше й так керували іноземні корпорації або місцеві поляки і євреї. Ба більше, сільські жителі вітали конфіскацію великих польських поміщицьких володінь, адже половину всієї землі уряд роздав найбільшим селянам. Однак незабаром сталінський режим почав загрожувати традиційному устрою західноукраїнського суспільства. Половину конфіскованих земель віддали новим радгоспам і колгоспам, куди селян заганяли дедалі активніше. Найвні кооперати-

60. Нарком оборони СРСР
у 1940–1941 роках Семен Тимошенко

ви було реорганізовано або розпущено. У греко-католицької церкви відібрали великі володіння і заборонили релігійне навчання в школах. Сталінські чиновники розформували всі українські політичні партії і закрили «буржуазні» українські газети.

Справжнє своє обличчя новий режим показав 1940 року, коли почалися масові арешти і депортації. Більшість українських активістів ще у вересні 1939 року втекли в німецьку окупаційну зону, але радянська влада заарештовувала помітних націоналістів, промисловців і державних службовців разом з поляками і євреями -- всіх, кого могла знайти. 1940 року

61. Меморіальна дошка Володимиру Кубійовичу у Львові

нова влада розпочала масові депортації польських колоністів, колишніх державних чиновників і представників заможних класів — їх відправляли до таборів і спецпоселень у віддалені райони СРСР. Більшість депортованих були поляками, однак довга рука сталінських спецслужб дотяглася і до багатьох українців, які викликали підозру своїм соціальним походженням, політичним минулим або анти-

радянськими поглядами. Розібратися в хитросплетіннях системи обліку НКВС дуже непросто, проте сучасні українські історики встановили, що в 1939–1940 роках із Західної України до Сибіру, Заполяр'я і Середньої Азії було депортовано близько 312 000 сімей (від 1,17 до 1,25 млн осіб). 20 % депортованих складала українці²⁴.

Більшість українців, які втекли з окупованих Радянським Союзом земель, осіли в Польщі, особливо на Лемківщині та Холмщині, де проживало чисельне українське населення. Як і решта Польщі, ці райони тепер становили т. зв. Генерал-губернаторство — німецьку колонію, яка мала першою увійти до складу Третього рейху. Нацисти були готові миритися з існуванням українського громадського і культурного життя (звичайно, в певних рамках) на противагу польській більшості, до якої вони ставилися з великою недовірою. Для координації своєї діяльності і захисту інтересів співвітчизників українські активісти створили в Кракові Український центральний комітет (УЦК), який очолив географ Володимир Кубійович. За короткий час УЦК вдалося створити цілу мережу українських шкіл, кооперативів і молодіжних організацій²⁵. Релігійним життям опікувалася Українська автокефальна православна церква, що поновила своє існування на Холмщині. Розвивала свою організаційну структуру в Генерал-губернаторстві і ОУН, яка залишалася в тіні під час доленосних подій осені 1939 року. Тепер майже всі українські території перебували під

радянським контролем, і націоналісти сподівалися, що радянсько-нацистський пакт протриває недовго — війна між Німеччиною і СРСР здавалася їм одиноким шансом звільнити свою країну від влади Сталіна.

* * *

Нелюдський сталінський режим будував у Радянській Україні сучасне індустріальне суспільство, натомість польські, румунські й чехословацькі українські землі залишалися відсталими аграрними регіонами. Невдоволення українського населення національною дискримінацією й асиміляційною політикою польської та румунської влади призвело до зростання правого українського радикалізму, який ставив собі завданням здобуття національної незалежності. Найдинамічнішою політичною силою західноукра-

їнського суспільства стала Організація українських націоналістів, яка практикувала політичний терор. На її бік перейшло безліч незадоволених своїм становищем молодих людей. Завдяки ліберальній політиці чехословацького уряду в крихітному Закарпатті ситуація розвивалася інакше. Проте саме цей найзахідніший регіон України першим потрапив у круговерть міжнародних конфліктів, які призвели до Другої світової війни. Попри сильні позиції радикальних націоналістів у Галичині й на Буковині, вони виявилися нездатними протистояти радянському режиму і Червоній армії. Члени ОУН могли лише з гіркотою спостерігати за тим, як Сталін по-своєму втілює в життя їхню заповітну мрію, об'єднуючи всіх українців в одному державному утворенні — Українській Радянській Соціалістичній Республіці.

8

Розділ

Нацистська окупація і повернення радянської влади

*Харків під час окупації.
Німецьке фото*

Після того як у 1939–1940 роках Галичину, Волинь і Буковину приєднали до Радянського Союзу, сталінським ідеологам довелося переглянути зміст самого поняття «Україна». Якщо раніше пропагандисти охоче порівнювали щасливе життя радянських українців за соціалізму з тяжким існуванням їхніх побратимів у Польщі та Румунії під владою поміщиків і капіталістів, то тепер, коли більшість українських етнічних земель об'єдналися у складі УРСР, ідеологічну сферу республіки чекали суттєві зміни. В офіційних заявах возз'єднання українських земель фігурувало як завершення процесу становлення української нації. В листопаді 1939 року Верховна Рада звернулася до Сталіна з такими словами: «Століттями роз'єднаний, століттями розділений штучними кордонами великий український народ сьогодні навіки возз'єднався в єдиній українській республіці»¹.

Такі висловлювання (а ще гарячкові зусилля, спрямовані на радянізацію нових західних областей УРСР) сигналізували про зміни в радянській українській ідентичності. Сталінський режим мусив поглинути мільйони

західних українців, що мали високий рівень національної самосвідомості. А для цього в Радянській Україні належало сформувати таку національну ідентичність, яка зачіпала б національні почуття людей і в такий спосіб об'єднала український Схід і Захід. Крім цього, слід було виховати в об'єднаній нації соціалістичну свідомість, щоб утримати її у складі Радянського Союзу. Ця ідеологічна робота не переривалася і після нападу фашистської Німеччини на СРСР у червні 1941 року. Гучні слова на адресу «великого українського народу» під час війни мали мобілізувати українців на захист своєї батьківщини. Але разом з тим першим номером дедалі частіше звучали панегірики старшому брату — росіянину. В кожному разі, про класову боротьбу і соціалізм тепер згадували лише час від часу. Послідовні спроби відновити радянські цінності як головний компонент української національної ідентичності було зроблено у ході повоєнних ідеологічних кампаній².

Однією з причин заміни класового підходу національним стало поширення під час війни альтернативної наці-

оналістичної концепції народу і державності. Попри те, що нацисти без особливих симпатій ставилися до українського націоналізму, до кінця війни націоналісти Західної України перетворилися на незалежну військову і пропагандистську силу, з якою доводилося рахуватися. З кінця 1943 року радянська влада намагалася відновити контроль над західними областями і забезпечити їхню ідеологічну благонадійність. Боротьба за це стала лейтмотивом майже всієї повоєнної української історії.

Україна як поле битви

Напад нацистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року став для радянського керівництва повною несподіванкою. Кремль ігнорував численні сигнали з-за кордону, зокрема повідомлення Миколи Глуценка, відомого українського художника-постімпресіоніста і радянського розвідника в Німеччині та Франції³. Побойуючись відкритими приготуваннями спровокувати війну, Сталін віддав наказ про бойову готовність армії лише за дві години до нападу німців. Унаслідок цього Червона армія виявилася абсолютно не готовою до війни. Німецький «бліцкриг» — швидкий наступ мобільних механізованих частин за підтримки авіації — довів ефективність проти Червоної армії, так само як і проти інших європейських армій у попередні два роки. Офіцерський склад радянської армії

дуже постраждав у роки репресій, призовники були погано навчені, а більша частина озброєння застаріла. Високий рівень дезертирства і добровільної здачі в полон за перші місяці «Великої Вітчизняної війни радянського народу» виказував низький моральний дух солдатів.

На початку війни радянське верховне командування на базі Київського й Одеського військових округів сформувало Південно-Західний і Південний фронти. Проте вони не могли протистояти німецькій групі армій «Південь». Крім трьох регулярних та однієї танкової німецьких армій, наступ на територію України розпочали дві румунські армії, а також словацькі й угорські дивізії. 30 червня було захоплено Львів, 9 липня — Житомир. Дорога на Київ відкрилася, але німці припинили наступ, щоб перегрупуватися і підтягти тили, тим самим давши Червоній армії можливість зміцнити оборону міста. У серпні німці розгромили війська Південного фронту і захопили більшу частину південного сходу України (Кіровоград, Кривий Ріг і Дніпропетровськ). У вересні танкова армія Гайнца Гудеріана оточила п'ять радянських армій під Києвом. Усупереч порадам військового командування Сталін відмовився віддати наказ про відступ, і 19 вересня місто було взято. Київ — найбільше радянське місто, яке німці захопили за весь час війни. Під час оборони Києва в липні-вересні 1941 року Червона армія зазнала колосальних втрат — 616 304 загинуло і 665 000 потрапили в полон⁴. Загину-

ли і командувач Південно-Західного фронту генерал-полковник Михайло Кирпонос, і більшість його штабних офіцерів.

Битву за Україну було остаточно програно, коли 16 жовтня румунські війська захопили Одесу, а 25 жовтня німці взяли Харків. Червона армія утримувала лише малу частину української території на північному сході і Крим, який формально входив до складу РРФСР. Зупинивши наступ німців під Москвою, радянські війська навесні 1942 року зробили невдалу спробу звільнити Донбас і Харків. Контрнаступ не приніс нічого, крім важких втрат, і влітку 1942 року німецька армія знову перейшла в наступ. У липні німці витіснили Червону армію з

62. Харків під час окупації.
Німецьке фото

Криму. 22 липня 1942 року радянські війська залишили останнє українське місто — Свердловськ у Ворошиловградській (тепер Луганській) області — і відступили в Росію.

З перших днів війни запеклі бої та бомбардування призвели до колосальних людських втрат і руйнувань в Україні. До Червоної армії було мобілізовано понад 3 мільйони жителів республіки, з них 200 000 записалися добровольцями у перші дні⁵. Протягом перших місяців війни більша частина цих солдатів загинула або потрапила в полон. До кінця 1941 року німці захопили 3,6 мільйона радянських військово-

вополонених, з них майже 1,3 мільйона українців. Через жорстоке поводження і хвороби у таборах вижило менше половини військовополонених. Перед відступом Червоної армії НКВС поспіхом розстріляло у в'язницях, які залишало, близько 9000 політв'язнів, засуджених до тривалих тюремних термінів, а часто і просто «ненадійних» громадян, яких заарештували перед самим приходом німців⁶.

До Росії і Середньої Азії евакуювали 3,5 мільйона українських чиновників, представників інтелігенції, робітників і членів їхніх сімей. Влада закликала евакуюватися і решту населення, проте багато людей сподівалися, що життя під нацистською окупацією буде не гіршим. Українські євреї, а багато з них запам'ятали німецьку окупацію 1918 року як більш-менш спокійний час перед погромами 1919 року, мали слабке уявлення про расову політику нацистів. Радянська влада не хотіла, щоб склалося враження, ніби вона захищає євреїв, а людей іншої національності кидає напризволяще, тому масової евакуації євреїв не проводили. Замість цього уряд зосередив всі свої сили на евакуації восьми сотень великих українських заводів і фабрик — лише з Києва вивезли 170 підприємств, разом з якими виїхало від третини до половини робітників. Ці заводи і фабрики відновили роботу в Сибіру та Середній Азії і зробили великий внесок у перемогу Радянського Союзу у війні.

Третього липня у своєму першому радіозверненні Сталін проголосив

політику «випаленої землі», згідно з якою все, що не можна було евакуювати, підлягало знищенню. У більшості випадків це означало виведення з ладу промислового обладнання та електростанцій, перегін худоби на схід, знищення джерел води і запасів продовольства. У Кривому Розі підірвали доменні печі, в Донецьку затопили шахти. У паніці радянські мінери передчасно підірвали дамбу на Дніпрогесі — потік води ринув на частину Запоріжжя, призвівши до численних жертв. Відступаючи з Києва, Червона армія підірвала всі чотири мости через Дніпро. Саме місто під час оборони практично не постраждало, проте радянська розвідка замінувала і після приходу німців підірвала безліч історичних будівель, сподіваючись при цьому вбити ворожих командувачів і високопоставлених осіб. Спричинена цим пожежа знищила більшу частину центру міста⁷.

З осені 1941 року німецькі зведення зі східного фронту звертали увагу на дедалі запекліший опір Червоної армії. Радянське командування запровадило суворе покарання за дезертирство, здачу в полон і самовільний відступ, крім того, посилило патріотичну пропаганду: у випадку України возвеличувалися «славні предки» радянських солдатів — козаки. (Перед відправкою на фронт солдатам часто показували фільм «Богдан Хмельницький».) Однак доки за рівнем бойового духу червоноармійці зрівнялися з солдатами вермахту, всю українську територію вже захопив ворог.

Нацистська окупація

Українські націоналісти довго сподівалися, що перемога Німеччини над Радянським Союзом призведе до створення української держави, втім, до планів нацистів це не входило. Завоювавши Україну, вони розділили її на кілька адміністративних зон. Галичина увійшла до складу створеного на території Польщі Генерал-губернаторства, а більша частина Наддніпрянської України увійшла до складу Рейхскомісаріату України, що фактично став колонією Третього рейху. Найсхідніші райони України, серед них Харків, через близькість до лінії фронту залишалися під юрисдикцією німецького військового командування. Румунія повернула собі Буковину і зайняла чималі території на південному заході, зокрема Одесу. Ці райони утворили румунську провінцію Трансністрія (тобто землі за Дністром).

У Західній Україні, де за два роки радянської влади населення на власному досвіді пізнало, що таке сталінізм, німців спочатку вітали як визволителів. По-іншому було на сході, де люди зайняли вичікувальні позиції. Невеликі групи активістів тепло зустрічали німецькі війська, інші, навпаки, організовували опір, а основна маса містян розкрадала державні магазини і склади, запасуючись продуктами на чорний день. Спочатку здавалося, що німецьке військове командування терпимо ставиться до місцевих громадських і культурних ініціатив. І справді, про-

*63. Нацистський ідеолог
Альфред Розенберг*

тягом кількох перших місяців до приходу жорсткішої цивільної німецької адміністрації багато робітників повернулися на фабрики, знову відкрилися школи, а селяни почали ділити між собою колгоспні землі й худобу. У містах і селах знову з'явилися українські культурні організації і товариства «Просвіта». З підпілля вийшли сотні православних священиків і можна було говорити про початок релігійного відродження. За допомоги тисяч націоналістів-добровольців із Західної України українські активісти в Рейхскомісаріаті почали випускати газе-

64. *Рейхскомісар України Еріх Кох*

ти, організували місцеву адміністрацію і поліцію.

Дозволивши приватизувати землю і погодившись на певні форми українського самоврядування, німці могли б заручитися підтримкою населення, проте німецька адміністрація підозріло зберігала мовчання з приводу своїх планів в Україні. Німці навмисне нічого не роз'яснювали. В расових теоріях нацистів слов'яни і, зокрема, українці належали до так званої нижчої раси (*Untermenschen*), доля якої в кращому випадку полягала в тому, щоби бути рабами німецької вищої раси.

Гітлер планував провести аграрну колонізацію України, що в найближчій перспективі передбачало знищення і поневолення місцевого населення, а також руйнування великих міст⁸. Утім, нацистські чиновники мали різні уявлення про те, що слід робити із завойованими територіями, поки йде війна, і не могли одразу реалізувати всі свої плани. Міністр східних окупованих територій Альфред Розенберг вважав, що національне самоврядування може мобілізувати народи на боротьбу з більшовизмом. На відміну від нього, жорстокий рейхскомісар України Еріх Кох і чути не хотів про якісь поступки місцевому населенню. Всі сумніви щодо політики нацистів розвіялися у вересні 1941 року, коли Гітлер прямо відкинув ідею самоврядування на окупованих територіях, заявивши: «1918 року ми створили балтійські держави й Україну. Але тепер ми не зацікавлені в дальшому існуванні східнобалтійських держав і вільної України»⁹.

Відповідно німецька окупаційна політика в Україні зводилася до руйнування, поневолення і знищення. Нацисти створили спеціальні підрозділи, так звані айнзацгрупи, до яких увійшли члени СС і гестапо, з метою пошуку і ліквідації комуністів, євреїв і циган (ромів). 29–30 вересня 1941 року німецькі кулеметники з айнзацгрупи «Ц» у сумнозвісному Бабиному Яру в Києві розстріляли 33 771 євреїв, яких зігнало туди місцева поліція. В інших українських містах нацисти зганяли євреїв у гетто і систематично знищу-

вали їх. Голокост забрав життя майже 1,4–1,5 мільйонів українських євреїв¹⁰. Як і в інших окупованих країнах, що пережили Голокост, серед місцевого населення були вільні й невольні підсобники режиму, більша частина людей пасивно спостерігала за подіями і лише дехто наважувався переховувати в себе євреїв. На відміну від країн Західної Європи, в Україні переховування євреїв означало в разі затримання неминучу смерть. Проте станом на 2004 рік Ізраїль відзначив 1984 українських громадян званням «Праведник світу» за порятунок євреїв у роки Другої світової війни¹¹. Мабуть, найвідомішою особою, яка рятувала євреїв в охопленій війною Україні, став митрополит Андрей Шептицький, хоча його і не відзначили цим званням. За розпорядженням митрополита півтори сотні євреїв переховали у греко-католицьких монастирях Галичини¹².

Хоча українці не підлягали негайному знищенню, їх також не минула політика расової сегрегації та геноциду. В українських містах з'явилися магазини, ресторани і трамваї, призначені тільки для німців, нацистська адміністрація обмежила надання медичних послуг місцевому населенню, закрила всі університети і дозволила лише початкові чотири класи школи. Нацисти не бачили сенсу в існуванні у майбутній німецькій аграрній колонії великих слов'янських міст, а тому заборонили поставки продовольства у Київ та інші міста, що викликало масовий голод і втечу населення в села. Гітлер кілька разів приїжджав в Україну,

а в 1942 і 1943 роках багато часу провів у своїй ставці під Вінницею, але при цьому жодного разу не відвідав жодного великого українського міста. (Точно так само вчинив і Беніто Муссоліні, який ненадовго приїжджав в Україну у серпні 1941 року¹³.) Навіть столиця Рейхскомісаріату розташовувалася не в Києві, а в провінційному Рівному. Позаяк Україна мала стати аграрною колонією, нацисти навіть не намагалися відновити промисловість, за винятком ремонтних майстерень і видобутку деяких рідкоземельних металів.

Німецький режим швидко налаштував проти себе українське населення. Взяття заручників і масові розстріли в разі найменшого опору шокували жителів міст, їм надовго запам'яталися шибениці на вулицях, що стали символом нацистського правління. Бабин Яр у Києві німці перетворили на місце масових страт, окрім 33 771 євреїв, тут було розстріляно понад 100 000 осіб — військовополонених, комуністів, українських націоналістів і навіть деяких футболістів київського «Динамо», які наважилися виграти в любительській команді німецьких зенітників. У відповідь на рейди партизанів німці знищували цілі села. Одним з огидних повсякденних проявів нацистського режиму стали тілесні покарання на робочому місці, зокрема, публічне шмагання різками селян за найменшу провину нагадувало кріпаччину¹⁴.

Німецька економічна політика була нічим не краща. Бажаючи отримати максимум продовольства на потреби Рейху й армії, нацистська адміністра-

65. *Розстріл радянських партизанів
(вересень 1941 року)*

ція вирішила зберегти ненависні селянам колгоспи і радгоспи. Ця політика дозволила німцям за час війни зібрати в Україні майже 5 мільйонів тонн зерна, але знищила всі надії селян отримати назад свої землі.

Щоб забезпечити Рейх дешевою робочою силою, нацисти набирали в Україні здорових молодих людей. Сподіваючись побачити Європу і заробити там на життя, молодь спочатку їхала добровільно, але незабаром країною поповзли чутки про рабську працю і жорстоке поводження з остарбайтерами (робітниками зі Сходу). Тоді німці почали набирати робітників силою, влаштовуючи облави на вулицях і в

кінотеатрах. Всього на примусові роботи до Німеччини було відправлено 2,3 мільйона українських громадян¹⁵.

Нацистська політика в Генерал-губернаторстві (в Галичині) була трохи м'якшою: українцям дозволяли обіймати невисокі адміністративні посади, в такий спосіб вони виступали противагою полякам, яким німці не довіряли. Знову відкрилися українські кооперативи і школи, розвивалося культурне життя. Однак у Галичині нацисти також використовували політичний терор і економічну експлуатацію. Румунський режим на півдні був не таким жорстоким, як німецький, проте румунська влада заборонила українські газети й агресивно насаджувала в регіоні румунську культуру¹⁶.

Український націоналізм на роздоріжжі

Українські націоналісти довгий час сподівалися повторення сценарію Першої світової війни, коли імперії, що панували у Східній Європі, довоювалися до повного взаємного виснаження і завдяки цьому на короткий час виникла українська держава. Майже всі українські етнічні території тепер контролював Радянський Союз, тому ОУН поклала надії на його природного ворога — нацистську Німеччину. Націоналісти прагнули використати співпрацю з німцями, принаймні збиралися створити власні військові формування і закріпитися у Східній Україні. У найсміливіших мріях вони сподівалися здобути незалежну державу. Обидва крила ОУН вважали, що незалежно від результату війни розвиток українського самоврядування й культури на окупованих територіях піде на користь національній справі в майбутньому.

Націоналісти пам'ятали про те, як український легіон, що воював у Першій світовій війні на боці австро-угорської армії, потім відіграв визначальну роль під час української революції, а тому тепер намагалися створити українські військові формування, які воювали б на боці німців, але зберігали національний характер і зв'язок з націоналістичним проводом. У квітні 1941 року німецьке командування створило українські батальйони «Нахтігаль» і «Роланд», які отримали неофіційну назву Легіонів

українських націоналістів. Укомплектовані активістами ОУН-б ці батальйони брали участь у німецькому наступі на СРСР. «Нахтігаль» входив до складу німецьких сил, які захопили Львів.

30 червня 1941 року, щойно було взято Львів, активісти ОУН-б проголосили Акт відновлення української держави. Сам Бандера не був присутній на поспіхом скликаних «законодавчих зборах», які обрали «головою Державного Правління» його заступника Ярослава Стецька. Попри те, що ОУН-б вдалося заздалегідь заручитися підтримкою митрополита Шептицького та кількох галицьких громадських діячів, німців українська ініціатива захопила зненацька. Гестапо заарештувало Стецька й Бандеру і вимагало від них відкликати декларацію про незалежність. Ті відмовилися і разом з кількома іншими відомими оунівцями більшу частину війни провели в ув'язненні¹⁷.

ОУН-м збиралася проголосити незалежність у Києві, але розрив німців з українськими націоналістами стався раніше, ніж нацисти взяли столицю. Саме перед початком війни обидва крила ОУН взяли за формування в Генерал-губернаторстві так званих похідних груп, які мали йти за німецькими військами в Східну Україну. До цих груп увійшли тисячі молодих активістів, які хотіли вести націоналістичну пропаганду й організовувати політичне життя на окупованих територіях. Але щойно вони вступили в Радянську Україну, як між двома

66. Поетеса Олена Теліза

фракціями почалася запекла боротьба, що включала вбивства опонентів і взаємні доноси нацистам. Німці були вже досить роздратовані львівською декларацією незалежності, а тому вирішили раз і назавжди покінчити з українськими націоналістами. Вони стратили багатьох бандерівців, ліквідували їхню організаційну мережу в Галичині і розпустили більшість похідних груп. У серпні 1941 року військово командування відкликало з фронту батальйони «Нахтігаль» і «Роланд», на базі яких було створено один регулярний охо-

ронний батальйон. До кінця 1942 року українські легіонери служили в Білорусії, потім підрозділ розформували, а більшість українських офіцерів заарештували.

Однак і без німецьких репресій похідним групам було непросто налагодити контакт зі східними українцями, які на перше місце ставили питання соціального добробуту і цивільних прав. Як показали історики, місцеві жителі найчастіше не схвалювали ідей інтегрального націоналізму про етнічну винятковість і не поділяли крайніх антиросійських або антиєврейських настроїв¹⁸. Контакти східно- і західноукраїнських патріотів під час війни дещо протверезили інтегральних націоналістів, які з часом включили до своєї програми питання, що хвилювали східноукраїнське населення, а також прибрали з перших ролей расові теорії.

Попри всі ці проблеми, мельниківці наприкінці 1941 року прагнули стати головною політичною силою у східній Україні, де бандерівці вже не могли діяти легально. У жовтні ОУН-м створила в Києві Українську національну раду як потенційне ядро українського уряду. В листопаді мельниківці організували патріотичну маніфестацію в містечку Базар під Києвом. У такий спосіб вони хотіли продемонструвати німцям народну підтримку українського руху, але ця подія радше налякала окупаційну владу. У відповідь нацисти видали розпорядження гестапо й айнзацгрупам ужити заходів проти українських націоналістів. У різних містах, зокрема і в Києві, арештували і страти-

ли сотні людей, у Бабиному Яру разом з іншими помітними мельниківцями загинула поетеса Олена Теліга. Німці переслідували українських патріотів по всьому Рейхскомісаріату незалежно від того, до якого крила ОУН вони належали і чи належали взагалі. Патріотично налаштованих українців усували з місцевих адміністративних посад і з поліції, їм закривали шлях у газети і школи. Було ліквідовано більшість українських культурних і громадських організацій, а їхніх лідерів заарештовано. До початку 1942 року стало ясно — надії націоналістів на те, що вторгнення німців буде сприяти українському національному самоствердженню, не мали під собою жодних підстав.

Нацистське керівництво в Генерал-губернаторстві толерантніше ставилося до українського культурного і суспільного життя, однак не залишало жодних надій на участь українців у політичному житті. Українську національну раду, яку в липні 1941 року створили Кость Левицький, митрополит Шептицький та інші українські громадські діячі, в березні 1942 року було розпущено. З усіх українських організацій німці визнавали лише Український центральний комітет (УЦК) (Комітет виник 1939 року в Кракові на чолі з Володимиром Кубійовичем) і лише тому, що вважали його неполітичною благодійною організацією. Завдяки роботі УЦК вдавалося надавати допомогу дітям, жертвам голоду і українським військовополоненим, захопленим 1939 року під час німецько-польської війни. Крім того,

Комітет займався підтримкою українських шкіл та книговидавництва. Кубійович фактично виступав від імені всіх українців у Генерал-губернаторстві. Він налагодив контакти з місцевим німецьким керівництвом і, ймовірно, був єдиним українцем, який зустрічався з шефом гестапо Генріхом Мюллером¹⁹. Використовуючи свої німецькі зв'язки, Кубійович намагався захистити в Генерал-губернаторстві українські інтереси. 1943 року він переконав генерал-губернатора Ганса Франка звільнити українських селян з-під Замостя, яких збиралися стратити за те, що вони нібито чинили опір німцям²⁰.

Коли 1943 року чаша терезів почала хилитися на користь Радянського Союзу, з пропозицією створити українську добровольчу дивізію у складі вермахту німці звернулися саме до УЦК. Під час організації призову добровольців Кубійович зустрів опір з боку бандерівців, які саме тоді формували свою партизанську армію, але знайшов підтримку у мельниківців і греко-католицької церкви. У квітні губернатор дистрикту Галичина Отто Вехтер оголосив про створення добровольчої дивізії СС «Галичина». Майже 82 000 молодих людей висловили бажання боротися з «найстрашнішим ворогом України — більшовизмом»²¹, проте відбір пройшли лише 13 000. У липні 1944 року після короткого періоду навчання дивізія «Галичина» вступила в бій під містечком Броди на заході України, де радянська армія розбила Тринадцятий армійський корпус вермахту, до якого й було зарахо-

67. Керівник підпілля ОУН-б
та командувач УПА Роман Шухевич

вано дивізію. Більшість українських добровольців загинули або потрапили в полон, але німецьке командування провело додатковий набір і в 1944–1945 роках використало дивізію проти словацьких і югославських партизанів²². Якраз коли УЦК допомагав створювати дивізію «Галичина», націоналісти чинили активний опір нацистам. Невеликі антирадянські партизанські загони, що виникли 1941 року у волинських і польських лісах, разом утворили Українську повстанську армію (УПА), яку очолював незалежний

націоналіст Тарас Бульба-Боровець. Можна говорити про існування УПА з весни 1942 року, коли вона почала проводити акції проти німців. Місцеве населення було обурене політикою нацистів, і обидва крила ОУН створили свої партизанські загони; ці загони боролися з німцями в північно-західних районах України. 1943 року ОУН-б змусила незалежні партизанські групи націоналістів перейти під своє командування. Головнокомандувачем УПА став Роман Шухевич, колишній офіцер батальйону «Нахтигаль». За оцінками істориків, проти німців, регулярної Червоної армії, а також радянських і польських партизанів боролосся майже 40 000 солдатів УПА. Крім того, влітку 1943 року загони УПА на Волині почали нападати на мирних польських жителів у цьому регіоні. У 1943–1944 роках на Волині і Холмщині жертвами етнічних чисток УПА і відповідних дій польських партизан стали близько 35 000 поляків і чимала кількість українців, яку навіть важко обрахувати²³.

1943 року ОУН-б оголосила, що веде боротьбу за демократичні свободи проти нацистів і більшовицького імперіалізму. Коли в липні 1944 року радянська армія вступила в Східну Галичину, УПА і низка інших політичних організацій створили підпілну Українську головну визвольну раду, яка проголосила програму політичного плюралізму і поставила за мету демократизацію соціально-економічного і політичного життя України. Вилучення з націоналістичної ідеології елементів ксенофобії

відображало глибокі процеси в українському русі, який тепер був одночасно антинацистським і антирадянським. Разом з тим зміни в ідеології відповідали прагненню націоналістичного керівництва позиціонувати себе як демократичний національно-визвольний рух і завдяки цьому краще виглядати в очах західних союзників. Проте Захід не був зацікавлений у налагодженні стосунків з ворогами СРСР — свого корисного партнера, і українські націоналісти опинилися між радянським молотом і німецьким ковалдом.

Повернення радянської влади

Переживши низку нищівних військових поразок у 1941–1942 роках, сталінська держава підняла на боротьбу з ворогом усе населення країни. Радянське військове командування мобілізувало і підготувало величезну кількість солдатів, які йшли в бій не лише під впливом сталінської патріотичної пропаганди, а й тому, що всі чули про звірства нацистів на окупованих територіях. Перевезена за Урал важка промисловість незабаром обігнала німецькі підприємства у виробництві всіх видів озброєння. За ленд-лізом у СРСР почали надходити продовольство і військова техніка зі США і Великобританії. Матеріальна підтримка фронту сприяла тому, що в січні 1943 року радянська армія завдала німцям поразки під Сталінградом і це стало поворотним моментом у ході війни. Проте німці продо-

вжували наполегливо боротися і в лютому змогли відтіснити Червону армію з Харкова, який їй ненадовго вдалося зайняти. Однак після битви на Курській дузі, найбільшій в історії за кількістю залученої живої сили і техніки, радянські війська відновили контрнаступ.

Величезну допомогу армії надав партизанський рух в Україні. Починаючи з кінця 1942 року, німецьке військове командування розглядало партизанів як головну загрозу армійським ресурсам і комунікаціям на захід від Дніпра. Дві тисячі партизанських загонів не просто ускладнювали життя німецьких частин, а й уособлювали радянську владу на окупованих територіях. За найобережнішими оцінками західних істориків, в Україні налічувалося близько 40 000 партизан, проте найбільший український фахівець з партизанського руху Михайло Коваль вважав, що названа 1946 року офіційна цифра у 200 000 недалеко від істини. Дані щодо національного складу партизанських загонів мізерні й фрагментарні, проте з наявної інформації можна зробити висновок, що майже 55 % бійців були українцями²⁴. (Серед радянських партизанів було багато кадрових військових, серед яких переважали росіяни.) Мабуть, найвідомішим партизанським командиром на території України став колоритний українець Сидір Ковпак, чий загін із 1600 осіб улітку 1943 року здійснив приголомшливий рейд німецькими тилами від Полісся через Галичину до самих Карпат.

68. Партизанський командир
Сидір Артемович Ковпак.
Повоєнне фото

За допомогою партизанів, котрі підривали залізничні колії в німецькому тилу, радянські війська поступово просувалися на захід, займаючи одне українське місто за іншим. До кінця серпня 1943 року Червона армія звільнила Харків і вийшла до Дніпра. Після тривалих і запеклих боїв радянські війська форсували Дніпро і 6 листопада 1943 року звільнили Київ. У січні-лютому 1944 року було проведено масштабну Корсунь-Шевченківську операцію, а потім радянські війська зайняли більшу частину території

УРСР у кордонах до 1939 року. У липні вони увійшли в Галичину, а 27 липня взяли Львів. У жовтні 1944 року Червона армія увійшла в Закарпаття і радянська преса урочисто оголосила про повне визволення всіх українських земель²⁵. Святкові заходи з цього приводу стали сигналом для світової громадськості — стало ясно, що Сталін має намір включити колишню чехословацьку провінцію до складу УРСР.

Радянське керівництво намагалося використати український патріотизм для військових цілей, у зв'язку з цим армійські з'єднання, які брали участь у звільненні республіки, перейменовували в Перший, Другий, Третій та Четвертий Українські фронти. Українські

радянські культурні діячі, що створювали більшу частину військових агітаційних матеріалів українською мовою, скористалися можливістю піднести престиж національної історії й культури. За порадою кінорежисера Олександра Довженка 1943 року було засновано орден Богдана Хмельницького. Українські письменники і науковці розвивали культ козаків і Тараса Шевченка — батька-засновника української нації. Проте наприкінці 1943 року Кремль висловив невдоволення зростанням української патріотичної пропаганди, засудивши кіносценарій Довженка «Україна в огні» як націоналістичний. 1944 року українську інтелігенцію надихнув факт створення окре-

69. *Вигляд Хрещатика в Києві після відступу нацистів (1943)*

мих українських міністерств оборони та іноземних справ, а декого з видатних письменників призначили на важливі керівні посади²⁶. Однак незабаром стало зрозуміло, що ці заходи були лише маневром Сталіна, який хотів розширити радянське представництво та отримати більше місць в Організації Об'єднаних Націй — якщо не для всіх республік, то хоча б для найбільш постраждалих під час війни. Україна і Білорусь справді стали членами-засновниками ООН, але згодом радянське керівництво закинуло або звело до порожньої формальності українські

70. Севастополь. Фото Євгена Халдея
(1944)

проекти національного та державного будівництва, розпочаті у воєнний час.

В останні роки війни радянська пропаганда, навпаки, почала підкреслювати історичну спільність українського й російського народів, причому російський народ у цих стосунках незмінно виступав у ролі старшого брата. Сталінський режим пішов лише на одну серйозну поступку народним настроям під час війни — релігія почала відігравати помітнішу роль у соціалістичному суспільстві. В Україні це проявилось у підтримці державою Російської православної церкви, яка 1943 року досягла

порозуміння з Кремлем. Відновлену під час німецької окупації Українську автокефальну церкву було ліквідовано²⁷. Крім того, шойно Червона армія зайняла Галичину, радянська влада розпочала репресії проти греко-католицької церкви.

Отже, національний патріотизм більше не використовувався як інструмент мобілізації. Крім того, Кремль дедалі більше побоювався українського націоналізму, особливо в західних областях. Нові архівні документи показують, що сутички між націоналістичним підпіллям і радянськими партизанами почалися ще 1942 року, а навесні і влітку 1944 року УПА стала головною перешкодою для утвердження радян-

ської влади в регіоні²⁸. Своїми вилазками повстанці затримували наступ Червоної армії, а в одній з сутичок з націоналістами було смертельно поранено генерала армії Миколу Ватутіна, командувача Першого українського фронту. В містах і селах Західної України націоналісти напали на радянських чиновників, службовців держбезпеки, а також місцевих активістів, які співпрацювали з радянською владою. Взимку 1944–1945 років у західноукраїнські села направили значні сили армії та НКВС, які організували жорстокі репресії. Розсекречені архівні документи свідчать, що за даними радянського керівництва, за 1944-й і перші шість місяців 1945 року було ліквідовано 91 615 і захоплено 96 446 націоналістів, які брали участь у партизанському русі²⁹. Навіть якщо ці цифри перебільшено, можна стверджувати, що масовим кровопролиттям радянська влада змогла придушити широкий збройний опір. Проте невеликі націоналістичні загони продовжували вести партизанську війну і влаштовували теракти ще протягом кількох повоєнних років.

Коли Червона армія увійшла в Галичину, чимала частина місцевої інтелігенції відступила разом з німцями. До них приєдналася велика кількість біженців зі Східної України, які брали участь у суспільному житті за німецького режиму і тепер боялися покарання або просто не хотіли жити в умовах сталінських репресій та утисків. (З нацистами співпрацювала лише невелика частина біженців.) Попри те,

що переважна більшість українських оstarбайтерів і військовополонених повернулися в СРСР, велика кількість людей вважала за краще залишитися на Заході — вони пам'ятали про злиденне існування на батьківщині і побоювалися репресій у разі повернення додому. 1946 року в союзницьких окупаційних зонах у Німеччині й Австрії, а також в Італії, Франції та інших європейських країнах залишалося від 160 до 200 тисяч «переміщених осіб» українського походження³⁰. Витримавши тривалу боротьбу проти примусової репатріації до Радянського Союзу, більшість з них осіли в Північній Америці, Австралії та Великобританії.

Радянізація Західної України і пізній сталінізм

Перемога союзників у Європі залежала від дій потужної радянської армії на сході, тому Сталіну вдалося переконати Сполучені Штати і Великобританію визнати радянські територіальні надбання 1939–1940 років (за винятком балтійських держав). Попередньої угоди в цьому питанні Сталін, Рузвельт і Черчилль досягли ще в листопаді 1943 року на першій спільній конференції в Тегерані. На другій конференції в Ялті у лютому 1945 року «велика трійка» врегулювала найскладнішу проблему — польських кордонів, зсунувши польську державу на карті Європи приблизно на 300 кілометрів на захід. За рішенням союзників, Східна Галичина, Західна Волинь і

Полісся мали перейти до СРСР, а територіальні втрати поляків передбачалося компенсувати за рахунок німецьких земель на заході. Крім того, Радянський Союз знову отримував населену українцями Північну Буковину, що раніше належала Румунії, а 1945 року, використовуючи тиск на Чехословаччину, офіційно анексував Закарпаття.

Вперше в новітній історії всі українські етнічні землі були об'єднані в одному державному утворенні — Українській Радянській Соціалістичній Республіці. Саме сталінські завоювання мимоволі сприяли тому, що в подальшому стала можливою соборна незалежна Україна, яку ми знаємо сьогодні.

Радянський план захоплення Західної України передбачав обмін населенням з Польщею, внаслідок якого до Польщі з України було переселено 810 415 поляків, і в Україну з Польщі — 482 880 українців³¹. Це поклато край багатокілової присутності поляків в Україні й давньому польсько-українському конфлікту в Галичині. Втім, радянська влада турбувалася не так про етнічну однорідність Західної України, як про її політичну лояльність. У 1944–1950 роках із Західної України до Сибіру було вислано 203 662 особи, в основному членів сімей націоналістів, що брали участь в партизанській боротьбі³².

На відміну від кількості засланих, у нас немає достовірної інформації про кількість жертв жорстокої боротьби між УПА та підрозділами НКВС, яка відразу після війни розгорілася в

західноукраїнських селах. Згідно з останніми дослідженнями, Сполучені Штати і Великобританія почали підтримувати українських повстанців ще 1946 року, і ця підтримка, про яку стало відомо Радянському Союзу, стала однією з причин початку холодної війни³³. Тим часом головні сили українських партизанів відійшли в лісисті райони поблизу польсько-українського кордону і в Східну Польщу, рятуючись від регулярних зачисток радянськими військами українських сіл у Східній Галичині та на Волині. Після того, як українські повстанці організували вбивство заступника міністра оборони Польщі Кароля Сверчевського, польський уряд провів проти УПА масштабну каральну операцію «Вісла». Протягом весни і літа 1947 року польські, радянські та чехословацькі війська придушили партизанський опір у східних областях Польщі, крім того, 150 000 місцевих українців примусово переселили на північний захід Польщі³⁴. На 1948 рік партизанські загони припинили організовану діяльність і з радянського боку кордону. Розрізнені націоналістичні групи продовжували вести пропагандистську і підіривну діяльність аж до початку 1950-х років, але вони вже не загрожували існуванню радянської влади в Західній Україні.

До остаточної перемоги над УПА сталінське керівництво не проводило великих соціально-економічних перетворень в регіоні, чого не можна сказати про ідеологічну роботу, яка почалася відразу. Після смерті

митрополита Шептицького в листопаді 1944 року в пресі з'явилися нападки на церкву, до якої належала більшість галицьких українців. 1946 року, заарештувавши кількох єпископів, радянська влада організувала собор греко-католицької церкви, який прийняв рішення про «возз'єднання» з Російською православною церквою і про передачу храмів та іншого майна Московському патріархату³⁵. Разом з цим нова влада розгорнула в західних областях широку політичну пропаганду. Десятки тисяч етнічних росіян та українців зі східних областей направи-

71. Черчілль, Рузвельт і Сталін на конференції в Ялті (лютий 1945 року)

ли на роботу в місцеві школи, газети і райкоми партії.

На 1948 рік радянська влада в регіоні настільки зміцніла, що могла дозволити собі розгорнути кампанію форсованої колективізації місцевого сільського господарства, що закінчилась до 1951 року³⁶. Позаяк соціалістичні перетворення передбачали проведення індустріалізації, Москва приділяла багато уваги розвитку промисловості і видобутку корисних копа-

лин в Західній Україні. Протягом першого повоєнного десятиліття промислове виробництво в регіоні зросло в чотири рази, львівські автобуси та радіоприймачі (а згодом і телевізори) стали відомі в усьому Радянському Союзі. Західноукраїнське суспільство вже не було винятково аграрним — з'явився численний місцевий робітничий клас і нова інтелігенція. Попри наплив російських робітників і поширення російської мови у вищих навчальних закладах, повоєнна Західна Україна залишалася, за словами історика Романа Шпорлюка, одним з «найменш радянських», а також «найменш російських і найменш русифікованих» регіонів СРСР³⁷. Щоб не допустити відродження націоналізму, радянські чиновники не заохочували мовну асиміляцію або значну міграцію росіян в Західну Україну. Завдяки давнім традиціям суспільної мобілізації в ім'я національної ідеї, західні українці вперто розмовляли рідною мовою, а відсоток членів партії в Західній Україні був одним з найнижчих у всій країні. Виступаючи 1956 року з секретною доповіддю про культ особистості, Хрущов говорив про бажання Сталіна депортувати українців, як це зробили з чеченцями, кримськими татарами та іншими етнічними групами, що вважалися зрадниками; очевидно, слова Сталіна стосувалися саме Західної України. «Українці уникли цієї долі тому, що їх занадто багато й нікуди було вислати», — заявив Хрущов³⁸.

Поки сталінські чиновники в Західній Україні наводили радянські порядки

на завойованих територіях, їхні колеги на сході займалися відновленням зруйнованої економіки. Наприкінці війни республіка лежала в руїнах — більшу частину промисловості довелося відновлювати з нуля. Проте план четвертої п'ятирічки (1946–1950) виконали вчасно; в умовах командної економіки уряд міг спрямувати всі капіталовкладення і трудові ресурси на виконання одного завдання — відновлення важкої промисловості. Вже до 1950 року промислове виробництво в республіці перевищило довоєнний рівень, а до кінця п'ятої п'ятирічки (1950–1955) перевершило довоєнні показники більше як удвічі. Всіх цих успіхів влада змогла досягти лише за рахунок вкрай низького рівня життя і самовідданої праці населення, адже жодних іноземних інвестицій не існувало.

На відміну від промисловості післявоєнне сільське господарство в Україні не отримувало значних державних капіталовкладень. Сміливі проекти Хрущова, згідно з якими колгоспи мали перетворитися на «агроміста», ніяк не могли вирішити проблем повоєнної руйнації і дефіциту робочих рук (особливо не вистачало чоловіків, багато з яких просто не повернулися з війни). Зрештою влада відмовилася від своїх планів, урожай зернових в республіці 1950 і навіть 1955 року так і не досягнув довоєнних показників. Сільське господарство і без того було сильно ослаблене, на додачу до цього 1946 року сталася посуха, яка призвела до голоду на селі. Як і в 1932–1933 роках, нелюдська політи-

ка хлібозаготівель і небажання влади визнати проблему дорого обійшлися українським селянам. Єдиний офіційний показник, який свідчить про масштаби голоду, — кількість людей з діагнозом дистрофія (крайнє виснаження і слабкість через недостатнє харчування). 1947 року цей діагноз було поставлено 1 154 198 особам. За оцінками сучасних істориків, від голоду померло від 100 тисяч до мільйона мешканців республіки³⁹.

Проханнями про допомогу голодаючим Хрущов накликав на себе гнів Сталіна, і 1947 року його на певний час усунули з посади першого секретаря ЦК КП(б)У, віддавши республіку перевіреному управлінцю Лазарю Кагановичу. Організувати прорив у сільському господарстві було неможливо, тому Каганович волів активно викривати націоналістичні ухили в українській культурі й науці. Зусилля Кагановича були проявом загальної гнітючої атмосфери повоєнних років, цей період реакції дістав назву ждановщини, за іменем Андрія Жданова, помічника Сталіна, який 1946 року виступив за посилення партійної лінії в питаннях культури. Якщо в РРФСР новий курс означав наступ на лібералізм і західні віяння в мистецтві, то в Україні боротьбу вели з виявами українського націоналізму, що їх бачили мало не скрізь⁴⁰. Розпочавшись за Хрущова і досягнувши апогею за Кагановича, кампанія ідеологічної чистки вилилася в численні мітинги, що засуджували націоналізм, і низку партійних резолюцій про «політичні помилки», допуще-

ні українськими письменниками, істориками, літературними критиками і режисерами.

Однією з причин цієї кампанії, яка закінчилася наприкінці 1947 року, коли Хрущов повернув собі прихильність Сталіна і посаду першого секретаря КП(б)У, могла стати тривала боротьба з УПА в Західній Україні. За Хрущова і його наступника Леоніда Мельникова (першого секретаря в 1949–1953 роках), який майже нічим не запам'ятовся, українська бюрократія помітно консолідувалася. Українські партапаратники возвеличували перемогу як доказ ефективності радянської влади, а свої військові заслуги використовували для просування кар'єрними сходами⁴¹. Завдяки масовому прийому до партії на 1949 рік чисельність КП(б)У, як і до війни, складала 680 000 осіб. Більшість з них були українцями, які обійняли понад 70 % керівних посад⁴². У ЦК партії дедалі більший вплив здобувала група молодих українських функціонерів, призначених Хрущовим, які зробили кар'єру під час війни. Однак найважливішу посаду першого секретаря партії надалі займали росіяни — Хрущов, а потім Мельников.

1951 року Кремль різко поставив на місце українське керівництво, несподівано розкритикувавши популярний патріотичний вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну» (1944) як націоналістичний. Слідом за цим почалася широка кампанія проти націоналістичних ухилів у всіх сферах української культури. З кінця 1940-х років ста-

лінський режим почав гнобити українських євреїв. Розпочата 1949 року безглузда антисемітська кампанія проти «безрідних космополітів», а також «справа лікарів» 1953-го року серйозно обмежили доступ євреїв до вищої освіти і відповідальних посад. До самої смерті Сталіна у березні 1953 року населення республіки жило в атмосфері невідомості, насиченій чутками про майбутні чистки.

* * *

Друга світова війна забрала життя понад 8 мільйонів українських громадян⁴³ і залишила республіку в руїнах. Проте внаслідок імперських завоювань Сталіна у Східній Європі територія Радянської України збільшилася на чверть, на 11 мільйонів зросло населення. Крім того, вперше в історії практично всі українці стали жите-

лями однієї держави. Сталін мимоволі втілював у життя давню мрію націоналістів про об'єднання всіх українських земель; після провалу української революції виконання цього завдання виявилось під силу лише великій державі. Своїми політичними і географічними обрисами сучасна Україна зобов'язана війні більше, ніж будь-якій іншій події XX століття. Однак післявоєнна Українська Радянська Соціалістична Республіка не мала нічого спільного з тією державою, про яку колись мріяли українські націоналісти. Ідеї національного будівництва перетворилися на порожню формальність, тоді як сталінська дійсність з її плановою соціалістичною економікою, пильним контролем партії за громадським життям і постійними нападами на українську культуру була зовсім іншою.

9

Розділ

Україна після Сталіна

*Будівництво
нового мікрорайону в СРСР.
Фото Марка Рібу*

Сталін помер у березні 1953 року, залишивши своїм наступникам великий спадок — багатонаціональну соціалістичну державу, що займала одну шосту частину суші і контролювала ще кілька країн-сателітів у Європі та Азії. Радянський Союз вийшов переможцем з найстрашнішої війни в історії людства, і після цього йому вдалося швидко відновити свою промислову базу. Крім того, Кремль усунув практично всіх своїх реальних і вигаданих ворогів, зокрема, на здобутих у ході війни територіях було придушено опір українських націоналістів. Звичайно, сталінські чиновники не могли повністю контролювати повсякденне життя людей, але це не заважало їм робити гучні заяви про формування нової радянської людини. І справді, комуністичну ідеологію поділяло дедалі більше людей. Однак нові радянські керівники розуміли, що, не підвищуючи рівень життя простих громадян, неможливо безкінечно вимагати від них жертв. Вони зупинили терор і поклали край найстрашнішим проявам сталінізму, але при цьому продовжували будівництво соціалізму. Протягом трьох десятиліть наступники Сталіна

намагалися налагодити «нормальне» радянське життя — створити соціалістичну державу, яка могла б існувати без воєн, «великих переломів» і постійних пошуків ворогів.

В Українській Радянській Соціалістичній Республіці цієї мети намагалися досягти за допомогою прискореного розвитку промисловості, урбанізації та становлення повноцінного сучасного суспільства. Однак крім цього, післявоєнний період в Україні був позначений жорстким політичним контролем з боку Москви і поступовою маргіналізацією української культури. Внаслідок Другої світової війни, Голокосту і примусового обміну населенням з Польщею етнічний склад республіки став як ніколи однорідним. Втім, цей баланс незабаром знову змінився завдяки припливу російського населення, а також асиміляційному тиску, який спонукав українців переходити на російську мову. Україна багато в чому втратила свою розмаїту багатонаціональну спадщину, і хоча серед населення переважали українці, в республіці домінувала російська культура.

На тлі повоєнних поневірянь і повсякденної виснажливої боротьби

за кращі умови життя питання республіканських повноважень і національної ідентичності здавалися багатьом українцям другорядними, важливи-ми лише для вузького кола інтелігенції. Життя поступово справді йшло на краще і наближалось до високих сучасних запитів. Громадяни України, серед яких містян на цей момент було вже більше, ніж селян, переселялися в нові квартири, користувалися безкоштовною медичною допомогою, купували перші холодильники і телевізори. УРСР вела перед в розробці радянських комп'ютерів, літаків і міжконтинентальних балістичних ракет. У великих містах з'являлися свої хіпі і бітломани. Однак основою політичної ідентичності республіки далі залишався український національний проєкт — це була єдина платформа, здатна в переломний момент об'єднати проти радянського центру республіканську політичну еліту і пересічних громадян.

Десталінізація і реформи Хрущова

Боротьба за владу між наступниками Сталіна несподівано надала Україні більшу політичну вагу. Лаврентій Берія, який за Сталіна тривалий час керував НКВС, щоб отримати владу, вирішив залучити на свій бік національні меншини, зокрема українців. У червні 1953 року він домігся усунення з посади першого секретаря ЦК КП(б)У, наступника Хрущова, Леоніда Мельникова, звинувативши його в тому, що той ігнорує націо-

нальне питання на заході республіки. Стверджувалося, що Мельников, будучи за походженням росіянином, несе відповідальність за введення навчання російською мовою в західноукраїнських вузах. Крім того, керівнику України закидали, що там охоче беруть на роботу приїжджих зі східних областей, ніж місцевих жителів. (Така політика в Західній Україні справді мала місце, однак вона була лише частиною загальної кампанії з радянзації регіону, і Мельников тут ні при чому.) На місце Мельникова призначили давнього протеже Хрущова — Олексія Кириченка, він став першим за тридцять років українцем, який очолив Комуністичну партію України (1952 року КП(б)У перейменували в КПУ)¹. Українці зайняли й інші відповідальні посади в республіці, причому ця тенденція збереглася навіть після того, як Берія зазнав поразки в боротьбі за владу.

Українізація державного апарату тривала великою мірою завдяки підвищенню Хрущова в Москві. Він багато років керував КП(б)У, вважав республіку своєю політичною вотчиною і намагався сподобатися населенню, використовуючи красиві політичні жести. 1954 року, коли весь Радянський Союз з розмахом святкував 300-річчя Переяславської ради, ЦК КПРС прийняв так звані «Тези до трьохсотліття возз'єднання», в яких викладав офіційний погляд на історичні події: Переяславська рада поставала величезним благом для всіх українців, а головною рушійною силою української історії виявлялося бажання «возз'єднатися»

з Росією². У проміжку між ювілейними днями в середині зими і офіційним святкуванням у травні Кремль оголосив про безпрецедентний «подарунок» однієї радянської республіки іншій. На знак непорушної дружби Російська Федерація передала Україні Крим.

Кримський півострів — історична батьківщина кримських татар, на його території було створено Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку, яка в 1921–1945 роках входила до складу РСФРР, хоча ще з царських часів більшість населення Криму становили не татари, а росіяни і українці. Навесні 1944 року нібито за посібництво нацистам Сталін депортував усе татарське населення до Середньої Азії. Наступного року автономний статус півострова скасували, і він став пересічною областю у складі Російської Федерації. На місце депортованих татар прибула нова хвиля переселенців, переважно російського походження, і на момент смерті Сталіна кримська економіка практично оговталася від війни. Знамениті чорноморські курорти Криму стали улюбленим місцем відпочинку радянських відпускників, почався бурхливий розвиток кримського виноробства. Було відбудовано Севастополь — базу Чорноморського флоту. Сухопутне сполучення Крим мав тільки з Україною, тому півострів завжди мав з нею тісніші економічні зв'язки, ніж з Росією. Інтеграція в українську економіку посилилася після 1954 року, саме тоді до регіону приїхало багато етнічних українців, проте культурна україніза-

ція півострова так і не відбулась. Переведення в Крим одного з українських театрів було радше формальністю³ — росіяни й надалі становили більшість населення, і на півострові домінувала російська культура.

Ювілейна риторика, а також передача Криму спричинилися до того, що український народ почав відігравати роль другого за старшинством брата в радянській сім'ї народів. Українські чиновники могли зробити кар'єру і в Москві, і в будь-якому іншому місці СРСР та успішно користувалися цією можливістю. А після того, як наприкінці 1950-х років Хрущов отримав необмежену владу в Кремлі, десятки, якщо не сотні його ставлеників з України пішли на підвищення в Москву. Політична підтримка з боку українського керівництва не раз допомагала Хрущову в критичні моменти, особливо в період боротьби за владу 1954 року, а також 1957 року, коли «антипартійна група Молотова, Маленкова, Кагановича і Шепілова, який до них приєднався» спробувала змістити Хрущова. Того-таки 1957 року Хрущов перевів Олексія Кириченка в Москву на посаду секретаря ЦК КПРС. 1963 року так само просунувся кар'єрними сходами і переїхав з Києва до Москви наступник Кириченка Микола Підгорний, який теж був українцем. Наприкінці 1960-х — початку 1970-х років Підгорний відігравав важливу роль в радянській політиці⁴.

Поступово в Україні склалася традиція призначати на вищі партійні посади представників корінної національнос-

72. Виступ Микити Хрущова.
Фото В. Єгорова

ті (на відміну від сталінських часів). Нарешті, після XVIII з'їзду компартії України, що пройшов 1954 року, посади всіх секретарів ЦК КПУ і всіх восьми членів Політбюро ЦК КПУ зайняли українці. Наступні кадрові зміни дещо послабили лідерські позиції українців у партійній верхівці, але загальна тенденція збереглася і в 1960-ті роки. Наприкінці 1950-х — у 1960-х роках три чверті вищих партійних і державних посад в республіці займали українці. Історики говорять про виникнення в післясталінський період нової української еліти⁵, проте навряд чи її представникам можна приписувати якийсь особливий український патріотизм, адже всі вони більш ніж охоче пого-

джувалися на кращі посади в інших регіонах СРСР.

Хай там як українські чиновники хрущовського періоду ставилися до своєї республіки, вони діяли у вже зовсім іншій політичній і культурній атмосфері, ніж за Сталіна. 1956 року в знаменитій закритій доповіді на XX з'їзді КПРС Хрущов засудив культ особи Сталіна і терор як відступ від справжнього марксизму. Рішення XX з'їзду прискорили процес реабілітації політв'язнів, який негласно почався після смерті Сталіна, однак і тепер він просувався вкрай повільно. Згідно з даними архівів КДБ, за період з 1953-го по 1961 рік з 961 645 українських громадян, репресованих у 1929–1953 роках за політичними статтями, було реабілітовано лише 290 967 осіб⁶. Хрущовська реабі-

літація мала свої межі: справи партизанів, які брали участь у націоналістичному русі, колаборантів нацистського режиму, а також засуджених за політичними статтями до початку Великого терору переглядалися рідко. Проте, починаючи з 1956 року, деяким бійцям УПА та членам їхніх сімей після закінчення терміну заслання дозволяли повернутися на батьківщину. Уже за перший рік на Західну Україну повернулося майже 60 000 осіб, що викликало занепокоєння республіканського керівництва — влада боялась відродження націоналістичних настроїв. Згодом людям, що виходили з таборів та заслань, заборонили селитися в західних областях, а на тих, хто вже встиг там влаштуватися, чинили тиск, щоб вони переїхали⁷.

Крім реабілітації людей, засуджених сталінськими трибуналами, велике значення мало відновлення доброго імені символу українізації Миколи Скрипника, який наклав на себе руки 1933 року після звинувачень у націоналізмі. У 1956–1958 роках Спілка радянських письменників України розпочала кампанію, в ході якої було виправдано десятки письменників, що стали жертвами Великого терору. Офіційні постанови партії скасували найбільш одіозні сталінські резолюції, що засуджували літературні та музичні твори.

Реабілітація репресованих діячів культури була одним з виявів «відлиги» — загальної лібералізації культурного життя в СРСР після смерті Сталіна. 1955 року газетну статтю

Олександра Довженка, в якій він закликав «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму», сприйняли в Україні як заклик до творчої свободи. 1956 року Довженко помер, і його почали возвеличувати як одного з найвидатніших діячів української культури, а українські письменники поступово розширювали межі дозволеного в літературі. Після тривалого мовчання за Сталіна знову відкрито зазвучали голоси літераторів на захист української мови.

Найпомітніше десталінізація відбулася на політиці й культурі, проте зачепила вона й економіку. Під час післявоєнного відновлення народного господарства пріоритети розставлялися згідно з головними цінностями сталінської держави. Спочатку слід було відновити важку промисловість, адже від неї залежали престиж і обороноздатність країни. На дефіцит продовольства і товарів широкого вжитку влада не звертала особливої уваги. В останні роки життя Сталіна радянське сільське господарство переживало глибоку кризу, та й після війни коштів у нього практично не вкладали. Однак Хрущов вірив у те, що за комунізму, побудова якого була метою Країни Рад, прості люди мають жити краще, ніж за капіталізмом. 1957 року він поставив абсолютно нереальне завдання — наздогнати і перегнати Сполучені Штати у виробництві м'яса, молока і масла на душу населення. Сьогодні таке гасло може здатися найвним, але тоді, після довгих років голоду і поневір'я, воно вселяло надію.

73. Перший
в СРСР
та один з перших
у світі телевізорів
«КВН-49»
(Кенігсон,
Варшавський,
Ніколаєвський —
1949 рік)

Україна була великим сільсько-господарським регіоном, тому підвищення державних закупівельних цін наприкінці 1950-х років пішло республіці на користь: у сім разів піднялися ціни на зерно, у вісім — на картоплю і у п'ятеро — на м'ясо. Крім цього, колгоспам списували борги, оновлювали матеріальну базу, що також дещо поліпшило ситуацію. Під час одного з візитів в Україну Хрущов вирішив ліквідувати створені за Сталіна машинно-тракторні станції, які, крім догляду за технікою, виконували функції політичного контролю на селі. 1958 року держава продала всю техніку МТС колгоспам. Наприкінці 1950-х сільськогосподарське виробництво в Україні зростало в середньому на 8 % щорічно⁸. Поліпшувалося постачання продовольства в міста, підвищувався рівень життя кол-

госпників. Разом з тим, тисячі українських агрономів і механізаторів виїхали в Казахстан і Східний Сибір піднімати цілину.

Загальна ідея реформ здавалась слушною, але деякі експерименти Хрущова в сільському господарстві завдали чималої шкоди. 1955 року держава вдвічі зменшила розміри присадибних ділянок колгоспників. Ці приватні наділи землі хоч і виглядали підозріло з ідеологічного погляду, проте давали значний відсоток сільськогосподарської продукції. Селяни не лише годувалися за рахунок цієї землі самі, а й постачали надлишки врожаю на ринок, що допомагало забезпечити місто продуктами. А значить, скорочення присадибних господарств вдарило як по селу, так і по містях. Крім цього, до колосальних збитків призвело

74. Микита Хрущов
під час візиту в США

надмірне захоплення Хрущова кукурудзою. Наприкінці 1950-х років він розпорядився відвести під кукурудзу 20 % орної землі в Україні, що виконувалося за рахунок зменшення посівів традиційної для регіону пшениці. Це відразу призвело до зниження темпів зростання у сільському господарстві. А два неврожайні роки — 1960-й і 1963-й — остаточно розвіяли надії Хрущова перегнати Америку в виробництві продовольства. 1963 року Радянський Союз вперше з 1920-х років був змушений закуповувати зерно за кордоном. 1962 року невдоволення громадян зростанням цін на продовольство в державних магазинах і на ринках вилилося в республіці в сутички з міліцією і погроми магазинів⁹.

Хрущов справедливо вважав, що головна проблема промисловості поля-

75. Радянська агітпродукція (1963)

гає в надмірній бюрократичній централізації, проте вихід з цієї ситуації він бачив не в ринковій конкуренції, а в децентралізації. Незабаром після смерті Сталіна в Москві почалося скорочення кількості союзних міністерств.

У 1953–1956 роках в підпорядкування українським міністерствам було переведено приблизно 10 000 великих підприємств та організацій, внаслідок чого частка керованої з Києва республіканської промисловості зростає з 36 до 76 %. У цей самий період в рамках кампанії з підвищення ефективності керівництва було скорочено понад 60 000 адміністративних посад¹⁰.

Усі ці заходи сприяли подальшому підйому радянського господарства. Завдяки масштабному післявоєнному відновленню в 1950-ті роки відбулося значне зростання промислового виробництва, яке уповільнилося лише на початку наступного десятиліття. На цій хвилі 1957 року Хрущов ліквідував багато центральних міністерств і створив у регіонах ради народного господарства (раднаргоспи), які мали займатися розвитком економіки на місцях. Спочатку в Україні налічувалося 11 таких раднаргоспів, але вже 1960 року їхня кількість зростає до 14, і було створено республіканську Раду народного господарства УРСР. Внаслідок цих реформ у підпорядкуванні українського керівництва опинилось понад 97 % всієї промисловості республіки.

В такий спосіб Хрущов намагався запобігти ситуаціям, коли сусідні українські заводи не могли постачати продукцію один одному, тому що плани в центрі зав'язали їх виробничий цикл на підприємства в інших регіонах. Після смерті Сталіна на різних конференціях обговорювали десятки таких випадків. Наприклад, ремонт-

ники київської електростанції отримували кабель з міста Куйбишева, розташованого в центральній Росії, хоча в Києві був великий завод, що випускав такий самий кабель. Або, наприклад, дошки для будівельного риштування надходили з далекого Архангельська, при цьому вони нічим не відрізнялися від місцевих¹¹. Утім, незабаром у Кремлі виявили, що наділення місцевої влади економічними повноваженнями живить регіоналізм. Директори підприємств і партійні керівники вперто захищали інтереси своєї області, а загальний темп зростання промисловості далі уповільнювався. На початку 1960-х років Москва поступово змінила курс, кількість українських раднаргоспів було скорочено з чотирнадцяти до семи, а згодом — до трьох¹². Після відставки Хрущова 1964 року центральні галузеві міністерства було відновлено.

Останнім виявом десталінізації стала спроба децентралізувати партійну вертикаль влади. 1962 року Хрущов вирішив розділити обласні та районні комітети партії на «промислові» і «сільськогосподарські». В атмосфері посилення невдоволення партійних чиновників цю реформу було проведено і в Україні, за винятком дев'яти аграрних західних областей. Ще більше роздратування місцевих функціонерів викликала пропозиція Хрущова обмежити термін перебування на партійних посадах трьома термінами. Українські ставленики Хрущова, а також люди, яких він забрав з республіки до Москви, взяли найактивнішу участь у змові про-

ти Хрущова. Влітку 1964 року більша частина Політбюро змусила Хрущова залишити свою посаду.

Дві моделі української радянської ідентичності

Подібно до того, як особистість і погляди першого секретаря ЦК в Москві визначали радянську політику в цілому, керівник КПУ мав серйозний вплив на партійну лінію в УРСР. Демократичні механізми, як і раніше, були відсутні, а на місці богоподібного Сталіна в Кремлі тепер сидів такий самий чиновник, як і бюрократи на місцях, — в цих умовах місцеві лідери ще більше зміцнили свою владу. В Україні два перші секретаря ЦК КПУ Петро Шелест (1963–1972) і Володимир Щербицький (1972–1989) відрізнялися не лише за стилем керівництва — їхня політика реалізовувала дві різні моделі української радянської ідентичності. В одному випадку захищалися економічні інтереси республіки і її культура, в іншому — проводився загальносоюзний курс на централізацію та асиміляцію. Призначення Щербицького замість Шелеста 1972 року сигналізувало про відновлення в республіці жорсткого контролю Кремля.

Шелест був однією з ключових фігур у справі усунення Хрущова 1964 року. Це був яскравий керівник, відомий своєю прямоотою; перш ніж перейти на партійну роботу в 1950-х роках, він зробив директорську кар'єру на виробництві. Після відставки 1972 року його

образ було істотно міфологізовано, передусім через звинувачення в підігруванні націоналізму, а також у проведенні політики економічного регіоналізму. В Україні ходили чутки, ніби він таємно підтримував дисидентів, а коли Шелест знову з'явився на публіці наприкінці 1980-х років, то почав позиціонувати себе як передвісника горбачовської гласності¹³. Починаючи з 1970-х років, західні фахівці сперечалися ким вважати Шелеста — «націонал-комуністом» чи представником «українського автономізму»¹⁴.

Розсекречені архіви та мемуари змушують по-новому поглянути на період керівництва Шелеста. Перший секретар ЦК КПУ постає переконаним комуністом, який, тим не менш, вважав захист української економіки та культури обов'язком керівника республіки¹⁵. З погляду офіційної ідеології, будівництво соціалізму було неможливим без розвитку радянських народів. На думку Шелеста, Радянська Україна мала стати сильною республікою з розвиненою економікою і багатою національною культурою. А тому, відстоюючи інтереси своєї республіки перед московськими чиновниками, він був упевнений, що захищає принципи ленінської національної політики, а не підриває підвалини Радянського Союзу.

Втім, не можна заперечувати, що позиція Шелеста відображала інтереси повоєнної української еліти. До вступу на посаду першого секретаря ЦК КПУ 1963 року він очолював Бюро ЦК КПУ з промисловос-

*76. Зліва направо: Петро Шелеста,
Леонід Брежнєв, Володимир Щербицький,
фізик Валентин Бакуль*

ті та будівництва, що контролювало роботу раднаргоспів. Ця діяльність, так само як і робота директором на заводі, вплинули на майбутню політику партійного керівника республіки. Він висловлював невдоволення тим, що центральні планові органи ігнорують потреби республіки, і наполягав, щоб капіталовкладення в республіку відповідали її відрахуванням у загальносоюзний бюджет. Само собою зрозуміло, що Шелеста був проти рішення Кремля направити інвестиції не в українську

вугільну галузь і металургію, а в нафтогазову промисловість Сибіру.

Позиція Шелеста відповідала також його ролі лідера величезної Комуністичної партії України, чисельність якої продовжувала зростати, причому частка українців у КПУ була на той момент більшою, ніж будь-коли. У 1958–1972 роках кількість членів КПУ зростає від 1,1 до 2,5 мільйона осіб, а відсоток українців серед них склав рекордні 65 %. Українці й надалі переважали в Політбюро ЦК КПУ: 1971 року дев'ять з десяти членів Політбюро і всі п'ять кандидатів у члени були українцями¹⁶. (Слід зазначити, що всі ці призначен-

ня затверджував Кремль. Українізацію республіканського керівництва не вважали якоюсь небезпечною чи невідповідною радянській національній політиці.) Як глава КПУ Шелест пишався тим, що партія грає роль «політичного авангарду» українського народу. Люди, які працювали за Шелеста в апараті ЦК КПУ, згадували, що йому дуже не подобалася формула «республіканська партійна організація», яка підкреслювала, що КПУ по суті є дочірньою філією КПРС. Шелест волів вживати офіційну назву, яка звучала більш незалежно — Комуністична партія України¹⁷.

Рідною мовою Шелеста була українська, і, виступаючи всередині республіки, він завжди говорив українською. На відміну від попередників і наступників, Шелест нерідко відзначав важливу роль української мови та історичної спадщини України. Діловодство ЦК КПУ за Шелеста велося переважно українською мовою. Мабуть, з подачі першого секретаря міністр вищої та середньої освіти республіки Юрій Даденков 1965 року видав указ про українізацію вищої освіти, щоправда, незабаром цей указ скасували. Проте було би помилкою вважати, ніби Шелест мав зв'язки з українською інтелігенцією чи потай симпатизував дисидентам. Західні спостерігачі свого часу припускали, що Шелест або хтось із його чиновників підтримував Івана Дзюбу, коли той писав програмну книгу українських правозахисників «Інтернаціоналізм чи русифікація?», проте сам Дзюба цей факт заперечує¹⁸.

В одному з нещодавніх газетних інтерв'ю поет Дмитро Павличко розповів про реальні стосунки Шелеста з інтелігенцією: «Шелест викликав мене до себе і говорив: “Прикуси свого язика!”. І заради справедливості скажу, що він захистив мене від арешту, дав квартиру в Києві»¹⁹. Ясно, що партійний лідер України не хотів масових арештів інтелігенції — це свідчило б про недоліки на «ідеологічному фронті» в довірчій йому республіці, проте союзником української інтелігенції він теж не був.

Книгу самого Шелеста «Україно наша Радянська» (1970) використали як привід для усунення його з посади, і саме тому вона викликала до себе особливу увагу на Заході²⁰. Книга справді була витримана в патріотичних тонах, прославляла козаків і досягнення української республіки, однак, як і більшість книг партійних керівників, вона була написана «літературними неграми» і ретельно відкоригована у відділах ЦК КПУ. Особистий внесок Шелеста був мінімальний: у його щоденнику можна знайти тільки записи типу «переглядав матеріали для книги». Якщо в цій книзі й були якісь відхилення від офіційної радянської ідеології, то полягали вони радше не в гріхах Шелеста, а в звичайних для 1960-х років риторичних фігурах, які в новому політичному кліматі середини 1970-х дістали абсолютно інше звучання.

Прихильність Шелеста до демократичних реформ викликає не менше сумнівів, ніж його симпатії до націоналізму. Під час Празької весни 1968 року

Шелест належав до найбільш войовничих радянських керівників. Він виступав за негайне введення військ, боючись, що ліберальна зараза перекинеться на сусідню Україну. Що стосується економічної політики, то на перше місце Шелест і раніше ставив важку промисловість і лише потім звертав увагу на виробництво товарів широкого вжитку. Зліт і падіння Шелеста були пов'язані радше зі змінами кадрових пасьянсів і боротьбою за владу у вищому радянському керівництві, а не з проявами українського патріотизму, суто радянськими за характером.

Захід кар'єри Шелеста почався з відставки Хрущова за вісім років до того. Переворот 1964 року пройшов під гаслом повернення до «колективного керівництва», і справді, протягом перших років після зняття Хрущова важливі рішення ухвалював тріумвірат у складі Леоніда Брежнєва, Олексія Косигіна та Миколи Підгорного. Однак на кінець 1960-х років при владі закріпився перший секретар ЦК КПРС Брежнєв. (1966 року на з'їзді партії було відновлено колишню назву займаної ним посади — Генеральний секретар.) На відміну від Сталіна і пізнього Хрущова, новий партійний керівник маневрував між різними групами в пошуках консенсусу. Перебуваючи при владі, Брежнєв створив зі своїх людей одне з найбільших в радянській історії владних угруповань, яке згодом, після його смерті, почали називати «дніпропетровською мафією».

Походженням Брежнєв був росіянин, однак народився і почав свою пар-

тійну кар'єру в Україні. Здобувши освіту інженера, Брежнєв 1938 року пішов на партійну роботу в рідній Дніпропетровській області, на його користь зіграв кадровий дефіцит після Велико-го терору. Цікаво, що тоді в графі національності він вказував «українець», очевидно, для того, щоб його зараховували до місцевих національних кадрів. (Перейшовши в 1950-х роках на підвищення в Москву, Брежнєв став «росіянином»²¹.) Під час війни Брежнєва помітив Хрущов, після чого він став швидко просувався кар'єрними сходами — в Україні, Молдавії та Казахстані, аж, нарешті, перебрався до Москви. Шелест був таким самим вихованцем Хрущова, тож вважав Брежнєва рівнею, колишнім соратником по змові, але ніяк не патроном. Крім того, Шелест підтримував ближчі стосунки з іншим членом тріумвірату — Підгорним. І коли Брежнєв зосередив у своїх руках владу в Кремлі, його стосунки з впливовими республіканськими керівниками типу Шелеста стали напруженими.

Альтернативу Шелесту в Україні Брежнєв знайшов в особі Володимира Щербицького, свого давнього приятеля з Дніпропетровської області²². На початку 1960-х років Щербицький певний час був головою Ради міністрів УРСР, але незабаром його повернули назад до Дніпропетровська, де він зайняв посаду першого секретаря обкому партії. 1965 року Брежнєв допоміг йому знову стати головою Радміну — тоді це була радше адміністративна робота, ніж політична, про-

те Шелест залишався при владі ще сім років, адже для його усунення Брежнєву поки що не вистачало політичної ваги. Підготовка до відставки Шелеста почалась 1970 року, коли замінили лояльного Шелесту голову українського КДБ, а разом з ним і керівників усіх обласних комітетів державної безпеки. Почалися переслідування дисидентів, у пресі розгорнулася кампанія проти українського націоналізму, — все це похитнуло позиції Шелеста. Зрештою в травні 1972 року Брежнєв несподівано перевів українського керівника до Москви, призначивши його заступником голови Ради міністрів СРСР, а потім відправив на пенсію. Усього через рік в партійній українській пресі з'явилася стаття про «помилки» Шелеста. Йому закидали ідеалізацію українського минулого, прагнення до економічної самодостатності і «націоналістичні ухили».

Новий перший секретар Щербицький своєю політичною кар'єрою завдячував зв'язкам з дніпропетровським кланом і дружбі з Брежнєвим. Історики зазвичай називають Щербицького слухняною маріонеткою Кремля або навіть «малоросом», протиставляючи його Шелесту як свідомому українцеві. Але така характеристика навряд чи прояснює складні процеси, що відбувалися в середовищі української еліти. Так, наприклад, люди, які знали Щербицького до початку 1960-х років, пам'ятають його як патріота, що говорив українською і мало відрізнявся від Шелеста²³. І лише з того моменту, коли Щербицький почав конкурувати

з Шелестом за прихильність Кремля, він почав перетворюватися на російськомовного адміністратора і борця з українським націоналізмом.

Виконуючи свої обіцянки, Щербицький почав з гонінь на дисидентів, переслідувань не уникло і широке коло української інтелігенції — ця політика проводилася в 1972–1974 роках. Під час кампанії з обміну партквитків 1973 року з КПУ виключили майже 37 000 членів, багато з них поплавилися за «ідеологічні помилки». З роботи було звільнено десятки інакодумців-науковців, розпущено низку музичних колективів, закрито деякі історичні журнали. Важливу роль у цих чистках відіграв новий секретар ЦК КПУ з ідеології Валентин Маланчук — він зводив особисті рахунки з українським націоналізмом після того, як оунівці вбили його батька, якого після війни відрядили в Західну Україну. Другим секретарем ЦК КПУ став росіянин Іван Соколов, що певною мірою послабило домінування українців у вищому керівництві УРСР.

На відміну від Шелеста, Щербицький відкрито не суперечив директивам з центру, проте було б помилкою вважати його лише безсловесним виконавцем волі Москви. Як і решта секретарів обкомів і керівників республік, він «сидів на телефоні», вибираючи для України капіталовкладення і товарні поставки, і презирливо називав центральних бюрократів «московськими боярами»²⁴. Але готовність Щербицького захищати інтереси своєї республіки мала чіткі межі. Разом з

мільйонами українських футбольних уболівальників він радів, коли київське «Динамо» перемагало московські клуби, але майже завжди виступав російською, і за сімнадцять років його правління українська преса, книговидання і освіта прийшли в повний занепад.

Покоління шістдесятників і дисиденти

Повзуча асиміляція викликала опір з боку української інтелігенції. В період «відлиги» другої половини 1950-х років на арену вийшло нове покоління письменників і художників. Ця талановита українська молодь вступила в доросле життя саме у той час, коли розпочався процес реабілітації, виникли перші культурні контакти із Заходом, почалося певне ослаблення ідеологічного контролю. Шістдесятники протестували проти втручання партії у справи мистецтва і засуджували пристосуванство своїх старших колег. Серед них відомі поети Іван Драч, Ліна Костенко, Дмитро Павличко, Василь Симоненко і Микола Вінграновський; прозаїки Володимир Дрозд, Валерій Шевчук і Григорій Тютюнник, літературний критик Іван Дзюба, кінорежисер Сергій Параджанов, театральний режисер Лесь Танюк, художники Алла Горська та Панас Заливаха. Це покоління не мало якогось одного спільного творчого стилю чи якоїсь спільної ідеології. Цілком традиційна за формою громадянська поезія Симоненка мала небагато спільного зі сміливими поетичними експериментами

Івана Драча. По-різному склалися і стосунки шістдесятників з владою: дехто йшов з нею на компроміс, інші зазнавали репресій, треті опинялися у «внутрішній еміграції». Пошук нових художніх форм допоміг подальшому становленню української культури, а демократичні стремління шістдесятників вилилися кінцем кінцем у політичне дисидентство.

Попри весь запал молодих авторів, найсуперечливіша книга десятиліття належить перу письменника старшого покоління. 1968 року голова Спілки письменників України Олесь Гончар, що симпатизував шістдесятникам, опублікував роман «Собор». Герої цього досить традиційного за стилем роману — жителі міста на сході України, що намагаються врятувати від знищення стару козацьку церкву. Книга здійняла цілий буревій емоцій. Її сприйняли як палкий заклик берегти історичні пам'ятки, що пов'язують сучасне республіки з козацькою історією. Незабаром роман заборонили — в образі безсердечного чиновника, який забув своє коріння, нібито впізнав себе перший секретар Дніпропетровського обкому Олексій Ватченко²⁵. Але заборона «Собору» лише сприяла його популярності серед української інтелігенції. Зрозуміло, що до організованої політичної опозиції належала лише крихітна меншість читачів роману.

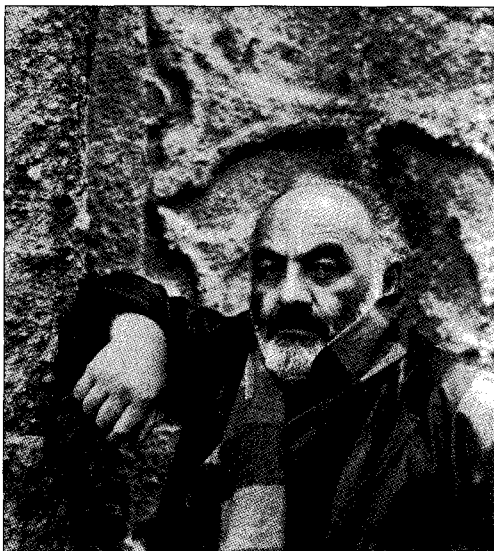
В епоху Брежнєва серед радянських дисидентів та політв'язнів було багато українців, значно більше, ніж їхня частка в населенні СРСР. Проте українські дисиденти ніколи не становили

єдиного руху. Безліч нонконформістських груп наслідували різні інтелектуальні традиції, належали до різних течій, мали різні ідеологічні орієнтири. Більшість українських опозиціонерів, як і найвідоміший радянський дисидент Андрій Сахаров, виступали на захист громадянських прав, але чимало уваги вони приділяли і тим питанням, які мали особливе значення в республіці, — національним правам і свободі віросповідання. Можна припустити, що витоки українського дисидентства слід шукати в українському націоналізмі часів війни, проте це не так. Останні загони націоналістично налаштованих повстанців переховувалися в західноукраїнських лісах до початку 1950-х років, а перші дисидентські групи виникли наприкінці 1950-х, проте націоналістів в жодному разі не можна назвати попередниками дисидентського руху в Україні. Дисидентство 1960-х років було продуктом самої радянської системи і різко відрізнялося від націоналістичного антимарксистського підпілля часів війни, до якого належали переважно селяни. Перші дисиденти вийшли з руху шістдесятників — це були молоді, добре освічені інтелектуали, які закликали повернутися до ленінських принципів у національній політиці й не йшли далі проектів реформ в рамках наявної системи.

Спочатку дисиденти обговорювали свої ідеї лише у вузькому колі однодумців, обмежуючись розмовами про збереження української мови й культури. Напівофіційне прикриття інтелекту-

алам-інакодумцям надавав київський Клуб творчої молоді, але 1963 року його розпустили. Того-таки року наукова конференція з української мови у Київському університеті перетворилася на відкритий виступ проти асиміляційної політики влади. Нонконформістська молодь почала збиратися біля пам'ятника Тарасу Шевченку у сквері проти університету, а-тих, хто прийшов сюди, фотографували співробітники КДБ. Офіційна критика на адресу шістдесятників 1963 року одних відлякала, інших, навпаки, налаштувала на рішучіші вчинки.

Одним з результатів тиску влади стала політизація самвидаву — неофіційної літератури, яку передруковували на машинці або переписували від руки під копіювальний папір і поширювали нелегально. На середину 1960-х років український самвидав, який спочатку складався в основному із заборонених літературних творів, перетворився на сміливу політичну журналістику²⁶. Під час репресій проти дисидентів 1965 року КДБ заарештував приблизно 60 інтелектуалів, пов'язаних із самвидавом. Проте жорсткі заходи дали зворотний результат. Молодий журналіст В'ячеслав Чорновіл, якому доручили висвітлювати судові засідання, написав про підсудних самвидавців книгу і сам отримав тюремний термін. Ще одна демонстрація протесту відбулася у вересні 1965 року в Києві на прем'єрі знаменитого фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків». Перед показом фільму в найбільшому столичному кінотеатрі літе-

77. Режисер Сергій Параджанов

ратурний критик Іван Дзюба публічно звинуватив владу в масових арештах. Кілька тижнів потому Дзюба відправив Шелесту лист протесту проти репресій та асиміляційної політики в культурі. До листа він доклав копію свого полемічного трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?», що став найвідомішим маніфестом українського дисидентства²⁷.

Ясно цитуючи Леніна, Дзюба доводив, що радянська влада відступила від «ленінської» національної політики в бік асиміляції. Якщо уважно розглянути цей текст, стає зрозуміло, що насправді Дзюба сконструював свій ідеалізований варіант ленінської політики, дуже вибірково читаючи партійні документи періоду українізації. Значення цієї книги полягає в тому,

що вона продемонструвала різкий контраст між популяризацією української мови і культури в період українізації і прихованою асиміляційною політикою держави в пізніший період. Можливо, найдошкульнішим для влади стало те, що Дзюба порівнював культурну асиміляцію в Радянській Україні з царською колоніальною політикою. Однак, як і більшість шістдесятників, Дзюба не ставив під сумнів легітимність радянської держави і не замислювався про відокремлення України. На відміну від нього, ідеологи Української робітничо-селянської спілки (1959–1961) — невеликої групи в Західній Україні на чолі з Левком Лук'яненком — вважали, що Україна повинна вийти зі складу СРСР і будувати комунізм самостійно. (Попри пролетарську назву, група повністю складалася з радянських чиновників²⁸.)

В українському дисидентському русі домінувала реформістська течія, проте деякі мислителі розробляли радикальні націоналістичні концепції. Так яскравий історик Валентин Мороз, тексти якого повторювали ідеї Дмитра Донцова, звеличував героїчну особистість. У написаній в таборах книзі «Репортаж із заповідника імені Берії» (1970) Мороз заперечував радянську систему як таку. Ще одним радикальним націоналістом був Степан Хмара, який став 1972 року редактором самвидавного журналу «Український вісник». За першого редактора В'ячеслава Чорновола журнал повідомляв, насамперед, про порушення громадянських прав і національної рив-

78. Дисидент
і публіцист
Іван Дзюба

ноправності. Після другого арешту Чорновола Хмара зайняв відверто націоналістичну позицію, висунувши тезу про «етноцид» українців у Радянському Союзі. Часткове розсекречення архівів українського КДБ дозволило українським історикам детально вивчити діяльність таких невеликих радикальних груп, як Український національний фронт, організований в Івано-Франківську на початку 1960-х років. На відміну від більшості груп шістдесятників, що склалися з інтелектуалів-марксистів, ця організація, до якої входили ветерани УПА і молоді галицькі селяни, виступала за незалежність і поширювала стару націоналістичну пропагандистську літературу²⁹.

Тим часом більшість українських дисидентів виступали за те, щоб діяти відкрито, змушуючи радянську владу

дотримуватись власних обіцянок. Їхнім улюбленим і цілком законним методом боротьби стало написання листів протесту до партійних та державних органів. 1965 року багато письменників і науковців підписали петицію на захист заарештованих дисидентів; ще через три роки 139 представників української інтелігенції написали звернення до Брежнєва, висловивши протест проти арештів і неприкритої асиміляції. Того-таки 1968 року понад 300 чоловік в рідному для Брежнєва Дніпропетровську підписали «Лист творчої молоді», в якому звернули увагу влади на зникнення української мови в місті. До кінця 1960-х років щорічні збори молоді біля пам'ятника Шевченку в Києві 22 травня (день перепоховання праху поета в Каневі над Дніпром 1861 року) перетворилися

на маніфестації дисидентської молоді. 1967 року КДБ застосував проти людей, які зібрались під пам'ятником, силу, що призвело до безпрецедентної демонстрації протесту перед будівлею ЦК КПУ. Пізно ввечері, щоб заспокоїти натовп, до людей вийшов міністр внутрішніх справ УРСР. Після ще велелюднішого зібрання біля пам'ятника Шевченку 1972 року влада скасувала фестиваль мистецтв «Київська весна — 1973», побоюючись, що він стане місцем більш масштабних протестів³⁰.

1972 року влада організувала нові гоніння на дисидентів, здійснивши сотні арештів у різних областях України та посиливши судові вироки порівняно з 1965–1966 роками. Деякі учасники руху, зокрема Іван Дзюба, зречились своїх поглядів, щоб зберегти свободу. Проте репресії не лише не ліквідували українського дисидентства, а навіть призвели до його радикалізації, убивши надії на те, що можна діяти всередині системи і поступово її трансформувати. Ті, хто опинився в таборах, почали виступати з радикальними заявами, відмовляючись від радянського громадянства і вимагаючи визнати себе політичними в'язнями³¹.

Тим часом несподіваною допомогою дисидентам стали міжнародні події. 1975 року Радянський Союз і ще 35 країн підписали в Гельсінкі Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі. Країни Гельсінської угоди формально визнали післявоєнні кордони в Європі, що стало важливим досягненням радянської дипломатії,

але крім того, зобов'язалися дотримуватися громадянських прав своїх жителів і дозволяли іншим країнам моніторити стан справ у цій сфері. Текст Гельсінських угод було опубліковано в радянських газетах, і перед дисидентами відкрилася можливість чинити тиск на державу, щоб вона виконувала свої обіцянки. У травні 1976 року в Москві виникла перша Гельсінська група, яка спостерігала за тим, як держава дотримується громадянських прав. Схожі групи виникли і в інших республіках, найбільша з них — в Україні.

Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод або скорочено Українську гельсінську групу (УГГ) було створено в листопаді 1976 року. Вона об'єднала представників різних дисидентських течій. Групу очолив Микола Руденко — герой війни, впливовий літератор, який незадовго до цього пішов в опозицію і написав розлогій трактат з критикою марксистської економічної теорії. Серед членів УГГ були сталінські політв'язні, дисиденти-шістдесятники, прихильники заборонених українських церков, опозиціонери з національних або релігійних меншин (наприклад, відомий єврейський активіст Йосиф Зісельс і син арештованого лідера баптистів Петро Вінс). Об'єднані боротьбою за громадянські і національні права, а не просто національною ідеєю, члени УГГ координували свою роботу з іншими гельсінськими групами в Росії, Литві, Грузії та Вірменії. Втім, вони не виключали й можливості виходу України з Союзу РСР в майбутньому, якщо

населення республіки висловиться за це на вільних і чесних виборах.

Члени УГГ виступали за те, щоб діяти відкрито, в рамках законності. На 1980 рік група випустила приблизно 60 заяв, звернень та бюлетенів про випадки порушення громадянських і національних прав в Україні. 24 з 39 членів групи було засуджено до позбавлення волі загальним терміном на 170 років³². Шестеро (серед них Руденко) мусили емігрувати, четверо померли в таборах. На початок 1980-х років репресії паралізували діяльність Української гельсінської групи, але її члени в таборах і на еміграції залишилися вірними своїй справі. На відміну від Московської гельсінської групи, УГГ ніколи формально не припиняла свого існування. (Свою діяльність вона відновила під час горбачовських реформ.)

Важливу роль в українському дисидентському русі відігравала боротьба за свободу віросповідання. Греко-католицька церква, одна з заборонених українських церков, продовжувала діяти нелегально у вигляді «катакомбної церкви». Наприкінці 1970-х років церква мала кілька єпископів і сотні священників, більшість з яких працювали в радянських установах чи на виробництві, що не заважало їм таємно правити церковні служби в Західній Україні. КДБ не припиняв переслідування греко-католиків, багато священників потрапили за ґрати. Однак 1963 року, після особистого втручання папи Іоанна ХХІІІ, радянське керівництво звільнило главу греко-католиків митрополи-

та Йосипа Сліпого, який потім виїхав до Риму. 1982 року активіст-мирянин Йосип Тереля створив Комітет на захист греко-католицької церкви — це була дисидентська група, що виступала за легалізацію церкви. Українська автокефальна церква в УРСР не функціонувала, проте окремі активісти надсилали владі петиції на її захист. Серед них отець Володимир Романюк (у 1990-х він став патріархом Володимиром), якого 1972 року засудили до 10 років позбавлення волі. Хрущовська антирелігійна кампанія кінця 1950-х — початку 1960-х років сильно вдарила і по Російській православній церкві в Україні, раніше влада ставилися до неї терпиміше і використовувала її як інструмент асиміляції. Внаслідок цієї кампанії було ліквідовано приблизно 4000 парафій, і аж до кінця 1980-х років РПЦ не дозволяли створювати нові³³. Так само радянська влада в Україні переслідувала баптистів, п'ятдесятників, адвентистів і свідків Єгови. Члени цих релігійних груп нерідко домагалися дозволу на еміграцію з СРСР; серед емігрантів було чимало українських євреїв, які страждали від проявів антисемітизму і утиску релігійних та культурних прав. Крім того, держава обмежувала можливості євреїв здобувати освіту і робити кар'єру. Кримські татари, навпаки, вимагали не еміграції, а дозволу повернутися з Середньої Азії до Криму.

До проявів невдоволення у радянській Україні час від часу додавалися протести робітників і страйки. Дисидентські групи практично не підтримували контактів з робітниками,

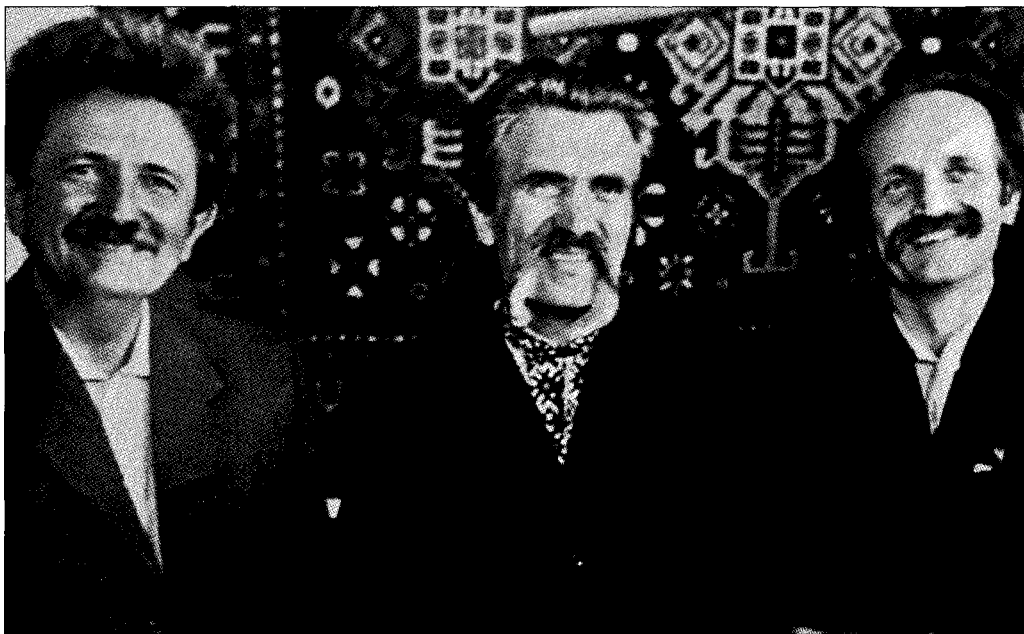
79. Його Високотреосвященство
кардинал Йосип Сліпий, предстоятель
Української греко-католицької церкви
(1944–1984)

до того ж соціально-економічні питання УГГ фактично ігнорувала. Окремі страйки, як правило, були викликані дефіцитом продуктів і зростанням цін і траплялися в основному на Донбасі, де дисидентський рух був представлений дуже слабо. 1978 року група донецьких робітників на чолі з Володимиром Клебановим створила незалежну Вільну профспілку трудящих СРСР. Її організатори наголошували, що не мають нічого спільного з опозиційною інтелігенцією або українськими «націоналістами», але однаково були заарештовані³⁴. Серйозним політичним фактором

заворушення серед робітників стали лише наприкінці горбачовської перебудови.

В цілому дисидентський рух не зустрів масової підтримки населення ні в Україні, ні в інших радянських республіках. За більш-менш репрезентативними даними західних дослідників, в 1960–1972 роках у дисидентській діяльності в Україні (включно навіть з одноразовим підписанням листів протесту) взяли участь 942 особи, при тому, що населення республіки становило 45 мільйонів³⁵. Але враховуючи тотальний контроль КДБ і партії над громадським життям, слід визнати, що дисидентство було важливим явищем. З передач західних радіостанцій або спростувань у радянських газетах більшість дорослого населення країни знала про існування дисидентів та їхні вимоги.

Україна мала довгий кордон з Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною та Румунією, тому будь-які заворушення в країнах соціалістичного блоку викликали занепокоєння українського керівництва. Події 1956 року в Угорщині та 1968 року в Чехословаччині, а також польські заворушення 1980–1981 років широко обговорювали в Україні, хоча до організованих акцій підтримки справа не дійшла. Особливо жвавий відгук у республіці отримала Празька весна, адже вона змінила становище української меншини в Чехословаччині. Зокрема, там було легалізовано українську греко-католицьку церкву. В Чехословаччині також друкувалися українські дисиденти, тому

не дивно, що Шелест так наполягав на введенні радянських військ до Праги³⁶.

Сучасність по-радянськи

Ні дисидентський рух, ні соціальні хвилювання не становили серйозної загрози для радянської влади в повенній Україні. Причини кризи, що на початку 1980-х стала очевидною для всіх, і для вищого керівництва країни теж, крилися в самій системі.

За Брежнева економіка УРСР стагнувала. 1965 року реформи Хрущова з децентралізації було скасовано, і велика частина республіканської економіки повернулась у підпорядкування центральних міністерств. Того-таки

80. Члени Української гельсінської групи 1989 року:

*Михайло Горинь (12 років таборів),
Левко Лук'яненко (27 років таборів),
В'ячеслав Чорновіл (15 років таборів)*

року Кремль розпочав новий економічний експеримент, так звані косигінські реформи, засновані на пропозиціях харківського економіста Євсея Лібермана. Реформа була покликана змінити підхід до економічного планування, передбачала поступову відмову від «валу», тобто загальної кількості випущеної продукції як основного критерію виконання плану, що призводило до виробництва величезної кількості низькоякісних товарів. Замість цього на перше місце мали вийти показники

збуту і прибутку, хоча в економіці, де вартість товарів встановлював Державний комітет з цін, а обсяги виробництва визначали різні планові органи, це були поняття розмиті. Реформи зачепили лише промислове виробництво і спочатку принесли певну користь, проте в подальшій перспективі їхній ефект зводився до нуля через існування центрального планування³⁷. За відсутності ринкових механізмів, які стимулювали б підвищення якості, забезпечували цінову конкуренцію і швидку реакцію на потреби споживачів, економічні диспропорції лише посилювалися.

Наприкінці 1960-х років колосальний темп економічного зростання, характерний для років післявоєнної відбудови, почав уповільнюватися по всій країні, і в Україні також. Згідно з офіційними і явно прикрашеними відомостями, темпи зростання української промисловості в період між восьмою (1966–1970) та одинадцятою (1981–1985) п'ятирічками впали з 8,4 до 3,5 %, а сільського господарства — з 3,5 до 0,5%³⁸. Неefективна важка промисловість потребувала величезних капіталовкладень, а рівень віддачі від неї постійно знижувався. Крім цього, спад виробництва був викликаний зношуванням заводського обладнання та використанням застарілих технологій, особливо на старих вугільних і металургійних підприємствах Донбасу. Значні капіталовкладення, як і раніше, отримувало українське машинобудування, але більша їх частина йшла у військово-промисловий комплекс. Разом з тим вперше в радян-

ській історії у дев'ятий п'ятирічний план (1971–1975) було закладено вищі, ніж у машинобудуванні, темпи зростання виробництва товарів широкого вжитку. Зокрема, в західних областях УРСР розвивалася легка промисловість, що суттєво змінило економічний профіль цього регіону.

У 1960-х роках з'явилися перші ознаки виснаження донецьких вугільних родовищ, і помітнішу роль в енергетиці почали відігравати місцеві поклади природного газу і гідроелектростанції на Дніпрі. У 1970-х роках в Україні почалося будівництво атомних електростанцій, перші дві (Чорнобильську та Рівненську) було введено в експлуатацію 1979 року. До того часу видобуток газу на українських газових родовищах істотно скоротився, і подальше зростання виробництва без появи нових технологій було неможливим. Внаслідок цього енергетика України стала залежати від сибірської нафти і газу; на той час це не здавалося якоюсь вадою, але для сучасної України ця залежність перетворилася на серйозну економічну й політичну проблему.

Після відмови від хрущовських новацій (особливо повсюдного насадження кукурудзи), а також припливу нових капіталовкладень ситуація в українському аграрному секторі дещо покращилася, проте СРСР досі не міг самостійно задовольнити внутрішні потреби в зерні. Починаючи з 1963 року і аж до самого кінця, Радянський Союз регулярно імпортував зерно, в основному з Канади і США. Колективне сільське господар-

81. Леонід Брежнєв
на відпочинку

ство в Україні було так само неефективним, як і в інших радянських республіках. Завдяки великим інвестиціям кількість сільськогосподарської продукції поступово зростала, проте рівень механізації, продуктивність праці та врожайність залишалися вкрай низькими. На початку 1980-х років один український колгоспник обробляв в середньому 5,8 гектара землі, а один американський фермер — 105 гектарів. Через нерозвинену інфраструктуру і відсутність мотивації у колгоспників втрати врожаю під час жнив і транспортування могли досягати 40 %³⁹. Разом з тим селяни охоче обробляли свої невеликі присадибні ділянки, так що лише 3 % оброблюваної землі давали третину всієї сільськогосподарської продукції⁴⁰.

У 1960–1970-х роках в Україні сталися суттєві соціальні зміни. Низькі темпи приросту населення, прискорена

індустріалізація і масова міграція у міста свідчили про становлення сучасного урбанізованого суспільства. 1966 року чисельність міського населення перевищила кількість жителів села. Якщо раніше переважна більшість корінного населення проживала в селах і займалась сільським господарством, то на 1979 рік 53 % етнічних українців жили в містах. У післясталінський період рівень життя радянських громадян значно покращився, особливо великі зміни сталися з кінця 1950-х до початку 1970-х років. Хрущов вперше звернув серйозну увагу на болісне для людей квартирне питання, запустивши масову програму будівництва житла, нехай і за рахунок зниження його стандартів. За 1956–1964 роки в Україні було побудовано більше житла, ніж за всі попередні роки радянської влади⁴¹. Активне будівництво продовжилось і після Хрущова, проте й воно не

змогло повністю задовольнити наявні потреби. (Більшість радянських громадян, особливо в містах, отримували безкоштовне житло від держави і платили лише невеликі комунальні платежі.) 1974 року в черзі на отримання квартири стояли 1,3 мільйона українських сімей, при цьому на одного міського жителя припадало в середньому лише 12,6 квадратних метра житла. Дедалі більша кількість сімей могла дозволити собі побутову техніку, хоча тут Радянський Союз сильно відставав від Заходу за кількістю та якістю — 1974 року на 100 радянських родин припадало 60 телевізорів, 49 холодильників та 16 пылесосів⁴².

За Брежнєва в українському суспільстві зберігалися негласні привілеї й нерівність; на вершині соціальної ієрархії, як і раніше, стояли партійні чиновники й директори підприємств. Радянська номенклатура користувалася великими комфортабельними квартирами і дачами, мала доступ до престижних курортів, автомобілів, а також спецмагазинів делікатесів та імпортованих товарів. Різниця в рівні заробітної плати різних верств населення наприкінці 1950-х років суттєво зменшилася, і решті людей все це було недоступне радше через дефіцит речей і послуг, а не дорожнечу. З ідеологічних міркувань, а також для підтримки соціальної стабільності держава встановлювала відносно низькі ціни, але попиту задовольнити не могла. Наприклад, держава дотувала ціни на м'ясо в державних крамницях, але м'ясо хорошої якості можна було купити (якщо його вза-

галі цього дня завезли), лише вистоявши величезні черги, або на ринку, але набагато дорожче. Газети урочисто заявляли про підвищення зарплати трудящих, особисті заощадження радянських українців також зростали, проте в реальному житті люди були зайняті постійним виснажливим пошуком продуктів, одягу і меблів. Багато-годинні черги (у випадку купівлі автомобіля вони розтягувалися на роки, а на отримання квартири — на десятиліття) перетворилися на спосіб життя.

«Суспільству розвиненого соціалізму», як його називала державна ідеологія, була притаманна і нерівність статей. З часів війни половину робочої сили в Радянській Україні становили жінки, вони працювали нарівні з чоловіками і отримували таку саму зарплату, однак на практиці жінки з освітою традиційно отримували низькооплачувані посади дільничних лікарів, вчителів чи бібліотекарів. На нижніх щаблях соціальних сходів стояли колгоспниці; як правило, це були літні жінки, що виконували важку роботу за мізерну плату. Середньостатистична українська жінка відпрацьовувала повний робочий день, виховувала дітей і ходила магазинами, що означало нескінченну втрату часу у чергах. У 1970-х роках жінки витрачали на домашнє господарство в середньому 27 годин на тиждень, тоді як чоловіки — менше 12.

До кінця брежнєвської епохи в радянському суспільстві з'явилися тривожні симптоми соціального занепаду. Безкоштовна, але часто низькоякісна медична допомога не мала сер-

йозного впливу на тривалість життя українців, яка була однією з найнижчих в Європі. Зростання розчарування в «розвиненому соціалізмі» призводило до повсюдного поширення корупції і крадіжок на виробництві. Зростання злочинності, алкоголізм і наркоманія свідчили про серйозні хвороби суспільства, які замовчували радянська преса і телебачення. Ба більше, невдоволення і зневіра в ідеалах поширилися серед інтелігенції та висококваліфікованих робітників, хоча вважалося, що саме ці категорії громадян досягли найбільшого успіху в радянському суспільстві. Головна причина цього невдоволення полягала в усталеному за Хрущова прагматичному, споживацькому розумінні комуністичного ідеалу, якого, проте, не вдавалося досягти. Українці поступово отримували доступ до імпортованих товарів і західних радіостанцій, що передавали російською та українською мовами, а значить, люди могли самостійно міркувати про різницю між капіталізмом і соціалізмом. Незадоволеність громадян радянськими досягненнями не обов'язково вела до заперечення соціалізму в цілому. Проте з часом дедалі більше людей починали усвідомлювати, що реальне життя не має нічого спільного з проголошеними ідеалами, і це вселяло в них відчуття безнадії і розгубленості.

Один з перших тривожних дзвоників для українського керівництва пролунав 1969 року, коли до Києва приїхала американська пересувна виставка «Освіта в США». У місцевих газетах про виставку, заплановану з 5 верес-

ня по 5 жовтня, не говорилося ані слова, однак незабаром поширилися чутки про те, що американці безкоштовно роздають журнал «Америка» російською мовою (це видання випускалося на гроші уряду США і розповідало про американський спосіб життя), а також сувенірні значки і брошури. Виставка містилася в маленькому павільйоні далеко від центру міста, проте відразу почала користуватися величезною популярністю — щодня сюди приходили приблизно 5500 осіб. Збентежена ажіотажем довкола виставки київська влада з метою дискредитації американської системи відрядила туди 50 пропагандистів. Крім того, щоб відвернути увагу від виставки, недалеко від неї було організовано безкоштовні циркові вистави, концерти, різноманітні ігри. Проте в неділю 14 вересня 1969 року за годину до закриття виставки ситуація вийшла з-під контролю — величезна черга прорвала міліцейський кордон і спробувала увірватися в павільйон. Радянські адміністратори ледве стримали натовп людей, закривши двері зсередини. Ажіотаж трохи вщух лише після 23 вересня, коли американці роздали весь тираж журналу — майже 100 000 примірників. Потік відвідувачів зменшився до 4700 осіб на день, однак і з цією кількістю відвідувачів виставка ледь могла впоратись⁴³.

У те, що Радянському Союзу вдасться коли-небудь наздогнати Захід за рівнем життя, не вірив ніхто, проте в УРСР ситуація була особливою, і це не могло не турбувати радянських ідеологів. За кількістю населення Україна

була найбільшою після Росії республікою, близька спорідненість української і російської мови полегшувала асиміляцію, тому республіка залишалася лакмусовим папірцем радянської національної політики. Офіційна теорія в національному питанні звучала неоднозначно і проголошувала, що за соціалізму нації «розквітають» і разом з тим «зближуються». Суть цього зближення влада навмисно не прояснювала, щоб це положення можна було щоразу тлумачити по-різному, залежно від мінливої лінії партії, але в цілому йшлося про політичну єдність і розвиток культурних зв'язків між народами СРСР. Радянські ідеологи стверджували, що при досягненні вищого ступеня розвитку соціалізму, тобто комунізму, національні відмінності зникнуть, хоча ні Маркс, ні Ленін не вказували, як саме це станеться. Після того, як 1961 року на XXII з'їзді партії Хрущов необачно заявив, що комунізм буде побудовано до 1980 року, в газетах почали писати не просто про «зближення», а про «злиття» радянських народів. Готуючись до цього «злиття», радянська влада за Хрущова сприяла асиміляції національностей в російську культуру і заохочувала внутрішню міграцію населення. Як і решта нововведень Хрущова, радикальна концепція «злиття» народів за Брежнєва вийшла з ужитку; натомість 1971 року було введено поняття «радянського народу» — певної багатонаціональної спільноти радянських людей, які в якості мови міжнародного спілкування використовують російську. Однак і з цього

погляду асиміляція розцінювалась як позитивне явище.

1954 року було скасовано обов'язковий іспит з української мови під час вступу до вищих навчальних закладів. Проект всесоюзної реформи шкільної освіти 1958 року пропонував вивчення другої мови в національних республіках зробити факультативним — у випадку УРСР йшлося про викладання української в російських школах та російської — в українських. Українська інтелігенція і навіть державні чиновники виступили проти цієї пропозиції, розуміючи, що його реалізація сильно вдарить по українській мові, адже батьки хотітимуть, щоб їхні діти вивчали російську — мову міжнародного спілкування СРСР. На всесоюзному рівні цей проект було відхилено, проте вже наступного року його впровадили в УРСР — українська мова стала обов'язковою в російських школах, тоді як російська залишилася обов'язковою в українських. Сучасні історики говорять про цей закон як про яскравий приклад політики асиміляції, але часто забувають вказати, що він ніколи не був повністю реалізований на практиці. Насправді всі жителі України, що навчалися в російських школах, вивчали українську як другу мову⁴⁴.

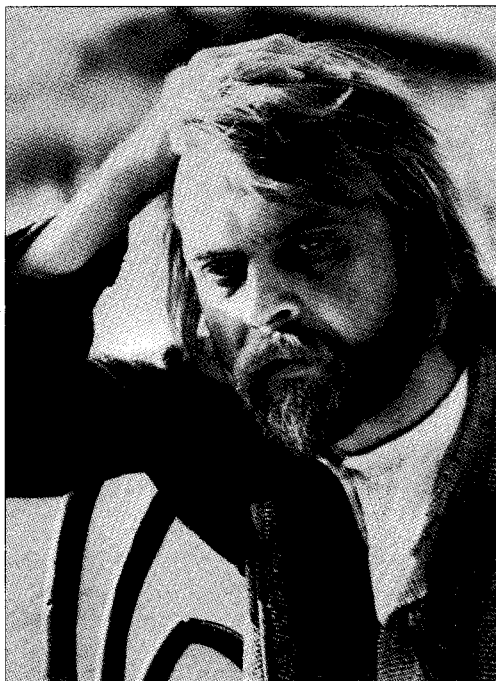
Фактично право батьків вибирати, до якої школи віддавати дітей — української чи російської — лише допомагало асиміляції. Як пише один з нинішніх апологетів Щербицького, перший секретар «не примушував» батьків вибирати російську⁴⁵, але саме за його

керівництва відкривалося дедалі більше російських шкіл, а діловодство переходило на російську мову. За 1970-ті роки частка україномовних журналів у республіці впала з 46 до 19 %, а кількість книг українською знизилася з 49 до 24 %. До кінця сімдесятих понад половину школярів відвідували російськомовні школи (для порівняння, 1958 року таких було приблизно 30 %). Наприкінці 1980-х в таких великих містах, як Донецьк, Харків та Одеса, не лишилося жодної української школи, а частка україномовних книжок в республіканській книжковій продукції впала до 18 %⁴⁶. Внаслідок припливу населення з Російської Федерації та вибору дітьми від змішаних шлюбів російської національності відсоток росіян серед населення республіки зріс з 16,9 % 1959 року до 22,1 % 1989-го⁴⁷. 1989 року понад 4 мільйони українців рідною мовою вважали російську, ще більше українців використовували російську в повсякденному житті.

Треба сказати, що політика асиміляції українців, «успіхами» якої так довго журилися дисиденти і діаспора, потребує переоцінки. Як показують переписи населення, відсоток українців, які вважали рідною мовою українську, справді зменшувався: 1959 року він становив 93,5 %, 1979-го — 89,1 % і 1989-го — 87,7 %. Однак опитування початку 1990-х років намалювали ще сумнішу картину — тоді виявилося, що лише 40 % дорослого населення республіки використовують українську як мову повсякденного спілкування⁴⁸. Різниця між даними переписів населен-

ня та опитувань означає, що мільйони «асимільованих» російськомовних українців рідною мовою, як і раніше, вважали українську. Механізми національної самоідентифікації складніші, ніж вибір мови в повсякденному житті, і мовна асиміляція не заважала цим людям асоціювати себе з українською історією та культурою. Збільшення чисельності російського населення не загрожувало політичній ідентичності України, хіба що з погляду вузького етнічного націоналізму. 1991 року більшість росіян, що жили в республіці, були готові підтримати українську незалежність і стати лояльними, хоча й російськомовними, громадянами української держави.

Взагалі кажучи, культурну й національну політику 1953–1985 років навряд чи можна вважати повністю асиміляційною. Серед досягнень української культури та науки 1960–1970-х років були такі масштабні проекти, як два видання «Української радянської енциклопедії», 26-томна історія міст і сіл УРСР, монументальні видання з історії української літератури й мистецтва, 11-томний словник української мови, а також кілька багатотомних історій України. Звичайно, всі вони пройшли через горно радянської цензури, однак можна говорити про те, що завдяки цим працям Радянська Україна отримала певну культурну базу, потрібну для становлення сучасної нації. Держава ніколи не відмовлялась від підтримки української високої культури та конформістської інтелігенції, вона також підтримувала окре-

82. Актор Іван Миколайчук

мі компоненти україномовної масової культури.

Проте влада не могла не вітати того, що в епоху телебачення Україна повністю увійшла в простір радянської масової культури, що московські кінофільми і пісні в Україні користувалися такою самою популярністю, як і в Російській Федерації. Звичайно, українські шістдесятники мали яскраві та свіжі ідеї, однак вони творили лише для вузького кола інтелігенції. Більше шансів вийти на широку публіку мали видатні фільми Сергія Параджанова, як-от «Тіні забутих предків» (1965) — це фільм про

83. Поет і композитор Володимир Івасюк і співачка Софія Ротару

історію кохання і смерті в карпатському селі XIX століття, розказаної в дусі магічного реалізму. Актор Іван Миколайчук, що зіграв у цьому і багатьох інших фільмах «поетичної школи» українського кінематографу, став у республіці справжньою зіркою⁴⁹. В культурному просторі радянської України було місце і для масової культури. У 1960-ті роки популярними мелодіями прославився співак і композитор Володимир Івасюк, автор «Червоної руті». Українські пісні принесли популярність співачці Софії Ротару, однак кар'єру на

всесоюзній сцені вона зробила вже з російським репертуаром. Мільйони телеглядачів в усьому Радянському Союзі від душі сміялися над колоритним комедійним дуетом Штепеля і Тарапуньки, що прославилися діалогами, в яких один персонаж говорив російською, а інший — українською⁵⁰.

Після смерті Брежнєва 1982 року в українській політиці, суспільстві і культурі мало що змінилося. Наступник Брежнєва на посаді генерального секретаря ЦК КПРС Юрій Андропов поплутав причини кризи в радянському суспільстві з її наслідками і замість того, щоб розпочати масштабні економічні реформи, повів боротьбу з прогульниками і хабарниками. Колишній голова КДБ Андропов не виношував планів якоїсь культурної чи політичної лібералізації, та й навряд чи встиг би їх реалізувати. 1984 року Андропов помер, і посаду керівника СРСР обійняв старий друг Брежнєва Костянтин Черненко, що походив з родини українських селян, які виїхали до Сибіру на початку ХХ століття. Він був занадто старою і хворою людиною, щоб за рік роботи що-небудь змінити. Попри зміни в Кремлі, першим секретарем ЦК КПУ залишався Щербицький, він утримався на цій посаді навіть після початку горбачовських реформ, і весь цей час тримав республіку жорсткою рукою.

* * *

Післясталінський період в історії Радянської України сьогодні нерідко описують як важкий час асиміляції та

84. Юрій Андропов

економічного застою, однак насправді за ці роки УРСР досягла чималих успіхів. Українська РСР давала українцям певну форму національної державності, але разом з тим в республіці виникло урбанізоване суспільство з розвиненою економікою, в якому комфортно почувалися національні меншини. Попри те, що протягом останніх років радянської влади державна машина функціонувала переважно російською мовою, інституційна матриця Української РСР забезпечувала відтворення української національної ідентичності. Відомий український

історик-емігрант Іван Лисяк-Рудницький ще на початку 1970-х років застерігав від недооцінки формальної державності Радянської України⁵¹. Справді, сам факт існування Української республіки у складі СРСР давав її громадянам можливість відчувати патріотичні почуття. Національні політичні інститути — Верховна Рада та Рада Міні-

стрів — десятиліттями механічно схвалювали рішення партії, але якби в Москві сталося щось непередбачуване, влада в республіці автоматично перейшла б до них. Як і в будь-якій іншій сучасній державі, в УРСР існували всі необхідні культурні інститути — від Академії наук до національного театру та історичних пам'яток.

10

Розділ

Від Чорнобиля до розпаду Радянського Союзу

*Поштові марки СРСР,
присвячені перебудові (1988)*

Як і революційний вибух 1917–1920 років, події, що сталися в Україні в 1985–1991 роках, не можна пояснити, виходячи лише з внутрішньої логіки української історії. На момент приходу Михайла Горбачова до влади в березні 1985 року дисидентський рух в Україні було придушено, місцеві еліти підпорядковувалися центру, а більшість населення ставилась до радянської політичної системи цілком доляльно. Ініційовані Кремлем радикальні реформи були, по суті, «революцією згори», і більшу частину цього непростого шляху українські активісти йшли дорогою, яку вже до них проклали російські демократи й прибалтійські націоналісти. Виникнення незалежної української держави 1991 року не можна вважати наслідком масової національної мобілізації чи народного обурення проти комуністичної влади, хоча і те, й інше мало місце, – своїм виникненням незалежна Україна завдячує, передусім, розпаду СРСР. Тому процес здобуття української незалежності слід розглядати в ширшому контексті. Говорячи про становлення суверенної України, треба розпочати з розмови про горбачовські реформи в Москві,

далі були народні фронти в прибалтійських республіках і падіння комунізму в Східній Європі 1989 року і, нарешті, крах Радянського Союзу 1991 року.

Всі ці зовнішні обставини не зменшують значення внутрішніх політичних чинників та українського культурного відродження. Внаслідок реформаторських кроків союзної влади виник політичний простір, який заповнили місцеві рухи та власне українські проблеми, старі й нові. Московських і прибалтійських демократів наслідки вибуху на Чорнобильській атомній електростанції хвилювали менше, ніж людей, які жили поблизу; питання мови і культури в Росії ніколи не стояли так гостро, як в Україні; а Західна Україна перетворилася на осередок української національної ідентичності не внаслідок загальносоюзних процесів – Галичина була таким осередком вже добру сотню років. В українському публічному дискурсі кінця 1980-х років обговорювали не лише питання демократії – не менш важливе місце займала проблема національних прав. Колишні дисиденти об'єдналися з провладною інтелігенцією і єдиним фронтом виступили за суверенітет, а

85. Парадний фотопортрет
Генерального секретаря
ЦК КПРС Михайла Горбачова

в момент кризи на їхній бік перейшла налаштована проти центру політична еліта республіки, змінивши комуністичні ідеали на національні. Протягом майже всього горбачовського періоду на хід подій у Києві впливали обставини в Москві. Однак у грудні 1991 року ролі помінялися – проголосувавши за незалежність своєї республіки, народ України визначив долю всього Радянського Союзу.

Величезну роль у політичних процесах кінця 1980-х – початку 1990-х років відіграла спадщина радянського національного будівництва. Створені в СРСР національні інститу-

ти – республіканські Верховні Ради, міністерства, газети національними мовами, академії наук та історичні музеї – насправді не мали великої ваги, але їх можна було легко перетворити в реальні інструменти політичної дії¹. Щоб УРСР формально стала незалежною українською державою, потрібно було лише змінити національну символіку – прапор, герб і гімн. І радянська, і незалежна Україна з самого початку були сучасними багатонаціональними державами, але контуром своїх кордонів вони були зобов'язані великому історичному проекту, який тривав більшу частину XX століття – проекту створення національної батьківщини для українців.

Чорнобиль і гласність

Коли в березні 1985 року до влади прийшов 54-річний Михайло Горбачов, він здавався молодим і енергійним керівником. Проте новий генеральний секретар не мав чіткого плану реформ. Згодом Горбачов зізнався, що 1985 року бачив необхідність реструктуризації економіки, але не думав про політичні перетворення. Він також не збирався пом'якшувати національну політику в республіках. Під час робочої поїздки до Києва в червні 1985-го Горбачов говорив переважно про важливу роль України в радянській економіці і допустився серйозної обмовки – розмовляючи з киянами, він назвав Радянський Союз «Росією», і це показали в прямому ефірі по телебаченню². Генеральний секре-

тар скрізь з'являвся разом зі Щербич-ким, і ніщо в Україні не свідчило про майбутні зміни. Мало того, 1985 року знову почалися репресії проти українських дисидентів: кількох людей засудили до тюремного ув'язнення, зокрема видатного поета Василя Стуса, який згодом помер у таборі³.

Малозрозуміла кампанія Горбачова з «прискорення» темпів економічного розвитку в Україні, як, утім, і в інших регіонах СРСР, серйозних результатів не принесла. Офіційна статистика зафіксувала в республіці скромне зростання промислового та сільськогосподарського виробництва (менше, ніж 1 і 3 % відповідно), але це зростання стало результатом передусім посилення трудової дисципліни. Антиалкогольна кампанія 1985–1986 років, хоч і була виправдана з морального погляду, коштувала республіканському бюджету майже 10 мільярдів рублів. Радянське керівництво з ідеологічних міркувань не хотіло вільного ринку, але шукало компромісні рішення і вживало половинчасті заходи, намагаючись хоч якось поживавити економіку. Наприкінці 1986 року держава почала заохочувати створення кооперативів. Кооперативний бум прийшов і в Україну: 1989 року в республіці налічувалося 24 000 кооперативів, в яких працювали 254 000 осіб. Втім, кооперативи займалися в основному торгівлею та наданням послуг і реальної конкуренції державним галузям економіки так і не склали⁴.

1987 року Горбачов спробував привести промислові підприємства на

86. Поет і правозахисник
Василь Стус

госпрозрахунок і самоокупність, проте ця спроба не мала успіху, адже директори звикли до старого порядку з гарантованими державними замовленнями. Внаслідок скорочення бюрократичного апарату на 1989 рік з 55 українських міністерств залишилося 46, але таке запізнile і незначне скорочення ефекту не дало. Половинчасті реформи призводили лише до подальшого спаду виробництва. Економіка республіки відображала загальну кризу радянської економіки: у ній надалі переважали неререформабельні гігантські металургійні і машинобудівні підприємства, побудовані в 1930-х роках, коли ніхто не звертав уваги на колосальні витрати матеріалів, енергомісткість і забруднення довкілля. Україна давала яскравий приклад незбалансованого розподілу ресурсів – 60 % її

економіки становила важка промисловість⁵.

Через рік після приходу Горбачова до гасла «прискорення» додалися два так само невизначені поняття: «перебудова» і «гласність». «Перебудова» означала радикальну трансформацію економіки і суспільства в цілому, а «гласність» – більшу свободу преси і кращу поінформованість населення про механізми прийняття політичних рішень. Перш ніж новий вітер досяг України, республіку спіткала найстрашніша техногенна катастрофа в історії людства. 26 квітня 1986 року внаслідок прорахунків у конструкції радянських ядерних реакторів і людської помилки на четвертому енергоблоці Чорнобильської АЕС, за якихсь 80 кілометрів на північ від Києва, стався вибух. Фізичної шкоди вибух пари на АЕС завдав менше, ніж могла б завдати еквівалентна за потужністю ядерна бомба, але в атмосферу піднялася величезна хмара радіоактивного пилу, в якому містилося в 90 разів більше радіоактивних часток, ніж під час бомбардування Хіросіми⁶. Радіоактивні частки вкрили значну частину України і сусідньої Білорусії, через вітер частина опадів дійшла аж до Скандинавії.

Попри всі заклики до гласності, перевірку Чорнобилем радянська влада не пройшла. В перші три дні після аварії не було зроблено жодних офіційних заяв. Так тривало, поки тривогу через аномально високою рівень радіації не підняли шведські метеорологи. Радянські заяви суттєво применшували

масштаб катастрофи. А коли Щербицький звернувся до Москви з проханням скасувати першотравневу демонстрацію в Києві, Горбачов пригрозив йому виключенням з партії⁷. (Внаслідок цього десятки тисяч людей, серед них і автор цієї книжки, 1 травня 1986 року, замість того, щоб виїхати подалі з зараженого радіацією міста, мушили вийти на вулицю.) Першими жертвами катастрофи стали понад тридцять пожежних і працівників станції, які одразу вступили в боротьбу з вогнем і незабаром померли від променевої хвороби. З 30-кілометрової зони навколо Чорнобиля було назавжди евакуйовано приблизно 135 000 осіб, ще тисячі зазнали радіоактивного опромінення під час масштабної операції дезактивації території. Українським лікарям веліли не шукати зв'язку між радіацією і хворобами громадян, однак пізніше такий зв'язок діагностували у 35 000 дорослих і 1400 дітей⁸. Той чи інший ступінь радіаційного опромінення отримали 2,4 мільйона громадян України, а повний масштаб шкоди, завданої людям і довкіллю, буде очевидний лише за кілька десятиліть⁹.

Радянським інженерам вдалося накрити пошкоджений реактор бетонним саркофагом, проте катастрофа мала серйозні політичні наслідки всередині країни. Початкове рішення приховати інформацію про смертельно небезпечний викид радіації викликало різке невдоволення населення. Авторитет Комуністичної партії в Україні був сильно підірваний, Чорнобильська аварія отримала величезний суспільний

резонанс і сприймалась як символ злочинної халатності радянської влади.

Отримавши серйозний удар по репутації, горбачовське керівництво вирішило дати новий імпульс політиці гласності. Новопризначені редактори і чиновники від культури почали звертатися до заборонених раніше тем. Величезну популярність отримав журнал «Огонёк», на чолі якого став український письменник Віталій Коротич. Біля газетних кіосків вишикувалися черги по московську пресу – українці спрагло читали про сталінські злочини, екологічні катастрофи і тяжке життя людей в країні переможного соціалізму. Незабаром викривальні статті з'явилися і в українських ЗМІ, перед тут вела газета Спільних письменників «Літературна Україна».

Поширення гласності в Україні проходило повільно, в основному через опір місцевих чиновників, якими й надалі керував консервативний перший секретар ЦК КПУ Володимир Щербицький. Люди, які працювали зі Щербицьким, згадували, що він «не поважав Горбачова» і з недовірою ставився до його реформ¹⁰. З не зовсім зрозумілих причин Горбачов не поспішав знімати Щербицького – можливо, збереженню стабільності в найбільш населеній національній республіці він надавав більшого значення, ніж демократичним процесам. Українські журналісти мусили піднімати делікатні теми, долаючи опір місцевих партійних чиновників. На додачу до тематики, яку порушувала центральна преса, українське суспільство хвилю-

вали й інші питання. Крім сталінських злочинів, екології та зловживань владою це мовна асиміляція, голод 1932–1933 років і проблеми заборонених українських церков – греко-католицької і автокефальної православної.

Користуючись гласністю, українська інтелігенція почала публічно ставити заборонені теми. На першому етапі функції головних рушійних сил гласності в Україні виконували Спілька письменників і газета «Літературна Україна». Ще в червні 1986 року патріотично налаштовані письменники протестували проти витискання української мови зі сфери освіти і книговидавання. Незабаром вони почали видавати заборонені літературні твори і домагатися реабілітації українських письменників, репресованих за Сталіна або померлих в еміграції, як-от Хвильовий та Винниченко. Починаючи з 1987 року, паралельно з публічним обговоренням «складних питань», у республіці почали виникати громадські організації.

Першими «неформальними» організаціями, створеними без санкції влади, були зазвичай екологічні товариства і українські культурні клуби. Виняток становила Українська гельсінська спілка (УГС), що стала спадкоємицею Української гельсінської групи, її створили навесні 1988-го звільнені політ'язні. Українську гельсінську спілку не можна назвати пересічною неформальною організацією, адже вона була спадкоємицею забороненої УГГ. Більш типовою була перша загальнонаціональна організація, що відкрила мережу

місцевих філій, – екологічна асоціація «Зелений світ» (грудень 1987 року). Як і більшість інших неформальних об'єднань того часу, цю асоціацію створила недисидентська частина інтелігенції, і влада дозволила їй функціонувати. 1989 року, коли горбачовські реформи зачепили й політичну систему, в Україні виникли інші громадські організації, хоча їхні місцеві відділення найчастіше були наступниками неформальних об'єднань 1987 року. Першою масовою організацією в республіці стало Товариство української мови ім. Тараса Шевченка, засноване в лютому 1989 року. На момент створення в нього входило майже 10 000 членів, а на кінець 1989-го – вже 150 000¹¹. Метою товариства «Меморіал», створеного в березні 1989-го в якості української філії Всесоюзного товариства «Меморіал», було викриття сталінських злочинів і збереження пам'яті про жертви цих злочинів. Але наймасовішою громадською організацією став «Народний рух України за перебудову» (Рух) – український еквівалент прибалтійських Народних фронтів.

Рух викристалізувався у ході зборів інтелігенції в будинку Співки письменників у жовтні-листопаді 1988 року, відразу після звісток про з'їзди Народних фронтів в Естонії, Латвії та Литві¹². На цих зустрічах письменників і демократичних активістів було створено ініціативну групу, а також розроблено програму руху. Однак через тиск влади в 1988 році установчий з'їзд Руху так і не відбувся. Проте навесні 1989 року почалося

формування місцевих відділень Руху, і на момент проведення установчого з'їзду у вересні 1989-го в організацію входило приблизно 280 000 осіб. Назва об'єднання підкреслювала згоду з реформаторською програмою Горбачова, і напозір воно справді не позиціонувало себе як політичний опонент влади. Однак на практиці саме Рух відіграв роль головної опозиційної сили в Україні, де консервативна партійна бюрократія не поспішала проводити демократизацію.

Рух був задуманий як всеукраїнська організація і тому був зацікавлений у підтримці українських патріотів, екологів, активістів національних меншин та російськомовних демократів зі східних та південних областей республіки. Втім, у початковому успіху Руху як масового руху крилися також причини його майбутнього занепаду. Для одних членів заклики до демократії, гуманізму і дотримання прав людини були самоціллю, інші використовували ці гасла тільки тому, що влада поки не дозволяла відкрито обговорювати питання українського суверенітету.

Зростання популярності Руху свідчило про втрату Комуністичною партією контролю над суспільством. У липні 1989 року після масових страйків шахтарів на Донбасі стала очевидною необґрунтованість претензій партії на те, що вона представляє інтереси робітничого класу. У страйку взяли участь понад 460 000 шахтарів, причому спочатку звучали суто економічні вимоги, але згодом робітники почали вимагати

відставки місцевих партійних керівників¹³. Утім, активістам демократичного руху не вдалося налагодити зв'язків з шахтарями, і страйкові комітети не перетворились на український аналог польської «Солідарності».

Ще одного удару комуністичній ідеології було завдано завдяки релігійному відродженню. 1987 року в Західній Україні священники й парафіяни Української греко-католицької церкви вийшли з багаторічного підпілля і почали проводити відкриті богослужіння. Масові мітинги на підтримку забороненої церкви продовжувалися доти, доки її не легалізували, що відбулося напередодні історичного (першого за всю історію СРСР) візиту Горбачова до Ватикану в грудні 1989-го. Того-таки року відновила діяльність Українська автокефальна православна церква, до якої на заході республіки перейшов ряд священників РПЦ. Лідери УГКЦ та УАПЦ готувалися повернутися в Україну з-за кордону, у відповідь на це РПЦ перейменувала свій український екзархат в Українську православну церкву. Почалася довга і запекла боротьба трьох церков за церковні парафії та храми в Україні, що відбувалася на тлі піднесення релігійності населення.

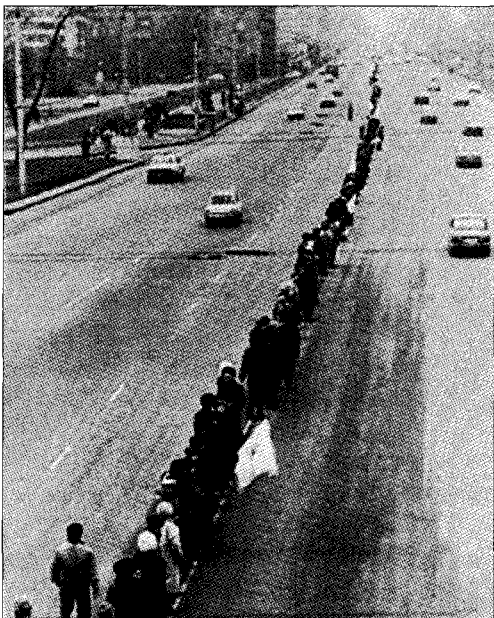
Вплив Комуністичної партії на суспільне життя також поступово зменшувався. Політика гласності, задумана Горбачовим для того, щоб струснути суспільство і подолати бюрократичний опір реформам, 1990 року вилилася в критику комуністичного ладу в цілому. Кремль більше не міг про-

тидіяти громадському осуду Леніна – уявити це ще кілька років тому було немислимо.

Українські ідеологи мушили визнати факт голоду 1932–1933 років, хоча продовжували применшувати відповідальність сталінського керівництва. Демократична преса дедалі частіше розцінювала гетьмана Івана Мазепу, історика Михайла Грушевського, лідерів української революції та дисидентів 1960-х років як справжніх національних героїв. Улітку 1990 року пройшли масові фестивалі на честь 500-річчя заснування Запорозької Січі. Опозиція розпочала боротьбу з партійними функціонерами за відновлення заборонених українських національних символів епохи УНР: жовто-синього прапора, герба-тризуба і гімну «Ще не вмерла Україна». Саме цю символіку активісти почали використовувати на своїх мітингах.

Починаючи з 1988 року, опозиційні демонстрації відвойовували у влади публічний простір – вулиці та площі українських міст. Передусім це відбувалося у Львові: перший масовий мітинг в місті відбувся в червні 1988 року, коли місцеве керівництво спробувало перешкодити проведенню з'їзду Товариства української мови.

Спершу в протестах взяли участь кілька сотень людей, але вже через три дні на вулиці вийшло майже 7 000 осіб. 1989 року в масових акціях у Києві та Львові брали участь уже десятки, а, можливо, й сотні тисяч людей, а невеликі мітинги стали звичайною справою. У партійних архівах збері-

87. Живий ланцюг між Києвом і Львовом в день 71-річчя об'єднання УНР і ЗУНР (21 січня 1990 року)

гаються міліцейські зведення (ймовірно, із заниженими цифрами) про кількість масових демонстрацій в республіці за перші 10 місяців 1989 року: 927 мітингів, в яких взяли участь понад 500 000 осіб. Половина цих заходів не була санкціонована владою. Мабуть, ці дані не враховують весняну виборчу кампанію 1989 року, в ході якої неформальні організації провели приблизно 1200 мітингів, що зібрали 13 мільйонів осіб¹⁴. У січні 1990 року, в день річниці об'єднання УНР і ЗУНР (1919), завдяки зусиллям Руху майже 450 000 людей стали в живий ланцюг, що розтягнувся від Києва до Львова¹⁵.

Виникнення масової політики

Попри всі старання вкрай консервативного Щербицького, який намагався придушити політичне піднесення в республіці, в березні 1989 року українці, як і всі радянські громадяни, вперше відчули смак демократії. Це сталося на виборах нового союзного парламенту – З'їзду народних депутатів. Звичайно, вільними і справедливими ці вибори не були, адже третина місць лишалася за Комуністичною партією та іншими всесоюзними організаціями, влада й надалі контролювала засоби масової інформації, а виборчі комісії викреслювали незручних кандидатів. Однак Кремль оголосив, що хотів би зробити ці вибори «демократичними», тим самим звільнивши громадян від страху покарання за голосування проти представників влади. Внаслідок цього у великих містах і в Західній Україні, де маніпулювання голосами і залякування виборців вже не діяло, партію чекала принизлива поразка. Четверо секретарів обкомів партії і один секретар ЦК не змогли набрати потрібних 50 % голосів, хоча всі вони були єдиними кандидатами у своєму окрузі. Першого секретаря Київського міськкому партії й голову міськвиконкому також не обрали. З 231 депутата від України, понад 40 належали до демократичної опозиції. (88 % республіканських депутатів були членами КПРС, однак слід пам'ятати, що формальна приналежність до інших партій, крім Комуністичної, тоді була ще неможливою.)¹⁶

88. Пам'ятник
на могилі
Володимира
Щербицького
(Байкове кладовище
в Києві)

Восени 1989 року процес політичних перетворень пішов швидше, хоча порівняно з бурхливими подіями, що сколихнули Східну Європу, ситуація в Україні залишалася відносно спокійною. Нарешті, незабаром після вересневого установчого з'їзду Руху, хворий і розчарований Щербицький пішов на пенсію. (Він помер у лютому 1990 року.) Першим секретарем став Володимир Івашко (1989–1990), який підтримував горбачовські реформи, а також підхопив деякі ідеї українського суверенітету, що досі звучали винятково з табору опозиції. Однак Івашко не був харизматичним лідером і не мав власної незалежної позиції, а тому йому не вдалося вдихнути нове життя в КПУ. Партійні керівники, як і багато

рядових українських комуністів, почувалися розгублено через швидкі темпи реформ і дедалі більш непередбачувані кроки Горбачова. Разом з тим звичайні громадяни, особливо у західних областях, сподівалися, що крах комунізму у сусідніх Польщі, Угорщині та Чехословаччині провіщає кінець влади КПУ.

До наступних виборів партія також виявилася не готовою. В березні 1990 року в усіх радянських республіках пройшли вибори народних депутатів до республіканських і місцевих рад. У Прибалтиці перші більш-менш вільні вибори принесли перемогу опозиційним Народним фронтам. Але цього не сталося в Україні – націонал-комуністи тут ще не домовилися з опозицією, а голосами сільських

виборців, особливо на сході, можна було маніпулювати, як і раніше. Поширеним явищем було і підтасування результатів голосування. Однак Рух, «Зелений світ», Товариство української мови та інші опозиційні організації об'єдналися у Демократичний блок, який отримав майже сотню з 450 місць у Верховній Раді. Втім, політична самоідентифікація депутатів залишалася вкрай розмитою: багато членів Демократичного блоку досі входили до Компартії, і, навпаки, деякі комуністи симпатизували опозиції.

У цей період безпрецедентної політичної активності почався масовий вихід з партії. 1989 року з КПУ вийшли лише 6200 осіб, а 1990-го таких було вже 250 951¹⁷. Більша частина членів 3-мільйонної партії давно в ній розчарувалась і носила партквитки лише за інерцією. Серед тих, хто залишив КПУ, були також прихильники «Демократичної платформи в КПУ» – української фракції всесоюзного реформістського руху за демократизацію всередині партії. Демплатформа здобула популярність на початку 1990 року, але розпалася влітку, після того, як партійне керівництво відхилило її пропозиції. Деякі депутати перейшли з Демократичної платформи до опозиційного Демократичного блоку.

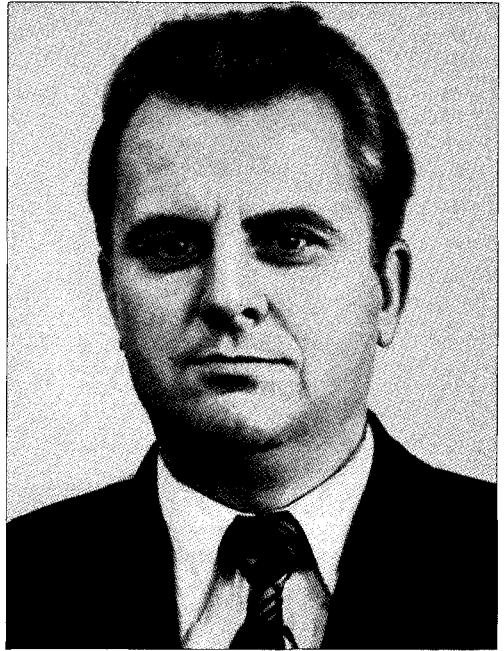
В середині 1990 року 125 депутатів Верховної Ради належали до Демократичного блоку, 239 складали значно зменшену комуністичну більшість, решта були формально незалежними¹⁸. Разюча відмінність від радянських часів полягала в тому, що Верховна

Рада стала центром політичного життя республіки. Запеклі дебати транслювалися по телебаченню і часто супроводжувалися мітингами протесту біля стін парламенту. Республіканське керівництво не знало, як знайти спільну мову з депутатами. Спочатку місцеві чиновники в цьому сенсі орієнтувалися на Москву, де Горбачов був одночасно генеральним секретарем партії й головою парламенту. В Україні ці посади поєднував Івашко. Однак незабаром з'ясувалося, що вкрай напружена робота спікера Верховної Ради не залишає часу для керування партією. Ситуація стала ще заплутанішою, коли в липні 1990 року Івашко несподівано подав у відставку і, отримавши посаду заступника генерального секретаря КПРС, переїхав до Москви. (Івашко досі мислив як радянський кар'єрист, що віддавав перевагу підвищенню по партійній лінії перед посадою в місцевому уряді або парламенті. Якби він залишився в Києві, у нього були б шанси стати президентом України, а так після розпаду СРСР він опинився в Москві ні з чим і незабаром після цього помер.)

Вибираючи нового першого секретаря, керівництво КПУ вирішило розділити посади голови партії і голови парламенту. Партію очолив деспотичний консерватор Станіслав Гуренко, а керівництво парламентом перейшло до другого секретаря ЦК КПУ Леоніда Кравчука. Кравчук народився на Волині, коли вона була частиною Польщі, чудово говорив українською і зробив кар'єру у відділі пропаганди

ЦК як фахівець з національного питання. Завдяки цьому він прекрасно розумів логіку своїх колишніх опонентів націоналістів. У 1980-ті роки партійне керівництво доручало йому роботу з українською інтелігенцією, крім того, він намагався перешкоджати політизації Руху. Красномовний та інтелігентний Кравчук в середині 1990 року здавався найкращою кандидатурою на посаду голови парламенту, хоча деякі прихильники жорсткої лінії вже критикували його за надто тісні контакти з опозицією.

Після висунення Кравчука Верховна Рада в липні 1990 року обрала його своїм головою. Демократичний блок, який до того часу почав називатися Народною радою, його не підтримав, в підсумку перемогу Кравчуку принесли голоси 239 комуністів. 16 липня 1990, саме перед обранням Кравчука, Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет. Цей символічний акт утверджував принцип суверенітету республіки, але не означав проголошення незалежності. Це була радше заява про верховенство законодавства УРСР, що ні до чого не зобов'язувала, на кшталт декларацій про суверенітет, які раніше прийняли Російська Федерація та інші республіки. Однак сам факт прийняття цього документу свідчив про поступове зближення між комуністичною більшістю й демократичною опозицією, адже декларація пройшла саме завдяки голосам комуністів. Нові «націонал-комуністи», типовим представником яких був Кравчук, швидко засвоїли

89. Перший президент України
Леонід Кравчук

риторику суверенітету. Вони зрозуміли, що в епоху масової політики образ демократа і патріота обіцяє для збереження влади більше, ніж членство в Політбюро. Комуністи уважно стежили за тим, як влада поступово переходить від партії до державних органів і від Москви до республік. Дехто відчув, що в Україні незабаром робитимуться великі гроші і велика політика, а переобрання до парламенту залежатиме від виборців, а не від вірності Комуністичній партії. Як згодом згадував Кравчук, в 1989–1990 роках деякі депутати-комуністи міркували вголос: «А може, й справді краще відділитися?»¹⁹.

90. Мітинг на площі Богдана Хмельницького (нині – Софійській) в Києві, 21 січня 1990 року

Однак поки що армія, міліція і державний апарат перебували під контролем партії. Незадоволений націонал-комуністичним курсом Кравчука Гуренко на закритому партійному засіданні в жовтні 1990 року сказав, що голова Верховної Ради лише номінально залишається членом партії²⁰. (Кравчук щойно залишив посаду другого секретаря ЦК КПУ.) Восени 1990 року ознаки консервативної реакції з'явилися в усьому Радянському Союзі, особливо в прибалтійських республіках. Партійні консерватори в Україні домоглися заборони мітингів

біля стін Верховної Ради, на певний час припинили трансляцію її засідань та позбавили націоналіста Степана Хмару депутатської недоторканності (його затримали після провокації, влаштованої міліцією)²¹. Однак завдяки масовим протестам і спритним маневрам Кравчука до сутичок демонстрантів з військами, як це було в Прибалтиці, справа не дійшла.

Першими проти обмеження демократичних свобод виступили українські студенти. В жовтні 1990 року група студентів оголосила голодування і розбила намети на головній площі Києва, яка тоді ще називалася на честь Жовтневої революції. Незабаром акції протесту охопили інші міста, а в столиці у масових демонстраціях на під-

Фото Укрінформ

тримку студентів взяли участь десятки тисяч осіб²². Студенти вимагали проведення нових парламентських виборів, права проходити строкову військову службу на території республіки, націоналізації власності КПУ, тимчасового припинення підготовки нового союзного договору і відставки уряду республіки. Партиїне керівництво було розгублене, а парламент не зміг виробити єдиної позиції щодо страйку, – в цих умовах міліція не наважилася застосувати силу. Натомість Кравчук запросив студентських лідерів виступити у Верховній Раді, а уряд пообіцяв задовольнити всі їхні вимоги. На практиці було виконано лише одну вимогу – у відставку відправили голову Ради Міністрів Віталія Масо-

91. Студентське голодування на площі Жовтневої Революції (тепер майдан Незалежності) в Києві, жовтень 1990 року

ла. Крім того, незабаром після виступу студентів Верховна Рада проголосувала за скасування горезвісної 6-ї статті Конституції УРСР, яка проголошувала Комуністичну партію «керівною і спрямовуючою силою» суспільства.

На той час багатопартійна політична система стала реальністю. До березневих виборів 1990 року влада перешкоджала формуванню повноцінних політичних партій, але після голосування виникла безліч партій всіяких напрямів. Проте переважно це були невеликі групи активістів, яким не вистачало народної підтримки та фінансової бази.

Однією з перших здобула популярність націоналістична Українська республіканська партія – пряма спадкоємиця Української гельсінської спілки, на чолі якої стали колишні політв'язні. Патріотична інтелігенція, що дотримувалась поміркованіших поглядів, створила Демократичну партію України. Асоціація «Зелений світ» трансформувалася в Партію зелених. Лівий фланг політичного спектру надалі займала КПУ, однак виникали й нові ліві партії. На основі колишньої Демократичної платформи було створено Партію демократичного відродження України, як мінімум дві соціал-демократичні партії відстоювали соціалістичні ідеали і разом з цим виступали за національні права.

Одним з наслідків запровадження багатопартійної системи стала зміна характеру Руху. Спочатку це був широкий народний рух, до якого приєднувались нові люди; в жовтні 1990 року під час проведення другого з'їзду організація нараховувала 633 000 членів. Однак багато колишніх лідерів Руху тепер займалися власними партійними проектами, зокрема Українською республіканською партією, Демократичною партією та Партією демократичного відродження. Угоди про асоційоване членство цих партій в Русі не було втілено в життя. Все це було обумовлено змінами всередині самого Руху, який з масового народного фронту, що ставив собі на меті боротьбу проти комуністичного режиму, перетворювався на коаліцію з більш конкретними політичними завданнями. На другому з'їзді

Руху було вирішено прибрати з назви організації слово «перебудова» і відкрито вимагати незалежності України. Лідери Руху ретельно підбирали слова. В програмних документах, як правило, йшлося про «народ України», а не «український народ» чи «українців», адже такі формулювання могли не сподобатися представникам нетитульної нації. Однак національні меншини, особливо росіяни та євреї, були стурбовані розривом з Росією. Порівняно з першим з'їздом Руху, відсоток українців серед делегатів другого з'їзду збільшився з 89 до 95 %, тоді як загальна частка українців серед населення республіки становила 73 %. Зменшилася і чисельність делегатів від Східної України, а частка представників від Галичини й Києва збільшилася з 47 до 57 %²³.

В січні 1991 року, користуючись занепокоєнням російського населення Криму, партійні консерватори провели на півострові референдум, на якому 93 % голосів було віддано за відновлення Кримської автономії у складі Української РСР. 67 % населення Криму, як і раніше, становили росіяни, хоча з початком перебудови сюди стали повертатися кримські татари. Мета референдуму полягала в тому, щоб запобігти відновленню кримсько-татарської автономії і дати зрозуміти Києву, що вихід України зі складу СРСР може призвести до відокремлення півострова. 1991 року кілька політичних груп у Криму справді почали агітацію за скасування постанови 1954 року про передачу півострова Україні. Але кримська громадська дум-

ка була поки не на боці сепаратистів, і Кримська Автономна РСР залишалася під контролем партійних чиновників.

Україна і розпад Радянського Союзу

Здійснити успішний перехід до ринкової економіки Горбачову так і не вдалося. Кілька спроб запровадити нову систему провалилися через опір директорів підприємств і занадто високу соціальну ціну приватизації та лібералізації цін. 1990 року дотації збитковим підприємствам в Україні склали приблизно 45 % державних витрат у республіці. Проте економіка занепадала: у 1990–1991 роках ВВП республіки зменшився на 27 %²⁴. Щоб покрити дефіцит бюджету, в Москві друкували дедалі більше грошей, тому в серпні 1990 року Верховна Рада прийняла закон про економічний суверенітет республіки. Проте ні Декларація незалежності, ні спеціальні купони, введені в листопаді з метою відрізати від українських прилавків покупців з інших регіонів, особливої користі не принесли. Українці відчули на собі наслідки всесоюзного підвищення цін у квітні 1991 року та їхньої подальшої лібералізації. Протягом 1991 року ціни в магазинах зросли у вісім разів, але грошових вкладів громадян в Ощадбанку проіндексовано не було²⁵. Розчарування і невдоволення охопили населення, яке вже не знало, кого звинувачувати у своїх бідах – Москву чи Київ.

Чарівного рецепту зцілення економіки Кравчук не мав, проте взим-

ку 1990–1991 років він виявив себе як вправний політик. Він тимчасово відійшов у тінь, коли здалося, що гору беруть московські консерватори, але після того, як оточення Горбачова скомпрометували криваві події в Прибалтиці, Кравчук знову виступив як активний поборник українського суверенітету. Інституту президентства не існувало, тому голова парламенту фактично виконував обов'язки глави держави, – посада спікера вже не була суто формальною. У листопаді 1990 року Кравчук прийняв у Києві делегацію Російської Федерації на чолі з Борисом Єльциним. Діючи як глави незалежних держав, так ніби Радянського Союзу не існувало, вони уклали угоду між двома республіками. На початку 1990 року шляхи ортодоксальних і національних комуністів в Україні розійшлися остаточно – Кравчук і Гуренко зайняли протилежні позиції у всіх основних політичних питаннях. Кравчук і його парламентський заступник, колоритний экс-голова колгоспу Іван Плющ, засудили застосування сили в Литві і висловили незгоду з горбачовським планом нового союзного договору.

В березні 1991 року, намагаючись врятувати федеративну державу, Горбачов провів всесоюзний референдум щодо збереження СРСР. Маневри Кравчука призвели до розколу в рядах депутатів-комуністів, що дозволило включити в українські бюлетені додаткове питання. Внаслідок цього 70,5 % громадян проголосували за пропонуване Москвою «збереження Союзу Радянських Соціалістичних

республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік», але разом з тим 80,2 % відповіли «так» на запитання Києва «Чи згодні Ви з тим, що Україна повинна входити до складу Союзу Радянських суверенних держав на основі Декларації про державний суверенітет України?». Крім цього, місцева влада в трьох західних областях додала в бюлетені й третє питання – про повну незалежність України, яку там підтримали 88 % респондентів²⁶. Гуренко оголосив про перемогу прихильників Союзу, але насправді результати референдуму означали, що більшість населення досі погано розуміє, що означає поняття «суверенітет». Політичні чи економічні катаклізми могли легко схилити громадську думку як у бік збереження Радянського Союзу, так і в бік відокремлення.

Тим часом Горбачов продовжував наполягати на підписанні нового союзного договору. До цього моменту шість радянських республік прямо висловилися за незалежність і не брали участі в переговорах, проте решта дев'ять, серед них Україна, продовжували вести консультації з центром. Горбачов був готовий передати більшу частину повноважень республікам-членам майбутньої «Співдружності Суверенних Держав», проте торг розтягнувся на все літо 1991 року. 1 серпня в рамках візиту до Радянського Союзу Київ відвідав президент США Джордж Буш-старший. Українські патріоти сподівалися, що цей візит стане підтвердженням нового міжнародного статусу України, але обережна промо-

ва Буша у Верховній Раді, яку в західній пресі дотепно назвали «Chicken Kiev»*, їх розчарувала. Замість української незалежності президент США підтримав план Горбачова з оновлення Союзу і порадив українцям не йти «безнадійним курсом ізоляції». Буш оголосив, що американці не будуть допомагати «тим, хто проповідує самовбивчий націоналізм на основі етнічної ненависті»²⁸.

Яким був реальний стан справ в Україні і в усьому Радянському Союзі, не розуміли не лише американські спічрайтери. Починаючи з осені 1990 року, в оточенні Горбачова з'являлось дедалі більше людей, які виступали за жорсткіші заходи і вважали, що «парад суверенітетів» можна відіграти назад. Горбачов докладав усіх зусиль, щоб домогтися підписання нового союзного договору, а прихильники старого курсу боялися, що в разі успіху горбачовський план поховає Радянський Союз. Того самого дня, коли Буш вилив відро холодної води на голови українського керівництва, Горбачов оголосив по телевізору, що процес підписання нового договору розпочнеться 20 серпня – першими в ньому візьмуть участь Росія, Казахстан і Узбекистан. Очікувалося, що інші республіки приєднаються до договору пізніше, і переговори України з центром тривали. Однак заява Горбачова підштовхнула консерваторів до дії.

* «Chicken Kiev» – котлета по-київськи. «Chicken» також означає боязкий, несміливий (*прим. пер.*).

Прокинувшись вранці 19 серпня 1991 року, громадяни Радянського Союзу дізналися, що Горбачов нездатний виконувати обов'язки президента за станом здоров'я, а для виведення країни з важкої кризи створено Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) у складі восьми осіб. Горбачов проводив відпустку в Криму і був у доброму здоров'ї, але відмовився стати на бік змовників, і тому його посадили під домашній арешт і відрізали від каналів зв'язку. Путч тривав лише три дні, в основному завдяки тому, що в Москві проти змовників рішуче виступив президент Російської Федерації Борис Єльцин. Ніяких суттєвих інцидентів в республіках не сталося, але загроза повернення старих порядків продемонструвала крихкий характер республіканських суверенітетів. Крім Єльцина, спробу путчу відразу засудили лише лідери прибалтійських республік і Молдови. Інші, зокрема й Кравчук, зайняли вичікувальну позицію.

Центральний апарат КПУ наказав секретарям обкомів підтримати ДКНС, аналогічні накази з Москви отримали українські військові. Тим часом Кравчук, який 19 серпня зустрічався з представником ДКНС генералом Валентином Варенниковим, від будь-яких зобов'язальних коментарів ухилився. Того-таки дня він двічі виступив по телебаченню, закликаючи до спокою і обдуманих дій, але при цьому так і не став на чийсь бік. На відміну від Кравчука, Рух та інші опозиційні сили засудили путч і закликали до загального страйку. Наступного дня на

Хрещатику почалися масові акції протесту, але Кравчук і далі відмовлявся скликати Верховну Раду на позачергову сесію. Про засідання парламенту він оголосив аж 22 серпня, коли путч закінчився, а Горбачов повернувся до Москви.

За день до відкриття засідання, призначеного на 24 серпня, Кравчук з'їздив до Москви, де Горбачов досі намагався переконати республіканських лідерів підписати новий союзний договір. Однак президент СРСР втратив будь-яку реальну владу – під час путчу центральний апарат Союзу фактично припинив існування. Єльцин зневажливо відгукувався про Горбачова прямо перед телекамерами і заборонив Комуністичну партію в Російській Федерації. Повернувшись до Києва, Кравчук оголосив у парламенті, що з самого початку був проти путчу і особисто запобіг введенню надзвичайного стану в Галичині і Києві.

Депутати не зупинялися докладно на поведінці Кравчука у дні путчу. Вони побачили, що центральна влада фактично зникла, і республіки, серед них і Росія, оголошують про створення незалежних держав. Крім того, комуністи в парламенті хотіли дистанціюватися від партійного керівництва в Москві, яке дискредитував путч. Увечері 24 серпня, після короткої перерви на окремі консультації з комуністичною більшістю та демократичною опозицією, Верховна Рада переважною більшістю голосів (346 – за, 1 – проти і 3 утрималися) прийняла Акт проголошення незалежності України. Цей документ

виправдовував поспіх дещо сумнівним аргументом: «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року...». Крім цього, автори декларації посилалися на тисячолітню традицію державотворення в Україні, на право націй на самовизначення, а також на прийняту раніше Декларацію про державний суверенітет²⁹. 30 серпня, слідом за парламентами інших республік, Верховна Рада заборонила КПУ і націоналізувала її власність – банківські рахунки, нерухомість, друковані видання і архіви.

Восени 1991 року мляві переговори про долю СРСР тривали, проте українська преса більше уваги приділяла вересневим успішним візітам Кравчука до Канади, США та Франції. Тим часом українські політичні сили готувалися до майбутніх президентських виборів і референдуму. Згідно з постановою Верховної Ради, Акт проголошення незалежності мали схвалити на референдумі 1 грудня 1991 року. Ще до путчу, в липні 1991 року, Верховна Рада заснувала пост президента, почасти тому, що це вже зробили Росія та інші республіки. Вибори призначили в один день з референдумом.

Після провалу путчу надії люди мали особливо сильні надії на покращення життя. Крім того, всі українські ЗМІ пропагували ідею незалежності, змушуючи людей повірити в те, що відокремлення від Москви, яка нібито експлуатувала українські ресурси, різко поліпшить економічну ситуацію

в республіці. За незалежність агітували всі основні політичні сили. Заклик проголосувати проти звучав лише з Москви і йшов від непопулярного Горбачова. 1 грудня 1991 року на референдум прийшло 84,2 % українських виборців, з них 90,3 % висловилися за незалежність. Український суверенітет підтримала більшість виборців у всіх областях республіки, навіть у Криму, де переважало російське населення (54,1 %). Того-таки дня Кравчук, який не мав опонентів від лівого крила, здобув 61,5 % голосів у першому турі президентських виборів, легко обійшовши кандидата від Руху, колишнього дисидента і політв'язня В'ячеслава Чорновола, а також ще чотирьох претендентів. Обидва основні кандидати твердо підтримували незалежність, але порівняно з суперником Кравчук виглядав розважливим центристом і досвідченим державним діячем.

Відразу після оголошення результатів референдуму незалежність України визнала сусідня Польща. Серед країн «великої сімки» першою на це пішла Канада. Результат українського референдуму практично поховав план Горбачова з порятунку Союзу. Через кілька днів після голосування лідери трьох слов'янських республік – Єльцин від Росії, Кравчук від України і Станіслав Шупкевич від Білорусі – влаштували негласну зустріч у старому брежнєвському мисливському угідді в білоруських лісах. Перший вечір пройшов за святковим столом з випивкою, а наступного дня 8 грудня 1991 року було оголошено, що Радянський Союз

припиняє своє існування і створюється Співдружність Незалежних Держав (СНД). Більшість колишніх радянських республік вступили до СНД, але ця організація з рекомендаційними функціями, всупереч очікуванням, не стала конфедеративною державою. На кінець року Горбачов офіційно припинив виконувати обов'язки президента СРСР. Історія Радянського Союзу закінчилася, а Україна стала незалежною державою.

* * *

З плином часу такі серйозні події, як здобуття незалежності, неминуче обростають міфами. Процес виникнення державності прикрашають у багатьох країнах. Тому не дивно, що в сучасних українських ЗМІ й підручниках підкреслюється давня традиція дисидентського руху, акцентується увага на мітингах протесту протягом останніх років існування Союзу. Виникнення незалежної України стає в такий спосіб результатом боротьби українського народу за свою державу. Масові протести, поза сумнівом, вплинули на те, що Україна перетворилася з радянської республіки на незалежну державу. Однак вирішальну роль відіграло ослаблення центральної влади, що стало наслідком політики комуністів-реформаторів. Без Горбачова, без прикладу прибалтійських республік, а головне, – без мовчазної згоди між

92. Підняття національного прапора над будівлею Верховної Ради України 24 серпня 1991 року

націонал-комуністами і демократичною опозицією виникнення незалежної України 1991 року було б неможливим. Остання умова в цьому переліку чимало визначила і в подальшій українській історії. Радянський Союз і комунізм відійшли в минуле, але біля керма української політики й економіки залишилися колишні еліти.

11

Розділ

Незалежна Україна

*Робоче місце
депутата Верховної Ради України
Фото В. Маруценка*

Розпад Радянського Союзу 1991 року громадяни України не сприйняли як революцію, яка призвела до радикальної зміни режиму. З розкладом Союзу республіка мирним шляхом здобула незалежність, проте батьками-засновниками незалежної української держави стали ті самі функціонери і «червоні директори», які до цього десятиліттями будували соціалізм. Як і в інших республіках колишнього СРСР, в Україні заборонили Комуністичну партію. Щоправда, на той час вона втратила практично весь свій авторитет, і найенергійніші партійні чиновники вже встигли перейти в парламент і уряд. Націонал-демократична опозиція не могла повалити старий режим і взяти владу в свої руки, бо їй не вистачало підтримки електорату. Натомість опозиціонери пішли на мовчазну угоду з найбільш гнучкими представниками радянської еліти, передусім, з Леонідом Кравчуком. Обидві сторони привітали незалежність України, опозиція — з ідеологічних міркувань, а перебіжники-комуністи — для того, щоб управляти своєю вотчиною без вказівок Кремля. Внаслідок цього негласного пакту при владі залишив-

ся радянський правлячий клас, який очистився від найодіозніших фігур, що не змогли швидко змінити окрас. Ба більше, протягом перших років президентства Кравчука в країні практично не було опозиції — праві націоналісти його підтримували, а Комуністична партія була заборонена.

Отже, найважчі проблеми, що постали перед Україною після розпаду Радянського Союзу, ніяк не могли бути викликані опором комуністів тим демократичним реформам, які намагався проводити уряд. Причину цих проблем радше варто шукати в тому, що курс розвитку України визначали вчорашні партійні бюрократи, які не вважали реформи своїм основним завданням. Тим часом західні спостерігачі й демократи всередині країни вірили в те, що Україна швидко перейде від радянського соціалізму до демократії і ринкової економіки. Проте незабаром вони з подивом виявили, що насправді зміни, які відбуваються в пострадянській республіці, ведуть до кланового капіталізму і політичної олігархії.

Крім того, загальні теорії посткомуністичних перетворень оминали національне будівництво, яке для україн-

93. Будівля Кабінету Міністрів України.
Архітектор Іван Фомін

ців було питанням першорядним¹. В Україні демократизація та економічна трансформація часто залишалися в тіні національних проблем і були невіддільні від будівництва національної держави та становлення нової нації. Ідея незалежної України як держави етнічних українців, в якій основне місце нарешті займуть українська мова та культура, стала дуже поширеною в ЗМІ та політичному дискурсі. Але, як правило, ця ідея була тісно пов'язана з протестом проти тривалого домінування «імперської» російської культури; вона не була проявом вузько-

го етнічного націоналізму чи бажання обмежити права меншин. З двох моделей нації — етнічної, яка включала б лише українців, і політичної, до якої належали б усі громадяни нової держави, — українські політики вибрали другу. Українське слово «нація» зазвичай передбачає етнічну спільність, тому в основоположних документах української держави йдеться про багатонаціональний «народ України» або про «український народ».

Будівництво національної держави: епоха Кравчука

Символічний розрив нової держави з Українською РСР стався не з обранням 1 грудня 1991 року президентом

Карта 3. Пострадянська Україна

Леоніда Кравчука (1934 р. н.), а на початку 1992 року, коли Верховна Рада прийняла кілька законів, які відновили державні символи доби Української Народної Республіки: жовто-синій прапор, герб-тризуб і гімн «Ще не вмерла Україна». Насправді зміни в основному обмежувалися символікою та ідеологією: офіційна оцінка комуністичного минулого, ролі старшого російського брата і капіталістичного Заходу просто змінилась на діаметрально протилежну. В молодій державі діяли інституції, які вона успадкувала від Радянської України. Обрана 1990 року Верховна Рада пропрацювала до 1994 року. Після проголошення незалежності продовжила свою роботу і Рада Міністрів (на чолі з Вітольдом Фокінім), хоча під новою вівіскою — Кабінет Міністрів. Замість того, щоб повністю позбутися старого адміністративного апарату, як це зробили б справжні революціонери, українська влада засвоїла нову політичну мову, але зберегла колишню державну машину. Багато міністерств навіть збільшили свій штат, особливо Міністерство закордонних справ, яке в радянські часи являло собою невеликий комітет, що відав прийомом іноземних делегацій та українською місією в ООН. Тепер для створення українських посольств за кордоном та формування міжнародної політики нової держави потрібні були сотні людей.

Як і решта новоспечених незалежних держав, Україна активно домагалась міжнародного визнання свого суверенітету і кордонів. На практиці це означало відмежування від Росії.

Головну роль у розпаді Радянського Союзу відіграла саме ельцинська Росія, але щойно імперський центр припинив існування, російська влада почала агресивно утверджувати свої права на лідерство в регіоні. Кремль виступав за тісну інтеграцію колишніх радянських республік у Співдружності Незалежних Держав (СНД) і ревниво оберігав російські інтереси у «ближньому зарубіжжі», до сфери яких входили колишні радянські військові бази і культурні права російської меншини. Що стосується України, то багато російських політиків ставили під питання саме існування окремої української національності². За такого стану речей українська зовнішня політика прагнула насамперед утвердити незалежність республіки. Під час перших самітів СНД в 1991 і 1992 роках Україна виступила проти ідеї громадянства СНД, договору про колективну безпеку і створення міжпарламентської асамблеї. Незгода України — одна з тих причин, чому СНД не перетворилась у наднаціональну структуру і суб'єкт міжнародного права. Однак набагато більше на складні російсько-українські стосунки вплинули питання, пов'язані з Кримом і Чорноморським флотом.

У 1991–1992 роках багатьох російських політиків висловлювали сумнів у тому, що Україна законно володіє Кримом. Пригадаймо, що півострів 1954 року Хрущов передав УРСР на знак непорушної дружби між двома народами³. 1992 року, натхненні підтримкою Москви, проросійські сепаратисти взя-

ли гору в кримському парламенті і прийняли декларацію незалежності. Цю декларацію незабаром анулювали, але разом з цим російський парламент оголосив рішення 1954 року неконституційним і недійсним. Кримське питання об'єднало в собі відразу кілька больових точок пострадянської Росії. Більшість населення Криму становили росіяни, тут розташовувався радянський Чорноморський флот, крім того, на території півострова відбулося багато славних подій російської воєнної історії. Те, що Крим тепер опинився у складі іншої держави, зачіпало патріотичні почуття росіян, їхні уявлення про єдність нації, військову міць та національну гордість. Російських патріотів особливо турбували претензії України на Чорноморський флот і його головну військово-морську базу Севастополь, який царська армія героїчно захищала під час Кримської війни, а Червона армія — під час Другої світової. Влітку 1992 року Єльцин і Кравчук провели дві спеціальні зустрічі в Криму, що трохи послабило напругу. Президенти домовилися про спільний російсько-український контроль над Чорноморським флотом протягом наступних трьох років, поділити флот планувалося пізніше.

Але Україна і Росія мали вирішити долю й інших видів озброєнь. Після розпаду Радянського Союзу в юрисдикції нового українського Міністерства оборони опинились майже 800 000 дислокованих у республіці солдатів і офіцерів, а також понад 6500 танків, 1500 літаків і майже 5000 ядерних боеголовок

(отже, в руках України виявився третій за чисельністю ядерний арсенал у світі). В основному це була тактична зброя, яку вже почали скорочувати згідно з радянсько-американськими договорами про роззброєння; під тиском США Україна погодилася передати ці ядерні боеголовки Росії для утилізації. Але в розпорядженні України ще залишалась найбільш руйнівна зброя — 176 міжконтинентальних балістичних ракет і 1240 ядерних боеголовок⁴. Українське керівництво не хотіло віддавати цей арсенал Росії, розраховуючи укласти окремих договір із Заходом про утилізацію ракет в Україні. Крім того, Київ сподівався отримати від США фінансову компенсацію та гарантії безпеки (в основному проти гіпотетичної російської агресії). Затягування питання з боку України та заяви деяких українських депутатів про те, що ядерна зброя — єдина гарантія незалежності і запорука допомоги Заходу, стривожили весь світ. Ненадовго опинившись у компанії «проблемних» ядерних держав типу Північної Кореї, Україна, однак, усвідомила, що не в змозі утримувати весь цей застарілий радянський арсенал. У січні 1994 року між Україною, Росією і США було підписано тристоронній договір, згідно з яким за відмову від ядерної зброї Україна отримувала компенсацію у вигляді російського палива для своїх атомних електростанцій, а також значну фінансову допомогу від Сполучених Штатів і туманні гарантії територіальної цілісності. Протягом 1994 року Верховна Рада ратифікувала Договір про обме-

ження стратегічних озброєнь і Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї. Останні ядерні боєголовки вивезли з території України 1996 року, і Україна стала першою державою в світі, яка добровільно відмовилась від свого ядерного арсеналу.

Ставлення американців до України під час дискусії про ядерну зброю початку 1990-х років відображало основні тенденції політики США на пострадянському просторі. Адміністрація президента Буша-старшого постійно ставала на бік Росії як найсильнішої пострадянської держави, здатної забезпечити політичну стабільність у регіоні. Однак ельцинську Росію ніяк не можна було назвати стабільною державою. Що важче давалися Росії економічні й демократичні перетворення, то активніше вона діяла на міжнародній арені. 1994 року американські політики, нарешті, зрозуміли, яку важливу геополітичну роль відіграє незалежна Україна — її існування гарантує неможливість реставрації Радянського Союзу і перешкоджає поширенню російського впливу у Східній Європі. Як писав впливовий вашингтонський коментатор-«яструб» Збігнев Бжезінський в журналі «Foreign Affairs»: «Неможливо переоцінити значення України для Росії — без України Росія перестає бути імперією, натомість з Україною, підкупленою, а потім підкореною, Росія автоматично стає імперією»⁵. Отже, покращення американсько-українських стосунків стало результатом погіршення американсько-російських.

Західні сусіди України Польща, Угорщина, Словаччина і Румунія вітали виникнення незалежної України, адже вона відділяла їх від Росії, а російські дії були часто непередбачувані. Попри непросту історію польсько-українських стосунків і втрату значних територій 1939 року, посткомуністична Польща першою визнала незалежність України, а в дискусіях з Заходом послідовно виступала як захисник українських інтересів. По-іншому справа йшла у відносинах між Україною та Румунією: певна напруга тут виникла через претензії румунів на території, анексовані Радянським Союзом 1940 року — Південну Бессарабію, Північну Буковину і багатий нафтою шельф навколо острова Зміїний у Чорному морі. Зрештою Румунія мусила відмовитися від територіальних претензій, адже це було умовою вступу до НАТО і Європейського Союзу, але в 1990-ті роки зберігалися прохолодні стосунки між двома державами⁶. Західні сусіди в цілому схвалювали розвиток двосторонніх відносин з Україною, але вкрай неохоче брали нову державу до регіональних структур (які були підготовчим щаблем до вступу до ЄС). Адміністрація Кравчука позиціонувала «повернення до Європи» як альтернативу колишній тісній співпраці з Росією, але до 1994 року в ЄС на Україну не звертали особливої уваги.

Відсутність підтримки з боку Заходу в 1991–1994 роках ускладнила і без того важкий процес переходу України від комунізму до нового політич-

ного та економічного ладу. Всупереч загальним очікуванням, здобуття незалежності не покращило економічну ситуацію. Навпаки, розрив економічних зв'язків з колишніми радянськими республіками погіршив кризу, що почалася ще у 1980-х. За радянської командно-адміністративної економіки у виробничий цикл, як правило, включали заводи, розташовані в різних республіках, а в нових державах руху сировини, запчастин і товарів через кордони перешкоджали мита з обох сторін, а також нерозвинена система взаємних розрахунків. (На початку 1990-х років через високу інфляцію найпоширенішим типом угод був бартер.) Україна постраждала більше за інші республіки, адже в її економіці переважала важка промисловість і військово-промисловий комплекс — з ВПК були пов'язані майже 80 % усіх підприємств⁷. Більша частина української промислової продукції призначалась для Росії, яка тепер не потребувала застарілого промислового обладнання і такої кількості озброєння. Водночас, починаючи з 1992 року, Росія почала підвищувати для України ціну на нафту і газ, від яких сильно залежала українська економіка, хоча ще понад десятиліття ця ціна залишалася набагато нижчою від світового рівня. Свою роль відіграв і той факт, що в 1930-ті роки Україна була плацдармом радянської індустріалізації, а на кінець 1990-х промислове і гірничорудне обладнання дуже застаріло. Модернізація вимагала величезних капіталовкладень, проте таких

коштів у самій країні не було, а інвестиції з-за кордону не надходили. Президент Кравчук займався, насамперед, державним будівництвом і мало уваги приділяв економічним реформам. Цілком можливо, що таке нехтування економічними питаннями було не випадковим — радикальна «шокова терапія» за польським зразком могла б призвести до соціального вибуху, що зіграло б на користь лівим опонентам Кравчука; крім того, така політика могла призвести до втрати підтримки в російськомовних промислових регіонах на сході країни⁸. Замість того, щоб проводити приватизацію, уряд Вітольда Фокіна дотував збиткові державні підприємства, аби не допустити масового безробіття. Втім, позаяк фінансова система України ще не повністю відділилася від російської, кредити роздавали в рублях. До осені 1992 року в Центральному банку Росії усвідомили, що така економічна політика України сприяє розвитку гіперінфляції в Росії, і припинили обслуговувати рублеві кредити, видані Національним банком України. Невдоволення інфляцією, яка 1992 року сягла 2500 % на рік, охопило й населення України, а у вересні гострий дефіцит повсякденних товарів змусив Верховну Раду відправити уряд Фокіна у відставку. У листопаді 1992 року Україна офіційно вийшла з рублевої зони і ввела власну тимчасову валюту — карбованці⁹.

Однак поява нової валюти не означала, що влада змінила своє ставлення до економічних реформ. Новий прем'єр-міністр Леонід Кучма (1938 р. н.) —

94. Одна з перших грошових купюр незалежної України

колишній директор найбільшого у світі ракетного заводу «Південмаш» — спробував зміцнити монетарну політику, навести лад у податковій сфері і розпочати приватизацію. Затягування пасків призвело до ще більшої напруженості. В країні зростала заборгованість по зарплатах і пенсіях, і в червні 1993 року донецькі шахтарі почали масовий страйк, що підірвав і без того ледь живу економіку. Аби задовольнити вимоги шахтарів, уряд надрукував таку кількість грошей, що номінальний ВВП виріс на 82 %¹⁰. У вересні 1993 року Кучма на знак протесту подав у відставку, і його наступником став колишній директор шахти Юхим Звягільський, який скасував більшу частину проведених реформ і роздав напівживим заводам і колгоспам ще більше грошей. Карбованець негайно затопила гіперінфляція, яка в груд-

ні 1993 року сягла 100 % на місяць, а за весь 1993 рік склала астрономічні 10 115%¹¹. Монети зовсім знецінилися, і певний час 1993 року таксофони і метро були безкоштовними, поки не ввели жетони і картки.

В цілому на початку 1990-х років рівень життя в Україні різко впав. Заощадження людей з'їла інфляція, зарплати не встигали за цінами, прилавки стояли практично порожні. Більшість населення добувала на прожиток, займаючись примітивною торгівлею і бартером, багатьом допомагали вижити невеликі присадибні ділянки. У першій половині 1990-х три чверті населення України жили за межею бідності¹². Системи соціального забезпечення та медичної допомоги занепали, це призвело до різкого зниження середньої тривалості життя і рівня народжуваності. Через це чисельність населення країни швидко скорочувалася — з 52 мільйонів 1989 року до 48,5 мільйонів — у 2001-му (згідно

з переписом 2001 року)¹³. Іншою причиною скорочення населення України була еміграція, зокрема масовий виїзд українських євреїв в Ізраїль, Сполучені Штати і Німеччину. Серед емігрантів в Північну Америку і Західну Європу було й чимало українців, особливо науковців і кваліфікованих фахівців, які залишали батьківщину в пошуках кращого життя. Єдина соціальна група, якій поточна економічна ситуація зіграла на руку — нуворіші, високопоставлені чиновники, що нелегально повертали різні обладнання, а також приватні підприємці — нерідко колишні радянські директори, комсомольські функціонери і тіньовики. За потурання влади нова еліта збивала величезні статки, розкрадаючи державну власність і перепродуючи дешево російську нафту і газ в Європу за світовими цінами.

Такий сумний стан української економіки перехідного періоду пояснюється не останньою чергою тим, що в країні не було міцної демократії та впливових політиків-реформаторів. Кравчук і його уряд уособлювали політичний центр, але більшість міністрів спочатку не входили до жодної партії, хоча, варто зазначити, сильних центристських партій і не існувало. Нова еліта, по суті, складалася зі старих радянських чиновників, що прийшли до влади не внаслідок революції, а завдяки розпаду імперії і тому не відчували потреби розвивати демократичні інститути і ринкову економіку. Праві, яких на цьому етапі, як і раніше, уособлював Рух, виступали за

реформи взоровані на Захід, але їхній електорат обмежувався прихильниками українського націоналізму (втім, цілком демократичного спрямування). Праві користувалися популярністю в Західній Україні і серед інтелігенції у великих містах, але ніяк не могли утвердитися на російськомовному сході країни. В кожному разі Рух дотримувався своїх зобов'язань, прийнятих у період «великої угоди» опозиції та комуністів, яка відкрила шлях до незалежності. Рух підтримував центристський уряд, поки він залишався вірним справі зміцнення української держави. Ба більше, після розколу 1992 року на дві політичні партії, Рух дуже послабився. Численніша фракція на чолі з Чорноволом, що зберегла назву «Рух», налічувала майже 50 тисяч членів. Після розчарування в демократичному націоналізмі на політичну арену вийшло бандерівське крило ОУН, яке змогло легалізуватися в Україні 1992 року як Конгрес українських націоналістів. Проте ця організація так і залишилася маргінальною політичною силою. Крім того, деякі молоді радикали в Західній Україні вступали до крайньої правої організації «Українська національна самооборона» (створеної 1991 року), яка постійно конфліктувала з владою.

Поява крайніх правих лише підіграла невдоволення населення у зв'язку з ситуацією в країні, чим у підсумку скористалися ліві. Проте в 1991–1993 роках Кравчук не мав серйозної опозиції зліва. Після того, як у серпні 1991 року було заборонено Кому-

ністичну партію, понад 60 тисяч осіб вступили до Соціалістичної партії України, головою якої став Олександр Мороз: у країні, де більшість населення з огидою ставилася до політики, СПУ швидко стала найчисельнішою політичною партією. Соціалісти в цілому підтримували незалежність України і деякі економічні реформи, чого не можна сказати про Комуністичну партію, відроджену 1993 року на з'їзді в Донецьку. Під керівництвом Петра Симоненка комуністи закликали повернутися до радянської системи і виступали проти багатьох економічних перетворень. Крім того, вони пропагували введення російської мови як другої державної в Україні, а в подальшій перспективі — і відновлення Радянського Союзу. Чисельність партії миттєво зросла до 130 тисяч осіб, серед яких переважали люди літнього віку¹⁴. Комуністам тепер діставалися голоси протестного електорату і тих, хто відчував ностальгію за радянською соціальною політикою.

Навіть поки комуністи не фігурували серед політичних сил України, у Кравчука часто виникали серйозні непорозуміння з Верховною Радою, обраною ще до розпаду Радянського Союзу. Рада, в якій домінували «червоні директори» і впливові регіональні лідери, успішно протидіяла спробам президента наділити своїх представників в областях губернаторською владою і створити при президенті серйозний дорадчий орган. Однак Кравчуку вдалося розширити президентську владу, перетворивши Адміністрацію пре-

зидента на свого роду додатковий Кабінет Міністрів з великим адміністративним апаратом. Хай там як, здійснені Кравчуком заходи були не частиною якоїсь послідовної програми перетворень, а радше результатом боротьби за владу, в якій використовувалися старі адміністративні методи¹⁵. Найсуттєвішим внеском Кравчука у державне будівництво стала українізація державного апарату та освіти, що викликала великі суперечки.

Пострадянська еліта винесла з подій 1991 року нову ідеологію, яка легітимізувала її владу і була запозичена у націоналістів. Приймавши за основу національну концепцію української історії як вікової боротьби проти російського гніту, Кравчук доводив правомірність своєї політики, спрямованої на відокремлення України від Росії¹⁶. Намагаючись якомога далі відійти від Москви, він сприяв утвердженню української національної ідентичності — такі кроки гаряче підтримували його праві союзники і різко критикували в Східній Україні, яка з електорального погляду була вкрай важливим регіоном. Нова еліта розуміла, що, створюючи нову українську державу, слід зробити її більш «українською», що національна незалежність не буде міцною, доки діловодство та навчання ведуться переважно російською мовою. З погляду правих націоналістів, українізація виглядала цілком природно, для них українська держава — це форма самореалізації української нації, і тому вона має бути повністю українізована.

Адміністрація Кравчука не закликала до насильницької українізації, але на практиці сприяла переходу бюрократичного апарату, сфери освіти та засобів масової інформації на українську мову. Деякі західні науковці навіть пропонували включити Україну за Кравчука, як і міжвоєнну Польщу, до категорії «націоналізаторських держав», що займаються примусовою асиміляцією меншин¹⁷. Однак Кравчук діяв досить нерішуче і обмежився тим, що надав українській мові статус державної. За іншими починаннями першого президента Україна стояла та сама логіка — утвердити суверенітет України, і ці ініціативи чекала така сама реакція. Кравчук заохочував активне використання синьо-жовтого прапора, тризуба і гімну «Ще не вмерла Україна», хоча російськомовний схід спочатку відкидав всі ці символи як націоналістичні. Президент підтримував Українську православну церкву (Київський патріархат), віддаючи перевагу їй над усіма іншими православними церквами в Україні, зокрема й Російською православною церквою, яка мала найбільше парафій. Внаслідок політики Кравчука статус української мови як державної зміцнився, проте йому довелося заплатити високу політичну ціну за українізацію, що викликала широке невдоволення в російськомовних регіонах на сході і півдні країни. 1994 року, цього разу без підтримки Москви, в Криму знову спалахнув російський сепаратизм, на хвилі якого президентом автономії обрали Юрія Мешкова¹⁸.

Передчуваючи складнощі, в період перед березневими парламентськими виборами 1994 року офіційний Київ почав уповільнювати темпи українізації. Але надмірне захоплення державним будівництвом у період економічного безладу і жажливої корупції, зрозуміло, не здобули владі популярності. Через низьку явку виборців було обрано лише 338 з 450 депутатів; найбільшою партією в парламенті стала Комуністична партія, яка отримала 25 % місць (а разом з соціалістами і Селянською партією, що увійшли до лівого блоку з комуністами — 35 %). Рух отримав лише 6 % депутатських місць, а всі праві партії разом — 9 %. Крайнім правим дісталось всього 8 місць (2,5 %). Незалежні депутати, які в більшості своїй представляли аморфний центр, зайняли 168 парламентських крісел (майже 50 %)¹⁹. Отже, жоден блок не отримав більшості голосів, і парламент виявився непрацездатним.

Оскільки Кравчук так і не створив власної партії, результати весняних виборів до парламенту були меншою мірою пов'язані з оцінкою його діяльності, ніж літні вибори президента. Ще до президентських виборів почалося протистояння між Кравчуком і Верховною Радою, яка обрала спікером соціаліста Олександра Мороза і відкидала всі кандидатури на посаду керівника уряду, крім колишнього голови Ради міністрів УРСР Віталія Масола. У першому турі президентських виборів, що проходили в червні-липні 1994 року, з Кравчуком змагалися шість кандидатів різних політичних поглядів, до

95. Леонід Кучма на першій прес-конференції в якості президента. Зліва — голова Адміністрації президента Дмитро Табачник

другого туру вийшли Кравчук і його колишній прем'єр-міністр Леонід Кучма. Чинний президент не міг похвалитися досягненнями в економіці і не мав чіткого плану реформ, а тому в ході виборчої кампанії він позиціонував себе як ідеолога національного будівництва. Кравчук покладав великі надії на свої недавні успіхи на міжнародній арені — на початку 1994 року Україна підписала договір про ядерне роззброєння, почала отримувати значну фінансову допомогу від Сполучених Штатів, а також уклала угоду про партнерство з Європейським Союзом. Проте незадоволені виборці розцінили ці кроки лише як свідчення загальної антиросійської спря-

мованості політики Кравчука. Кучма вміло експлуатував теми економічної катастрофи і примусової українізації, пов'язуючи націоналізм з нездарним керівництвом. У своїй передвиборчій програмі він особливу увагу приділяв потребі глибоких економічних реформ, відновленню зв'язків з Росією та запровадженню російської мови як другої державної. У другому турі Кучма обійшов Кравчука, здобувши 52 % голосів. В цілому вибори свідчили про посилення суперечностей між історичними регіонами України — Кравчук набрав більшість голосів на україномовному заході, Кучма переміг на сході та півдні, в густонаселених російськомовних регіонах.

*На будівництві
«кланового капіталізму»:
епоха Кучми*

Попри те, що президент Леонід Кучма (1994–2004) прийшов до влади завдяки обіцянкам відновити зв'язки з Росією та захистити російську мову, на практиці він зберіг незалежний зовнішній курс і повзучу українізацію, адже така політика легітимізувала існування нового правлячого класу України. Як і Кравчук, Кучма волів бути президентом незалежної держави, а не російською маріонеткою. Він підтримував тісні контакти зі Сполученими Штатами, внаслідок чого наприкінці 1990-х років Україна посіла третє місце в світі за обсягами отримуваної американської фінансової допомоги (після Ізраїлю та Єгипту)²⁰. Президенти Клінтон і Кучма двічі обмінювалися офіційними візитами (1995–1997 і 1999–2000), для розвитку двосторонніх відносин було створено спеціальну комісію на чолі з віцепрезидентом США Альбертом Гором. Насправді Кучма пішов ще далі, ніж Кравчук, який виступав лише за збереження позаблокового статусу України, — в лютому 1995 року Україна стала першою державою СНД, яка уклала угоду про співпрацю з НАТО і приєдналась до програми «Партнерство заради миру». 1997 року НАТО і Україна зробили наступний крок у розвитку співпраці, підписавши «Хартію про особливе партнерство». Загалом протягом свого першого президентського терміну Кучма намагався грати

на суперечностях між Заходом і Росією. Дотримуючись цієї політики, уряд часто приймав прозахідні декларації, але на практиці не надто віддалявся від свого сильного північного сусіда. Саме за Кучми, а не за антиросійськи налаштованого Кравчука, Україна офіційно заявила про бажання вступити до Європейського Союзу.

Кучма не хотів, щоб Україна перетворювалася на статиста Росії, і прагнув використовувати добрі стосунки зі Сполученими Штатами для нормалізації українсько-російських відносин. Занепокоєний переговорами України з НАТО, а надто спільними українсько-натівськими маневрами в Криму, в червні 1997 року президент Єльцин уклав з президентом Кучмою «Договір про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу», який визнавав територіальну цілісність України і передбачав розподіл Чорноморського флоту. Україні переходило 18 % кораблів, російський флот отримував у довгострокову оренду військово-морську базу в Севастополі. Разом з цим Кучмі вдалося впоратися з російським сепаратистським рухом у Криму. 1995 року, скориставшись внутрішнім політичним конфліктом на півострові, він усунув Мешкова, а 1996-го домігся скасування посади президента Криму.

Як і попередник, більшу частину часу і сил у перший термін свого президентства (1994–1999) Кучма витратив на боротьбу з Верховною Радою. На єдність в парламенті не було й натяку, спроби реформ грузили в опір численній лівій опозиції і аморфно-

го центру. Тому Кучма, як і Кравчук, незабаром спробував розширити президентські повноваження. Його проєкт нового «Закону про владу» (1995) поклав початок тривалій політичній кризі. Погрожуючи проведенням референдуму про право президента розпускати парламент, Кучма зрештою зміг провести через Верховну Раду нову конституцію — її прийняли 28 червня 1996 року на засіданні, що затягнулося до самого ранку. (З усіх колишніх республік СРСР нову пострадянську конституцію Україна прийняла останньою.) Ця конституція наділяла президента величезними повноваженнями, але формально Україна залишалася президентсько-парламентською республікою. Крім того, Кучма ще більше розширив бюрократичний апарат Адміністрації президента, причому вона часто дублювала функції Кабінету Міністрів, до якого президент ставився дуже ревниво.

Будь-які невдачі в економіці Кучма «списував» на конфлікти з лівим парламентом. Це вкрай зручне пояснення призначалося для іноземних експертів і водночас слугувало виправданням перед власним населенням, але справжні причини кризи лежали глибше. В жовтні 1994 року Кучма оголосив про початок великих економічних реформ, що передбачали приватизацію державних підприємств, наведення жорсткої фінансової дисципліни і створення стабільної валюти²¹. Реформи стикнулися з упертим опором з боку двох таборів: комуністів, які не сприймали ринкову економіку з ідеологічних причин, і

директорів заводів, які боялися втратити дотації. Президент публічно засуджував лівих, але рідко згадував про другу, не менш впливову групу опонентів. Насправді своєю перемогою на виборах Кучма завдячував фінансовій підтримці східноукраїнського бізнесу, особливо в рідному Дніпропетровську. Перш ніж стати президентом, Кучма очолював Український союз промисловців і підприємців, який об'єднав «червоних директорів» і нових бізнесменів. Ці сформовані за радянської системи «бізнесмени», що непогано почувалися завдяки субсидіям державним підприємствам, рішуче виступали проти приватизації. У 1995–1997 роках було приватизовано лише невеликі підприємства, що виробляли споживчі товари, більша частина інших реформ пробуксовувала. Нова еліта, яка привела Кучму до влади, так звикла красти в держави, що поки не усвідомила всіх переваг приватної власності.

Протягом першого президентського терміну Кучма встиг попрацювати з чотирма прем'єр-міністрами, але дух «кланового капіталізму», що склався в Україні, найкраще уособлював третій прем'єр Павло Лазаренко (травень 1996 — липень 1997). За часів СРСР Лазаренко (1953 р. н.) був головою колгоспу і дрібним партійним функціонером, а після здобуття незалежності зробив політичну кар'єру в рідній Дніпропетровській області. Потім він сумнівними бізнес-операціями збив значний капітал. Будучи прем'єр-міністром, Лазаренко зайнявся великим бізнесом в галузі енерге-

тики і комунікацій (звичайно, всі його компанії були зареєстровані на інших людей), його також звинувачували у здирстві і замовних убивствах конкурентів. За короткий період роботи прем'єр-міністром Лазаренко перевів у американські, швейцарські й антигуанські банки сотні мільйонів доларів. Проте Лазаренко загруз у джунглях великого бізнесу і втратив посаду прем'єра, а 1998 року його заарештували при спробі в'їхати у Швейцарію за панамським паспортом. 1999 року Верховна Рада позбавила Лазаренка депутатської недоторканності, і він утік до Сполучених Штатів, де придбав каліфорнійський маєток, що раніше належав голівудському актору Едді Мерфі. Поки українська і швейцарська феміда чекали зустрічі з ним, американський суд засудив Лазаренка до тюремного ув'язнення за відмивання грошей²².

Історія Лазаренка у всіх її пікантних подробицях стала надбанням громадськості лише завдяки тому, що він посварився з найближчим оточенням Кучми. В такий самий спосіб збагатилися сотні високопоставлених чиновників, однак це не привернуло уваги суду і засобів масової інформації. Більше того, Лазаренко був не першим прем'єр-міністром, який утік з України після звинувачень у корупції та незаконному бізнесі — ще восени 1994 року так само вчинив в. о. прем'єра Юхим Звягільський — три роки він відсиджувався в Ізраїлі, поки слідство не закрили за браком доказів. Проте в очах українців саме Лазаренко став уособленням нового класу «олігархів» —

бізнесменів, що розбагатіли завдяки підозрілим махінаціям. Деякі олігархи своїм багатством завдячували високим посадам або родинним зв'язкам, проте більшість самостійно досягла успіхів у бізнесі в суворі 1990-ті, пізніше заручившись «правильними» політичними зв'язками.

Цій моделі цілком відповідають лідери двох найвпливовіших регіональних кланів за Кучми. Репутацію найбагатшої людини в Україні здобув Ринат Ахметов (1966 р. н.) — людина неpubлічна, татарин за походженням, економіст за освітою, який почав шлях вгору в середині 1990-х років зі створення кількох банків у Донецьку, але незабаром поширив ділові інтереси на такі галузі, як металургія, машинобудування і телекомунікації. Ахметову також належить футбольний клуб «Шахтар», який виграв 2009 року останній в історії Кубок УЄФА. За даними журналу «Кореспондент», 2009 року статки Ахметова, якого вважають главою донецького бізнес-клану, оцінювались у 9,6 мільярдів доларів. Близький до Ахметова президент Віктор Янукович, який довгий час очолював Донецьку обласну адміністрацію. Конкурентом, а іноді й бізнес-партнером Ахметова є Віктор Пінчук (1960 р. н.), інженер-металург за освітою, який на початку 1990-х років організував велике підприємство з виробництва труб. Пізніше він зайнявся нафтою, газом, металургією, а також медіабізнесом. У Пінчука склалися тісні стосунки з найближчим оточенням президента Кучми, він допомагав фінансувати його виборчу

96. Спікер парламенту (1994–1998, 2006–2007) соціаліст Олександр Мороз

кампанію 1999 року. 2002-го бізнесмен одружився з дочкою Кучми Оленою. 2009 року статок любителя мистецтва і філантропа Пінчука оцінювався в 2,2 мільярда доларів²³.

Якщо взяти до уваги взаємовигідний симбіоз олігархів і уряду, то здається дивом, що економічні реформи взагалі було проведено. 1996 року було введено нову стабільну валюту гривню — єдине по-справжньому вдале починання Кучми в економічній сфері. Однак витрати уряду надалі перевищували доходи, а податки надходили погано. Але зарплати і пенсії слід було виплачувати вчасно, інакше на наступних виборах до влади могли прийти комуністи. Борг України перед Росією за нафту і газ зростав страхітливими

темпами. Оголосивши 1994 року про початок структурних реформ, Україна звернулася по підтримку до Міжнародного валютного фонду (МВФ) і незабаром міцно сіла на голку західних кредитів. Для продовження фінансування МФВ вимагав від України налагодити контроль за інфляцією, банківськими ставками і збором податків. За словами одного дослідника, «МВФ часто здавався єдиною партією реформ в Україні, хоча і нав'язував свою неоліберальну програму, не надто вдаючися в українську специфіку»²⁴.

В кожному разі, навіть коли українським міністрам вдавалося досягти поставлених Міжнародним валютним фондом короткострокових цілей, ще рано було говорити про існування ринкової економіки. Що стосується сільського господарства, то за новою назвою «колективне сільськогосподарське підприємство» часто ховалися неефективні радянські колгоспи, фермерів нового типу було небагато, хоча їхня роль у виробництві м'яса, молока та плодоовочевої продукції продовжувала зростати. Така непроста ситуація склалася почасти тому, що фермери могли лише орендувати поля. Комуністи та їхні союзники виступали категорично проти продажу землі. 2001 року Верховна Рада нарешті прийняла Земельний кодекс, який дозволяв купівлю-продаж землі, але на практиці використання відповідних норм було відкладено на невизначений час.

Дрібний бізнес задушили податки, які іноді сягали 90 %. Не дивно, що більша частина економіки пішла

в тінь. Навіть легальні підприємства часто видавали зарплату в конвертах, щоб приховати реальний обіг та уникнути обов'язкових відрахувань до Пенсійного фонду. Прямі іноземні інвестиції залишалися несуттєвими. У 1996–1998 роках почалась масштабна приватизація промисловості, від якої, однак, найбільше виграли олігархи та «червоні директори» — вони купували великі підприємства майже за безцінь, при цьому використовувались приватизаційні ваучери, викуплені за копійки у злиднених робітників. Навіть ставши приватними власниками, нові українські капіталісти не особливо цікавилися збільшенням обсягів виробництва, адже вони більше заробляли на державних дотаціях і податкових пільгах²⁵. Проте на кінець 1990-х років з'явилися перші ознаки промислового зростання, особливо в орієнтованій на експорт металургійній галузі.

На кінець першого президентського терміну Кучми виборці помітно розчарувалися в його політиці. На парламентських виборах 1998 року найбільше місць знову отримали комуністи — 27 % (разом із союзниками — 38 %), але в цілому робота цього парламенту виявилася більш плідною та ефективною. Вибори вперше проходили за змішаною системою: половину з 450 народних депутатів обирали в одномандатних округах за мажоритарною системою, а половину — пропорційно за партійними списками, причому прохідний бар'єр для партій становив 4 %. Такий порядок спри-

яв зміцненню партійної системи — тепер незалежні депутати становили лише 26 % депутатського корпусу. Рух набрав всього 10 % голосів, а найбільше від нової системи виграли невеликі центристські партії, суть яких слабо співвідносилась з їхніми назвами — на практиці це були кишенькові партії регіональних кланів або клуби за бізнес-інтересами: Партія зелених, Народно-демократична партія, Громада, Соціал-демократична партія України (об'єднана). У підсумку депутати-центристи зайняли 23 % місць²⁶. Як і в попередньому парламенті, спікером став представник лівих сил, цього разу це був голова Селянської партії Олександр Ткаченко; так ліві й надалі могли успішно чинити опір політиці Кучми.

Втім, Кучма мало уваги приділяв стану справ у парламенті, адже був зайнятий підготовкою до нових президентських виборів 1999 року. Напередодні виборів Кучма і його оточення заручилися фінансовою підтримкою олігархів, посилили контроль над засобами масової інформації і запросили досвідчених російських політтехнологів. Вони готувалися розіграти російський сценарій виборів 1996 року, коли перемога дісталася вкрай непопулярному Єльцину, завдяки тому, що в другому турі його суперником був догматичний, нічим не прикметний лідер Комуністичної партії Геннадій Зюганов. В українському варіанті ця роль відводилася Петру Симоненку, який був ще менш харизматичний, ніж Зюганов. Все, що мала зробити влада, — це завадити виходу в

другий тур кандидата-ліберала або поміркованого соціаліста. Кучмівська адміністрація відкрито контролювала пресу і телебачення і чинила тиск на бізнес, пов'язаний з потенційними опонентами. Сподіваючись розколоти лівий фланг, влада таємно підтримувала екстремістську Прогресивну соціалістичну партію, набагато лівішу, ніж комуністи. Кінець кінцем, випробувана в Росії стратегія (почасти підкріплена фальсифікаціями) спрацювала прекрасно. Найнебезпечніший поміркований кандидат, лідер соціалістів Олександр Мороз, зайняв у першому турі третє місце, а четверте дісталось полум'яній популістці Наталії Вітренко, лідеру прогресивних соціалістів. У другому турі всі праві і центристські сили підтримали Кучму, який маючи 56 % голосів легко переміг «червону загрозу» в особі Симоненка, який набрав лише 38 %.

Другий президентський термін Кучми (1999–2004) у парадоксальний спосіб поєднував у собі економічний підйом, брудні політтехнології і повсюдну корупцію. Певні ознаки поліпшення в економіці стали помітні ще до виборів, хоча платіжний баланс, як і раніше, був у мінусі, а ВВП аж до 1999 року постійно знижувався. Завдяки багатим родовищам залізної руди та інших корисних копалин першою від кризи оговталася металургія. Наприкінці 1990-х років нові українські капіталісти виявили, що найнадійнішим і практично легальним способом збагачення є експорт сталі й залізної руди (на відміну від паразитичної практи-

ки перепродажу російської нафти або привласнення державних дотацій, чим вони займалися раніше). Зайняті в інших сферах економіки приватні підприємства також знайшли свою нішу на ринку. Як правило, вища зарплата працівників приватного сектора стимулювала споживання, особливо у великих містах, і сприяла розвитку економіки. Після болочої кризи 1998 року швидко відновлювалася російська економіка, що також мало позитивний вплив на Україну.

Втім, ще до того, як позитивні тенденції в різних сферах призвели до економічного зростання, Україна мусила посилити фінансову дисципліну. 1999 року зовнішній борг країни досягнув рекордних 12 млрд 400 млн доларів, половину цієї суми Україна заборгувала МВФ, Світовому банку та Росії. Крім того, уряд витратив чимало коштів напередодні президентських виборів, через що виникла небезпека неконтрольованої інфляції. У грудні 1999 року, у відповідь на застереження міжнародних експертів про можливість дефолту в Україні та заклики Вашингтона почати економити, Кучма призначив новим прем'єр-міністром Віктора Ющенка (1954 р. н.). Ющенко тривалий час працював у фінансовій сфері, вершиною його банківської кар'єри стала посада голови Національного банку. Він був відомий своїми прозахідними, ліберальними і реформаторськими поглядами. 1998 року Ющенко одружився з американкою українського походження, уродженкою Чикаго Катериною

Чумаченко, колишньою співробітницею Держдепартаменту США. Судячи з усього, Кучма вважав Ющенка кращою кандидатурою для ведення непростих переговорів із західними донорами і сподівався, що, як і решта прем'єр-міністрів, він протримається рік-другий і, збивши капітал, піде у відставку.

Але, на подив президента, Ющенко виявився твердим реформатором і чесним державним чиновником. Як і очікувалося, він реструктуризував боргові зобов'язання. Водночас, разом з віце-прем'єром з паливно-енергетичного комплексу заповзятливою Юлією Тимошенко (1960 р. н.) він почав перешкоджати нелегальному перепродажу дешевих або просто крадених російських нафти і газу в Європу за світовими цінами. Зі свого боку Тимошенко прекрасно знала, як працюють подібні схеми, адже сама заробила капітал на експорті газу в тісній співпраці з Лазаренком. Тепер вона ламала налагоджені механізми з відкачування російського газу з української газотранспортної системи та виведення прибутку закордон. Крім того, Ющенко і Тимошенко скасували податкові пільги, незаконно надані олігархам, зокрема експортерам нафти та енергетичним компаніям. Неймовірно вигідні умови, на яких була приватизована енергосистема країни, було переглянуто, що викликало, наприклад, велике невдоволення головного покупця, наближеного до Кучми київського олігарха Григорія Суркіса, власника київського «Динамо».

Боротьба з найгіршими проявами «кланового капіталізму» вже повернула в державний бюджет мільярди доларів, крім цього, Ющенко зменшив податки для українського середнього класу, що саме починав формуватися. Багато малих підприємств вийшли з тіні, бо тепер могли платити податки. У бюджет і Пенсійний фонд почали надходити відрахування з заробітної плати, яку раніше за взаємною згодою працівників та роботодавців платили «чорним налом». За оцінками фахівців, 2000 року завдяки реформам Ющенка бюджет додатково отримав майже 4 мільярди доларів, що становило 13 % ВВП²⁷. Внаслідок цього уряд Ющенка зміг погасити заборгованості по зарплатах і пенсіях та збалансувати бюджет. Завдяки наведенню ладу в податковій сфері, підйому промислового виробництва та збільшенню рівня споживання 2000-й став першим роком економічного зростання з моменту здобуття незалежності. Після різкого падіння на початку 1990-х років й поступового зниження наприкінці 1990-х, 2000 року ВВП виріс на цілих 6 %. Економічному успіху не завадило й те, що МВФ тимчасово призупинив допомогу через зловживання на президентських виборах 1999 року. Але тепер країна вже й не потребувала її так гостро, як раніше. Навесні 2001 року відбувся новий етап приватизації, цього разу більш прозорої, що принесло державі ще більше коштів.

Завдяки більш-менш успішним реформам сильно виросла популяр-

ність Ющенка і Тимошенко. В їхній особі бачили «чесних політиків», які притискають олігархів, що паразитують на економіці. Перерозподіл бюджетних коштів на користь пенсіонерів і робітників здався своєрідним відновленням соціальної справедливості. Від зниження податків виграв і середній клас. Але наближеним до Кучми олігархам і самому президенту реформатори дуже не подобалися, і на це було дві причини: по-перше, внаслідок їхніх дій олігархи втрачали прибуток; по-друге — Ющенко швидко перетворювався на головну надію ліберальних демократів на наступних президентських виборах. Президент подумував про його відставку ще навесні 2000 року, але позбутися популярного прем'єр-міністра виявилось справою несподівано довгою. Можлива причина затримки полягає у тому, що в 2000 і 2001 роках Кучма розв'язував інші політичні проблеми.

Присмерк епохи Кучми і становлення «помаранчевої» опозиції

Хоча 2000 рік став для Кучми як для політика відверто невдалим, почався він з подій, які зазвичай розцінюють як його велику перемогу. У січні владі вдалося правдами і неправдами вмовити більшість правих і центристів приєднатися до проурядової більшості у Верховній Раді. Іронія полягала в тому, що спочатку цю групу очолював екс-президент Леонід Кравчук, який повернувся в політику в

якості депутата і очолив виборчий список об'єднаних соціал-демократів (тоді це була маріонеткова партія, що представляла інтереси київського олігарха Суркіса). Тепер Кравчук був на боці Кучми, якому програв 1994 року. Нова парламентська більшість усунула прокомуністичного спікера Ткаченка — спочатку юридично, проголосувавши за його відставку, а через два тижні й фізично, коли забарикадованого в кабінеті спікера буквально винесли з парламенту. В цей момент здавалось, що боротьба за владу між президентом і парламентом — характерна риса української політики з 1991 року — незабаром піде в минуле.

Але єдність, досягнута шляхом підкупу і шантажу, довго не протривала. Коли Кучма призначив референдум про скорочення чисельності та повноважень Ради, запланований ще до парламентського перевороту, проурядова коаліція швидко розпалася. Квітневий референдум 2000 року вразив Захід масштабом фальсифікацій, внаслідок яких Кучма здобув неправдоподібну перемогу: всі чотири пропозиції президента було схвалено — за них проголосували 82–90 % виборців при явці 81 %. Втім, парламентську реформу так і не було реалізовано, адже шансів залучити на свій бік конституційну більшість (дві третини) у Верховній Раді президент не мав. Врешті-решт, підірвавши позиції лівого флангу і перегравши самого себе у випадку з центристами, Кучма створив передумови для того, щоб влада почала поступово вислизати з його рук. Він розчистив політич-

ний простір для формування нового, некомуністичного опозиційного блоку, який зібрав би протестні голоси.

Восени 2000 року спалахнув великий скандал, після якого режим Кучми остаточно втратив легітимність. У вересні опозиція підняла тривогу через несподіване зникнення Георгія Гонгадзе, інтернет-журналіста, який писав про зловживання влади і злочинні схеми олігархів. На початку листопада обезглавлене тіло Гонгадзе знайшли в лісі під Києвом. Однак на повну силу скандал розгорівся 28 листопада, коли Олександр Мороз звинуватив Кучму в тому, що той дав розпорядження розправитися з журналістом. Лідер соціалістів оголосив про існування аудіозаписів розмов Кучми загальною тривалістю в 300 годин, які в його кабінеті таємно зробив майор Микола Мельниченко, офіцер охорони, що перевіряв кабінет на прослуховування. Так звані «плівки Мельниченка»

*97. Юлія Тимошенко
в залі суду слухає вирок (2001).
На посаді прем'єр-міністра (2009)*

тричі зафіксували, як Кучма говорить про журналіста і просить міністра внутрішніх справ і голову служби безпеки «зайнятися» Гонгадзе. Президент навіть натякнув на спосіб прибрати Гонгадзе — вислати його до Грузії, звідки його потім мали «викрасти чеченці»²⁸.

Мельниченко згодом отримав політичний притулок у США і заявляв, що діяв один, а записи було зроблено на звичайний цифровий диктофон, схований під диваном у кабінеті президента. Технічний бік справи викликав сумніви в експертів; підозрювали, що за Мельниченком стояв впливовий політик або навіть іноземні спецслужби, оснащені набагато серйознішою технікою. Хай там як, автентичність записів було неодноразово підтверджено.

Деякі люди, чії голоси звучать на плівках, підтвердили, що записані розмови справді мали місце. Інші, особливо ті, хто поставав на плівках у дуже неприглядному світлі, факт розмов заперечували. До початку 2001 року Кучма теж усе заперечував, а коли, нарешті, визнав, що це його голос, то став стверджувати, що фрагменти, які містять найбільш небезпечні для нього висловлювання, було змонтовано. Втім, майже все, що «Кучма» говорив на плівках, виставляло його в негативному світлі. Після того, як плівки потрапили в інтернет, мільйони українців змогли самі переконатися, що їхній президент — цинічний маніпулятор і лихослов. Записи підтвердили причетність вищого керівництва до фальсифікацій на виборах, судових зловживань, шахрайської приватизації, відмивання грошей і навіть нелегальної торгівлі зброєю.

Суспільство було шоковане усіма цими відкриттями, але сильної опозиції ще не було, тому розвиток протестного руху потребував певного часу. В Києві відбулося кілька демонстрацій, розігнаних міліцією, після чого прийшли холоди. Мітинги протесту поновилися в лютому 2001 року, коли сформувався рух «Україна без Кучми». Але політичний прорив стався лише тоді, коли в опозицію пішли відомі політики. В січні олігархи, незадоволені діями Тимошенко, домоглися її відставки. Але щойно Тимошенко приєдналася до опозиціонерів, її заарештували за звинуваченнями у шахрайстві і розкраданнях (нібито скоєних ще в

середині 1990-х років), які незабаром спростували в суді. Занурившись у стихію вуличної політики, Тимошенко зарекомендувала себе енергійним і харизматичним лідером популістського спрямування. Вона організувала Форум національного порятунку, а на кінець року з'явився Блок Юлії Тимошенко, що являв собою коаліцію невеликих партій і рухів.

Тим часом Ющенко продовжував займати пост прем'єр-міністра, поки в квітні 2001 року олігархічні партії Верховної Ради спільно з комуністами не відправили його у відставку. Комуністи пояснювали свою позицію тим, що вони не сприймають капіталістичних реформ, які проводив Ющенко. Насправді вони заздрили популярності прем'єра, а крім того, їхні голоси були просто куплені. Однак радники Кучми, що розіграли цю комбінацію, мали б розуміти, що виштовхувати Ющенка в опозицію набагато небезпечніше, ніж тримати його в уряді — будучи прем'єром, він навіть підписав лист, що засуджував вуличні протести.

На момент відставки поміркований ліберал Ющенко користувався величезною популярністю, і навколо нього відразу об'єдналася опозиція. Під час підготовки до парламентських виборів в березні 2002 року він організував широкий правоцентристський блок «Наша Україна». Попри те, що до блоку приєдналися партії-спадкоємці Руху і навіть крайні праві націоналісти, Ющенко не акцентував уваги на проблемі мовної українізації, що викликала суперечки. В ході передвиборчої

кампанії він говорив, передусім, про потребу економічних реформ і про те, що влада має бути порядною. Ющенко зарекомендував себе і як прагматик — він заручився підтримкою кількох опальних олігархів, які мали власні політичні сили і медіа-ресурси (зокрема, Петра Порошенка і Євгена Червоценка). У такий спосіб він забезпечив фінансову підтримку опозиції.

Гарячкові спроби сформувати коаліцію розпочалися і в таборі Кучми, де за допомогою підкупу і погроз було створено блок «За єдину Україну» (іронічне скорочення — «За єдУ»), хоча об'єднані соціал-демократи формально до нього не ввійшли. Команда Кучми не могла створити популярну пропрезидентську партію, тому покладалася на підтримку дрібних партій, що їх фінансували олігархи. Така політична конфігурація вже сама собою була нестабільна, адже олігархи постійно конкурували один з одним, а міра їхньої лояльності до політиків залежала від ситуації²⁹. Оскільки у президентської команди не було єдиної партійної структури, їй було зручніше висувати своїх кандидатів в одномандатних мажоритарних округах, де можна було активно залучати адміністративний ресурс.

На березневих виборах 2002 року результати голосування за партійними списками і в одномандатних округах суттєво відрізнялися. З 225 місць у парламенті, що обиралися за пропорційною системою, найбільше отримала «Наша Україна» (70 місць), за нею йшли комуністи (59) і «За єдину Укра-

їну» (36). БЮТ, соціалісти та об'єднані соціал-демократи зайняли в новій Раді приблизно по 20 крісел. Однак згідно з результатами голосування в одномандатних округах, де було простіше використовувати адміністративний ресурс і підкуп виборців, «За єдину Україну» провела 66 депутатів³⁰. Крім того, проурядовий блок незабаром схилив до співпраці 18 незалежних депутатів. В результаті саме це об'єднання отримало найбільшу фракцію в парламенті — 119 депутатів, за ним йшли «Наша Україна» (113) і комуністи (66). Опозиція заявила, що вибори у народу було «вкрадено», Захід засудив маніпуляції й фальсифікації, проте незабаром протести вщухли. Спікер і віце-спікери представляли партію влади, проте глибокий розкол у Верховній Раді практично не давав їй функціонувати. Політичний клімч тривав аж до президентських виборів 2004 року.

Тим часом кучмівський режим здійснив переорієнтацію на міжнародній арені. Захід рішуче засудив фальсифікації під час виборів і тиск на пресу і дистанціювався від Києва, а путінська Росія, навпаки, прагнула відновити свій вплив в Україні. Адміністрацію президента Буша-молодшого стривожили плівки Мельниченка, з яких випливало, що Кучма погодився таємно продати Іраку зброю на суму приблизно 100 мільйонів доларів. Навесні 2003 року вплив ще один факт — виявилось, що Україна продала або погодилася продати Саддаму Хусейну високотехнологічні радарні системи «Кольчуга», здатні пеленгу-

вати американські бомбардувальники-невидимки. Це викликало неприхований гнів у Вашингтоні. Звичайно, Захід почав цуратися Кучми ще до цього, особливо після скандалу з Гонгадзе. Коли 2002 року одіозний український президент без запрошення приїхав на саміт НАТО в Празі, організатори поспіхом змінили порядок місць за столом, розсадивши учасників за французьким, а не за англійським алфавітом, щоб Кучма не сидів поруч із Бушем і прем'єр-міністром Великобританії Тоні Блером. Репутацію Кучми вже не могло врятувати те, що 2002 року Україна офіційно оголосила про своє бажання вступити до НАТО, а 2003 року до Іраку послали український контингент, який протягом певного часу був четвертим за чисельністю.

Опинившись практично в ізоляції від Заходу, Україна при Кучмі знову потрапила до сфери впливу Росії. З моменту приходу до влади авторитарного і прагматичного Володимира Путіна 2000 року, Росія дедалі частіше використовувала проти України економічні важелі. Оскільки за всі роки постачання в Україну дешевої нафти і газу Росія не отримала від цього особливої політичної вигоди, російський «Газпром» почав вимагати оплати активами, переважно у вигляді частки в нафтопереробних заводах та інших цікавих для нього сферах бізнесу. До справи долучилися російські олігархи, які чинили тиск на адміністрацію Кучми, що здавала позиції, підштовхуючи її до продажу решти

активів. Деякі праві націоналісти засуджували експансію російського капіталу, але значною мірою саме завдяки їй тривало швидке економічне зростання України. 2000 року український ВВП збільшився на 6 %, а потім, аж до 2005 року, продовжував зростати в середньому на 9 % на рік³¹.

Втім, економічні зв'язки з Росією містили також обов'язкову політичну складову. 2003 року Кучма «проштотував» у парламенті ініційовану російською стороною пропозицію створити «Спільний економічний простір» з Росією, республікою Білорусь і Казахстаном. Замість колишніх офіційних заяв про євроатлантичний курс України почали лунаати слова про так звану багатовекторну зовнішню політику, при якій стратегічними партнерами виступають і Захід, і Росія. Адміністрація Кучми вела переговори з Росією про тіснішу економічну співпрацю, зокрема у військово-промисловій сфері. Але до того, як країна з головою поринула в президентську виборчу кампанію 2004 року, було реалізовано лише кілька проектів.

Другий президентський термін Кучми добігав кінця 2004 року, тому в 2002–2003 роках його оточення почало шукати способи залишитися при владі. Конституція не дозволяла одній людині обіймати посаду президента понад два терміни підряд, проте її прийняли лише в середині першого терміну Кучми. У грудні 2003 року Конституційний суд, в якому засідали призначені президентом судді, постановив, що другий президентський термін Кучми

можна розглядати як перший з моменту прийняття конституції, а, отже, Кучма має право висунути свою кандидатуру на виборах 2004 року. Проте на той час рейтинг Кучми був настільки низьким — він навіть не дотягував до двозначного числа — що перемогу могла принести лише відверта фальсифікація результатів, а це остаточно скомпрометувало б його в очах Заходу і українського суспільства. Наступні кроки адміністрації виказували відчайдушне бажання зберегти владу. Навесні 2004 року було зроблено кілька невдалих спроб проштовхнути конституційну реформу, яка передбачала обрання президента парламентом або передачу парламенту більшості президентських повноважень. Прихильники Кучми були розгублені. Розуміючи, що перемога Ющенка неминуча, оточення Кучми спробувало принаймні позбавити майбутнього президента частини повноважень. Проте провести таку реформу через парламент було неможливо, адже за неї мала проголосувати конституційна більшість у дві третини голосів.

Коли всі можливості було вичерпано, адміністрації Кучми не залишалось нічого іншого, як висунути свого кандидата. При цьому було зроблено дещо дивний вибір, який полегшив Ющенку завдання, — кандидатом від влади став прем'єр-міністр Віктор Янукович (1950 р. н.). Янукович очолив уряд у листопаді 2002 року, коли попередньому голові Кабінету міністрів Анатолію Кінаху не вдалося домовитися з Радою про бюджет. Кандидатуру Яну-

ковича нав'язав Кучмі зміцнілий донецький клан, чийм політичним обличчям і виступав Янукович, він з 1997 року працював губернатором Донецької області. Тим часом представники найближчого оточення Кучми були тісно пов'язані з конкурентами донеччан — дніпропетровським та київським кланами, а тому не виявили особливого ентузіазму з приводу цієї кандидатури, а в майбутньому легко зреклися Януковича. При потужній підтримці донецького бізнесу і практично необмежених можливостях «стимулювати» депутатів Янукович залишався на чолі уряду понад два роки — довше за всіх інших прем'єрів при Кучмі. Однак біографія Януковича невігідно відрізняла його від інтелігентного й харизматичного лідера опозиції.

Янукович народився і виріс на російськомовному Донбасі. Рано осиротівши, він став «важким» підлітком. 1967 року його засудили за крадіжку, а 1970-го за хуліганство. Обидва звинувачення нібито зняли 1978 року, але відповідні документи збереглися не повністю, і опозиційна преса висловлювала сумніви в невинуватості Януковича і обґрунтованості його виправдання. Янукович швидко зробив кар'єру як директор кількох транспортних підприємств, однак вищу інженерну освіту він здобув заочно. Будучи головою обласної адміністрації в 1990-х роках, Янукович «отримав» кілька дипломів і вчених звань, але навряд чи міг похвалитися навіть простою грамотністю. Під час реєстрації кандидатом у президенти Януко-

вичу довелося заповнити кілька бланків від руки — допущені ним помилки швидко стали надбанням загалу. Найбільше публіці запам'яталося, що він неправильно написав своє вчене звання — «проффесор». На додачу до кримінального минулого і кепської освіти, Янукович явно боявся виступати публічно. Виступаючи по телебаченню, Янукович затинався і насилу підбирав слова, особливо коли йому доводилося говорити українською, в цілому ж він справляв враження людини скутої й непублічної. Минуле прем'єра стало справжньою знахідкою для карикатуристів, які малювали його у смугастій тюремній робі, а його скромні ораторські здібності не йшли в жодне порівняння з красномовством приємного й добре освіченого Ющенка, для якого українська мова була рідною. Проте, щоб зберегти крихкий баланс влади між правлячими елітами, Кучмі довелося вибрати наступником саме Януковича.

Вибір був невдалим як через саму особистість Януковича, так і через відсутність у нього чіткої передвиборчої програми — з цього погляду деякі центристи серед прихильників Кучми (насамперед Тігіпко) пасували на цю роль набагато краще. Крім того, роблячи ставку на Януковича, Кучма не врахував змін, які відбувалися в українському суспільстві. Економічний підйом сприяв зміцненню українського середнього класу, що складався з підприємців середньої руки і людей інтелектуальної праці, які покладали надії на ринкову економіку і демократію та

ненавиділи олігархів і корумпований уряд. Янукович став для них уособленням кримінальної еліти, яка прикипіла до влади. До того ж, на відміну від попередніх виборів, кандидату від влади протистояв не одіозний комуніст, а реформатор, що дотримувався правоцентристських поглядів і міг похвалитися успіхами в економіці, говорив лише українською і водночас обачно не акцентував уваги на мовній українізації. Не дивно, що саме з ним пов'язали свої надії представники середнього класу, незалежно від того, якою мовою вони говорили, українською чи російською; крім цього, Ющенка підтримали прихильники демократії та реформ, а також україномовні жителі західних областей.

Навколо Ющенка, який з моменту проведення парламентських виборів 2002 року незмінно лідирував у всіх соціологічних опитуваннях, зібралася широка політична коаліція. Спочатку він тримався на відстані від різних молодіжних груп, а також від Юлії Тимошенко, яка була налаштована більш радикально, але влітку 2004 року Ющенко домовився з Тимошенко, пообіцявши їй посаду прем'єр-міністра. До коаліції приєднався добре організований молодіжний рух «Пора».

Біля його витоків стояли неурядові організації, що їх активно підтримував Захід, крім того, ділитися досвідом з активістами руху прийжджали ветерани сербської революції 2000 року. «Пора» відіграла величезну роль під час вуличних протестів. Але передусім Ющенко намагався виступати на

публіці в образі порядного сім'янина, доброго християнина і твердого реформатора. Завдяки фінансовій підтримці деяких олігархів, а також допомозі Заходу опозиція змогла провести масштабну виборчу кампанію, в ході якої широко використовувалися виготовлені на високому рівні агітаційні матеріали, професійна телереклама та інтернет. В якості головного кольору виборчої кампанії команда Ющенка вибрала помаранчевий: саме в цьому кольорі друкувалися прапори і гасла, виготовлялися шарфи і стрічки. Помаранчевий колір не був пов'язаний з українською історією, але випромінював оптимізм, такий самий позитивний настрій мало й гасло кампанії — «Так!». У той момент ніхто не думав про те, що ймовірна перемога Ющенка увійде в історію як «помаранчева революція». За аналогією з грузинською «революцією троянд» 2003 року майбутній тріумф опозиції радше мав отримати назву «каштанової революції», адже саме каштани традиційно вважаються символом Києва. Але остаточна перемога прийшла пізніше, ніж очікувалося, коли вже стало зимно, і на деревах не було ні листя, ні каштанів.

Тим часом владі було не до міркувань про назву своєю майбутньої перемоги. Навесні і влітку 2004 року табір Кучми-Януковича дедалі більше впадав у розпач. Влітку Кучма організував терміновий продаж наблизеним людям кількох крупних промислових підприємств. Найбільший металургійний завод країни «Криворіжсталь» приватизували зять Кучми Пінчук

98. Віктор Янукович

та Ахметов за 800 мільйонів доларів, що становило близько 20 % від реальної вартості підприємства. Янукович, як і раніше, згідно з усіма соціологічними опитуваннями відставав від Ющенка, але уряд поки що не наважувався вдатися до останньої, найефективнішої, хоч і згубної для економіки, зброї — збільшити зарплати і пенсії. З певним запізненням чиновники знову запросили з Росії політтехнологів, які спершу висловили сумніви в «електорабельності» Януковича, але потім запропонували стару схему дій. Янукович мав заявляти про необхідність тісних зв'язків з Росією і пропагувати ідею введення російської мови як другої державної, Ющенка натомість передбачалося зображувати

націоналістом і американською маріонеткою. Таким курсом і пішла виборча кампанія Януковича — наприклад, на одному з контрагітаційних матеріалів був зображений Буш, стилізований під рекламні плакати Ющенка, а знизу стояв підпис «Так, Бущенко». Але найнебезпечніший для Ющенка образ крайнього українського націоналіста виборці не сприйняли серйозно — він дуже погано поєднувався з його обережними висловлюваннями того часу.

Наприкінці вересня Янукович розіграв свій останній козир, пообіцявши ввести подвійне українсько-російське громадянство, надати російській мові статус другої державної і підвищити пенсії в два рази. Перші дві обіцянки схвально зустріли на сході, а третя сподобалась людям старшого віку. Завдяки цьому прем'єр-міністр на певний час вийшов уперед в соціологічних опитуваннях, заручившись підтримкою понад 40 % виборців. Країну кілька разів відвідав президент Путін, рейтинг якого в Україні становив 66 % — втомленим від безладу українцям він здавався сильним лідером, який поставив на місце олігархів. Путін відкрито підтримував проросійського кандидата Януковича. (Росія також фінансово підтримала Януковича — за деякими оцінками, на його виборчу кампанію було виділено майже 300 мільйонів доларів, лєвова частка яких пішла на підкуп виборців та агітацію, включно з оплатою «волонтерів»). Однак Янукович лідирував недовго — незабаром головною новиною стало загадкове отруєння Ющен-

ка, що спрацювало на користь чуток про кримінальні методи його опонента.

Пізно ввечері 5 вересня Ющенко і наближений до нього бізнесмен Давид Жванія приїхали на дачу голови Служби безпеки України, щоб подалі від чужих очей зустрітися з ним і його заступником (можливо, Ющенко налагоджував контакти зі спецслужбами, щоб попередити насильство на виборах). Всі вони повечеряли за одним столом, а потім, уже дорогою додому, Ющенку раптом стало зле. Українські лікарі діагностували харчове отруєння, але болі в шлунку посилювалися, розвинулося запалення внутрішніх органів. Тоді один з олігархів, що підтримували Ющенка, перевіз його літаком до приватної клініки в Австрії. Місцеві фахівці протягом тижня стабілізували його стан, а в жовтні провели ще один десятиденний курс лікування, але в Україну Ющенко повернувся зі страшним понівеченим обличчям.

Реакція проурядового табору на цей загадковий інцидент повністю його скомпрометувала. В агентство «Рейтер» послали підроблений факс нібито з австрійської клініки, в якому заперечувалась можливість отруєння. Офіційна преса в Україні підхопила цю інформацію й припустила, що Ющенко захворів після невдалих ін'єкцій «Ботоксу» або омолоджувальних пересадок ембріональних стовбурових клітин (нібито популярної процедури в середовищі українських нуворишів). Проте в грудні, після перших двох турів президентських виборів, додаткові лабораторні дослідження в Австрії та

Німеччині підтвердили факт отруєння великими дозами діоксину. Ще до виборів, після появи Ющенка у Верховній Раді з поцяткованим наривами обличчям, деякі політичні опоненти перепросили Ющенка за те, що раніше радили йому замість суші (яке подавали за тією нещасливою вечерею у глави спецслужби) вживати здорову українську їжу. Отруєння Ющенка стало головним сюжетом виборчої кампанії в Україні і постійно обговорювалося в західній пресі і на телебаченні.

*«Помаранчева революція»
і епоха Ющенка.
Повернення Януковича*

У першому турі президентських виборів 31 жовтня 2004 року брали участь 24 кандидати, але переважна більшість голосів розділилась між двома — Ющенко набрав 39,9 %, Янукович — 39,3 %. Принаймні такі були офіційні результати; після революції виявилось, що команда Януковича мала доступ до бази даних Центральної виборчої комісії і могла «коригувати» інформацію, що надходила в електронному вигляді з територіальних округів³². Лідер комуністів Симоненко, один з фаворитів минулої виборчої кампанії, цього разу набрав лише 5 % голосів, більша частина його прихильників проголосувала за Януковича — єдиного серйозного суперника Ющенка.

Напередодні другого туру виборів, запланованого на 21 листопада, якісь люди від імені влади пропонували

незалежним соціологам солідну фінансову винагороду в обмін на «потрібні» результати екзит-полів. Такі спроби свідчили про підготовку масштабних фальсифікацій, набагато значніших, ніж ті, які могли мати місце в першому турі. Однак на цю угоду пішли не всі соціологи — деяких підтримували західні фонди. Внаслідок цього між реальними результатами екзит-полів і першими офіційними підсумками голосування виник серйозний розрив: згідно з даними об'єктивних екзит-полів, на виборах лідував Ющенко, набравши 53 проти 44 % Януковича. Натомість у ніч виборів офіційні джерела повідомили, що після підрахунку 65 % бюлетенів розклад голосів виходить зовсім інший: 49,5 % набирає Янукович і 46,9 % — Ющенко. Команда Януковича добилася цих цифр завдяки маніпуляціям з базою даних Центрвиборчкому, але обман одразу ж було викрито — штаб Ющенка отримав (також незаконним шляхом) докази масових фальсифікацій, записавши телефонні розмови підручних Януковича. Крім того, іноземні та українські спостерігачі зафіксували безліч хитрувань на виборчих дільницях.

Протести почалися одразу. Прихильники Ющенка передбачали фальсифікації і підготувалися до масового мітингу в центрі Києва. Ще до виборів десятки тисяч людей взяли участь у низці масових опозиційних мітингів, які стали своєрідною репетицією протестних акцій. У день голосування на Майдані Незалежності в центрі Києва було оперативно встановлено

сцену та розміщено величезні телевізійні екрани. Вранці 22 листопада, коли призначений Кучмою Центрвиборчком поспіхом оголосив переможцем Януковича, на Майдані зібралося близько 200 тисяч осіб. Кількість протестувальників швидко зростала — потягами та автобусами до Києва приїжджали мешканці Західної та Центральної України, багато з яких залишалися в місті. Кияни безкоштовно розміщували їх у себе вдома або влаштовували на ночівлю в громадських будівлях. Крім того, прихильники Ющенка встановили на Хрещатику 1500 наметів. Мітинги протесту, пікети і страйки охопили й інші міста, особливо в Західній Україні.

Протести проти фальсифікацій підтримали в багатьох інших країнах. Сполучені Штати і Євросоюз виступили з різкими заявами і відмовилися визнавати офіційні результати виборів. Першим Януковича привітав з перемогою Путін, але його приклад повторили лідери лише кількох пострадянських країн. Оскільки десятки іноземних журналістів вели щоденні репортажі з місця подій, зображення помаранчевого Майдану стало знайомою картинкою для телеглядачів в усьому світі. Тим часом більшість українських засобів масової інформації продовжувала дотримуватися офіційної лінії. Проте тривалі масові протести і тиск Заходу, нарешті, вивели Кучму з рівноваги. Щовечора на Майдані збиралося близько півмільйона людей, вони слухали полум'яні промови Тимошенко та виступи відомих музикантів, які під-

тримували Ющенка. У проміжку між регулярними виступами на Майдані Ющенко встиг прийняти символічну президентську присягу в напівпорожньому парламенті і відправити до Кучми своїх парламентарів. Молодіжний рух «Пора» почав блокаду урядових будівель, через що Кучмі довелося відсиджуватися в замиській резиденції. Ба більше, Верховний суд прийняв до розгляду протести опозиції, тим самим відклавши юридичне визнання перемоги Януковича.

26 листопада, саме в той момент, коли у владі та ЗМІ почали з'являтися перші ознаки розколу, до Києва прибули міжнародні посередники — президент Польщі Олександр Квасневський, президент Литви Валдас Адамкус, верховний представник Євросоюзу із загальної зовнішньої політики і політики безпеки Хав'єр Солана і спікер російського парламенту Борис Гризлов. За їхнього сприяння Кучма, Янукович і Ющенко сіли за стіл переговорів. Єдиним безпосереднім результатом переговорів стало рішення дочекатися вердикту Верховного суду, але зі зробленої Кучмою компромісної пропозиції можна було зробити висновок, що він помітно нервує. Ця пропозиція передбачала повторні вибори, конституційну реформу і передачу більшості повноважень президента парламенту. Крім того, Кучма вимагав імунітету для себе і своєї сім'ї. У той момент ці переговори ні до чого конкретного не привели, проте цілком можливо, що вони завадили використати силу проти протестувальників (нібито саме це про-

понували Путін і Янукович) і почасти перешкодили можливим сутичкам між «помаранчевим» табором і донецькими шахтарями, яких привезли до Києва на контрдемонстрації проти Ющенка.

Мітинги на підтримку Януковича відбулися в багатьох містах на сході країни, особливо в його рідному Донецьку, але масового народного піднесення тут не було — більшу частину організаційної роботи виконувала місцева влада. Оскільки Кучма явно схилився на користь вигідної для себе угоди, а 27 листопада Верховна Рада прийняла постанову, що засуджує фальсифікації, табір Януковича вдався до останнього засобу — шантажу сепаратизмом. Наприкінці листопада з'їзд губернаторів східних областей зажадав провести референдум про федералізацію України. Донецька влада навіть призначила на січень місцевий референдум про автономію області, але незабаром це рішення скасували. Західна преса почала писати про можливість громадянської війни в Україні, але насправді сепаратистські ідеї не користувалися великою підтримкою населення. Крім того, Кучма до цього моменту фактично відмежувався від Януковича і носився з ідеєю провести нові вибори з нуля, в яких ні Ющенко, ні Янукович участі не брали б.

Зрештою 3 грудня Верховний суд прийняв рішення, яке вивело політичну ситуацію з глухого кута. Продемонструвавши нехарактерну для українських судів незалежність, Верховний суд оголосив результати другого туру недійсними і призначив на 26 грудня

повторний тур виборів між Януковичем і Ющенком. Юридична перемога опозиції сприяла досягненню політичного компромісу. 8 грудня 402 (з 450) депутатів Верховної Ради проголосували за пакет документів, узгоджений обома сторонами³³. Ці документи передбачали конституційну реформу (набирала чинності з 2006 року), що надіялася парламент більшими повноваженнями, поправки до виборчого законодавства, що відкривали шлях для перевиборів і перешкождали фальсифікаціям, а також відставку голови Центрвиборчкому. Після цього політики й олігархи масово почали залишати табір Януковича.

Третій тур голосування, що відбувся 26 грудня, побив усі рекорди за рівнем контролю: за ходом голосування стежили близько 300 тисяч українських і 12 тисяч іноземних спостерігачів. Офіційні результати третього туру майже збіглися з даними екзит-полів — 51,99 % за Ющенка, 44,19 % за Януковича. Розклад голосів за регіонами свідчив про те, що вибори пройшли чесно — Янукович виграв на російськомовному сході та півдні, а Ющенко — на україномовному заході. Регіональна специфіка виборів 2004 року полягала в тому, що, на відміну від 1991, 1994 і 1998 років, правоцентристський кандидат також перемагав в центральній частині країни, яка переважно була україномовною, але з націоналістично налаштованою Західною Україною вона не була пов'язана ні релігією, ні історичною традицією. Науковці пояснювали

99. Майдан Незалежності у дні
«Помаранчевої революції»

це тим, що селяни Центральної України, які переважно проголосували за Ющенка, вперше в історії мислили себе частиною української політичної нації. Звичайно, етнічна ідентичність також відіграла свою роль, але вона радше була засобом мобілізації людей на захист відкритого суспільства, ніж самодостатньою метою, як для націоналістів³⁴.

Янукович спробував оскаржити результати виборів у Центрвиборчкомі та Верховному суді, але програв в обох інстанціях. 10 січня 2005 року Центрвиборчком офіційно оголо-

сив Ющенка переможцем. 23 січня він склав присягу як третій президент України. «Помаранчева революція» закінчилася, але перед переможцями тепер стояло важке завдання провести реформи.

Перший рік свого президентства Ющенко провів здебільшого в закордонних поїздках, намагаючись зміцнити прозахідний поворот у зовнішній політиці України. Через вкрай складні стосунки між «помаранчевою» коаліцією та російською владою Ющенко спершу пообіцяв зламати традицію, за якою українські президенти перший офіційний візит робили в Росію. Але в останній момент змінив рішення і поїхав до Москви наступного ж

дня після інавгурації, однак суттєвих змін в напружені політичні та економічні відносини між двома країнами це не внесло. Значно більше на характер президентства Ющенка вплинули його тріумфальні візити до Європарламенту (лютий) і до Вашингтона (квітень). Міністром закордонних справ призначили орієнтованого на Захід Бориса Тарасюка, однак цим не задовольнилися і ввели в Кабінеті нову посаду віце-прем'єр-міністра з питань європейської інтеграції. І Ющенко, і його західні прихильники вважали, що феномен «помаранчевої революції» можна експортувати в інші країни. Під час зустрічі з Бушем український президент щиро висловив бажання допомогти Сполученим Штатам у демократизації сусідньої Білорусі і далекої Куби. Пізніше зазначалося, що «революція кедрів» у Лівані (2005), «революція тюльпанів» у Киргизії (2005), а також протести білоруської опозиції (2006), що не увінчалися успіхом, було змодельовано за зразком «помаранчевої революції».

Російська опозиція навіть роздумувала про можливість подібного повороту подій в Росії. Тим часом українська влада намагалася перетворити регіональне об'єднання ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан і Молдова) в тісний політичний союз; ГУАМ була самостійною організацією, що складалась з чотирьох пострадянських держав, які намагалися протидіяти російському впливу в регіоні. У серпні 2005 року, викликавши невдоволення Путіна, Ющенко і грузинський

президент Михайло Саакашвілі ініціювали створення Співдружності демократичного вибору — коаліції демократичних країн на кордонах Росії.

Спочатку питання внутрішньої політики Ющенко віддав Юлії Тимошенко, яку Верховна Рада затвердила на посаді прем'єр-міністра. Її кабінет був коаліцією «Нашої України», БЮТ, соціалістів і кількох інших невеликих партій, але найдинамічнішою руйнівною силою була сама «Юля», як її називали в народі. Від епохи Кучми у вищих ешелонах влади залишилося лише кілька чиновників (які нібито переродилися), і здавалося, що нова влада нарешті змогла зробити те, чого не вдалося досягти революції 1991 року, — створити нову політичну еліту. На літо 2005 року з державних органів було звільнено близько 18 тисяч чиновників середньої і нижчої ланки, і на їхнє місце прийшли нові люди. Економічні кроки Тимошенко також справляли враження рішучого розриву з минулим, проте західні спостерігачі звертали увагу на схильність прем'єр-міністра до популізму. Тимошенко оголосила про початок програми «реприватизації», яка передбачала націоналізацію приватизованих за Кучми підприємств, і продаж їх новим власникам. У відповідь на це західні інвестори висловили занепокоєння, після чого влада роз'яснила, що йдеться лише про три десятки найбільш кричущих випадків нечесної приватизації великих підприємств, але навіть цей план викликав опір і тривогу в українських і

зарубіжних ділових колах. Насправді до реприватизації справа дійшла лише в кількох випадках, і зачепила вона лише тих олігархів, які асоціювалися зі старим режимом. Найсенсаційнішим стало рішення 2004 року про скасування продажу «Криворіжсталі» Пінчуку й Ахметову. У жовтні 2005 року комбінат повторно продали з аукціону за 4,8 мільярдів доларів (тобто шестеро дорожче, ніж минулого разу), покупцем стала компанія «Mittal Steel», один з найбільших у світі виробників сталі. Крім цього, Тимошенко підвищила соціальні допомоги і зарплати бюджетникам, і одночасно зменшила податки для бізнесу. Однак, ці заходи лише посилили інфляційне навантаження на економіку. Тимошенко також спробувала регулювати ціни на м'ясо і бензин, але ці дії уряду заблокував президент.

Сповільнення темпів економічного розвитку і зростання інфляції оприявилось вже навесні 2005 року. Новий уряд заявив, що успіхи, нібито досягнуті за уряду Януковича, були роздуті завдяки широкому використанню тінювих схем повернення податку на додану вартість, коли з метою «повернути» ПДВ бізнесмени декларували, що вони виробили й експортували за кордон товарів на мільйони. Проте з'явилися й інші ознаки гальмування економіки. Неприємним ударом по представниках середнього класу, що більшу частину своїх заощаджень тримали в американських доларах, стало рішення уряду знизити обмінний курс з 5,3 до 5 гривень за один долар, щоб

підтримати видимість низьких цін на паливо, які насправді підвищувалися.

Тим часом багато сил забирала в Тимошенко запекла боротьба з Петром Порошенком, наближеним до Ющенка олігархом, який претендував на прем'єрське крісло. Замість посади в уряді Порошенко отримав посаду секретаря Ради національної безпеки і оборони та намагався перетворити цей орган з нечітко прописаними повноваженнями на впливовий центр влади, який контролював би кілька міністерств. Крім цього, Порошенко продовжував справляти великий вплив на президента. Ющенко виявився нездатним протистояти конфліктам усередині коаліції. Суспільство дедалі більше переконувалося у слабких лідерських якостях президента. Він занадто часто бував за кордоном, замість конкретних політичних рішень волів озвучувати довгі міркування на загальні теми і здавався далеким від повсякденних проблем громадян. Ще гірше — нова бюрократія нерідко виявлялася так само цинічною і корумпованою, як і стара. Так міністр юстиції Роман Зварич, що народився у США, проголосував проти закону, який забороняв перепродаж російської нафти в Європу, а потім виявилось, що з цим бізнесом пов'язана його дружина. Мало того, незабаром з'ясувалося, що Зварич зовсім не отримував докторського ступеня в Колумбійському університеті і не має звання професора, як він стверджував раніше. Ющенко висловився на захист Зварича як ветерана Майдану, але це лише вда-

рило по репутації самого президента. Згодом Зварича без зайвого галасу відправили у відставку, але 2006 року він повернувся в кабінет.

Влітку 2005 року українські газети опублікували факти, що свідчили про розкішний спосіб життя сина Ющенка від першого шлюбу. Будучи студентом другого курсу, молодик жив у надзвичайно дорогих апартаментах, роз'їжджав на спортивному автомобілі вартістю близько 100 тисяч доларів (при цьому паркував його, де заманеться) і використовував мобільний телефон із платиновим корпусом, ціна якого сягала 50 тисяч доларів³⁵. Офіційне пояснення — усі ці речі позичили або подарували заможні друзі Андрія Ющенка — пресу не задовольнило. Зрештою президенту зрадив спокій, і на одній з прес-конференцій він назвав журналіста, який написав про сина, «мордою» і «найнятим кілером». Українська публіка дійшла висновку, що корупція охопила найближче коло Ющенка, а сам президент не особливо поважає свободу друку.

Політика адміністрації Ющенка у сфері культури також сприймалася неоднозначно. Президент неодноразово заявляв про бажання об'єднати конкурентні українські церкви (три православних і греко-католицьку) в єдиний Український Патріархат, але такі висловлювання влади в епоху релігійної свободи звучали дивно, і самі церковні ієрархи ставилися до них з недовірою. Крім того, нехристияни і атеїсти були збентежені пропозицією Ющенка ввести в школах новий предмет «хрис-

тианська етика». Попри те, що новий уряд не дуже наполягав на українізації культурного життя, громадську увагу привернув галас навколо деяких артистів і театрів, особливо російськомовних, які підтримували Януковича 2004 року і тепер почувалися ображеними новою владою. Скажімо, використання податкових перевірок та інших засобів адміністративного тиску для звільнення художнього керівника шанованого київського Національного академічного театру російської драми ім. Лесі Українки Михайла Резніковича неприємно нагадало методи кучмівських часів. Крім того, влада поступово обмежувала трансляцію російських телеканалів (а будь-які російськомовні програми мали супроводжуватися українськими субтитрами), однак уподобань більшості телеглядачів вона змінити не змогла. У масі своїй жителі України, як і раніше, воліли російських книжок і поп-музики. Понад половина населення в повсякденному житті говорила російською.

Восени 2005 року підклимна боротьба між Тимошенко і Порошенком перейшла у відкриті взаємні звинувачення в корупції. Усунувши з посади Порошенка і деяких прихильників прем'єр-міністра, президент відправив у відставку і саму Тимошенко, що автоматично спричинило розпуск усього кабінету. Ющенко поклав на Тимошенко провину за економічний спад і розпалювання політичного конфлікту. У відповідь на це Тимошенко звинуватила Ющенка у зраді ідеалів «помаранчевої революції». Напередод-

ні парламентських виборів, призначених на березень 2006 року, Тимошенко почала позиціонувати свій блок як альтернативу партії влади. Тим часом уряд тимчасово очолив наблизений до Ющенка Юрій Єхануров, який не мав серйозного політичного капіталу. Єхануров припинив приватизацію і спробував налагодити стосунки з усіма олігархами.

До першої річниці свого президентства Ющенко підійшов з дуже скромними результатами. Весь цей рік президент мав широкі повноваження, адже конституційна реформа ще не вступила в силу, але весь цей час було по суті втрачено. Ющенко допустив розпад «помаранчевої» коаліції і не виявив політичної волі до вирішення найважливіших внутрішніх проблем. Партія президента підійшла до виборів в поганій політичній формі, причому сам президент створив собі потужну опозицію в особі скривдженої Тимошенко. Не варто забувати і про прохолодні стосунки Ющенка з Росією, хоча причиною тому радше став політичний вибір, зроблений Путіним під час «помаранчевої революції».

Одним з наслідків сварки з Росією стала газова криза початку 2006 року. Ще до приходу Ющенка до влади адміністрація Кучми натякала, що Росія не буде дотувати поставку енергоносіїв в Україну, якщо до влади прийде прозахідний кандидат. У березні 2005 року «Газпром» справді повідомив, що ціна газу для України зросте з 50 до 160 доларів за тисячу кубометрів. В ході подальших склад-

них переговорів Росія навіть підвищила ціну до 230 доларів — це була майже та ціна, яку платили інші європейські країни. Український уряд зволікав, сподіваючись, що в останній момент російська сторона піде на поступки. Насправді, Україна мала свої козири, адже Росія транспортувала газ до Європи через українську територію, і в якості плати за транзит Україна утримувала близько 15 % газу, що прокачується через українські трубопроводи. Проте вкрай енергомісткій і неефективній українській економіці потрібна величезна кількість газу — 80 мільярдів кубометрів на рік, з них 25 мільярдів російського (який купувався і одержувався за бартером) і 36 мільярдів туркменського (що доставлявся через Росію).

До кінця року сторони так і не досягли згоди, і 1 січня 2006 року «Газпром» припинив постачати газ в Україну. У відповідь на це Україна почала відбір призначеного Європі російського газу, що призвело до паніки в таких країнах, як Італія і Німеччина. Через три дні, після втручання США і Євросоюзу, поставки газу поновилися. Україна погоджувалася платити 95 доларів за 1000 кубометрів, але плата за транзит також зростала³⁶. Однак російські політичні та економічні кола пропонували збільшити ціну газу для України ще більше. Підвищення цін на енергоносії негативно вплинуло на українську економіку, особливо на хімічну промисловість та металургію. Багато спостерігачів припустили, що в такий спосіб Росія хоче

покарати Ющенка за прозахідну орієнтацію і, можливо, розраховує допомогти проросійським політичним силам на українських парламентських виборах у березні 2006 року.

Тим часом популярність Ющенка продовжувала падати. Він вже не міг забезпечити високий рейтинг «Нашої України», яка тепер перетворилася на повноцінну політичну партію, що стала ядром політичного блоку з такою самою назвою. Як президент, Ющенко не міг очолити партійний список на виборах до Верховної Ради, тому замість нього першим номером ішов прем'єр-міністр Юрій Єхануров, більш-менш компетентний, хоч і безбарвний функціонер. Щоб врятувати становище, Ющенка зробили почесним головою «Нашої України», але багато експертів сприйняли цей крок як неконституційний. Пропрезидентська партія потерпала від нападів з усіх боків. Партія регіонів Віктора Януковича йшла на вибори під традиційними гаслами зміцнення зв'язків з Росією і надання російській мові статусу державної. БЮТ різко критикував «уряд корупціонерів» і «зрадників ідеалів революції». Ліві партії, що втратили свої позиції, засуджували будівельників капіталізму як маріонеток Заходу.

Березневі вибори до парламенту 2006 року були першими виборами, на яких використовувалася тільки пропорційна система, без одномандатних мажоритарних округів. (Ці зміни стали частиною компромісного пакету, прийнятого в бурх-

ливі дні революції.) Тривідсотковий бар'єр подолали 5 партій з 45: Партія регіонів (32 % голосів — 186 місць), БЮТ (22,29 % — 129 місць), блок «Наша Україна» (13,95 % — 81 місце), соціалісти (5,69 % — 33 місця) і комуністи (3,66 % — 21 місце)³⁷. Партія Ющенка зазнала подвійної поразки — вона поступилася і Януковичу, і Тимошенко. Однак поява в парламенті трьох великих політичних сил відкривала можливість створити широку коаліцію. Протягом кількох місяців після виборів проводилися консультації, проте результату досі не було. Найочевидішим рішенням здавалося воскресити «помаранчеву» коаліцію, але Ющенка і його оточення лякали перспективи працювати з Тимошенко, яка умовою свого вступу до альянсу ставила посаду прем'єр-міністра. Крім того, «Наша Україна» не хотіла, щоб спікером парламенту став соціаліст Олександр Мороз, адже на це крісло претендував Петро Порошенко, впливовий бізнесмен і друг президента. Тим часом отримати більшість у Верховній Раді БЮТ і «Наша Україна» могли тільки за підтримки соціалістів.

Якщо лише за рік до цього співпрацю з Януковичем була для Ющенка немислимою, то тепер такий хід подій здавався цілком імовірним, до того ж президент уже звертався за підтримкою до Партії регіонів при затвердженні кабінету Єханурова. Зрештою, в серпні 2006 року партія Януковича, соціалісти і комуністи сформували коаліцію, до якої неохоче, і ніби неофіційно, приєдналася «Наша Украї-

на». (Президентська партія делегувала в кабінет своїх міністрів, але заявила, що умови, на яких вона вступить до парламентської коаліції, ще слід узгодити.) Після цього явно збентежений Ющенко був змушений запропонувати на посаду нового прем'єр-міністра свого заклятого ворога Віктора Януковича. Останній виглядав як ніколи впевнено, під час свого виступу в парламенті доброю українською мовою він навіть позитивно відгукнувся про «ідеали Майдану», тим самим зірвавши з президента мантію переможця революції. Однак коаліційний уряд, в основі якого лежали непрості стосунки між Партією регіонів і «Нашою Україною», був нестабільним. Крім того, Блок Юлії Тимошенко обіцяв стати серйозною опозиційною силою.

Незабаром президент і прем'єр почали конфліктувати через поділ повноважень — порядок цього поділу було нечітко прописано в конституційній реформі, прийнятій 2004 року, ще одним каменем спотикання стало питання вступу України в НАТО. У жовтні «Наша Україна» перейшла в опозицію, що спричинило відставку її міністрів (за винятком міністрів оборони та закордонних справ, призначених за квотою президента, а не парламенту). Тим часом пересічні громадяни були обурені сплеском корупції і відсутністю прозорої політики. При потуранні уряду бізнесмени, використовуючи свої зв'язки, продовжували заробляти мільйони на тіньових посередницьких схемах, торгуючи російськими енергоносіями та повертаючи

ПДВ за липовими експортними контрактами.

У боротьбі за владу з чинним президентом Янукович намагався підкупити і переманити опозиційних депутатів, причому плата за перехід в іншу фракцію нібито становила 5–7 мільйонів доларів. Президент пасивно спостерігав за цим процесом, хоча БЮТ закликав його негайно вжити заходів. Ющенко прокинувся лише в березні 2007 року, коли з опозиції вийшли шість депутатів і стало ясно, що Партія регіонів та її союзники впритул підійшли до створення конституційної більшості в 300 голосів, за допомогою якої вони могли долати президентське вето і навіть вносити зміни до конституції. 2 квітня 2007 року Ющенко розпустив Верховну Раду, заявивши, що перехід депутатів з однієї фракції в іншу неправомірний, оскільки за пропорційної системи виборці голосують за партійні списки, а не окремих депутатів. Насправді незаконним був і сам указ президента, оскільки конституція давала йому право розпускати парламент лише у випадках, якщо не вдається створити більшість, відкрити пленарне засідання або сформувати уряд. Правляча коаліція відмовилася виконувати указ президента і звернулася до Конституційного суду, але Ющенко почав під різними приводами звільняти його суддів. Нарешті, 18 квітня депутати від БЮТ і «Нашої України» склали свої повноваження, і парламент став юридично недієздатним.

Новий акт парламентської драми застав зненацька Партію регіонів, якій

довелося погодитися на перевибори, проте «регіоналам» вдалося перенести вибори на 30 вересня (згідно з першим указом Ющенка, вони мали відбутися в кінці травня). Найбільше від перевиборів виграв Блок Юлії Тимошенко — замість набраних на попередніх виборах 22,29 % голосів Тимошенко отримала 30,71 % (156 депутатських місць). «Наша Україна» намагалася реанімувати імідж шляхом створення коаліції з більш радикальною «Народною самообороною» — разом вони отримали 14,15 % (72 депутати); в підсумку дві «помаранчеві» партії отримали незначну більшість місць — 228 депутатів.

Партія регіонів також збільшила своє представництво (34,37 % — 175 депутатів), але втратила одного з партнерів з коаліції — соціалісти не подолали тривідсоткового бар'єру. До парламенту пройшли ще дві партії — комуністи (5,39 % — 27 депутатів) і блок Володимира Литвина (3,96 % — 20 депутатів)³⁸. Але навіть їхня підтримка не давала Януковичу більшості.

Після тривалих і цинічних торгів, в ході яких Ющенко явно віддавав перевагу домовленостям з Партією регіонів, аніж союзу з Тимошенко, президент зрештою погодився на воскресіння колишньої «помаранчевої» коаліції. 18 грудня 2007 року Верховна Рада затвердила склад коаліційного уряду на чолі з Юлією Тимошенко — половина його міністрів походила з БЮТ, а половина — з президентської партії. Однак Ющенко продовжував підтримувати контакти з

командою Януковича. Через тиждень після того, як парламент затвердив Тимошенко на посаді прем'єр-міністра, Ющенко призначив секретарем Ради національної безпеки і оборони одного з лідерів Партії регіонів Раїсу Богатирьову.

Другий прем'єрський термін Юлії Тимошенко показав, що деякі уроки 2005-го вона, схоже, засвоїла. Тепер Тимошенко утримувалася від неობдуманих приватизаційних ініціатив, які завдали стільки клопотів західним інвесторам, і популістських антиринкових заходів, як, наприклад, адміністративне регулювання цін. Водночас Тимошенко продовжила приватизацію, доходи від якої пішли на реалізацію одного з найпопулярніших пунктів її виборчої кампанії — компенсація вкладів населення в радянському Ощадбанку, які «з'їла» гіперінфляція початку 1990-х років. Попри те, що вкладники могли отримати не більше, ніж 1000 гривень (на той час — близько 200 доларів), так звана «Юліна тисяча» підняла популярність Тимошенко і зробила її серйозним конкурентом Ющенка на майбутніх президентських виборах. Президент був незадоволений заходами уряду — він вважав, що компенсації в розмірі 1,2 мільярда доларів сприяли зростанню інфляції, а приватизація шкодила національній безпеці, адже продажу підлягали порти і стратегічні підприємства.

Попри збільшення інфляції, 2007 року економіка України продемонструвала зростання ВВП на 7 %. У

лютому 2008 року республіку нарешті прийняли до Світової організації торгівлі. Проте спроба «помаранчевої» влади подолати чергову сходинку на шляху до НАТО успіху не мала — на румунській конференції альянсу в квітні 2008 року Києву не надали «Плану дій з набуття членства в НАТО».

На весну 2008 року боротьба за владу між Ющенком і Тимошенко знову загострилася — обидва політики звинувачували один одного в інтригантстві, БЮТ саботував щорічне звернення президента до Ради, крім того, постійно ходили чутки про відставку уряду. Все говорило про те, що в очікуванні президентських виборів в січні 2010 року йде перегрупування політичних сил. За даними соціологічних опитувань літа 2008 року, рейтинг Партії регіонів дещо знизився, а її бізнес-крило було явно зацікавлене в досягненні компромісу з «помаранчевою» коаліцією. Найбільшою популярністю користувався БЮТ, тоді як блок «Наша Україна — Народна самооборона» втрачав підтримку населення. Як і серед «регіоналів», в президентській партії з'явилися ознаки розколу, багато «нашоукраїнців» у парламенті були готові залишити Ющенка і перейти до Тимошенко. У березні 2008 року глава президентської адміністрації навіть створив нову правоцентристську партію «Єдиний центр», до якої увійшов ряд лояльних до президента депутатів з «Нашої України». Поки розгублені прихильники Януковича і Ющенка збиралися з силами, Тимошенко далі зміцнювала свою команду. На вибо-

рах 2007 року БЮТ посів перше або друге місце в 23 з 27 адміністративних одиниць України, тоді як Партія регіонів — лише в 15, а «Наша Україна — Народна самооборона» (НУНС) — в 13. По суті, БЮТ перетворювався на загальнонаціональну політичну силу, здатну подолати регіональні бар'єри³⁹.

Однак перебування при владі під час світової фінансової кризи незабаром підірвала популярність Тимошенко і її блоку. Тривалий політичний конфлікт прем'єра і Ющенка також обіцяв багато неприємних несподіванок. Російсько-грузинська війна за контроль над Північною Осетією (серпень 2008 року) виявила нові суперечності всередині урядової коаліції: Ющенко рішуче засудив «агресію Росії», а Тимошенко утрималась від прямих оцінок, що змусило одного з прихильників президента назвати таку позицію «зрадою». У вересні 2008 року БЮТ і Партія регіонів, що оговталася від поразок, спільно проголосували за проект закону, який спрощував процедуру імпичменту президента і позбавляв президента можливості контролювати призначення міністрів. У відповідь на це Ющенко розпустив парламент і призначив нові позачергові вибори на жовтень. Однак інші політичні сили його указ проігнорували: черговий суддя Київського адміністративного суду, що слухався Тимошенко, визнав цей указ незаконним, а катався з апеляціями і навіть розпуском цього суду сумнівним рішенням президента просто затигла час. До того ж Верховна Рада відмовилася схвалити фінансування

позачергових виборів. Замість нових виборів у грудні 2008-го відбулися чергові зміни в «помаранчевій» коаліції — БЮТ і НУНС об'єдналися з Блоком Володимира Литвина, який використовував свою «золоту акцію», щоб знову стати спікером.

У січні 2009 року через українську заборгованість і розбіжності щодо умов нового контракту між Україною і Росією знову розгорілася газова війна, яка призвела до скорочення поставок газу в країні Європи і термінових переговорів, що закінчився підписанням кабальної для України угоди про обов'язковий викуп великих обсягів газу. На 2009-й рік Україна ще отримувала 20-відсоткову знижку, а з 2010-го мала перейти на оплату за світовими цінами. Оскільки ця угода могла призвести до ще серйознішої кризи взимку 2010 року, влітку 2009-го уряд Тимошенко отримав від МВФ 1,9 мільярда доларів на оплату газу, але за умови реформування української газової системи. Тим часом економіка України переживала не найкращі часи у зв'язку зі світовою економічною кризою. Уряд Тимошенко намагався якомога довше не розголошувати об'єктивні показники, які б оприявнили справжній стан речей в економіці країни, проте правила звітності МВФ зрештою змусили уряд визнати, що в першому кварталі 2009 року падіння ВВП склало 20,3 %⁴⁰. Особливо постраждали промисловість та будівництво — ціни на нерухомість та обсяги продажу автомобілів різко впали у всій країні. Вирішальний удар іміджу «нової України»

завдала впливова міжнародна організація «Transparency International», яка за підсумками 2009 року визнала Україну найкорумпованішою країною світу⁴¹.

Навесні 2009 року БЮТ і Партія регіонів відновили переговори про створення так званої «широкої коаліції». Слід зазначити, що політику двох нібито непримиренних партій завдяки підкупам вже давно визначали впливові бізнесмени, які встигли втомитися від нескінченних конфліктів і перевиборів. Найбільш прийнятним варіантом для них стало б об'єднання двох великих політичних сил, завдяки якому можна було б і далі наживати капітал за рахунок населення та природних ресурсів країни. Зі свого боку лідери двох партій побоювалися падіння власного рейтингу і зростаючої популярності нової третьої сили — «Фронт змін», який очолював динамічний молодий політик Арсеній Яценюк, колишній спікер Верховної Ради. Крім усього іншого, проект угоди передбачав продовження повноважень парламенту на два з половиною роки і вибори президента в парламенті. (Сторони нібито задалегідь домовилися про те, що президентом стане Янукович, а Тимошенко збереже посаду прем'єра⁴².) Однак на початку червня, в останній момент, коли всі посади, сфери і навіть конкретні бізнес-інтереси було розділено між партіями та їхніми справжніми господарями-мільярдерами, Янукович вийшов з гри, зробивши несподівану заяву в Києво-Печерській Лаврі. Проведені влітку 2009 року соціологічні опитування свідчили про гарантова-

*100. Прем'єр-міністр
Юлія Тимошенко
і віце-спікер
парламенту
Микола Томенко*

ний вихід Януковича у другий тур президентських виборів і перемогу над будь-яким суперником у другому турі, тому лідер Партії регіонів вирішив не компрометувати себе ненадійним союзом з БЮТ.

Влітку 2009 року провідні українські політики, серед них і Ющенко, один за одним заявили про свою участь у президентських виборах, призначених на січень 2010-го. Причому серед фаворитів майбутніх президентських перегонів не виявилось чинного президента — його рейтинг не сягав і 5 %. Моделювання імовірних сценаріїв цього разу не підвело радників Януковича. Як і впливало з опитувань громадської думки, в першому

турі президентських виборів 17 січня 2010 року лідер опозиційної Партії регіонів помітно випередив чинного прем'єр-міністра Тимошенко, набравши 35,32 % голосів, порівняно з її 25,05 %. Тим часом Ющенко спромігся встановити виборчий антирекорд для чинних президентів, набравши жалюгідні 5,45 %. Він фінішував тільки п'ятим, після динамічного банкіра Сергія Тігіпка, близького за програмою до Партії регіонів (13,5 %), і Арсенія Яценюка, котрий так і не спромігся правильно позиціонувати себе, як серйозну альтернативу двом провідним кандидатам. Як і передбачали прогнози соціологів, у другому турі виборів 7 лютого Янукович узяв гору

над Тимошенко: 48,95 % голосів проти її 45,47 %, причому 4,36 % виборців проголосували проти обох кандидатів. Тимошенко намагалася оскаржити конкретні цифри в суді, покликаючись на підозрілу велику кількість громадян у східних областях, які голосували вдома, та інші маніпуляції, але самий факт перемоги Януковича підтверджували екзит-поли. Міжнародні оглядачі також визнали вибори в цілому чесними.

Після поразки на президентських виборах Тимошенко не пішла у відставку з посади прем'єр-міністра. Партії регіонів довелося шукати підтримки у комуністів та Блоку Литвина, а також окремих депутатів-перебіжчиків (так званих «тушок») з фракцій «Нашої України» та БЮТ, щоби набрати достатньо голосів для відставки Тимошенко і затвердження у березні нового уряду Миколи Азарова. Після цього Партія регіонів заходилася встановлювати контроль над областями, крім західного регіону (де все більше сили набирала націоналістична партія «Свобода», особливо на Львівщині). У жовтні 2010-го нова влада провела через Конституційний Суд скасування реформи 2004 року, що обмежувала владу президента. Також було відкрито кримінальні справи проти Тимошенко та кількох міністрів її уряду, головню за звинуваченнями у перевищенні службових повноважень. У жовтні 2011 року Печерський суд м. Києва визнав Тимошенко винною у перевищенні службових повноважень під час укладання газових контракт-

тів з Росією у 2009-му і засудив її на 7 років ув'язнення із заборобою займати державні посади ще три роки. Від колишньої очільниці уряду також вимагають відшкодувати збитки у розмірі 190 мільйонів доларів. Хоч Захід і Росія висловили стурбованість із приводу цього судового рішення (Росію непокоїла теоретична можливість скасувати через суд газові домовленості 2009 року), серйозних міжнародних ускладнень урядові Януковича це не створило.

Владу більше непокоїло поступове, але неухильне зменшення популярності нового президента і уряду всередині країни. Харківська угода з російським президентом Медведевим, яку Янукович підписав на самому початку свого правління у квітні 2010-го, продовжила термін перебування Російського Чорноморського флоту в Україні. Він мав закінчитися 2016-го, але термін продовжили ще на 25 років, до 2042-го, в обмін на знижку ціни на газ і підвищення орендної плати за військово-морську базу у Севастополі. Ця угода підтвердила найгірші підозри тих, хто вбачав у Януковичеві креатуру Москви. Втім і з Москвою стосунки не склалися — російський уряд і далі прагматично вичавлював з України щораз більші гроші за газ, якщо не контроль над системою його транспортування. Водночас Янукович продовжував уникати такого бажаного для росіян вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі й Казахстану, продовжуючи перемовини із ЄС про зону вільної торгівлі, більш вигідну

101. Президент Віктор Ющенко

діловим колам у Партії регіонів. Однак малий і середній бізнес всередині країни постраждав від політики прем'єр-міністра Азарова, який відновив в економіці владну вертикаль разом із міриадам писаних і неписаних поборів. У листопаді 2010 року масові протести проти нового Податкового кодексу вилилися у так звані «податкові Майдани» в Києві та інших великих містах, що продемонструвало наростання незадоволення середнього класу. Водночас посилювався тиск влади на засоби масової інформації, що набирає рис обмеження свободи слова.

Події останніх років викликають дальше розчарування у тих людей, які свого часу повірили, що «помаранчова революція» відкриє дорогу до справжньої демократії та суспільства рівних можливостей.

Розкол всередині «помаранчевого» блоку відкинув українську політику в епоху хитких коаліцій і впливових бізнес-кланів. Ставлення суспільства до політичного життя більше не залежало від того, як саме поділили між собою владу Ющенко, Тимошенко і Янукович, або від того, який на даний момент склад правлячої коаліції, — сьогоднішні українці розчарувалися в політиці як такій. Звичайно, люди не відчують ностальгії за часами Кучми, але хочуть, щоб хоч хтось із провідних політиків виконував свої гучні обіцянки — побудувати ефективну демократичну систему, громадянське суспільство без корупції і економіку, здатну конкурувати в глобальному світі XXI століття.

* * *

Україна здобула незалежність внаслідок мирного розпаду Радянського Союзу, а не народної революції в окремо взятій республіці. У спадок від старого режиму новій державі дісталися радянські правлячі класи і політичні інститути, саме тому проведення реформ розтягнулося як мінімум на десятиліття, а разом з цим почалося становлення кланового капіталізму. У сфері міжнародної політики Україна відразу почала вести незалежний курс, користуючись своїм вигідним стратегічним розташуванням між Росією і Європейським Союзом. Однак всередині країни відновлення економіки почалося лише наприкінці 1990-х років унаслідок непослідовності економічних реформ і майже необмеженої

влади олігархів. Широкий народний протест проти фальсифікацій на виборах 2004 року став можливий завдяки розвитку громадянського суспільства, але «помаранчева революція» не виправдала надій громадян, що чекали рішучих реформ і справжньої демо-

кратії. Однак, попри те, що політичні та економічні проблеми залишаються невирішеними, відверта фальсифікація виборів вже неможлива. Тепер громадяни України можуть самі визначати, в якому напрямку має розвиватися їхня країна.

Епілог

Під час мітингів протесту на Майдані Незалежності наприкінці 2004 року під помаранчеві прапори стали не тільки і не стільки українські націоналісти. Це були сотні тисяч людей, які більше не хотіли миритися з корупцією, посяганнями на демократію та розкраданням країни. Бідні та багаті, українські патріоти і російськомовні громадяни, школярі та викладачі університетів — всі вони вийшли на вулицю, щоб захистити свою мрію про нову Україну. Вимоги протестувальників не стосувалися розширення прав етнічних українців. Попри те, що представники «помаранчевої» опозиції використовували українську мову і культуру як інструмент мобілізації, вони боролися за створення такої України, яка являла б собою сучасну заможну багатонаціональну державу з ефективною демократичною системою і прозорою економічною політикою¹. Парадокс «помаранчевої революції», під час якої прихильники демократії використовували риторику поміркованих націоналістів для створення громадянської держави, насправді відображав головну тенденцію української історії. Сучасна багатонаціональна Україна

завдячує своїм існуванням національному проекту, автори якого відстоювали ідею створення національної української держави, але проект цей був реалізований не націоналістами і не за їхнім задумом.

Історія України — багата і багатокультурна, коріння української державності сягає могутньої середньовічної Київської Русі і легендарної козацької держави XVII століття. Проте виникнення в 1917–1920 і в 1991 роках незалежної української держави стало результатом розпаду імперій та національної мобілізації. Російська, Австро-Угорська і радянська імперії припинили існування з різних причин, але саме їхній розпад відкрив можливість для появи незалежної України. В 1917 і в 1991 роках батьки-засновники української держави діяли, виходячи з основного принципу національного самовизначення, — кожна нація має право на власну незалежну державу — проте в обох випадках будували громадянську багатонаціональну державу. Етнічний націоналізм відіграв певну роль у момент відділення від імперій, але українська держава, народжена за допомогою націоналізму, ніколи себе з

ним не ідентифікувала. Сучасна Україна також була створена не націоналістами, крім того, тепер уже нема потреби теоретично обґрунтовувати потребу української держави правом українців мати власне політичне утворення. А тому громадяни нової України можуть сконцентруватися на боротьбі за демократичне суспільство. Головний урок «помаранчевої революції» саме й полягає у тому, що вони можуть змінити суспільство, у якому живуть.

Події 2004 року підкреслили протиріччя між україномовним Заходом і російськомовним Сходом країни, але коріння цих протиріч також криється в українській історії, у різниці між національною політикою Російської та Австро-Угорської імперій, Радянським Союзом і міжвоєнними східноєвропейськими державами. Отже, міжрегіональний розкол сьогоденної України є наслідком тієї ролі (як позитивної, так і негативної), яку в процесі становлення націй відіграє імперська політика. Однак культурні відмінності між східною і західною Україною політично значущими стають лише тоді, коли держава починає нав'язувати культурну однаковість, що в українському випадку малоімовірно. І хоча деякі журналісти часто перебільшують роль наявних мовних бар'єрів, а бага-

то політиків використовують цю тему в своїх інтересах, громадяни України поступово починають відчувати себе частиною єдиної української політичної нації. Попри відмінності у мові, представники цієї нації дедалі частіше виявляють єдність, наприклад, відкидаючи комуністів-ортодоксів і визнаючи незалежність української держави. І на Сході, і на Заході країни однаково ненавидять продажних політиків і суддів, мріють про нормальне життя, борються за права малого бізнесу, захищають міські двори від незаконної забудови і створюють неурядові організації². Словом, у процесі будівництва української політичної нації є набагато важливіші проблеми, ніж мова.

Проте вся ця складна робота з будівництва нової України буде під силу лише такому уряду, який має мандат народної довіри і чітку програму реформ. Тим часом, на жаль, за роки після «помаранчевої революції» чередування при владі її переможців і переможених принесло виборцям лише розчарування. Однак сам той факт, що саме голоси виборців визначають, хто буде при владі, теж є перемогою революції 2004 року, яка показала українцям, що саме вони визначають долю своєї країни.

Примітки

Лорія Герасічи

Мануїл Михайло
Трунськевич.

*Василь Кричевський.
Обкладинка «Ілюстрованої історії України»
Михайла Грушевського (1912).*

*Ця книжка користувалася величезною популярністю,
витримала кільканадцять перевидань
і зіграла важливу роль у справі національної
мобілізації українців*

Вступ

¹ Див.: *Eley Geoff, Suny Ronald Grigor*. Introduction: From the Moment of Social History to the Work of Cultural Representation // *Becoming National: A Reader* / Ed. by Geoff Eley and Ronald Grigor Suny. — NY: Oxford UP, 1996. — P. 3–37. *The Invention of Tradition* / Ed. by Eric Hobsbawm, Terence Ranger. — Cambridge: Cambridge UP, 2003 (укр. переклад: *Винайдення традиції* / За ред. Ерика Гобсбаума та Теренса Рейнджера; пер. з англ. Микола Климчук. — К.: Ніка-Центр, 2005, 2010).

² *Hroch, Miroslav*. Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations / Trans. Ben Fowkes. — Cambridge: Cambridge UP, 1985.

³ Див.: *Ємельчик, Сергій*. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. — Мельбурн: Університет Монаша, 1994. — С. 36–50.

⁴ *Szporluk, Roman*. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State // Szporluk, Roman. *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*. — Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 2000. — P. 361–394 (укр. переклад: *Шпорлюк, Роман*. Україна: від імперської окраїни до суверенної держави // Шпорлюк, Роман. *Імперія та нації* / Пер. з англ. Георгій Касьянов, Микола Климчук. — К.: Дух і літера, 2000).

⁵ *Martin, Terry*. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. — Ithaca, N.Y.: Cornell UP, 2001. — P. 15 (укр. переклад книги Террі Мартина вийде у київському видавництві «Критика» в 2013 році).

⁶ Цінний вступ до історії цього питання див.: *Kohut, Zenon*. The Development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia // *Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State* / Ed. by Thomas Sanders. — Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1999. — P. 453–477. Про Грушевського див.: *Sysyn, Frank*. Introduction to the «History of Ukraine-Rus'» // Hrushevsky, Mykhailo. *History of Ukraine-Rus'*. — Edmonton: CIUS Press, 1997. — Vol. 1. — P. xxi–xlii; *Plokhyy, Serhii*. *Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. — Toronto: Toronto UP, 2005 (укр. переклад. Плохій, Сергій. *Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського* / Пер. з англ. Микола Климчук. — К.: Критика, 2011).

⁷ Див.: *Velychenko, Stephen*. Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. — NY: St. Martin's, 1993; *Yekelchuk, Serhy*. Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination. — Toronto: Toronto UP, 2004) (укр. переклад: *Єкельчук, Сергій*. Імперія пам'яті. Українсько-російські стосунки в радянській історичній уяві / Пер. з англ. Микола Климчук і Христина Чушак. — К.: Критика, 2008).

⁸ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / АН УРСР, Інститут історії; гол. ред. Юрій Кондуфор — К.: Наукова думка, 1977–1979.

⁹ До серії увійшли 14 книг, 6 із них охоплювали період 1800–2000 років: *Сарбей, Віталій*. Національне відродження України. — К.: Альтернативи, 1999; *Рубльов Олександр, Реєнт Олександр*. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — К.: Альтернативи, 1999; *Кульчицький, Станіслав*. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К.: Альтернативи, 1999; *Коваль, Михайло*. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К.: Альтернативи, 1999; *Баран Володимир, Даниленко Віктор*. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). — К.: Альтернативи, 1999; *Литвин, Володимир*. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). — К.: Альтернативи, 2000.

¹⁰ *Грицак, Ярослав*. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. — 2-ге вид. — К.: Генеза, 2000.

¹¹ Особливо вплинули українські видання їхніх праць: *Лисяк-Рудницький, Іван*. Історичні есе: У 2 т. — К.: Основи, 1994 (кілька робіт Лисяка-Рудницького видано російською: *Лисяк-Рудницький, Иван*. Между историей и политикой / Под ред. Дмитрия Фурмана, Ярослава Грицака. — М.-СПб.: Летний сад, 2007); *Шпорлюк, Роман*. Імперія та нації / Пер. з англ. Георгій Касьянов, Микола Климчук. — К.: Дух і літера, 2000.

¹² *Hagen, Mark von*. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review. — 1995 (Fall). — Vol. 54. — P. 658–673.

Розділ 1

Історичні корені сучасної України

¹ Ці теорії добре узагальнено в другому розділі книги британського політолога Ендрю Вілсона, див.: *Вілсон, Ендрю*. Українці: несподівана нація. — К.: К. І. С., 2004. Проте автор не акцентує уваги на тому, що серйозні професіонали скептично ставляться до таких історичних ексцерсисів.

² Після проголошення незалежності України 1991 року спостерігався справжній бум публікацій про трипільську культуру, який завершився виходом двотомної енциклопедії трипільської цивілізації, див.: Енциклопедія Трипільської цивілізації / Ред. кол.: Л. М. Новахатко та ін.: У 2 т. — К.: Укрполіграфмедія, 2004.

³ Сьогодні факт відвідання Геродотом Скіфії викликає серйозні сумніви. Див.: *Рорре, Andrzej*. Introduction to Volume 1 // Hrushevsky, Mykhailo. History of Ukraine-Rus'. — Edmonton: CIUS Press, 1997. — Vol. 1. — P. liii.

- ⁴ Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії. — К.: Альтернативи, 1998. — С. 117, 163.
- ⁵ Див., напр.: Етнічна історія давньої України: Колективна монографія / Авт. Петро Толочко, Д. Н. Козак, В. Ю. Мурзін та ін. — К.: Інститут археології НАНУ, 2000. — С. 4.
- ⁶ Більш-менш важливі твори скіфського мистецтва востаннє потрапляли до рук дослідників наприкінці 1960-х — початку 1970-х років під час розкопок під керівництвом українського археолога Бориса Мозолевського. Він проаналізував свої знахідки в книгах «Товста могила» (К.: Наукова думка, 1979) та «Скіфський степ» (К.: Наукова думка, 1983). В українських музеях експонуються лише післявоєнні знахідки, знайдені раніше предмети скіфського золота було відправлено до ленінградського Ермітажу. Серед виданих на Заході альбомів про скіфське мистецтво найкращими вважають такі видання: From the Land of the Scythians: Ancient Treasures from the Museums of the USSR: 3000 b. c. — 100 b. c. — NY: Metropolitan Museum of Art, 1975; Scythian Gold: Treasures from Ancient Ukraine / Ed. Ellen D. Reeder. — NY: Harry N. Abrams, 1999.
- ⁷ За останнє десятиліття українські історики присвятили Боспорському царству кілька спеціальних досліджень: Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я. — К.: Альтернативи, 1998. — С. 247–343; Русяєва А. С., Зубар В. М. Боспор Киммерийский: история и культура. — Николаев: Возможности Киммерии, 1998.
- ⁸ Див.: Білик, Іван. Меч Арея. Роман, написаний літа Божого 1970 і видрукований у Києві літа Божого 2004. — К.: Веселка, 2004. Радянські ідеологи побачили в цій історичній фантазії прояв українського націоналізму, і роман було заборонено.
- ⁹ Толочко, Петр. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — СПб.: Алетейя, 2003. — С. 36–43.
- ¹⁰ Етнічна історія давньої України: Колективна монографія / Авт. Петро Толочко, Д. Н. Козак, В. Ю. Мурзін та ін. — К.: Інститут археології НАНУ, 2000. — С. 119.
- ¹¹ Давня історія України / За ред. Петра Толочка: У 3 т. — К.: Інститут археології України, 2000. — Т. 3: Слов'яно-руська доба. — С. 17 (історики), 72 (археологічні дані).
- ¹² Історія України / За ред. Валерія Смолія. — 3-тє вид. — К.: Альтернативи, 2002. — С. 28–30; Толочко Олексій, Толочко Петро. Київська Русь. — К.: Альтернативи, 1998. — С. 51–57.
- ¹³ Карпов, Алексей. Владимир Святой. — М.: Молодая гвардия, 1997. — С. 142–173; Толочко, Петро. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — К.: АртЕк, 1996. — С. 88–89.
- ¹⁴ Толочко, Петро. Ярослав Мудрий. — К.: Альтернативи, 2002. — С. 170–178.
- ¹⁵ На відміну від свого чоловіка, Анна була письменна. Слов'янське Євангеліє, яке вона привезла з собою з Києва, тривалий час зберігалось у скарбниці Реймського собору. У 1970-х роках про неї зняли популярний радянський фільм, а 2005 року за фінансової підтримки українського уряду королеві Анні було споруджено пам'ятник в містечку Санліс, де вона померла. Монумент відкрив Віктор Ющенко під час свого державного візиту до Франції в червні 2005 року. Напис французькою мовою на пам'ятнику, який зробили українські май-

стри, згодом довелося переробляти через граматичні помилки. Про Анну Ярославну див.: *Толочко, Петро*. Ярослав Мудрий. — К.: Альтернативи, 2002. — С. 206–207; про пам'ятник див.: *Марушак, Александр*. Мы подарили французам памятник королеве Анне, сделанный с ошибками // Сегодня. — 2005. — 11 июля. — С. 3.

¹⁶ Український історик Олексій Толочко показав, що джерелом влади на Русі вважали рід Рюриковичів загалом, а не якогось конкретного князя. Див.: *Толочко, Алексей*. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К.: Наукова думка, 1992.

¹⁷ Див., наприклад: *Голубенко, Петро*. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К.: Дніпро, 1993. Книга вперше опублікована українською мовою в Нью-Йорку.

¹⁸ Про тюркське населення див.: *Грушевський, Михайло*. Історія України-Руси: У 10 т. — К.: Наукова думка, 1992. — Т. 2. — С. 547–551.

¹⁹ Одним з останніх в західній науці на цю тему висловився гарвардський історик Едвард Кінан у кн.: *Keenan, Edward*. Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor' Tale. — Cambridge, Mass.: HURI, 2003.

²⁰ Див.: *Німчук, Василь*. Південні давньоруські говори — основа української мови // Історія української мови: Хрестоматія / За ред. С. Я. Єрмоленко та А. К. Мойсієнка. — К.: Либідь, 1996. — С. 257–269; *Півторак Григорій*. Коли ж виникла українська мова // Там само. — С. 270–279. Західні дослідники також розходяться в цьому питанні.

²¹ Див., наприклад: *Ісаєвич, Ярослав*. Галицько-Волинська держава. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1999; Галицько-Волинська держава XII–XIV ст.: Збірник наукових праць у 2 кн / Упор. О. С. Кучерук. — Львів: Світ, 2002.

²² Див.: *Rowell, Stephen Christopher*. Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345. — NY: Cambridge University Press, 1994.

²³ Див.: *Pelenski, Jaroslaw*. The Contest over the “Kievan Inheritance” in Russian-Ukrainian Relations: The Origins and Early Ramifications // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Peter J. Potichnyi et al., eds. — Edmonton: CIUS Press, 1992. — P. 3–19.

²⁴ *Яковенко, Наталія*. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К.: Наукова думка, 1993. — С. 204–206 (друге, виправлене та перероблене видання цієї книги вийшло 2008 року у видавництві «Критика»); *Русина, Олена*. Україна під татарами і Литвою. — К.: Альтернативи, 1998. — С. 202.

²⁵ *Яковенко, Наталія*. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К.: Наукова думка, 1993. — С. 269–270.

²⁶ *Яковенко, Наталія*. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К.: Генеза, 1997. — С. 132 (четверте, виправлене та перероблене видання цієї книги вийшло 2009 року у видавництві «Критика»).

²⁷ Біографію князя див.: *Саух, Петро*. Князь Василь-Костянтин Острозький. — Рівне: Волинські обереги, 2002.

- ²⁸ Києво-Могилянська академія проіснувала до 1817 року, коли її переформували в духовну семінарію, а 1920 року остаточно закрила радянська влада. 1992 року Києво-Могилянська академія знову відкрилась у колишніх академічних корпусах вже як світський університет. Сьогодні це один з найкращих та найпрестижніших університетів України.
- ²⁹ Про козаків та православну релігію див.: *Плохій, Сергій*. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — 2-ге вид. — К.: Критика, 2006).
- ³⁰ Важлива книжка про козацтво — тритомник Дмитра Яворницького: *Яворницький, Дмитро*. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Ред. кол.: Павло Сохань та ін. — К.: Наукова думка, 1990.
- ³¹ Біографію гетьмана див.: *Гуржій Олександр, Корнієнко В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. — К.: Україна, 2004.
- ³² *Смолій Валерій, Степанков Валерій*. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). — К.: Альтернативи, 1999. — С. 100; *Смолій Валерій, Степанков Валерій*. Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть // Український історичний журнал. — 1998. — № 1. — С. 17. Українські історики використовують дані американських істориків українського походження: *Pelenski, Jaroslaw*. The Cossack Insurrections in Ukrainian-Jewish Relations // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* / Peter J. Potichnyj and Howard Aster, eds. — Edmonton: CIUS Press, 1988. — P. 36.
- ³³ Див. особливо: *Смолій Валерій, Степанков Валерій*. Богдан Хмельницький. — К.: Альтернативи, 2003. — С. 12 і 399 (Богдан Великий); *Кучма, Леонід*. Доповідь на урочистих зборах з нагоди 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького // Український історичний журнал. — 1996. — № 4. — С. 3 («батько вітчизни»).
- ³⁴ Див.: *Сас, Петро*. Політична культура українського суспільства: кінець XVI — перша половина XVII ст. — К.: Либідь, 1998; *Сисин, Френк*. Конструювання національних реконструкцій // Критика. — 2005. — № 1/2. — С. 28.
- ³⁵ Про український політичний клас див.: *Sysyn, Frank*. The Khmelnytsky Uprising and Ukrainian Nation-Building // *Journal of Ukrainian Studies*. — 1992. — № 1/2. — P. 141–170; про жорстокість до селян: *Яковенко, Наталя*. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. — 2000. — № 3. — С. 58–78.
- ³⁶ Цей момент описано в кн.: *Яковенко, Наталя*. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К.: Генеза, 1997. — С. 200–201. Дискусію про Переяславський договір найкраще висвітлено англійською мовою в кн.: *Basarab, John*. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. — Edmonton: CIUS, 1982. Найповнішу картину різноманітних інтерпретацій українською мовою представлено в кн.: *Переяславська рада 1654 року: (історіографія та дослідження)* / Ред. кол. Павло Сохань, Ярослав Дашкевич, Ігор Гирич та ін. — К.: Смолоскип, 2003.
- ³⁷ У російській дореволюційній і радянській історіографії Мазепу таврували як зрадника, проте в нинішніх українських дослідженнях він представлений героєм — Мазепу навіть зобразили на десятигривневій банкноті. Сучасні автори часто трактують його дії крізь призму пізніших політичних концепцій суверенітету народу та егалітарного націоналізму.

Цього не можна сказати про видану нещодавно прекрасну біографію гетьмана, де він постає виразником невдоволення козацької старшини царським абсолютизмом і захищає насамперед її станові інтереси: *Павленко, Сергій*. Іван Мазепа. — К.: Альтернативи, 2003.

³⁸ Див. кілька ґрунтовних досліджень українського історика Віктора Горобця: *Горобець, Віктор*. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1995; *Горобець, Віктор*. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1998; *Горобець, Віктор*. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII ст. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2000.

³⁹ Указ 1785 року був наслідком численних петицій козацької старшини; згодом багатьом з них довелося довго боротися за свій дворянський статус. Див.: *Когут, Зенон*. Російський централізм і українська автономія Лівідація Гетьманщини, 1760–1830. — К.: Основи, 1996.

⁴⁰ Див.: Українське барокко та європейський контекст / За ред. Олександра Федорука. — К.: Наукова думка, 1991; Українське барокко / За ред. Олекси Мишанича. — К.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, 1993.

⁴¹ Див.: *Гуржій Олександр, Чухліб Тарас*. Гетьманська Україна. — К.: Альтернативи, 1999. — С. 199–206, 260–262.

Розділ 2

Імперські чиновники і творці нації

¹ Див.: *Hroch, Miroslav*. Social Preconditions of a National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. — Columbia University Press, 2000.

² Я розділяю російську Україну на три історичні регіони. У спеціальних наукових працях прийнято детальнішу географічну структуру. Див., наприклад: *Лисяк-Рудницький, Іван*. Роль України в новітній історії // *Лисяк-Рудницький, Іван*. Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — С. 145–171; *Szporluk, Roman*. Urbanization in Ukraine since the Second World War // *Rethinking Ukrainian History* / Ed. by Lysiak-Rudnytsky with the assistance of John-Paul Himka. — Edmonton: CIUS, 1981. — P. 180–202.

³ Див.: *Klier, John Doyle*. Russia Gathers Her Jews: The Origins of the «Jewish Question» in Russia, 1772–1825. — DeKalb: Northern Illinois UP, 1986. Про зростання єврейського населення на Правобережжі див.: *Хонигсман Я. С., Найман А. Я.* Евреи Украины: краткий очерк истории. — К.: Учебно-методический кабинет Минобразования Украины, 1993. — Т. 1. — С. 111; *Нариси з історії та культури євреїв України / Упор. та ред. Леонід Фінберг і Володимир Любченко*. — К.: Дух і літера, 2005. — С. 64.

⁴ Див.: *Herlihy, Patricia*. Odessa: A History, 1794–1914. — Cambridge, Mass.: HURI, 1986; укр. вид.: *Герлізі, Патріція*. Одеса. Історія міста, 1794–1914. — К.: Критика, 1999. — 383 с. Остання робота про Одесу англійською мовою: *King, Charles*. Odessa: Genius and Death in a City of Dreams. — New York: W. Norton & Co, 2011.

⁵ Див.: Lviv: A City in the Crosscurrents of Culture / Ed. by John Czaplicka. — Cambridge, Mass.: HURI, 2005.

⁶ Саме так ще в 1870-х роках на Закарпаття їхав Михайло Драгоманов, один з лідерів українського руху, підданець Російської імперії. Див.: *Драгоманов, Михайло*. Австро-руські спомини // Драгоманов, Михайло. Літературно-публіцистичні твори. — К.: Наукова думка, 1970. — Т. 2. — С. 263–274.

⁷ Див.: *Wilson, Andrew*. The Ukrainians: Unexpected Nation. — New Haven and London: Yale University Press, 2000 — P. 111 (укр. переклад: *Вілсон, Ендрю*. Українці: несподівана нація. — К.: К. І. С., 2004).

⁸ Див.: *Грицак, Ярослав*. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. — 2-ге вид. — К.: Генеза, 2000. — С. 41–45.

⁹ Див.: *Kappeler, Andreas*. Mazepintsy, Malorossy, Khokhly: Ukrainians in the Ethnic Hierarchy of the Russian Empire // Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945) / Ed. by Andreas Kappeler, Zenon Kohut, Frank Sysyn, Mark von Hagen. — Edmonton: CIUS Press, 2003. — P. 162–181; укр. пер.: *Канпелер, Андреас*. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. — 2001. — № 5. — С. 8–20; *Kappeler, Andreas*. «Great Russians» and «Little Russians»: Russian-Ukrainian Relations and Perceptions in Historical Perspective. — Seattle: Henry M. Jackson School of International Studies, University of Washington, 2003. *Котенко А. Л., Мартынюк О. В., Миллер А. И.* «Малоросс»: эволюция понятия до Первой мировой войны // Новое литературное обозрение. — 2011. — № 108.

¹⁰ В XIX столітті понад половину російських чиновників на українських землях становили етнічні українці, але в більшості вони вважали себе малоросами або росіянами родом з України. Див.: *Velychenko, Stephen*. Identities, Loyalties, and Service in Imperial Russia: Who Administered the Borderlands? // Russian Review. — 1995. — Vol. 54. — № 2. — P. 188–208.

¹¹ Про роль інтелігенції в українському національному русі XIX століття див.: *Kappeler, Andreas*. Der schwierige Weg zur Nation: Beitr ge zur neueren Geschichte der Ukraine. — Cologne: Böhlau Verlag, 2003.

¹² Див.: *Кравченко, Володимир*. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Х.: Основа, 1996. — 295 с.

¹³ Про інтерес українських письменників-романтиків до національного див.: *Бовсунівська, Тетяна*. Феномен українського романтизму. — К.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, 1997. — Т. 1: Етногенез і теогенез. — 154 с.

¹⁴ Опонентом Григорія Квітки-Основ'яненка був Петро Петрович Гулак-Артемівський, що писав байки українською мовою, а серйозну белетристику — російською. Див. зізнання самого Квітки: *Квітка-Основ'яненко, Григорій*. Письмо Петру Александровичу Плетневу, 15 марта 1839 // Квітка-Основ'яненко, Григорій. Зібрання творів: У 7 т. — К.: Наукова думка, 1981. — Т. 7: — С. 215; а також: *Ятищук, Оксана*. Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко в духовній історії України. — Тернопіль: ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2003. — С. 39–40.

- ¹⁵ У листах до друзів Максимович навіть підписувався як «Старий українець». Див.: *Короткий, Віктор*. «Старий українець» Михайло Максимович // Максимович, Михайло. У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори / Вступ. ст. Віктора Скопенка, упор. і вступ. ст. Віктора Короткого. — К.: Либідь, 2003. — С. 9–27.
- ¹⁶ Звичайно, більшість шляхтичів однаково не мала землі; але позбавлення сотень тисяч людей дворянського статусу стало однією з найсерйозніших у XIX столітті спроб змінити соціальну структуру суспільства. Див.: *Beauvois, Daniel*. Le Noble, le Serf et le R vizor. La noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831–1863). — Paris: Editions des Archives contemporaines, 1985; укр. вид.: *Бовуа, Даніель*. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Пер. з франц. Зоя Борисюк. — К.: Інтел, 1996. — С. 195, 383.
- ¹⁷ Є прекрасні біографії Костомарова українською та англійською мовами: *Пінчук, Юрій*. Микола Іванович Костомаров, 1817–1885. — К.: Наукова думка, 1992; *Prymak, Thomas*. Mykola Kostomarov: A Biography. — Toronto: University of Toronto Press, 1996.
- ¹⁸ Див.: *Грабович, Григорій*. Шевченко, якого не знаємо (З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета). — К.: Критика, 2000. — 318 с.; *Єкельчик, Сергій*. Творення святині: українофіли і Шевченкова могила в Каневі (1861–1900-ті роки) // Єкельчик, Сергій. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття. — К.: КІС, 2010. — С. 51–74.
- ¹⁹ *Катренко А. М., Катренко Я. А.* Національно-культурна і політична діяльність Київської громади (60–90-ті рр. XIX ст.). — К.: КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2003. — 180 с.
- ²⁰ Див.: *Saunders, David*. Russia and Ukraine under Alexander II: The Valuev Edict of 1863 // International History Review. — 1995. — № 17 (February). — P. 23–51.
- ²¹ *Дудко, Віктор*. Аудиторія журналу «Основа» (1861–1862): Кількісний вимір // Київська старовина. — 2001. — № 6. — С. 79.
- ²² Члени українських громад не висували якихось політичних вимог типу автономії українських земель. Однак саме ствердження самостійності української культури було актом політичним. Крім цього, як зазначають історики, культурно-просвітницька робота, яку проводили громади, була важливим компонентом культурного етапу національного відродження. Див.: *Іванова Л. Г., Іванченко Р. П.* Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. — К.: Міжнародний інститут лінгвістики і права, 2004. — С. 309–310.
- ²³ Див. найкращу працю про ці події: *Савченко, Федір*. Заборона українства 1876 р. — Х.: ДВУ, 1930. — 415 с.
- ²⁴ Політичні погляди Драгоманова детально проаналізовано в кн.: *Круглашов, Анатолій*. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. — 2-ге вид. — Чернівці: Прут, 2001. — 488 с. Серед дослідників його політичної діяльності неперевершеною залишається давня праця: *Іванова Р. П.* Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі України та Росії (друга половина XIX ст.). — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1971. — 223 с.

- ²⁵ Андрій Желябов, один з двох головних організаторів замаху 1881 года, був одеським студентом, раніше співпрацював з місцевою українською громадою, а Софія Перовська походила з роду останнього українського гетьмана Кирила Розумовського. Про революціонерів-народників в Україні див.: Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси / Відп. ред. Валерій Смолій. — К.: Наукова думка, 2002. — С. 39–61.
- ²⁶ *Yekelchyk, Serhy*. The Nation's Clothes: Constructing a Ukrainian High Culture in the Russian Empire, 1860–1900 // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. — 2001. — Band 49. — № 2. — S. 230–239.
- ²⁷ Ернест Гелнер висловив важливу думку про те, що культурне завдання сучасного націоналізму полягає у створенні на основі фольклорної традиції нової високої культури, що відповідала б індустріальній епосі. Див.: *Gellner, Ernest*. Nations and Nationalism. — Oxford: Blackwell, 1983. — P. 57 (укр. пер.: *Гелнер, Ернест*. Нації та націоналізм; Націоналізм / Пер. з англ. Георгій Касьянов — К.: Таксон, 2003. — 300 с.).
- ²⁸ *Грицак, Ярослав*. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. — 2-ге вид. — К.: Генеза, 2000. — С. 51–52.
- ²⁹ *Сарбей, Віталій*. Національне відродження України. — К.: Альтернативи, 1999. — С. 122–125.
- ³⁰ Див.: *Грицак, Ярослав*. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. — 2-ге вид. — К.: Генеза, 2000. — С. 73–74. Утім, на кінець 1860-х років політика Голуховського, спрямована проти консервативного русинського духівництва та проросійських інтелектуалів Галичини, розчистила простір для молодшого покоління українських патріотів. Див.: *Піай, Станіслав*. Політика Агенора Голуховського щодо галицьких українців у 1866–1868 роках та її наслідки // *Вісник Львівського університету*. Серія історична. — 2002. — Вип. 37. — № 1. — С. 246–267.
- ³¹ Див.: *Сарбей, Віталій*. Національне відродження України. — К.: Альтернативи, 1999. — С. 200–201. Про те, як по-різному галицькі інтелектуали розуміли місце русинів у колі сучасних народів і причини, чому ті або інші версії виявилися більш життєздатними, див.: *Himka, John-Paul*. The Construction of Nationality in Galician Rus: Icarian Flights in Almost All Directions // *Intellectuals and the Articulation of the Nation* / Ed. by Ronald Grigor Suny and Michael D. Kennedy. — Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999. — P. 109–166.
- ³² *Гутковський Василь, Крупський Іван, Олексин Оксана*. Українська журналістика на західноукраїнських землях: державотворча функція, тематичні аспекти (1848–1919 рр.). — Львів: Вільна Україна, 2001. — С. 27–33; *Шаповал, Юрій*. «Діло» (1880–1939 рр.): Поступ української суспільної думки. — Львів: НДЦ періодики ЛНБ ім. В. Стефаника, 1999. — 384 с.
- ³³ «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998). — К.: Просвіта, Веселка, 1998. — С. 73.
- ³⁴ Див.: *Himka, John-Paul*. Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900. — Montreal: McGill-Queen's University Press, 1999; *Himka, John-Paul*. The Construction of Nationality in Galician Rus: Icarian Flights in Almost All Directions // *Intellectuals and the Articulation of the Nation* /

Ed. by Ronald Grigor Suny and Michael D. Kennedy. — Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999. — Pp. 109–166.

³⁵ І хоча компроміс з поляками проіснував недовго, завдяки йому було введено навчання українською мовою в українських школах (1893), створено велику українську страхову компанію «Дністер», Наукове товариство ім. Шевченка отримало урядову субсидію. Див.: *Чорновіл, Ігор*. Польсько-українська угода 1890–1894 рр.: генеза, перебіг подій, наслідки. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів: Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича, 1995.

³⁶ Див.: *Плохій, Сергій*. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Пер. з англ. Миколи Климчука. — К.: Критика, 2011.

³⁷ Єдина сучасна політична біографія Франка належить перу Ярослава Грицака, див.: *Грицак, Ярослав*. «...Дух, що тіло рве до бою»: Спроба політичного портрета Івана Франка. — Львів: Каменяр, 1990. — 176 с. Професор Грицак також опублікував блискуче дослідження про молоді роки Франка, див.: *Грицак, Ярослав*. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856–1886). — К.: Критика, 2006. — 632 с.

Розділ 3

Епоха масової політики

¹ *Kappeler, Andreas*. The Ukrainians of the Russian Empire, 1860–1914 // The Formation of National Elites: Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940 / Ed. by Andreas Kappeler with the participation of Fikret Adanir and Alan O'Day. — NY: New York UP, 1992. — Vol. 6. — P. 106; *Kappeler, Andreas*. A «Small People» of Twenty-Five Million: The Ukrainians circa 1900 // Journal of Ukrainian Studies. — 1993. — Vol. 18. — № 1/2. — P. 85–92.

² Див.: *Magosci, Paul Robert*. The Ukrainian National Revival: A New Analytical Framework // Canadian Review of Studies in Nationalism. — 1989. — Vol. 16. — № 1/2. — P. 45–62.

³ *Сарбей, Віталій*. Національне відродження України. — К.: Альтернативи, 1999. — С. 176.

⁴ *Сарбей, Віталій*. Становлення української нації // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.) / За ред. Віталія Сарбея. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. — Т. 1. — С. 40.

⁵ *Рибалка І. К., Турченко Ф. Г.* Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції // Український історичний журнал. — 1981. — № 11. — С. 29, 32.

⁶ Див.: *Weber, Eugene*. Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1880–1914. — Stanford, Calif.: Stanford UP, 1976.

⁷ *Лазанська Т. І.* Народонаселення України // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.) / За ред. Віталія Сарбея. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. — Т. 1. — С. 94.

- ⁸ *Krawchenko, Bohdan*. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. — Edmonton: CIUS, 1985. — P. 16–17, 42–43 (укр. переклад: *Кравченко, Богдан*. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. — К.: Основи, 1997).
- ⁹ *Kappeler, Andreas*. The Ukrainians of the Russian Empire, 1860–1914 // The Formation of National Elites: Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940 / Ed. by Andreas Kappeler with the participation of Fikret Adanir and Alan O'Day. — NY: New York UP, 1992. — Vol. 6. — P. 108.
- ¹⁰ *Лазанська Т. І.* Народонаселення України // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.) / За ред. Віталія Сарбея. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. — Т. 1. — С. 96. Етнічні росіяни становили 50,2 %, євреї — 23 %.
- ¹¹ Див.: *Миллер, Алексей*. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). — СПб.: Алетейя, 2000; *Szporluk, Roman*. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State // *Daedalus*. — 1997 (Summer). — Vol. 126. — P. 85–120 (укр. переклад: *Шпорлюк, Роман*. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави // Шпорлюк, Роман. Імперія та нації / Пер. з англ. Георгій Касьянов, Микола Климчук. — К.: Дух і літера, 2000).
- ¹² *Лаєров Ю. П.* Виникнення і діяльність українських політичних партій // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.) / За ред. Віталія Сарбея. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. — Т. 2. — С. 252–258, 280–283.
- ¹³ *Головченко, Володимир*. Політичний портрет Мар'яна Меленевського // Київська старовина. — 2000. — № 4. — С. 100; *Кармазіна М. С.* Революція 1905–1907 рр. в Україні: парадокси стрімкої політизації // Політична історія України: XX ст. / За ред. Івана Кураса. — К.: Генеза, 2002. — Т. 1. — С. 161–165, 180–185.
- ¹⁴ *Дорошук, Ніна*. Культурницька діяльність українства між двома революціями (1907–1917 рр.) // Київська старовина. — 2000. — № 2. — С. 162; *Лисенко О. В.* Українська видавнича справа // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.) / За ред. Віталія Сарбея. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. — Т. 2. — С. 82–85.
- ¹⁵ Див.: *Волковинський В. М.* Громадські організації великоруських шовіністів // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.) / За ред. Віталія Сарбея. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. — Т. 2. — С. 160–203.
- ¹⁶ *Макарчук С. А.* Український етнос (Виникнення і історичний розвиток). — К.: Навчально-методичний кабінет Міністерства освіти, 1992. — С. 80.
- ¹⁷ См.: *Himka, John-Paul*. The Construction of Nationality in Galician Rus: Icarian Flights in Almost All Directions // Intellectuals and the Articulation of the Nation / Ed. by Ronald Grigor Suny and Michael D. Kennedy. — Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999. — P. 109–166; *Himka, John-Paul*. Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation-State, 1890–1895 // *Slavic Review*. — 1982. — Vol. 41. — № 2. — P. 219–235.
- ¹⁸ *Павко А. І.* Посилення впливу політичних партій Східної Галичини на громадське життя краю у 1900–1907 рр. // Український історичний журнал. — 2002. — № 5. — С. 75.

- ¹⁹ Про концептуальний переворот, який здійснив Грушевський, див.: *Sysyn, Frank*. Introduction // *Hrushevsky, Mykhailo*. History of Ukraine-Rus'. — Edmonton: CIUS, 1997. — Vol. 1; *Плохий, Сергій*. Великий переділ: незвичайна історія Михайла Грушевського / Пер. з англ. Микола Климчук. — К.: Критика, 2010.
- ²⁰ *Грицак, Ярослав*. Яких-то князів були столиці в Києві? До конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки // *Україна модерна*. — 2001. — № 6. — С. 77–98.
- ²¹ *Сарбей, Віталій*. Національне відродження України. — К.: Альтернативи, 1999. — С. 296–297.
- ²² Див. одну з нових робіт російських істориків про царську політику в окупованій східній Галичині: *Бахтуріна А. И.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. — М.: АИРО–XX, 2000.
- ²³ Див.: *Гаген, Марк фон*. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини в першій половині ХХ ст. // *Український історичний журнал*. — 1998. — № 1. — С. 128; *Lohr, Eric*. Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I. — Cambridge, Mass.: HUP, 2003.
- ²⁴ Одне з останніх досліджень про цей Союз: *Ласров Ю. П.* Початок діяльності Союзу визволення України // *Український історичний журнал*. — 1998. — № 4. — С. 3–32; № 5. — С. 3–15.

Розділ 4

Українська революція

- ¹ Див. останні праці, що виходять за рамки традиційних історіографічних моделей і накреслюють план подальших досліджень: *Hagen, Mark von*. The Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917–1921 // *The Harriman Institute Forum*. — 1994 (January). — № 7. — Р. 7–11; *Himka, John-Paul*. The National and the Social in the Ukrainian Revolution of 1917–1920 // *Archiv für Sozialgeschichte*. — 1994. — № 34. — Р. 95–110; *Грицак, Ярослав*. Українська революція 1914–1923: нові інтерпретації // *Україна модерна*. — 1999. — № 2/3. — С. 254–269; *Szporluk, Roman*. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State // *Daedalus*. — 1997 (Summer). — Vol. 126. — Р. 85–120 (укр. пер.: *Шпорлюк, Роман*. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави // *Його ж*. Імперія та нації / Пер. з англ. Георгій Касьянов, Микола Климчук. — К.: Дух і літера, 2000; і спеціальний номер «*Journal of Ukrainian Studies*» (Summer 1999. — № 24) під редакцією Джона-Пола Хімкі.
- ² Див.: Українські політичні партії кінця ХІХ — початку ХХ століття: програмові і довідкові матеріали / Упор. В. Ф. Шевченко. — К.: Фенікс, 1993; *Телешун С. О.* Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. — К.: Б. в., 1996.
- ³ Ці дві цифри — стотисячна демонстрація і триста тисяч «українізованих» солдатів — протягом десятиліть кочували з однієї книги в іншу як доказ широкої народної підтримки Центральної Ради (так само їх трактували і сучасники подій). На цьому тлі виділяється думка сучасного українського історика, що інтерпретує ці цифри просто як показник

масштабності соціальних і національних потрясінь 1917 року. Див.: *Солдатенко, Валерій*. Українська революція: історичний нарис. — К.: Либідь, 1999. — С. 139, 292.

⁴ Документи та універсали Центральної Ради опубліковано в кн.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали / За ред. Владислава Верстюка: У 2 т. — К.: Наукова думка, 1997.

⁵ *Верстюк, Владислав*. Українська Центральна Рада. — К.: Заповіт, 1997. — С. 90, 99.

⁶ *Бойко В. М.* Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. // Український історичний журнал. — 1997. — № 5. — С. 37.

⁷ *Guthier, Steven*. The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917 // *Slavic Review*. — 1979 (March). — № 38. — P. 30–47.

⁸ *Хміль Іван, Куташев Ігор*. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень-жовтень 1917 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. / За ред. Владислава Верстюка. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. — С. 53–76; *Baker, Mark*. Peasants, Power and Revolution in the Village: A Social History of Kharkiv Province, 1914–1921. Ph.D. thesis. — Harvard University, 2001.

⁹ *Гошуляк І. Л.* Про причини поразки Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1994. — № 1. — С. 36.

¹⁰ *Гриценко А. П.* Українські робітники на шляхах творення національної держави. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1992. — С. 4–6, 13–18; *Мовчан О. М., Реєнт Олександр*. Міжпартійна політична боротьба у профспілковому русі України (1917–1922) // Український історичний журнал. — 1995. — № 5. — С. 8–27; *Реєнт, Олександр*. Українська революція і робітництво. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. — С. 5–7.

¹¹ До того, як винести Четвертий універсал на обговорення в Малій Раді, Грушевський зауважив, що його мета — «дати нашому правительству змогу довести справу миру до кінця і захистити від усяких замахів нашу країну» (Українська Центральна Рада: Документи і матеріали / За ред. Владислава Верстюка: У 2 т. — К.: Наукова думка, 1997. — Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — С. 101). Див. також: *Винниченко, Володимир*. Відродження нації: У 3 т. — К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. — Т. 2. — С. 243, 283.

¹² Історія України / За ред. В. Смолія. — К.: Альтернативи, 1997. — С. 230.

¹³ *Лозовий В. С.* Аграрна політика Директорії УНР // Український історичний журнал. — 1997. — № 2. — С. 70–71.

¹⁴ *Питуляк П. П.* Економічний договір з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. — 1997. — № 1. — С. 62–72; *Рубльов Олександр, Реєнт Олександр*. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — К.: Альтернативи, 1999. — С. 81.

¹⁵ *Усенко П. Г.* Чи був Михайло Грушевський президентом України? (Від історії національних катастроф — до катастрофи національної історії). — К.: Нора-друк, 2003. — 100 с.

¹⁶ *Грицак, Ярослав*. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. — 2-ге вид. — К.: Генеза, 2000. — С. 129.

- ¹⁷ Павлюк О. В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) // Нариси з історії дипломатії України / За ред. Валерія Смоля. — К.: Альтернативи, 2001. — С. 327–335.
- ¹⁸ Див.: *Реєнт, Олександр*. Павло Скоропадський. — К.: Альтернативи, 2003. — С. 218–227.
- ¹⁹ *Павлишин, Олег*. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1917 року) // Україна модерна. — № 2/3 (1997–1998). — С. 132–193, зокрема 143–144.
- ²⁰ Див.: *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Історія галицького стрілецтва. — 2-ге вид. — Львів: Каменяр, 1991. — С. 97 (60 тисяч станом на лютий 1919 року).
- ²¹ *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Історія ЗУНР. — Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. — С. 119–120.
- ²² Див.: *Лозовий В. С.* Пошук Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР // Український історичний журнал. — 2000. — № 5. — С. 32–37.
- ²³ *Винниченко, Володимир*. Відродження нації: У 3 т. — К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. — Т. 3. — С. 322–323.
- ²⁴ Наявну літературу різними мовами доповнюють нові українські та російські видання про Махна і Григор'єва, див.: *Горак, Володимир*. Повстанці отмана Григоріїва. — Фастів: Поліфаст, 1998; *Мосіяш С. П.* Одиссея батьки Махно. — М.: Вече, 2002; *Верстюк, Владислав*. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). — К.: Наукова думка, 1991; *Волковинський, Валерій*. Нестор Махно: легенди і реальність. — К.: Перліт, 1994. Про трьох отаманів Марусь див.: *Голос України*. — 1994. — 26 березня. — С. 7.
- ²⁵ *Abramson, Henry*. Jewish Representation in the Independent Ukrainian Governments of 1917–1920 // *Slavic Review*. — 1991 (Fall). — № 50. — P. 548.
- ²⁶ Див.: *Єкельчик, Сергій*. Трагічна сторінка Української революції. Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917–1920) // Симон Петлюра та Українська національна революція / За ред. Василя Михальчука. — К.: Рада, 1995. — С. 165–217; Погроми в Україні: 1914–1920 / За ред. Володимира Сергійчука. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. Одна з новіших і найбільш авторитетних робіт англійською: *Abramson, Henry*. A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. — Cambridge, Mass.: HURI and Harvard Center for Jewish Studies, 1999. Див. також: *Hunczak, Taras*. A Reappraisal of Simon Petliura and Jewish-Ukrainian Relations 1917–1921 // *Jewish Social Studies*. — 1969. — Vol. 31. — № 3. — P. 163–183.
- ²⁷ *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Історія галицького стрілецтва. — 2-ге вид. — Львів: Каменяр, 1991. — С. 147–148.
- ²⁸ *Мазепа, Ісак*. Україна в огні і бурі революції: 1917–1922. — К.: Темпора, 2003. — С. 317–324.
- ²⁹ *Рубльов Олександр, Реєнт Олександр*. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — К.: Альтернативи, 1999. — С. 228.
- ³⁰ Див.: *Graziosi, Andrea*. The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917–1933. — Cambridge, Mass.: HURI, 1996. — P. 28–37. Рос. пер.: *Грациози, Андреа*. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 гг. — М., 2001.

Розділ 5

**Радянська Україна у 1920-ті роки:
курс на українізацію**

- ¹ Західні дослідники відзначали це явище задовго до перших ознак розпаду СРСР. Див.: *Лисяк-Рудницький, Іван*. Радянська Україна з історичної перспективи // *Лисяк-Рудницький, Іван*. Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — Т. 2. — С. 457–469.
- ² Див.: *Martin, Terry*. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. — Ithaca, N.Y.: Cornell UP, 2001 (укр. переклад цієї книги готується до друку у видавництві «Критика»).
- ³ Цит. за: *Кульчицький, Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К.: Основи, 1996. — С. 114.
- ⁴ *Кульчицький, Станіслав*. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — С. 11–12; *Мовчан, Ольга*. Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті рр.) // Український історичний журнал. — 1998. — № 6. — С. 12–21.
- ⁵ *Кульчицький, Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К.: Основи, 1996. — С. 175.
- ⁶ *Кульчицький Станіслав, Мовчан Ольга*. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1993. — С. 60–61.
- ⁷ Історія України / За ред. В. Смолія. — К.: Альтернативи. — С. 298; *Олійник М. М.* Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємців у період НЕПу // Український історичний журнал. — 2001. — № 1. — С. 22.
- ⁸ *Сушко О. О.* Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929). — К.: Нац. пед. ун-тет ім. М. П. Драгоманова, 2003. — С. 36.
- ⁹ Див.: *Кульчицький, Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К.: Основи, 1996. — С. 274–291.
- ¹⁰ Статистику взято з кн.: *Krawchenko, Bohdan*. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. — Edmonton: CIUS, 1985. — P. 99–100 (укр. переклад: *Кравченко, Богдан*. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. — К.: Основи, 1997).
- ¹¹ *Греченко В. А., Шаповал Юрій*. КП(б)У у міжвоєнний період // Політична історія України: ХХ ст. / За ред. Івана Кураса. — К.: Генеза, 2002. — Т. 3. — С. 87, 93.
- ¹² *Салига Л. П.* Боротьба Х. Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень-липень 1923 р.) // Український історичний журнал. — 1992. — № 1. — С. 122–123.
- ¹³ Сучасні назви — Дніпропетровськ і Донецьк відповідно.
- ¹⁴ Лебідь виклав свої погляди у статті, надрукованій у партійній газеті «Комуніст» 1923 року. Див.: *Shevelov, George*. The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century

(1900–1941): Its State and Status. — Cambridge, Mass.: HURI, 1989. — P. 114 (укр. переклад: *Шевельов, Юрій*. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус // Шевельов, Юрій. Вибрані праці: У 2 кн. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — Кн. 1: Мовознавчі праці / Упор. Лариса Масенко. — С. 26–279.

¹⁵ Див.: *Martin, Terry*. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. — Ithaca, N.Y.: Cornell UP, 2001.

¹⁶ *Каганович, Лазарь*. Памятные записки. — М.: Вагриус, 1997. — С. 377. Варто зазначити, що КП(б)У — єдина республіканська партійна організація в СРСР, яка мала власне політбюро.

¹⁷ «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки / Відп. ред. Валерій Смолій. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. — С. 64, 81.

¹⁸ *Лозицький В. С.* Політика українізації в 20–30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. — 1989. — № 3. — С. 50–51.

¹⁹ «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки / Відп. ред. Валерій Смолій. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. — С. 137–145; *Борисов В. Л.* Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921–1932 рр. // Український історичний журнал. — 1999. — № 2. — С. 76–80.

²⁰ «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки / Відп. ред. Валерій Смолій. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. — С. 8; *Martin, Terry*. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. — Ithaca, N.Y.: Cornell UP, 2001. — P. 122–123.

²¹ *Mace, James*. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1922. — Cambridge, Mass.: HURI, 1983. — P. 99.

²² Там само. — С. 100.

²³ Там само. — С. 161–190; *Liber, George*. Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923–1934. — [NY: Cambridge UP, 1992]. — P. 126–131.

²⁴ Памфлети Хвильового див.: *Хвильовий, Микола*. Твори: У 2 т. / Упор. Микола Жулинський, Петро Майдаченко. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 2: Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Памфлети. Листи; *Mace, James*. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1922. — Cambridge, Mass.: HURI, 1983). — P. 120–160; *Шкандрій, Мирослав*. Модерністи, марксистки і нація: українська літературна дискусія 1925–1928 років / Пер. з англ. Микола Климчук. — К.: Ніка-Центр, 2005; *Кресін, Олексій*. Національна концепція Миколи Хвильового // Український історичний журнал. — 1997. — № 6. — С. 58–62.

²⁵ Окрім книги Джеймса Мейса, див. українські праці про Яворського: *Касьянов, Георгій*. Академік М. І. Яворський: доля вченого // Український історичний журнал. — 1990. — № 8. — С. 75–80; *Санцевич, Анатолій*. М. І. Яворський — видатний український історик // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень / За ред. В. А. Смолія, Ю. А. Пінчука. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. — С. 108–122.

- ²⁶ Див., зокрема: *Мейс Джеймс, Панчук Май*. Український національний комунізм: трагічні ілюзії. — К.: Інститут національних відносин і політології НАНУ, 1997. — С. 63–69; *Солдатенко, Валерій*. Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника. — К.: Книга пам'яті України, 2002. — С. 143.
- ²⁷ *Martin, Terry*. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. — Ithaca, N.Y.: Cornell UP, 2001. — P. 123.
- ²⁸ *Греченко В. А., Шаповал Юрій*. КП(б)У у міжвоєнний період // Політична історія України: XX ст. / За ред. Івана Кураса. — К.: Генеза, 2002. — Т. 3. — С. 121.
- ²⁹ *Чирко, Богдан*. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). — К.: Асоціація «Україно», 1995. — С. 47.
- ³⁰ *Сокіл, Василь*. Здалека до близького (спогади, роздуми). — Едмонтон: КІУС, 1987. — С. 65.
- ³¹ Див.: *Liber, George*. Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923–1934. — [NY: Cambridge UP, 1992]. — P. 77.
- ³² З кінця 1980-х в Україні з'явилося багато публікацій про культурне життя 1920-х років. Одна з найкращих оглядових праць: *Попович, Мирослав*. Нарис історії культури України. — 2-ге вид. — К.: АртЕк, 2001. — С. 587–612. В перекладних монографіях висвітлено лише окремі аспекти культурного відродження. Див.: *Ільницький, Олег*. Український футуризм (1914–1930) / Пер. з англ. Рая Тхорук. — Львів: Літопис, 2003); *Макарик, Ірина*. Перетворення Шекспіра: Лесь Курбас, український модернізм і радянська культурна політика 1920-х років / Пер. з англ. Микола Климчук. — К.: Ніка-Центр, 2010; *Шкандрій, Мирослав*. Модерністи, марксистки і нація: українська літературна дискусія 1925–1928 років / Пер. з англ. Микола Климчук. — К.: Ніка-Центр, 2005; *Гарнавський, Максим*. Між розумом та ірраціональністю: Проза Валер'яна Підмогильного / Пер. з англ. В. Г. Триліс. — К.: Пульсари, 2004).
- ³³ Див. останні роботи про Довженка: *Корогодський, Роман*. Довженко в полоні. Розвідки та есеї про майстра. — К.: Гелікон, 2000; *Liber, George*. Alexander Dovzhenko: A Life in Soviet Film. — London: BFI Publishing, 2002; *Марочко, Василь*. Зачарований Десною: Історичний портрет Олександра Довженка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія, 2006; *Тримбач, Сергій*. Олександр Довженко: Загибель богів. Ідентифікація автора в національному часопросторі. — Вінниця: Глобус-прес, 2007.
- ³⁴ Див.: *Шкандрій, Мирослав*. Модерністи, марксистки і національне питання: українська літературна дискусія 1925–1928 років / Пер. з англ. Микола Климчук. — К.: Ніка-Центр, 2005.

Розділ 6

Сталінізм: голод і терор

¹ *Кульчицький, Станіслав*. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — С. 135.

² Після краху комунізму дослідники отримали можливість працювати в Архіві Президента Російської Федерації і знайшли свідчення про хрещення Сталіна, з якого випливає, що майбутній диктатор насправді народився в грудні 1878 року. Однак з початку 1920-х років Сталін з невідомих причин почав називати роком свого народження 1879-й. Тому його 50-річчя святкували 1929 року, а не 1928-го. Див.: *Radzinsky, Edward*. Stalin. — NY: Doubleday, 1996. — P. 11–14 (російський першодрук: *Радзинский, Эдвард*. Сталин. — М.: Вагрус, 1997).

³ *Даниленко Володимир, Касьянов Георгій, Кульчицький Станіслав*. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — К.: Либідь, 1991. — С. 80–81; Історія України / За ред. В. Смоля. — К.: Альтернативи, 1997. — С. 306.

⁴ Історія України: нове бачення: У 2 т. / За ред. Валерія Смоля. — К.: Наукова думка, 1994. — Т. 2. — С. 220.

⁵ *Кульчицький, Станіслав*. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — С. 222.

⁶ *Krawchenko, Bohdan*. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. — Edmonton: CIUS, 1985. — P. 117 (укр. пер.: *Кравченко, Богдан*. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. — К.: Основи, 1997).

⁷ *Liber, George*. Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923–1934. — [NY: Cambridge UP, 1992]. — P. 171.

⁸ *Krawchenko, Bohdan*. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. — Edmonton: CIUS, 1985. — P. 118.

⁹ Там само. — С. 118–119.

¹⁰ Див.: *Yekelchyk, Serhy*. The Making of a «Proletarian Capital»: Patterns of Stalinist Social Policy in Kiev in the mid-1930s // Europe-Asia Studies. — 1998. — Vol. 50. — № 7. — P. 1229–1244.

¹¹ *Кульчицький, Станіслав*. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — С. 152.

¹² *Даниленко Володимир, Касьянов Георгій, Кульчицький Станіслав*. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — К.: Либідь, 1991. — С. 103.

¹³ Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине (ноябрь 1929 — март 1930 гг.) / Отв. ред.-сост. Валерий Васильев, Линн Виола. — Винница: Логос, 1997. — С. 251–253. Про жіночі бунти див.: *Viola, Lynne*. Bab'i Bunty and Peasant Women's Protest during Collectivization // Russian Review. — 1986. — Vol. 45. — № 1. — P. 23–47.

¹⁴ Історія України / За ред. В. Смоля. — К.: Альтернативи, 1997. — С. 312.

¹⁵ *Krawchenko, Bohdan*. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. — Edmonton: CIUS, 1985. — P. 125–126.

¹⁶ Oral History Project of the Commission on the Ukrainian Famine: 3 vols. / Ed. by James Mace, Leonid Herets. — Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1990 (укр. пере-

клад: Великий голод в Україні 1932–1933 років. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження великого голоду 1932–1933 рр. в Україні: У 4 т. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008; 33-ій: Голод. Народна книга-меморіал / Укл. Лідія Коваленко, Володимир Маняк. — К.: Радянський письменник, 1991.

¹⁷ *Martin, Terry*. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. — Ithaca, N.Y.: Cornell UP, 2001. — P. 302–307. Відповідну резолюцію опубліковано в кн.: Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. Валерія Васильєва, Юрія Шаповала. — К.: Генеза, 2001. — С. 310–313.

¹⁸ Див.: *Carynyk, Marco*. Making the News Fit to Print: Walter Duranty, the *New York Times* and the Ukrainian Famine of 1933 // *Famine in Ukraine, 1932–1933* / Ed. by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. — Edmonton: CIUS Press, 1986. — P. 67–96; *Not Worthy: Walter Duranty's Pulitzer Prize and The New York Times* / Ed. by Lubomyr Luciuk. — Kingston, Ont.: Kashtan Press, 2004.

¹⁹ *Культчицький, Станіслав*. Терор голодом як інструмент колективізації // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнар. наук. конф., Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. — С. 34.

²⁰ Українська держава вважає голод умисним радянським геноцидом проти українців, проте думки західних науковців у цьому питанні досі розходяться. Про голод як геноцид див., наприклад: *Conquest, Robert*. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. — NY: Oxford UP, 1986 (укр. пер.: *Конквест, Роберт*. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — К.: Либідь, 1993); *Dolot, Miron*. Execution by Hunger: The Hidden Holocaust. — NY: Norton, 1985. Приклади праць, у яких доводиться, що голод не обмежувався Україною і не був умисним: *Davies Robert, Wheatcroft Stephen*. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. — NY: Palgrave, 2004; *Tauger, Mark*. The 1932 Harvest and the Famine of 1933 // *Slavic Review*. — 1991. — Vol. 50 (Spring). — P. 80–89.

²¹ Про стосунки Грушевського з радянською владою див.: *Пристайко Всеволод, Шаповал Юрій*. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття, 1924–1934. — К.: Україна, 1996; *Пристайко Всеволод, Шаповал Юрій*. Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки, 1931–1934. — К.: Генеза, 1999. Про Яворського див.: *Шаповал, Юрій*. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. — 1991. — № 7. — С. 29–30.

²² Вперше опубліковано у кн.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. колективу упор. Руслан Пиріг. — К.: Політвидав України, 1990. — С. 292–294.

²³ *Греченко Володимир, Шаповал Юрій*. КП(б)У у міжвоєнний період // Політична історія України: XX ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. — К.: Генеза, 2002. — Т. 3. — С. 132.

²⁴ Див. нову біографію Скрипника, що базується на архівних джерелах: *Солдатенко, Валерій*. Незламний: життя і смерть Миколи Скрипника. — К.: Книга пам'яті України, 2002.

²⁵ Про поляків див. нову книжку Кейт Браун: *Brown, Kate*. A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland. — Cambridge, Mass.: Harvard UP, 2004

- ²⁶ *Шановал, Юрій*. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 255–256.
- ²⁷ *Білас, Іван*. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. — К.: Либідь–Військо України, 1994. — Т. 1. — С. 379.
- ²⁸ Історія України: нове бачення: У 2 т. / За ред. Валерія Смоля. — К.: Наукова думка, 1994. — Т. 2. — С. 252.
- ²⁹ *Kurumiya, Hiroaki*. Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s. — NY: Cambridge UP, 1998. — P. 246–247 (укр. переклад: *Куромія, Гіроакі*: Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєва. — К.: Основи, 2002).
- ³⁰ *Нікольський В. М.* Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. — 2001. — № 2. — С. 78–79.
- ³¹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 446. — Арк. 3–5.
- ³² Див. одну з нових книг про радянську культурну політику в Україні 1930-х років: *Єфименко, Геннадій*. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1938). — К.: Інститут історії України НАНУ, 2001.
- ³³ Усю статистику в цьому абзаці взято з книги: *Krawchenko, Bohdan*. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. — Edmonton: CIUS, 1985. — P. 134–141.
- ³⁴ «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки / Відп. ред. Валерій Смолій. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. — С. 342.
- ³⁵ Нове дослідження про «Великий відступ»: *Hoffmann, David*. Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941. — Ithaca, N.Y.: Cornell UP, 2003. Про повернення російського націоналізму та паралельні процеси в Україні див.: *Brandenberger, David*. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956. — Cambridge, Mass.: Harvard UP, 2002; *Єкельчик, Сергій*. Імперія пам'яті. Українсько-російські стосунки в радянській історичній уяві / Пер. з англ. Миколи Климчука і Христина Чушак. — К.: Критика, 2008.
- ³⁶ *Taubman, William*. Khrushchev: The Man and His Era. — NY: Norton, 2003. — P. 116, 120.
- ³⁷ *Кульчицький, Станіслав*. Форма і суть української радянської державності // Політична історія України: ХХ ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. — К.: Генеза, 2002. — Т. 3. — С. 216–217.
- ³⁸ *Кульчицький, Станіслав*. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — С. 254.
- ³⁹ Див.: *Liber, George*. Alexander Dovzhenko: A Life in Soviet Film. — London: BFI Publishing, 2002. Див. також примітку 33 до розділу п'ятого.

Розділ 7

**Західна Україна:
виникнення радикального націоналізму**

- ¹ *Himka, John-Paul*. Western Ukraine between the Wars // Canadian Slavonic Papers. — 1992. — Vol. 34 (December). — P. 391–393.
- ² Див.: *Brubaker, Rogers*. Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe. — NY: Cambridge UP, 1996. — P. 83–93.
- ³ *Tomaszewski, Jerzy*. Rzeczpospolita wielu narodów. — Warsaw: Czytelnik, 1985. — P. 30–32. Можливо, деякі селяни вдавали неписьмених, бо боялися відкрито ідентифікувати себе з українською національністю. Див.: *Грицак, Ярослав*. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. — 2-ге вид. — К.: Генеза, 2000. — С. 189.
- ⁴ За підрахунками сучасних українських істориків, наприкінці 1930-х років у регіоні налічувалося 47 000 господарств польських поселенців. Див.: *Кульчицький, Станіслав*. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — С. 189–190.
- ⁵ *Форгель, Іван*. Розвиток кооперативного руху в Західній Україні у 1918–1939 рр. // 1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали Міжнар. наук. конф. 23–24 вересня 1999 р. / Ред. кол. Костянтин Кондратюк та ін. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — С. 62–65.
- ⁶ *Комар, Володимир*. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) // Український історичний журнал. — 2001. — № 5. — С. 124–127.
- ⁷ Про Юзевського див.: *Snyder, Timothy*. Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine. — New Haven, Conn.: Yale UP, 2005 (укр. переклад цієї книжки вийде незабаром у київському видавництві «Грані-Т»).
- ⁸ Див.: *Зайцев, Олександр*. Українська народна трудова партія (1919–1925) // Україна модерна. — 2002. — № 7. — С. 69–90; *Кугутяк, Микола*. Історія української націонал-демократії (1918–1929). — К., Івано-Франківськ: Плай, 2002. — Т. 1.
- ⁹ *Кучер Володимир, Павленко Валерій*. Західна Україна: боротьба за соборність українських земель (1923–1939 рр.) // Київська старовина. — 1999. — № 1. — С. 82.
- ¹⁰ *Рубльов Олександр, Черченко Юрій*. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки XX ст. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 72–73; *Кульчицький, Станіслав*. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — С. 277.
- ¹¹ Там само. — С. 302.
- ¹² Див. одну з останніх робіт про Донцова: *Квіт, Сергій*. Дмитро Донцов: ідеологічний портрет. — К.: ВЦ «Київський університет», 2000.
- ¹³ *Юрик, Юрій*. Організація Українських Націоналістів у боротьбі за розв'язання українського питання в 1929–1935 рр. (військово-політичний аспект): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2004. — С. 12–13.

¹⁴ Більша частина історичної Бесарабії тепер належить Молдові, однак Південня Бесарабія, яку приєднали до Радянської України 1940 року, входить до складу незалежної України.

¹⁵ *Піддубний, Ігор*. Політичне життя українців Північної Буковини у перше міжвоєнне десятиліття (1928–1928 рр.) // Український історичний журнал. — 2001. — № 5. — С. 133–139.

¹⁶ *Лисяк-Рудницький, Іван*. Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності // Лисяк-Рудницький, Іван. Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 466–468.

¹⁷ *Кентій, Анатолій*. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). — К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. — С. 92–93.

¹⁸ *Magosci, Paul Robert*. The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948. — Cambridge, Mass.: Harvard UP, 1978. — P. 242; *Швагуляк, Михайло*. Українське питання в міжнародних політичних кризах передодня Другої світової війни (1938–1939) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2000. — № 35/36. — С. 303–304.

¹⁹ *Кульчицький, Станіслав*. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — С. 317.

²⁰ Див. класичну розвідку про радянське вторгнення та початкову радянську політику: *Gross, Jan*. Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. — Princeton, N.J.: Princeton UP, 1988.

²¹ *Єкельчик, Сергій*. Імперія пам'яті. Українсько-російські стосунки в радянській історичній уяві / Пер. з англ. Микола Климчук і Христина Чушак. — К.: Критика, 2008. — С. 54.

²² *Кондратюк, Костянтин*. Політичні, соціально-економічні і духовні аспекти «радянзації» західних областей України у 1939–1941 рр. // 1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали Міжнар. наук. конф. 23–24 вересня 1999 р. / Ред. кол. Костянтин Кондратюк та ін. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — С. 26.

²³ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Од. зб. 564. — Арк. 134; Ф. 1. — Оп. 9. — Од. зб. 70. — Арк. 27.

²⁴ Історія України / За ред. В. Смолія. — К.: Альтернативи, 1997. — С. 337; Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. / Відп. ред. Юрій Сливка. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1999. — Т. 1. — С. 8, 11.

²⁵ Див. спогади Кубийовича: *Кубийович, Володимир*. Українці в Генеральній Губернії, 1939–1941: історія Українського Центрального Комітету. — Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975.

Розділ 8

Нацистська окупація і повернення радянської влади

¹ Комуніст. — 1939. — 15 листопада. — С. 1.

² Про ідеологічні трансформації в УРСР див.: *Єкельчик, Сергій*. Імперія пам'яті. Українсько-російські стосунки в радянській історичній уяві / Пер. з англ. Микола Климчук і Хри-

стина Чушак. — К.: Критика, 2008); про Радянський Союз в цілому: *Brandenberger, David*. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956. — Cambridge, Mass.: Harvard UP, 2002.

³ *Коваль, Михайло*. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К.: Альтернативи. 1999. — С. 39.

⁴ Гриф секретності снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование / Г. Ф. Кривошеев, В. М. Андроников, П. Д. Буриков. — М.: Воениздат. 1993. — С. 166–167; *Dallin, Alexander*. German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Policies. — NY: St. Martin's, 1957. — P. 69 (note 1).

⁵ Точна цифра — 3 184 726. У 1944–1945 роках до Червоної армії було призвано ще 4,5 мільйона українців. Див.: *Дробот Іван, Кучер Володимир, Слюсаренко Анатолій, Чернега Петро*. Український народ у Другій світовій війні. — К.: Школяр, 1998. — С. 219–220.

⁶ *Білас, Іван*. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. — К.: Либідь–Військо України, 1994. — Т. 2. — С. 267–271.

⁷ *Berkhoff, Karel*. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. — Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard UP, 2004. — P. 22–23, 30–32 (укр. переклад: *Беркгоф, Карел*. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні за нацистської окупації / Пер. з англ. Тараса Цимбала. — К.: Критика, 2010).

⁸ Див. найновіше дослідження: *Mark, Rudolf*. The Ukrainians as Seen by Hitler, Rosenberg and Koch // Ukraine: The Challenges of World War II / Ed. by Taras Hunczak and Dmytro Shtohryn. — Lanham, Md.: UP of America, 2003. — P. 23–36.

⁹ *Dallin, Alexander*. German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Policies. — NY: St. Martin's, 1957. — P. 56–57.

¹⁰ Див.: *Куповецький, Марк*. Особливості етнодемографічного розвитку єврейського населення України в другій половині ХХ століття // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 5/6. — С. 166; *Левітас, Фелікс*. Євреї України в роки Другої світової війни. — К.: Вирій, 1997. — P. 266–267; Нариси з історії та культури євреїв України / Упор. і ред. Леонід Фінберг, Володимир Любченко. — К.: Дух і літера, 2005. — С. 182.

¹¹ *Киевские ведомости*. — 2004. — 25 сентября. — С. 2. До 2008 року звання «праведник світу» отримали 2213 громадян України.

¹² Див.: *Weiss, Aharon*. Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine during the Holocaust // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. by Peter J. Potichnyj and Howard Aster. — Edmonton: CIUS Press, 1988. — P. 417. Шептицький помер 1944 року. Головна причина, з якої його не відзначили званням «Праведник світу», полягає в тому, що митрополит вітав прихід німецької армії 1941 року і запис українців добровольцями в дивізію СС «Галичина» 1943 року.

¹³ *Петров, Борис*. Що робили Гітлер і Муссоліні в Умані у серпні 1941 р.? // Український історичний журнал. — 1994. — № 1. — С. 82–87.

¹⁴ *Berkhoff, Karel*. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. — Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard UP, 2004. — P. 133. См. также: *Слободянюк, Микола*. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 // Київська старовина. — 2000. — № 2. — С. 44–57.

¹⁵ Це загальна кількість людей, вивезених до Німеччини з усієї території сучасної України. В одному архівному документі за 1945 рік, де йдеться про Україну в довоєнних кордонах, вказується цифра в 2 145 500 осіб. Див.: ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Од. зб. 1479. — Арк. 2.

¹⁶ Див. два нових українських дослідження про політику нацистів в Галичині та на Буковині: *Боляновський, Андрій*. Соціальний аспект гітлерівського «нового порядку» в Галичині у 1941–1944 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 1998. — Вип. 33. — С. 186–194; *Зінченко, Арсен*. Румунський окупаційний режим у Подністров'ї в роки Другої світової війни // Київська старовина. — 2000. — № 2. — С. 116–134.

¹⁷ Нові публікації українською мовою про цей епізод та про стосунки ОУН і німецької адміністрації в цілому див.: *Кульчицький, Станіслав*. Львів, 30 червня 1941 року // Київська старовина. — 2000. — № 2. — С. 32–44; *Боляновський, Андрій*. Німецька окупаційна адміністрація і національний рух опору України у 1941–1944 роках // ЗНТШ. — 1999. — Т. 238. — С. 348–381.

¹⁸ Див.: *Weiner, Amir*. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. — Princeton, N.J.: Princeton UP, 2001. — Chapter 5; *Brown, Kate*. A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland. — Cambridge, Mass.: Harvard UP, 2004. — Chapter 8; *Berkhoff, Karel*. Harvest of Despair. — Chapter 9.

¹⁹ *Кубійович, Володимир*. Мені 70. — Париж: Вид-во НТШ, 1970. — С. 57.

²⁰ *Шаблій, Олег*. Володимир Кубійович: Енциклопедія життя і творення. — Львів: Фенікс, 1996. — С. 112, 115.

²¹ *Yurkevich, Myroslaw*. Galician Ukrainians in German Military Formations and in the German Administration // Ukraine during World War II: History and Its Aftermath / Ed. by Yuri Boshyk. — Edmonton: CIUS Press, 1986. — P. 76.

²² Див. нещодавнє дослідження про дивізію «Галичина» та інші українські військові формування у складі німецької армії, що базується на архівних джерелах: *Боляновський, Андрій*. Українські військові формування в збройних силах Німеччини, 1939–1945. — Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003.

²³ Див.: *Люшин, Ігор*. Волинська трагедія 1943–1944 рр. К.: Інститут історії України НАНУ, Київський славистичний університет, 2003. — С. 167, 191–194, 221–222.

²⁴ *Коваль, Михайло*. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К.: Альтернативи. 1999. — С. 270–271. В 1948 році далеко не повний список нараховував 136 668 радянських партизанів і 21 342 підпільника (Голос України. — 1995. — 23 травня. — С. 13).

²⁵ Див.: Радянська Україна. — 1944. — 15 жовтня. — С. 1–2.

- ²⁶ Див.: *Гриневиц, Владислав*. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри // Український історичний журнал. — 1991. — № 5. — С. 29–37; *Гриневиц, Владислав*. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) // Український історичний журнал. — 1995. — № 3. — С. 35–46.
- ²⁷ Див.: *Лисенко, Олександр*. Церковне життя в Україні, 1943–1946. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1998.
- ²⁸ *Білас, Іван*. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. — К.: Либідь–Військо України, 1994. — Т. 2. — С. 314, 549–570.
- ²⁹ Там само. — С. 604, 608.
- ³⁰ *Duczok, Marta*. The Grand Alliance and Ukrainian Refugees. — NY: St. Martin's, 2000. — P. 136.
- ³¹ *Буцко О. В.* Україна–Польща: міграційні процеси 40-х років. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1997. — С. 61, 69.
- ³² *Винниченко, Ігор*. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. — К.: Рада, 1994. — С. 82.
- ³³ Див.: *Burds, Jeffrey*. The Early Cold War in Soviet West Ukraine, 1944–1948. — Pittsburgh: Center for Russian and East European Studies, University of Pittsburgh, 2001.
- ³⁴ Див. нещодавнє польське дослідження: *Drozd, Roman*. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. — Warsaw: TYRSA, 2001.
- ³⁵ Див.: *Vociurkiw, Bohdan*. The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950). — Edmonton: CIUS Press, 1996.
- ³⁶ Затримки з проведенням колективізації історички пояснюють небезпечною ситуацією на селі. Див.: *Marples, David*. Stalinism in Ukraine in the 1940s. — Edmonton: U of Alberta P, 1992. — P. 88–90.
- ³⁷ *Szporluk, Roman*. The Soviet West — or Far Eastern Europe? // Szporluk, Roman. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union. — Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 2000. — P. 267.
- ³⁸ *Khrushchev, Nikita*. The “Secret” Speech. — Nottingham: Bertrand Russell Peace Foundation, 1976. — P. 58. Промова Хрущова на XX з’їзді КПРС є в інтернеті.
- ³⁹ Див.: Голод в Україні 1946–1947: документи і матеріали. — К.–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996. — С. 13.
- ⁴⁰ *Yekelchuk, Serhy*. Celebrating the Soviet Present: The *Zhdanovshchina* Campaign in Ukrainian Literature and the Arts // Provincial Landscapes: Local Dimensions of Soviet Power, 1917–1953 / Ed. by Donald J. Raleigh. — Pittsburgh: U of Pittsburgh P, 2001. — P. 255–275.
- ⁴¹ *Weiner, Amir*. The Making of a Dominant Myth: The Second World War and the Construction of Political Identities within the Soviet Polity // Russian Review. — 1996. — Vol. 55. — № 4. — P. 638–660.

⁴² *Krawchenko, Bohdan*. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. — Edmonton: CIUS, 1985. — P. 243 (укр. переклад: *Кравченко, Богдан*. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. — К.: Основи, 1997).

⁴³ В одному з нещодавніх українських досліджень говориться про 5,5 мільйона мирних жителів і 2,5 мільйона солдатів (*Дробот Іван, Кучер Володимир, Слюсаренко Анатолій, Чернега Петро*. Український народ у Другій світовій війні. — К.: Школяр, 1998. — С. 227). 2002 року в одній з телепередач з посиленням на нові дані прозвучала інша цифра — 8,5 мільйона: 5 мільйонів мирних жителів та 3,5 мільйона солдатів (програма новин «Факти», телеканал ICTV, 9 травня 2002 року). Улітку 2003 року історики, що працювали над багатотомними проектами «Книга пам'яті України» та «Книга скорботи України», заявили, що до книг увійдуть імена 4,5 мільйона цивільних осіб та 6 мільйонів солдатів, що загинули під час Другої світової війни (див.: *Сьогодні*. — 2003. — 21 юня. — С. 2).

Розділ 9

Україна після Сталіна

¹ Про Кириченка див.: *Табачник Дмитро, Шаповал Юрій*. О. І. Кириченко: Штрихи до політичного портрету першого секретаря ЦК Компартії України в 1953–1957 рр. — К.: Інститут історії АН УРСР, 1990. До Кириченка ЦК КП(б)У вже очолював українець Дмитро Мануїльський, проте на початку 1920-х років ця посада не мала такого великого значення.

² Про історію цього документа див.: *Єкельчик, Сергій*. Імперія пам'яті. Українсько-російські стосунки в радянській історичній уяві / Пер. з англ. Микола Климчук і Христина Чушак. — К.: Критика, 2008. — С. 255–263.

³ *Баран Володимир, Даниленко Віктор*. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — С. 82.

⁴ Про Підгорного див.: *Савельєв В. Л.* Сторінки політичної біографії М. В. Підгорного // Український історичний журнал. — 1991. — № 1. — С. 78–86.

⁵ Першим про це почав говорити канадський соціолог Богдан Кравченко (див.: *Krawchenko, Bohdan*. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. — Edmonton: CIUS, 1985. — Chapter 5 (укр. переклад: *Кравченко, Богдан*. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. — К.: Основи, 1997), а згодом його слова підхопили українські науковці (див., напр.: *Баран, Володимир*. Україна в добу Хрущова // Політична історія України: ХХ ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. — К.: Генеза, 2002. — Т. 6. — С. 105.

⁶ *Пристайко, Володимир*. Як починалась реабілітація // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС). Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України (26 лютого 1996 р.). — К.: Інститут історії України НАНУ, 1997. — С. 67, 72.

⁷ Баран, Володимир. Україна в добу Хрущова // Політична історія України: XX ст.: У 6 т. / За ред. І. Ф. Кураса. — К.: Генеза, 2002. — Т. 6. — С. 133–136; *Weiner, Amir*. The Empires Pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and the Soviet Frontier Politics // *Journal of Modern History*. — 2006. — Vol. 78. — P. 333–376.

⁸ Баран Володимир, Даниленко Віктор. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — С. 85.

⁹ Баран, Володимир. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. — С. 196–197.

¹⁰ Баран, Володимир. Україна в добу Хрущова // Політична історія України: XX ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. — К.: Генеза, 2002. — Т. 6. — С. 151.

¹¹ ДАКО (Державний архів Київської області). — Ф. Р-5. — Оп. 6. — Од. зб. 248.

¹² Баран, Володимир. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. — С. 182–183.

¹³ Інтерв'ю Шелеста 1989–1990 років опубліковано в кн.: Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: спогади, щоденники, документи, матеріали / Упор. Володимир Баран, Олеся Мандебура, за ред. Юрія Шаповала. — К.: Генеза, 2004. — С. 635–703. Див. також мемуари Шелеста (російською мовою, що прикметно): *Шелест, Пётр*. «Да не судимы будете»: Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. — М.: Оригинал, 1995.

¹⁴ Західні праці про Шелеста: *Bilinsky, Yaroslav*. Mykola Skrypnyk and Petro Shelest: An Essay on the Persistence and Limits of Ukrainian National Communism // *Soviet Nationality Policies and Practices* / Ed. by Jeremy Azrael. — NY: Praeger, 1978. — P. 105–143; *Pelenski, Jaroslaw*. Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963–1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism // *Ukraine in the 1970s* / Ed. by Peter Potichnyj. — Oakville, Ont.: Mosaic Press, 1975. — P. 283–305; *Tillett, Lowell*. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // *Slavic Review*. — 1975. — Vol. 34. — № 4. — P. 752–768. Свіжіший погляд можна знайти в книжках: *Kuzio Taras, Wilson Andrew*. Ukraine: Perestroika to Independence. — Edmonton: CIUS Press, 1994. — P. 44–47; *Nahailo, Bohdan*. The Ukrainian Resurgence. — Toronto: U of Toronto P, 1999. — P. 26–38; *Wilson, Andrew*. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. — Cambridge: Cambridge UP, 1997. — P. 98–99.

¹⁵ Широку підбірку архівних документів, що стосуються політики Шелеста, див. у книзі: Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: спогади, щоденники, документи, матеріали / Упор. Володимир Баран, Олеся Мандебура, за ред. Юрія Шаповала. — К.: Генеза, 2004. — С. 427–626. Див. також докладну вступну статтю Юрія Шаповала до цієї збірки: *Шаповал, Юрій*. Петро Шелест у контексті політичної історії України XX століття // Там же. — С. 5–20.

¹⁶ *Krawchenko, Bohdan*. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. — Edmonton: CIUS, 1985. — P. 246–248 (укр. переклад: *Кравченко, Богдан*. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. — К.: Основи, 1997).

- ¹⁷ *Гаман, Віктор*. Коридори ЦК: Дещо із записників 1968–1972 років та пізніших доповнень. — К.: Український письменник, Вир, 1997. — С. 4, 345.
- ¹⁸ Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001. — С. 68.
- ¹⁹ Киевские ведомости. — 2004. — 27 сентября. — С. 21.
- ²⁰ Див. зокрема: *Tillett, Lowell*. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // *Slavic Review*. — 1975. — Vol. 34. — № 4. — P. 752–768.
- ²¹ Див.: *Кульчицький, Станіслав*. Новітня історія України // Український історичний журнал. — 1991. — № 10. — С. 4; День. — 2003. — 4 червня. — С. 7.
- ²² Детальної біографії Щербицького досі не існує. Короткий біографічний нарис опублікував Дмитро Табачник, проте в ньому не використовуються архівні джерела, див.: *Табачник, Дмитро*. «Апостол застою»: ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького // Вітчизна. — 1992. — № 9. — С. 159–163; № 10. — С. 107–113; № 11. — С. 119–123.
- ²³ *Баран Володимир, Даниленко Віктор*. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — С. 75.
- ²⁴ *Тронько, Петро*. В. В. Щербицький (1918–1990) // Зірки і терни долі: Володимир Щербицький: спогади сучасників / Ред. В. Ф. Возіанов. — К.: Ін Юре, 2003. — С. 22. Виважені оцінки Щербицького в сучасній українській історіографії — радше рідкість. Чи не єдиний виняток: *Котигоренко Віктор, Андрущенко Віктор, Кремень Василь, Лісничук Олень, Нагірний Володимир*. «Розвинутий соціалізм» в Україні // Політична історія України: XX ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. — К.: Генеза, 2002. — Т. 6. — С. 225–227.
- ²⁵ Див.: Тернистим шляхом до храму: Олень Гончар в суспільно-політичному житті України: 60–80-ті рр. XX ст.: Збірник документів і матеріалів / Упор. Петро Тронько, Олег Бажан, Юрій Данилюк. — К.: Рідний край, 1999. — С. 84. Є також цінне журналістське розслідування галасу навколо «Собору»: *Коваль, Віталій*. «Собор» і навколо собору. — К.: Молодь, 1989.
- ²⁶ *Касьянов, Георгій*. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К.: Либідь. 1995. — С. 88–90.
- ²⁷ Див.: *Дзюба, Іван*. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К.: Видавничий дім «KM Academia», 1998.
- ²⁸ Див.: *Лук'яненко, Левко*. Не дам загинуть Україні! — К.: Софія, 1994. — С. 8–35; *Русначенко, Анатолій*. Національно-визвольний рух в Україні: Середина 1950-х — початок 1990-х років. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. — С. 92–97. На Заході цю організацію називають «групою юристів», адже багато її членів були юристами.
- ²⁹ *Русначенко, Анатолій*. Український національний фронт — підпільна група 1960-х рр. // Український історичний журнал. — 1997. — № 4. — С. 81–94.
- ³⁰ *Касьянов, Георгій*. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К.: Либідь. 1995. — С. 70–72 (події 1967 року); *Баран, Володимир*. Україна 1950–1960-х рр.:

еволюція тоталітарної системи. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. — С. 408–409 («Київська весна» 1973 року).

³¹ Див.: *Курносів, Юрій*. Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х рр. ХХ ст.). — К.: Інститут історії України НАНУ, 1994. — С. 186–215.

³² *Овсієнко, Василь*. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х — 1980-і роки) // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод. Документи і матеріали: У 4 т. — Х.: Фоліо, 2001. — Т. 1: Особистості / Упор. Євген Захаров. — С. 31.

³³ *Меркатун, І. П.* Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні // Український історичний журнал. — 1991. — № 10. — С. 75; *Шліхта, Наталія*. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії // Україна модерна. — 1999–2000. — № 4/5. — С. 255.

³⁴ *Kuzio Taras, Wilson Andrew*. Ukraine: Perestroika to Independence. — Edmonton: CIUS Press, 1994. — P. 61–62.

³⁵ *Krawchenko, Bohdan*. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. — Edmonton: CIUS, 1985. — P. 250–251.

³⁶ Див.: *Дмитрук, Володимир*. Реакція українського суспільства на події 1968 р. в Чехословаччині: Автореф. ... канд. істор. наук. — Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2000; *Weiner, Amir*. D j vu. All Over Again: Prague Spring, Romanian Summer, and Soviet Autumn on Russia's Western Frontier // Contemporary European History. — May 2006. — Vol. 15. — P. 159–194.

³⁷ Див.: *Баран, Володимир*. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. — С. 237–254.

³⁸ Там само. — С. 318.

³⁹ *Панченко, Петро*. Деформації в розвитку українського села у 80-х — на початку 90-х років // Український історичний журнал. — 1992. — № 1. — С. 23.

⁴⁰ За даними 1960-х років, присадибні селинські господарства виробляли в УРСР 31 % м'яса, 29 % молока, 50 % яєць та картоплі, 35 % фруктів і 24 % овочів. Див.: *Баран, Володимир*. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. — С. 165.

⁴¹ *Баран Володимир, Даниленко Віктор*. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — С. 92.

⁴² *Ковтук, Людмила*. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). — К.: Інститут історії України НАНУ. 2003. — С. 59 (побутова техніка), 61 (квартирна черга).

⁴³ ДАКО. — Ф. Р-1. — Оп. 22. — Од. зб. 452. — Арк. 82–86.

⁴⁴ Спрощений погляд на закон 1959 року перекочував з західних праць в українські підручники, що досить дивно, адже принаймні частина їхніх авторів не могла не пам'ятати своїх шкільних років у російських школах, де їм, звичайно, викладали українську мову та літературу. Від вивчення української мови звільняли лише тих дітей, які пішли до школи в інших районах СРСР і переїхали до України пізніше. Чудовий аналіз цього закону та прак-

тики його застосування є в книзі Богдана Кравченка: *Krawchenko, Bohdan. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine.* — Edmonton: CIUS, 1985. — Р. 231–236.

⁴⁵ *Врублевский, Виталий.* Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника. — К.: Довіра, 1993. — С. 130.

⁴⁶ *Русначенко, Анатолий.* Національно-визвольний рух в Україні: Середина 1950-х — початок 1990-х років. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. — С. 46–53.

⁴⁷ *Котигоренко Віктор, Андрущенко Віктор, Кремень Василь, Лісничук Олесь, Нагірний Володимир.* «Розвинутий соціалізм» в Україні // Політична історія України: ХХ ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. — К.: Генеза, 2002. — Т. 6. — С. 310, 313.

⁴⁸ *Wilson, Andrew.* Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. — Cambridge: Cambridge UP, 1997. — Р. 22 (Вілсон покликається на дослідження українського соціолога Валерія Хмелька).

⁴⁹ Останнім часом в Україні відродився інтерес до «поетичної школи» і, зокрема, до творчості Івана Миколайчука. Див.: Поетичне кіно: заборонена школа. Збірка статей і матеріалів / Упор. Лариса Брюховецька. — К.: АртЕк, Редакція журналу «Кіно-театр», 2001.

⁵⁰ Українська радянська масова культура досі мало вивчалась. Цій темі присвячено збірник корисних, хоч і не рівноцінних, статей українською мовою, див.: Нариси української популярної культури / Ред.-упор. Олександр Гриценко. — К.: Український центр культурних досліджень, 1998.

⁵¹ «Номінальна державність Української РСР, кажучи мовою сучасної політичної реальності, є абсолютним міфом, створеним задля вигоди правителів. Але міф, який увійшов у свідомість народу, стає прихованою силою. Хитрі маніпулятори можуть одного дня опинитися у становищі чарівника, нездатного впоратися з духом, якого сам викликав» (*Лисяк-Рудницький, Іван.* Радянська Україна з історичної перспективи // *Його ж.* Історичні есе: у 2 т. — К.: Основи, 1994. — Т. 2. — С. 460–461). Завважмо, що цю статтю було написано ще 1972 року.

Розділ 10

Від Чорнобиля до розпаду Радянського Союзу

¹ Про спроби радянської влади розв'язати національне питання за допомогою формальних національних інститутів, які, проте, реально не функціонували, і про невдачу цього проекту див.: *Suny, Ronald Grigor.* The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union. — Stanford, Calif.: Stanford UP, 1993.

² *Nahailo, Bohdan.* The Ukrainian Resurgence. — Toronto: U of Toronto P, 1999. — Р. 53.

³ Останній вирок «за антирадянську агітацію» було винесено в республіці наприкінці грудня 1986 року. Див.: *Данилюк Юрій, Бажан Олег.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ ст.). — К.: Рідний край, 2000. — С. 213–214.

- ⁴ Див.: *Бойко, Олександр*. Україна у 1985–1991 рр.: Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. — К.: Інститут політології і етнопонаціональних досліджень НАНУ, 2002. — С. 23–24.
- ⁵ Історія України / За ред. В. Смолія. — К.: Альтернативи, 1997. — С. 387. Стівен Коткін відзначив неможливість реформувати радянську важку промисловість як основну причину провалу реформ. Див.: *Kotkin, Stephen*. Armageddon Averted: The Soviet Collapse 1970–2000. — Oxford: Oxford UP, 2001.
- ⁶ *Баран Володимир, Даниленко Віктор*. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). — К.: Альтернативи, 1999.
- ⁷ *Врублевский, Виталий*. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника. — К.: Довіра, 1993. — С. 210–211.
- ⁸ *Омельянець Микола, Карташова Світлана, Торбін Владислав*. Медико-демографічні наслідки // Чорнобильська катастрофа / Гол. ред. Віктор Бар'яхтар. — К.: Наукова думка, 1996. — С. 436.
- ⁹ Найкраща книга про Чорнобильську катастрофу та її наслідки англійською мовою: *Marples, David*. Chernobyl and the Nuclear Power in the USSR. — London: Macmillan, 1986; *Marples, David*. The Social Impact of the Chernobyl Disaster. — NY: St. Martin's, 1988.
- ¹⁰ *Кравчук, Леонід*. Щербицький був людиною вольовою, з сильним, загартованим характером // Зірки і терни долі: Володимир Щербицький: спогади сучасників / Ред. В. Ф. Возіанов. — К.: Ін Юре, 2003. — С. 70–71.
- ¹¹ *Гарань, Олексій*. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. — К.: Либідь, 1993. — С. 27.
- ¹² *Бойко, Олександр*. Україна у 1985–1991 рр.: Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. — К.: Інститут політології і етнопонаціональних досліджень НАНУ, 2002. — С. 69–71.
- ¹³ Див.: *Marples, David*. Ukraine under Perestroika: Ecology, Economics and the Workers' Revolt. — NY: St. Martin's, 1991; *Русначенко, Анатолій*. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 рр. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 1995.
- ¹⁴ *Бойко Олександр, Литвин Володимир*. Нове мислення // Політична історія України: ХХ ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. — К.: Генеза, 2002. — Т. 6. — С. 377, 395.
- ¹⁵ Ця цифра фігурує у рапортах міліції. Деякі активісти Руху називали цифру набагато вищу — до 5 мільйонів. Див.: *Гарань, Олексій*. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. — К.: Либідь, 1993. — С. 81. Від Києва до Львова приблизно 500 кілометрів.
- ¹⁶ *Литвин, Володимир*. Політична арена України: дійові особи та виконавці. — К.: Абрис, 1994. — С. 139–141.
- ¹⁷ Там само. — С. 223.
- ¹⁸ *Бойко, Олександр*. Україна у 1985–1991 рр.: Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. — К.: Інститут політології і етнопонаціональних досліджень НАНУ, 2002. — С. 147.

- ¹⁹ Див.: *Кравчук, Леонід*. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. — К.: Століття, 2002. — С. 56.
- ²⁰ *Wilson, Andrew*. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. — Cambridge: Cambridge UP, 1997. — P. 107.
- ²¹ Див.: *Kuzio Taras, Wilson Andrew*. Ukraine: Perestroika to Independence. — Edmonton: CIUS Press, 1994. — P. 152–156.
- ²² *Бойко, Олександр*. Україна у 1985–1991 рр.: Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. — К.: Інститут політології і етнонаціональних досліджень НАНУ, 2002. — С. 217.
- ²³ *Wilson, Andrew*. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. — Cambridge: Cambridge UP, 1997. — P. 67.
- ²⁴ *Плющ, Микола*. Зміни в матеріальних основах суспільства // Україна: друга половина ХХ ст.: Нариси історії / Петро Панченко, Микола Плющ та ін. — К.: Либідь, 1997. — С. 286.
- ²⁵ Історія України / За ред. В. Смолія. — К.: Альтернативи, 1997. — С. 393.
- ²⁶ *Wilson, Andrew*. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. — Cambridge: Cambridge UP, 1997. — P. 125–126.
- ²⁸ *Nahailo, Bohdan*. The Ukrainian Resurgence. — Toronto: U of Toronto P, 1999. — P. 369.
- ²⁹ Там само. — С. 391.

Розділ 11

Незалежна Україна

- ¹ Про те, що цьому питанню приділяли недостатньо уваги в літературі з «транзитології», див.: *Bunce, Valerie*. Should Transitologists Be Grounded? // *Slavic Review*. — 1995 (Spring). — Vol. 54. — P. 117–127; *Kuzio, Taras*. Ukraine: A Four-Pronged Transition // *Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation* / Ed. by Taras Kuzio. — Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1998. — P. 165–180.
- ² Див.: *Szporluk, Roman*. Russia, Ukraine and the Breakup of the Soviet Union. — Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 2000. — P. 319–342.
- ³ *Кульчицький, Станіслав*. Утвердження незалежної України: перше десятиліття // Український історичний журнал. — 2001. — № 3. — С. 51–52.
- ⁴ *Nuclear Weapons* // *Kohut Zenon, Nebesio Bohdan, Yurkevich Myroslav*. Historical Dictionary of Ukraine. — Lanham, Md.: Scarecrow Press, 2005. — P. 385–386.
- ⁵ *Brzezinski, Zbigniew*. The Premature Partnership // *Foreign Affairs*. — 1994. — Vol. 73. — № 2. — P. 80.
- ⁶ *Рудич, Фелікс*. Неополітичний вимір України // Політична історія України: ХХ ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. — К.: Генеза, 2002. — Т. 6. — С. 650.
- ⁷ *Бойко, Олександр*. Історія України. — 2-ге вид. — К.: Академвидав, 2004. — С. 569.

- ⁸ *Wilson, Andrew*. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. — Cambridge: Cambridge UP, 1997. — P. 112–113.
- ⁹ Див.: *Prizel, Ilya*. Ukraine's Hollow Decade // Restructuring Post-Communist Russia / Ed. by Yitzhak Brudny, Jonathan Frankel and Stefani Hoffman. — NY: Cambridge UP, 2004. — P. 102–105; *D'Anieri Paul, Kravchuk Robert, Kuzio Taras*. Politics and Society in Ukraine. — Boulder, Colo.: Westview Press, 1999. — P. 188–192.
- ¹⁰ *Wilson, Andrew*. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. — Cambridge: Cambridge UP, 1997. — P. 257.
- ¹¹ *Åslund, Anders*. Why Has Ukraine Failed? // Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda / Ed. by Anders Åslund and Georges De Menil. — Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 2000. — P. 265.
- ¹² *Дергачов, Олександр*. Формування громадянського суспільства // Політична історія України: XX ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. — К.: Генеза, 2002. — Т. 6. — С. 542; *Кусельова, Оксана*. Бідність в Україні: Інформаційно-аналітичний огляд // Політична думка. — 1990. — № 3. — С. 5.
- ¹³ За даними Держкомстатистики на 1 листопада 2009 року населення України становило вже 45,8 млн. Див.: *Котляр, Алла*. 50 мільйонів україно-китайцев, или Об особенностях демографического популизма украинских политиков // Зеркало недели. — 2009. — № 51 (26 декабря — 14 января).
- ¹⁴ *Nahailo, Bohdan*. The Ukrainian Resurgence. — Toronto: U of Toronto P, 1999. — P. 455.
- ¹⁵ *Narasymiw, Bohdan*. Post-Communist Ukraine. — Edmonton: CIUS Press, 2002. — P. 164.
- ¹⁶ *Wilson, Andrew*. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. — Cambridge: Cambridge UP, 1997. — P. 110–111.
- ¹⁷ Аргументи «за» і «проти» того, щоб зарахувати кравчуківську Україну до «націоналізаторських держав» див.: *Arel, Dominique*. Ukraine: The Temptations of the Nationalizing State // Political Culture and Civil Society in the Former Soviet Union / Ed. by Vladimir Tismaneanu. — Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1995. — P. 157–188; *Kuzio, Taras*. Nation Building or Nationalizing State? A Survey of the Theoretical Literature and Empirical Evidence // Nations and Nationalism. — 2001 (April). — № 7. — P. 135–154.
- ¹⁸ Ще одним фактором, який розпалював сепаратистські настрої, було масове повернення кримських татар. На кінець 1993 року на землю предків повернулись майже 250 тисяч татар, почалися конфлікти через виділення землі. Див.: *Майборода, Олександр*. Націотворення // Політична історія України: XX ст.: У 6 т. / За ред. Івана Кураса. — К.: Генеза, 2002. — Т. 6. — С. 578–579.
- ¹⁹ *Birch, Sarah*. Elections and Democratization in Ukraine. — NY: St. Martin's, 2000. — P. 84.
- ²⁰ Історія України / За ред. В. Смоля. — К.: Альтернативи, 1997. — С. 419.
- ²¹ Див.: *Kuzio, Taras*. Ukraine under Kuchma: Political Reform, Economic Transformation and Security Policy in Independent Ukraine. — NY: St. Martin's, 1997. — P. 138–142.

- ²² Lazarenko, Pavlo // Kohut Zenon, Nebesio Bohdan, Yurkevich Myroslav. Historical Dictionary of Ukraine. — Lanham, Md.: Scarecrow Press, 2005. — P. 305–307; Wilson, Andrew. Ukraine's Orange Revolution. — New Haven, Conn.: Yale UP, 2005. — P. 39–40.
- ²³ Газета по-києвски. — 2009. — 12 юнія. — С. 6.
- ²⁴ Wilson, Andrew. The Ukrainians: Unexpected Nation. — New Haven and London: Yale UP, 2000. — P. 262 (укр. переклад: *Вілсон, Ендрю*. Українці: несподівана нація. — К.: К.І.С., 2004).
- ²⁵ Kravchuk, Robert. Kuchma as Economic Reformer // Problems of Post-Communism. — 2005. — Vol. 52. — № 5. — P. 51.
- ²⁶ Birch, Sarah. Elections and Democratization in Ukraine. — NY: St. Martin's, 2000. — P. 106. Про поширення «фальшивих» партій, створених з однією метою — провести до влади олігархів та надати їм депутатську недоторканність, див.: *Wilson, Andrew*. Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World. — New Haven, Conn.: Yale UP, 2005
- ²⁷ Åslund, Anders. Ukraine's Return to Economic Growth // Post-Soviet Geography and Economics. — 2001. — Vol. 42. — № 5. — P. 320.
- ²⁸ Wilson, Andrew. Ukraine's Orange Revolution. — New Haven, Conn.: Yale UP, 2005. — P. 53.
- ²⁹ Way, Lucan. Kuchma's Failed Authoritarianism // Journal of Democracy. — 2005 (April). — № 16. — P. 137.
- ³⁰ Harasymiw, Bohdan. Elections in Post-Communist Ukraine, 1994–2004: An Overview // Canadian Slavonic Papers. — 2005 (September-December). — Vol. 47. — P. 202, 230–231.
- ³¹ Åslund, Anders. The Economic Policy of Ukraine after the Orange Revolution // Eurasian Geography and Economics. 2005. — Vol. 46. — № 5. — P. 328.
- ³² Wilson, Andrew. Ukraine's Orange Revolution. — New Haven, Conn.: Yale UP, 2005. — P. 106.
- ³³ Яневський, Данило. Хроніка «Помаранчевої» революції. — Х.: Фоліо, 2005. — С. 212–213.
- ³⁴ Апель, Домінік. Парадокси Помаранчевої революції // Критика. — 2005. — № 9. — С. 2–4.
- ³⁵ Першим про це написав журналіст популярного інтернет-ресурсу «Українська правда» Сергій Лещенко. Див., напр.: <http://pravda.com.ua/ru/news/2005/7/19/6468.htm>
- ³⁶ Bellaby, Mara. Ukraine Signs Off on Gas Supply Deal // Associated Press. — 2005. — February 2.
- ³⁷ Див. офіційний сайт Центрального виборчого комітету: <http://www.cvk.gov.ua/vnd2006/w6p001.html>
- ³⁸ Copsy, Nathaniel. The Ukrainian Parliamentary Elections of 2007 // Journal of Communist Studies and Transition Politics. — 2008 (June). — Vol. 24. — № 2. — P. 297–309.
- ³⁹ Kuzio, Taras. Ukraine: Premier Faces New Conditions and Challenges // Oxford Analytica. — 2007. — December 19; Copsy, Nathaniel. The Ukrainian Parliamentary Elections of 2007 // Journal of Communist Studies and Transition Politics. — 2008 (June). — Vol. 24. —

№ 2. — Р. 303–304. До 27 адміністративних одиниць входять два міста республіканського підпорядкування (Київ і Севастополь) та Автономна Республіка Крим.

⁴⁰ Известия в Украине — 2009. — 2 июля. — С. 1, 6.

⁴¹ Факты. — 2009. — 5 июля. — С. 3.

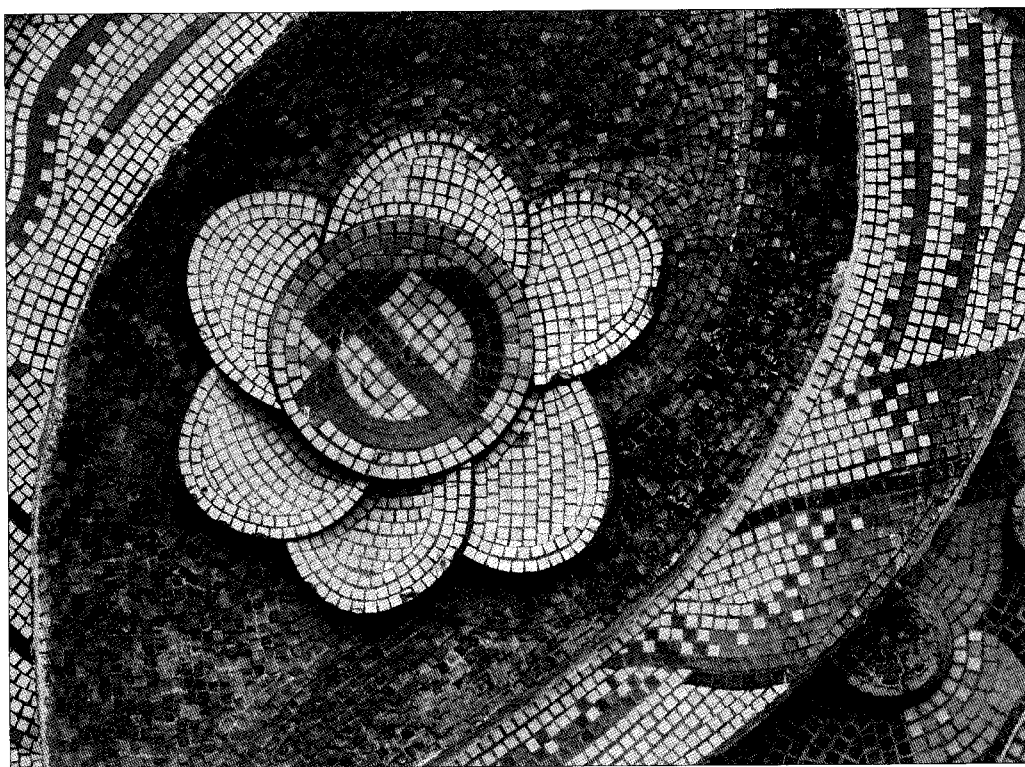
⁴² Газета по-киевски, 1 июня 2009, с. 1–2.

Епілог

¹ *Арель, Домінік*. Парадокси Помаранчевої революції // Критика. — 2005. — № 4. — С. 2–4.

² Тут я розвиваю ідею Ярослава Грицака. Див.: *Ярослав Грицак*. Страсті за націоналізмом: історичні есеї. — К.: Критика, 2004. — С. 225.

Покажчик

*Фрагмент мозаїчного монумента
на кордоні Вінницької і Хмельницької областей
поблизу села Дяківці. Сучасне фото*

- авари 30, 31
Австралія 207
Австрійська імперія 28, 47, 51, 53–55, 57, 58,
66, 67, 69, 73, 77, 107, 207, 296
війна з Францією і Сардинією 1859 р. 69
реформи 56
Австрія 296, 315, 316
Австро-Угорська імперія 18, 20, 22, 63, 64, 69,
77, 78, 85, 87, 88, 92, 93, 97, 101, 103, 104,
107, 108, 111, 169, 315, 316
австро-пруська війна 1866 р. 69
конституційні зміни 1866 р. 69
Адамкус, Валдас 298
Азаров, Микола 311, 312
Азербайджан 301
Азія 30, 78, 171, 215
Академія наук 138, 156, 185, 244
Акт відновлення української держави (1941)
199
Акт проголошення незалежності України
263, 264
Альбертський університет 9, 10
Американська революція 51
Андрій Боголюбський 35
Андропов, Юрій 243
Анна Ярославна 34
Анганта 97, 106, 108, 113, 116
анти 31
антиалкогольна кампанія 249
Антонович, Володимир 62, 63, 64, 72
«Арсенал», завод 103
Архангельськ 222
асиміляція 40, 45, 46, 54, 55, 57, 58, 73, 80, 92,
130, 137, 161, 169, 173, 175, 179, 228–231,
233, 240, 241, 243, 251
Аскольдова могила 14
Аттіла 30
Ахметов, Ринат 283, 295, 302
Б
Бабин Яр 196, 197, 200
Бабій, Іван 178
бабські бунти 152
Базар, містечко 200
Балкани 33, 36
балти 31
Балтійське море 36, 38, 125
Бандера, Степан 179, 199
Бантшиш-Каменський, Дмитро 59
баптисти 232, 233
бароко 46
Батій 37
Бейкер, Марк 9
Береза-Картузька, табір 178
Берестейська унія (1596) 40
Берія, Лаврентій 216
Бессарабія 179, 184, 274
Бжезінський, Збігнев 274
Біблія 40
Біла армія 97, 111, 113, 115, 116, 117
Біла Церква 107
Біловезькі угоди 264
білоруси 19, 32, 47
Білорусія (Білорусь) 32, 35, 54, 127, 183, 200,
205, 250, 264, 292, 301, 311
«Більшовик України», журнал 134
більшовики 20, 80, 86, 101–104, 111–113, 115,
116, 118, 123, 124, 126, 127–129, 130, 134,
137–140, 145, 150, 152, 153, 161
Блер, Тоні 292
Близький Схід 30, 36

- Бобринський, Георгій 92
 Богатирьова, Раїса 307
 «Богдан Хмельницький», фільм 194
 Бойчук, Михайло 138
 болгар 32
 Болгарія 36
 Болгарське царство 33
 Борислав, місто 87
 «Боротьба», газета 129
 боротьбисти 118, 129, 132
 Боспорське царство 30
 Бранденбергер, Дейвід 9
 Братство тарасівців 82
 Браун, Лара 10
 Брежнев, Леонід 161, 226–228, 231, 235, 238,
 240, 243
 Брест-Литовський мир 103, 104, 107
 Броди, бій 201
 Бродій, Андрій 182
 Будапешт 67
 Буковина 38, 53, 55, 68, 73, 77, 91, 92, 93, 104,
 108, 179, 180, 184, 187, 191, 195, 208, 274
 Булгаков, Михайло 18
 булгари 30
 Бульба-Боровець, Тарас 202
 Бунд 86
 Бухарін, Микола 145, 151
 Буш-молодший, Джордж 291, 292, 301
 Буш-старший, Джордж 274
 БЮТ (Блок Юлії Тимошенко) 291, 301, 305,
 306, 307, 308, 309, 310, 311
 Вагилевич, Іван 67
 Валуєв, Петро 63
 Валуєвський циркуляр 63
 Ванкувер, острів 10
 ВАПЛІТЕ (Всеукраїнська асоціація
 пролетарської літератури) 139
 Варенніков, Валентин 263
 Варшава 117, 118, 171, 173
 варяги 32, 33, 36
 Ватикан 71, 173, 253
 Ватутін, Микола 207
 Вагченко, Олексій 228
 Вашингтон, місто 286, 292, 301
 Велика депресія 170, 175
 Велике князівство Литовське (див. також
 Литва) 38, 39
 Велике князівство Московське 38
 Великий терор 155, 159, 160, 162, 219, 226
 Великий шовковий шлях 30
 Великобританія 13, 18, 79, 149, 203, 207, 292
 Вергілій 59
 вермахт 194, 201
 Верховна Рада 127, 163, 183, 191, 244, 256–
 258, 259, 261, 262–264, 272, 273, 275, 278,
 279, 281–283, 284, 288, 290, 291, 297, 299,
 305–309
 вибори 1990 р. 256
 вибори 1994 р. 279
 вибори 1998 р. 285
 вибори 2002 р. 291
 вибори 2006 р. 305
 вибори 2007 р. 307
 «Вершники», роман 164
 виборче право 89
 Виконавчий комітет об'єднаних громадських
 організацій 98
 викупні платежі 79
 Винниченко, Володимир 83, 85, 99, 101, 103,
 106, 107, 112, 113, 251
 Вишневецький, Дмитро (Байда) 42, 43
 Вишневецький, Єремія 43
 Відень 56, 66, 69, 73, 87, 89, 92, 93, 108, 117,
 177
 Візантійська імперія (Візантія) 30, 33, 34, 36
 Військовий з'їзд (1917) 100
 вікінги див. варяги
 Вікторія, місто 9, 10
 Вільсон, Вудро 109, 169
 Вінграновський, Микола 228
 Вінниця 113, 197
 Вінс, Петро 232
 «Вісла», операція 208
 Вітренко, Наталя 286
 ВКП(б) (Всесоюзна комуністична партія
 (більшовиків)) 128
 воєнний комунізм 113, 124, 125
 Волга, річка 30
 Волинська губернія 54, 101, 102
 Волинське воеводство 53
 Волинський полк 98

- Волинь 38–40, 117, 118, 170, 171, 173, 174, 176, 191, 202, 207, 208, 256
- Волобуєв, Михайло 134, 135
- Володимир Мономах 35
- Володимир, князь 33, 34, 47
- Володимиро-Суздальське князівство 38
- Волошин, Августин 181, 182
- Всеукраїнський з'їзд рад 102, 127
- Всеукраїнський національний конгрес 100
- ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників) 140
- в'ятичі 33
- Гюз, Джон 79
- Габсбурги, династія 51, 53, 55, 56, 65, 68, 69, 87, 91, 104, 107, 169
- Габсбурзька імперія див. Австрійська імперія
- Гаген, Марк фон 10, 23
- «Газпром» 292, 304
- Галицько-Волинське князівство 38, 46
- Галицько-руська матиця 68
- Галичина 38, 43, 53–55, 57, 65, 67–74, 77, 87–93, 104, 107–109, 111, 118, 134, 156, 170, 171, 173, 174, 176, 181–184, 187, 191, 195, 197, 198, 200–204, 206–208, 247, 260, 263
- культурний розвиток в ХІХ ст. 72
- національна мобілізація 66
- Галлер, Юзеф 111
- Гельсінкі 232
- Гельсінська група (також УГГ) 232
- Гельсінська угода 232
- Генерал-губернаторство 186, 195, 198, 199, 201
- Генеральний Секретаріат 101
- геноцид вірмен 155
- Генрих I, французький король 34
- Генуя 37
- Гердер, Йоганн Готфрід 59
- Геродот 29
- гестапо 196, 199–201
- Гетьманат Скоропадського 104, 112
- Гетьманат ХVІІ–ХVІІІ ст. 19, 45, 46, 54, 57
- Гітлер, Адольф 178, 181–183, 196, 197
- глаголиця 36
- гласність 248, 250
- Глуценко, Микола 192
- Гоголь, Микола 18
- Головацький, Яків 67, 68
- Головко, Андрій 164
- Головна руська рада 67, 68, 69
- Головна українська рада 92, 93
- голод 1921–1922 рр. 125
- Голодомор 1932–1933 рр. 146, 154, 155, 177, 251
- Голокост 155, 197, 215
- Голуховський, Агенор 69
- Гомер 28
- Гонгадзе, Георгій 289, 292
- Гончар, Олесь 228
- Горбачов, Михайло 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 261, 262, 263, 264, 265
- Горська, Алла 228
- госпрозрахунок 249
- готи 30, 31
- Греков, Олександр 109
- греко-католицька церква 41, 46, 55–57, 66, 71, 73, 88, 91, 92, 170, 173, 175, 178, 181, 185, 201, 206, 209, 233, 234, 253, 303
- Гренер, Вільгельм 104, 105
- Греція 59
- грецькі колонії 29, 30
- Григор'єв, Матвій 113
- Гризлов, Борис 298
- Грицак, Ярослав 23, 90, 105
- «Громада», журнал 64
- Громада, партія 285
- громади, укр. організації 62–64, 82–84
- громадянська війна 102, 109, 111, 112, 114, 117, 118, 124, 125, 129, 136, 137, 151, 164, 165, 299
- інтервенція 112, 114
- отамани 113
- Грох, Мирослав 21, 22
- Грузія 301
- Грушевський, Михайло 23, 72, 74, 90, 99, 103, 105, 112, 138, 156, 253
- ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова), організація 301
- Гудеріан, Гайнц 192
- гуни 30
- Гуренко, Станіслав 256, 258, 261, 262

- Гор, Альберт 281
- Даленков, Юрій 225
- Далін, Крістін 10
- Данило Галицький 38
- Дарій I, перський цар 29
- Декларація про державний суверенітет 257, 264
- Демократична партія України 260
- Денікін, Антон 116, 117
- депортації 158, 186
- Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС, ГКЧП) 263
- Держплан 134, 146, 147
- Джозеф Конрад 18
- Дзюба, Іван 225, 228, 230, 232
- «Динамо», футбольний клуб 197, 228, 287
- Директорія 107, 111–115, 117, 138
- програма 112
- дисиденти 223, 225, 227–232, 234, 235, 241, 247, 249, 253
- «Діло», газета 70, 90, 174
- Дніпро, річка 14, 32, 33, 36, 38, 42, 45, 53, 54, 194, 203, 204, 231, 236
- Дніпрогес 137, 147, 194
- Дніпропетровськ 80, 147, 192, 226, 231, 282
- Дніпропетровська область 153, 161, 226, 282
- Добровольча армія див. Біла армія
- Добрянський, Адольф 68, 69
- Довженко, Олександр 103, 139, 153, 165, 205, 219
- Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 274
- Договір про обмеження стратегічних озброєнь 274
- Дон, річка 30, 115
- Донбас 79, 147, 148, 150, 160, 193, 234, 236, 252, 293
- Донецьк 79, 194, 241, 278, 283, 299
- Донецька область 293
- Донцов, Дмитро 177, 230
- Дорошенко, Дмитро 106
- Драгоманов, Михайло 63, 64, 72, 88
- Драч, Іван 228
- Дрогобич 87, 111
- Дрозд, Володимир 228
- Друга світова війна 18, 134, 147, 149, 153, 170, 181, 183, 187, 197, 212, 215
- евакуація 194
- окупаційна політика нацистів 196
- партизанський рух 203
- Дума 80, 83, 84, 98
- Дунай 29, 33
- Дюранті, Волтер 155
- еміграція 171
- Емський указ 63, 64
- «Енеїда», твір Котляревського 59
- Енн Арбор, місто 9
- Естонія 183, 252
- євреї 18, 19, 42, 55, 80, 149, 171, 185, 194, 196, 260
- і повстання Хмельницького 43
- Міністерство єврейських справ УНР 115
- погроми 86, 114
- смуга осілості 54
- Європейський Союз (ЄС) 18, 24, 274, 280, 281, 298, 304, 311, 312
- Єгипет 281
- Єдиний центр, партія 308
- Єкельчик, Олександр Леопольдович 13
- Єкельчик, Олена Сергіївна 13
- Єкельчик, Юлія 11, 13
- Єльцин, Борис 261, 263, 264, 273, 281, 285
- Єфремов, Сергій 156
- Єхануров, Юрій 304, 305
- Ж**ванія, Давид 296
- Жданов, Андрій 211
- Житомир 192
- Жовті Води, битва 43
- «За єдину Україну»**, блок 291
- Загальна українська організація 83
- Закавказька Федерація 127
- Закарпаття 38, 47, 55, 68, 69, 73, 77, 91, 92, 108, 180–182, 187, 204, 208
- Заливаха, Панас 228
- залізниці 79
- Заньковецька, Марія 65
- Заполяр'я 152, 186

- Запоріжжя 80, 147, 194
 «Запоріжсталь», завод 147
 Запорозька Січ 41, 42, 45, 253
 зарубинецька культура 31
 Затонський, Володимир 127
 Західноукраїнська Народна Республіка
 (ЗУНР) 108, 170, 176, 254
 акт злуки з УНР 109, 110
 Зборівський мир 43
 Збруч, річка 54, 111, 117
 Зварич, Роман 302, 303
 Звягільський, Юхим 276, 283
 «Зелений світ», асоціація 252, 256, 260
 земельне питання 78, 79, 97, 111
 Земельний кодекс 284
 «Земля», фільм 139, 165
 Зимовий похід 117
 Зінов'єв, Григорій 130
 Зісельс, Йосиф 232
 Зміїний, о. 274
 «Зоря Галицька», газета 67
 «Зоря», галицька газета 67, 70
 Зюганов, Геннадій 285
- «Іван», фільм 165
 Івано-Франківськ 231
 Івасюк, Володимир 242
 Івашко, Володимир 255, 256
 Ігор, князь 33
 ідентичність 19, 20, 40, 47, 55, 61, 66, 80, 88,
 89, 93, 123, 161, 169, 170, 181, 191, 216,
 223, 241, 243, 247, 278, 300
 Ізраїль 197, 277, 281
 Іларіон, митрополит 37
 Імператорська академія мистецтв 61
 індустріалізація 21, 79, 90, 126, 137, 145, 147,
 148–151, 165, 166, 209, 275
 інтелігенція 21, 58, 59, 62, 65, 67, 68, 70, 77,
 80, 82, 88, 98, 103, 105, 117, 135, 146, 157,
 158, 160, 166, 171, 194, 207, 210, 216, 225,
 227, 228, 231, 239, 240, 242, 251, 252, 260,
 277
 «Інтернаціоналізм чи русифікація?», книга
 225, 230
 Іоанн XXIII, папа римський 233
 Ірак 291, 292
- іслам 18, 30, 33
 «Історія міст і сіл УРСР», книга 241
 «Історія русів», книга 59
 «Історія України-Руси», книга 72, 90
 «Історія Української РСР», книга 23
 Італія 130, 149, 207, 304
 іудаїзм 30, 33, 54
- Йосиф II, імператор 56, 57, 66
- Кавказ 30
 Каганович, Лазар 130, 131, 132, 134, 145, 211,
 217
 Казахстан 220, 226, 262, 311
 Кам'янець-Подільський 111, 113
 Канада 9, 87, 171, 236, 264
 Канів 231
 Карл Великий, імператор франків 47
 Карл XII, шведський король 45
 Карл, австрійський імператор 93, 108
 Кароль II, румунський король 180
 Карпати 31, 55, 68, 69, 203
 Карпатська Січ 182
 Карпатська Україна 182
 Карпенко-Карий, Іван 65
 Катерина II, імператриця 45, 46, 54, 57
 Катеринослав 80
 Катеринославська губернія 54, 102
 Квірінг, Еммануїл 131
 Квітка-Основ'яненко, Григорій 59
 КДБ (Комітет державної безпеки, також
 ОДПУ, ЧК, ВЧК, МДБ) 218, 227, 229,
 231–234, 243
 Керенський, Олександр 101, 102
 Києво-Могилянський колегіум 41
 Києво-Печерський монастир 37
 Києво-Печерський патерик 37
 Київ 14, 17, 32, 33, 35, 37, 41, 45, 54, 55, 60, 62,
 98, 100–108, 112, 114, 116, 118, 127, 132,
 138, 161, 162, 192, 194, 196, 197, 199, 200,
 217, 222, 225, 229, 231, 239, 248, 250, 253,
 254, 256, 258, 260–263, 273, 279, 289–291,
 295, 297–299, 311, 312
 1500-літній ювілей 32
 звільнення 1943 р. 204
 Київська археографічна комісія 60

- «Київська весна — 1973», фестиваль 232
 Київська губернія 54, 64, 101, 102, 106
 Київська Русь 19, 22, 28, 32, 33, 34, 35, 36, 37,
 38, 39, 46, 47, 90, 315
 боротьба за спадщину 23
 Київське воеводство 53
 Київський військовий округ 102, 192
 Київський клуб російських націоналістів 86
 Київський телеграф, газета 63
 Київський університет 57, 60, 63, 64, 72, 229
 Кий 32
 Киргизія 301
 кирилиця 36, 66
 Кирило, місіонер 36
 Кирило-Мефодіївське братство 60–62
 Кириченко, Олексій 216, 217
 Кирпонос, Михайло 193
 Китай 30
 кімерійці 28, 29
 Кінах, Анатолій 293
 Киров, Сергій 159
 Кіровоград 192
 Клебанов, Володимир 234
 Клуб творчої молоді 229
 «Кобзар», книга 61
 Кобилиця, Лук'ян 68
 Кобилянська, Ольга 91
 Коваль, Михайло 203
 Ковпак, Сидір 203
 Когут, Зенон 9
 козаки 41, 42, 45, 54
 колгоспи 150, 153
 колективізація 145, 146, 150–154, 156, 166,
 209
 опір 152
 Колумбійський університет 302
 Комінтерн 134
 комнезами 124
 Комуністична партія Західної України
 (КПЗУ) 134, 176, 177
 Конгрес українських націоналістів (КУН)
 277
 Коновалець, Євген 177, 179
 Константинополь 33, 36
 Конституційно-демократична партія 83
 конституція 1996 р. 282
 кооперативний рух 70, 84, 89, 92, 100, 171,
 173–175, 185, 186, 198, 249
 коренізація 131, 133, 136, 158, 159
 Корнійчук, Олександр 165
 Коротич, Віталій 251
 «Короткий курс історії ВКП(б)» 185
 Корсунь, битва 43
 Косигін, Олексій 226
 Косіор, Станіслав 145, 159
 Костенко, Ліна 228
 Костомаров, Микола 61, 62
 Котляревський, Іван 59
 Коулман, Хезер 9
 Кох, Еріх 196
 Коцюбинський, Михайло 85
 КП(б)У (Комуністична партія (більшовиків)
 України) 104, 125, 127–132, 134–136, 145,
 157, 159, 160, 161, 211, 216
 єврейська секція 158
 КПУ (Комуністична партія України) 216,
 218, 223–225, 227, 232, 243, 251, 255, 256,
 258, 259, 260, 263, 264
 Демплатформа 256
 масовий вихід з партії 256
 Кравчук, Леонід 256, 257–259, 261, 263, 264,
 269, 270, 272–275, 277–282, 288
 Краків 186, 201
 Креська унія (1395) 39
 кредитні спілки 70, 89
 Кремль 123, 126, 127, 130, 135, 149, 151–154,
 157, 159, 161, 183, 192, 205, 206, 211, 215,
 217, 222–227, 235, 243, 247, 253, 254, 269,
 272
 Кривий Ріг 147, 192, 194
 «Криворіжсталь» 295
 реприватизація 302
 Криворізький басейн 79
 Крим 19, 28, 29, 30, 39, 53, 102, 118, 136, 193,
 217, 233, 260, 263, 264, 272, 273, 279, 281
 завоювання Криму 1783 р. 53
 передача Україні 217
 Кримська війна 19, 62, 273
 Кримське ханство 53
 кріпацтво 40, 42, 45, 46, 57, 60, 62, 68, 78, 79,
 80, 197
 Кромвель, Олівер 43

- Кронштадське повстання 125
Кронштадт 125
Крути, бій 103
Куба 301
Кубійович, Володимир 186, 201
Кубок УЄФА 283
Куліш, Пантелеймон 88
Кульчицький, Станіслав 155
Курбас, Лесь 139
Куромія, Гроакі 10
Курська дуга 203
Кучма, Леонід 275, 276, 280–295, 298, 299, 301, 304, 312
кучмагейт 290
«Україна без Кучми», акція 290
Кучма, Олена 284
- Лазаренко, Павло 282, 283, 287
Латвія 183, 252
Латинська Америка 87
Лебідь, Дмитро 130, 131, 132
Левицький, Кость 92, 201
Легіони українських націоналістів 199
Лемківщина 186
Ленін, Володимир 82, 86, 118, 123–125, 127, 130, 230, 240, 253
Леопольд II, імператор 56
Либідь, легендарна особа 32
Липківський, Василь 138
Лисяк-Рудницький, Іван 23, 244
Литва 34, 38, 39, 54, 183, 232, 252, 261, 298
Литвин, Володимир 307, 309, 311
Ліберман, Євсей 235
Ліван 301
Лівобережжя 38, 45, 54, 57, 58
«Літературна Україна», газета 251
Луж'яненко, Левко 230
Львів 18, 55, 56, 68, 87, 88, 92, 108, 109, 177, 192, 199, 204, 253, 254
Львівський університет 56, 68, 69, 72, 90, 171, 185
Львов, Георгій 98
Люблінська унія (1569) 39
Лятошинський, Борис 139
- магнати 43, 46
- Мазепа, Іван 45, 47, 253
Майдан Незалежності 17, 297, 315
податковий Майдан 312
македонці 32
Максимович, Михайло 60
Мала Рада 101
Маланчук, Валентин 227
Маленков, Георгій 217
Малоросійська колегія 45
Малоросія 45, 77
Марія Терезія, імператриця 56
Маркс, Карл 240
Марплз, Дейвід 9
Маруся, отаманша 114
Маршалл, Кріс 10
«Маслосоюз», кооператив 171
Масол, Віталій 259, 279
Матковські, Джой 10
Махно, Нестор 114
машинно-тракторні станції (МТС) 153
МВФ (Міжнародний валютний фонд) 284, 286, 287, 309
Медведев, Дмитро 311
Мельник, Андрій 179
Мельников, Леонід 211, 216
Мельниченко, Микола 289
плівки Мельниченка 289
«Меморіал», товариство 252
Мерфі, Едді 283
Мефодій, місіонер 36
Мешков, Юрій 279, 281
Микола I, російський імператор 57, 61, 68
Микола II, російський імператор 81, 92, 98
Миколайчук, Іван 242
Міжнародний валютний фонд (МВФ) 284
Міндовг, князь 38
Мітридат VI 30
Мічиганський університет 9
Могила, Петро 41
Молдавія (Молдова) 44, 47, 53, 55, 226, 263, 301
Молдавська АРСР 184
Молотов, В'ячеслав 183, 217
монголо-тагарська навала 37
Монреаль 10
Моринці, село 61

- Мороз, Валентин 230
 Мороз, Олександр 278, 286, 289, 305
 Москва 32, 45, 118, 123, 131, 133–135, 140,
 145, 146, 148, 153, 156, 161, 162, 166, 182,
 193, 209, 215–217, 221–223, 226, 227, 232,
 244, 247, 248, 250, 256, 257, 261, 263, 264,
 272, 278, 279, 300, 311
 Московія 42, 45
 Московське царство 40, 44
 Московський патріархат 209
 Мудрий, Василь 175
 Муравйов, Михайло 104
 Муссоліні, Беніто 197
 Мюнхенська угода 181
- Наддніпрянина 43, 66, 70, 72, 77, 78, 87, 92,
 195
 «Народна самооборона» 307, 308
 Народний дім (Львів) 68
 Народний рух України за перебудову див.
 Рух
 народники 64
 Народні фронти 252, 255
 Народно-демократична партія 285
 народовці 70–73, 88–90
 НАТО 274, 281, 292, 306, 308
 Наукове товариство ім. Шевченка 72, 90,
 176, 185
 Нахтігаль, батальйон 199, 200, 202
 націоналізм
 концепція 21
 стадії розвитку 21
 національна ідентичність 78
 національна мобілізація 89
 Національна рада (1848) 67
 Національна селянська партія 179
 національне відродження 22, 51, 53, 60, 65,
 66, 67, 74
 Національні збори (1939) 183
 Національно-ліберальна партія Румунії 179
 «Наша Україна» 290, 291, 301, 305, 306, 307,
 308, 311
 недільні школи 62
 неокласици 139
 неп (нова економічна політика) 125, 126, 137,
 138, 140, 145, 146, 150
- Німеччина 18, 36, 47, 101, 103, 104, 109, 130,
 147, 149, 178, 182, 183, 187, 191, 192, 195,
 198, 199, 207, 277, 297, 304
 Ніцше, Фридрих 177
 НКВС (також ЧК, ОДПУ, КДБ) 159, 161,
 162, 186, 194, 207, 208, 216
 «Нова рада», газета 100
 Новгород 32, 33, 38
 Норвегія 34
 нормани див. варяги
 норманська теорія 32
 «Нью-Йорк Таймс», газета 155
- «Огонёк», журнал 251
 Одеса 54, 193, 195, 241
 Одеський військовий округ 192
 «Одісея», епос 28
 ОДПУ (також ЧК, НКВС, КДБ) 157
 Оксфордський університет 10, 13
 Олег, князь 33
 Олександр I, російський імператор 57
 Олександр II, російський імператор 62–64
 Олександр III, російський імператор 64
 Олександр Македонський 29
 Олійник, Марта 10
 Ольвія 30
 Ольга, княгиня 33
 Омелянович-Павленко, Михайло 109
 ООН 205, 272
 Османська імперія 44, 46, 47, 51, 53
 «Основа», журнал 62, 63
 остарбайтери 198
 Островський, Микола 164
 Острог, місто 40
 Острозька академія 40
 Острозький, Костянтин 40
 ОУН (Організація українських
 націоналістів) 174, 177, 178, 179, 182, 186,
 187, 199, 200, 201, 202, 277
- Павличко, Дмитро 225, 228
 Павлишин, Марко 9
 Павловський, Олексій 60
 пакт Молотова–Ріббентропа 183
 палеоліт 28
 Пантікапей 30

- Параджанов, Сергій 228, 229, 242
Париж 169
Паризька мирна конференція 109, 169
Партія демократичного відродження України 260
Партія зелених 260, 285
Партія регіонів 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312
«Партнерство заради миру», програма 281
Перацький, Броніслав 178
перебудова 250, 260
Переяславський договір (1654) 44
святкування 300- річчя 216
Перша світова війна 20, 79, 80, 87, 88, 91, 93, 97, 107, 114, 137, 147, 156, 169, 179, 199
Східний фронт 93, 102
Перший універсал Центральної Ради 100
Петербург 60, 62, 65, 78, 98, 100, 101, 102
Петербурзький університет 61
Петлюра, Симон 83, 99, 102, 107, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118
Петрицький, Анатоль 139
Петро I, російський імператор 45
Петровський, Григорій 80
Петроград див. Петербург
Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів 98
Петрушевич, Євген 111, 117, 176
печеніги 32, 33, 34, 35
Ремонт 69
«Південмаш», завод 276
Південний фронт 192
Південно-Західний фронт 192, 193
«Південь», група армій 192
Північна Америка 13, 207
Північна Буковина 46
Північна Корея 273
Північна Осетія 308
Північне Причорномор'я 22, 28, 29, 30, 53
Підгорний, Микола 217, 226
Підкарпатська Русь 55, 180, 182
Пілсудський, Юзеф 118, 175, 177
Пінчук, Віктор 283, 284, 295, 302
Пірс, Дон 10
«Пласт», організація 175, 181
«Плуг», організація 139
Плюц, Іван 261
«Повість временних літ» 31, 32, 34, 37
Поволжя 125
Поділля 39, 117
Подільська губернія 54, 101, 102
Подільське воєводство 53
Подніпров'я 30, 31, 38, 39, 40, 147
полемічна література 41
Полісся 203, 208
Полтавська битва 45
Полтавська губернія 54, 78, 82, 101, 102
Польська соціалістична партія 86
польське повстання 1830–1831 рр. 60
польське повстання 1863 р. 63
Польща 18, 31, 36, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 53, 54, 57, 69, 109, 117, 118, 119, 130, 134, 147, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 183, 185, 186, 191, 195, 208, 215, 234, 255, 256, 264, 274, 279, 298
віндикація 174
національна політика 1920-х рр. 173
поляки 18, 19, 32, 39, 42, 46, 54, 55, 61, 67, 69, 73, 87, 89, 108, 109, 171, 185
поляни 32
помаранчева революція 9, 17, 24, 295, 297, 300, 301, 303, 304, 313, 315, 316
«Пора», організація 294, 298
Порошенко, Петро 291, 302, 303, 305
Постишев, Павло 157, 160, 161, 165
Потоцький, Анджей 89
«Правда», більшовицька газета 152
«Правда», галицька газета 70
праведники світу 197
Правобережжя 46, 53, 54, 57, 58, 60, 62, 63, 80, 117, 147, 161
православна церква (також РПЦ, УПЦ) 18, 39, 41, 42, 43, 46, 55, 57, 58, 65, 91, 112, 138, 156, 170, 173, 174, 179, 206, 209, 233, 253, 279
Прага 180, 235, 292
Празька весна 1968 р. 225, 234
Пресіч, Ольга 11, 13
Прибалтика 255, 258, 261
Прогресивна соціалістична партія 286
«Просвіта», товариство 70, 71, 84, 89, 100, 171, 174, 176, 181, 185, 195

- Просвітництво 56, 57, 59
 Пруссія 53
 Пугін, Володимир 292, 296, 298, 299, 301, 304
 П'ятаков, Георгій 113
 п'ятдесятники 233
 п'ятирічки 146, 147, 148, 149, 150, 152, 210, 236
 Рада Народних Комісарів 127
 «Рада», газета 84, 100
 радгоспи 150, 198
 Радянський Союз 17, 18, 20, 23, 24, 119, 123, 127, 151, 156, 169, 182, 183, 186, 191, 194, 195, 199, 201, 207, 208, 210, 215, 216, 221, 223, 231, 232, 236, 238, 239, 243, 247, 248, 258, 261, 262, 264, 265, 269, 272, 273, 274, 278, 312, 316
 радянсько-польська війна 127
 Раковський, Християн 113, 127, 130
 Революційна українська партія (РУП) 82
 революція 1848 р. 67, 68
 революція 1905 р. 83, 84
 реакція 84
 революція кедрів 301
 революція троянд 295
 революція тюльпанів 301
 Ревуцький, Левко 139
 Резнікович, Михайло 303
 Рейхскомісаріат Україна 195, 197, 201
 Рейхсрат 68, 72
 «Репортаж із заповідника імені Берії», книга 230
 референдум 1 грудня 1991 р. 264
 референдум 2000 р. 288
 Реформація 40
 Риков, Олексій 145
 Рильський, Максим 138, 164
 Рим 36, 41, 233
 римляни 30
 римо-католицька церква 55, 56, 174
 Римська імперія 30
 Ріббентроп, Йоахім 182
 Рівне 113, 197
 Рівненська АЕС 236
 «Рідна школа», товариство 175
 Річ Посполита (також Польща) 39, 43, 53
 РКП(б) (Російська комуністична партія (більшовиків)) 127
 Робітничий з'їзд 1917 р. 100, 102
 Розенберг, Альфред 196
 розкуркулення 151
 Роквел, Тревор 10
 «Роланд», батальйон 199, 200
 Романови, династія 51, 53, 58, 64, 65, 87, 91
 романтизм 21, 51, 59
 Романюк, о. Володимир 233
 Російська імперія (також Росія) 18, 46, 51, 53, 54, 55, 58, 61, 64, 65, 69, 70, 77, 78, 79, 81, 82, 85, 87, 88, 92, 93, 97, 98, 102, 111, 119, 136, 141, 315, 316
 Російська соціал-демократична робітничая партія (РСДРП) 82
 Російська Федерація (також РСФРР, РРФСР) 100, 127, 128, 130, 147, 149, 157, 217, 241, 242, 257, 261, 263
 Російське географічне товариство 63
 російсько-грузинська війна 2008 р. 308
 російсько-шведська війна 45
 Росія (також Російська імперія, Російська Федерація) 17, 18, 20, 22, 24, 27, 32, 35, 37, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 53, 54, 58, 62, 63, 64, 70, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 91, 92, 93, 97, 98, 100, 102, 103, 104, 106, 109, 112, 113, 116, 118, 119, 124, 125, 127, 129, 133, 140, 154, 156, 169, 193, 194, 217, 222, 232, 240, 247, 248, 260, 262, 263, 264, 272, 273, 274, 275, 278, 280, 281, 284, 286, 291, 292, 295, 296, 300, 301, 304, 305, 308, 309, 311, 312
 росіяни 18, 19, 32, 47, 58, 60, 61, 80, 85, 92, 149, 158, 159, 203, 211, 217, 260, 273
 Ротару, Софія 242
 Роттердам 179
 РПЦ (Російська православна церква, див. також православна церква) 233, 253
 Руденко, Микола 232, 233
 Рудницька, Мілена 175
 Рузвельт, Франклін 207
 Руїна, епоха 45
 Румунія 108, 169, 179, 180, 184, 191, 195, 208, 234, 274
 РУРП (Русько-українська радикальна партія) 72

- «Русалка Дністрова», альманах 67
 русинофіли 181
 Русинський народний театр 181
 русофіли 69, 70, 71, 72, 73, 88, 89, 92, 181
 Русь див. Київська Русь
 Руська народна партія 89
 «Руська трійця», група 67, 70
 Руський батальйон гірських стрільців 68
 Русько-українська радикальна партія 88
 Рутковський, Алан 10
 Рух, партія 252, 254, 255, 256, 257, 260, 264,
 277, 279, 285, 290
 Рюрик, князь 32, 33
 Рюриковичі, династія 34
- Саакшвілі, Михайло 301
 Савченко, Ігор 165
 Сагайдачний, Петро 42
 Садовський, Микола 65
 Саксаганський, Панас 65
 самвидав 229
 Санкт-Петербург див. Петербург
 Сардинія 69
 сармати 29, 30
 Сахаров, Андрій 229
 Свердловськ (Ворошиловградська обл.) 193
 Сверчевський, Кароль 208
 свідки Єгови 233
 Світова організація торгівлі 308
 «Свобода», партія 311
 Святослав, князь 33
 Севастополь 217, 273, 281, 311
 сейм 69, 72, 89, 173, 175
 Сельроб, партія 176
 Селянська партія 279, 285
 Селянський з'їзд (1917) 100
 серби 32
 Сербія 36
 Середземномор'я 30
 Середня Азія 28, 29, 61, 152, 158, 186, 194,
 217, 233
 Сибір 78, 124, 149, 151, 152, 186, 194, 208, 220,
 224, 243
 Симоненко, Василь 228
 Симоненко, Петро 278, 285, 286, 297
 Сині Води, битва 38
- Синюха, річка 38
 сільське господарство 78, 125, 126, 153, 211,
 220, 221
 «Січ», товариство 70
 Січинський, Мирослав 89
 Січові стрільці 92, 107
 Скандинавія 32, 36, 250
 скіфи 29, 30, 37
 Скоропадський, Павло 104, 105, 106, 107, 112
 заходи в галузі культури 106
 режим Скоропадського 105
 Скраба, Ерін 10
 Скрипник, Микола 127, 130, 132, 135, 157,
 161, 219
 Сліпий, Йосип 233
 слов'яни
 етногенез 31
 словаки 32
 Словаччина 182, 274
 словенці 32
 «Слово о полку Ігоревім» 37
 «Слово про закон і благодать» 37
 Служба безпеки України (СБУ) 296
 СНД (Співдружність Незалежних Держав)
 262, 265, 272, 281
 Собор руських учених 68
 Собор св. Софії в Києві 34, 138
 «Собор», роман 68, 228
 «Сокіл», товариство 70
 Соколов, Іван 227
 Солана, Хав'єр 298
 Сосюра, Володимир 138, 164
 соціал-демократи 82, 84, 86, 129, 288, 291
 Соціал-демократична партія України
 (об'єднана) 285
 соціалізм 23, 64, 88, 125, 130, 145, 150, 161,
 166, 191, 215, 223, 238, 239, 240, 251, 269
 соціалісти 64, 83, 84, 88, 92, 98, 99, 101, 104,
 113, 118, 129, 156, 286, 289, 291, 301, 305,
 307
 Соціалістична партія України 278
 Союз визволення України 92
 Союз українок 175
 Союз хліборобів 105
 Співдружність демократичного вибору 301

- Спілка визволення України (СВУ), процес 156
- Спілка письменників 164, 219, 228, 251, 252
- «Спілка», політ. об'єднання 82, 84
- СРСР (див. також Радянський Союз) 18, 23, 24, 127, 128, 131, 138, 145, 146, 147, 148, 149, 153, 155, 161, 182, 183, 184, 186, 187, 191, 192, 199, 203, 207, 208, 210, 217, 218, 219, 227, 228, 230, 233, 234, 236, 240, 243, 244, 247, 248, 249, 253, 256, 260, 263, 264, 265, 269, 282
- десталінізація 218, 222
- ідеологічні кампанії кін. 1940-х рр. 212
- конституція 1924 р. 128
- конституція 1936 р. 163
- референдум про збереження 1991 р. 261
- територіальні здобутки 1939–1940 рр. 184
- СС 196, 201
- Сталін, Йосиф 18, 86, 126, 127, 130, 131, 132, 134, 135, 145, 148, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 177, 182, 183, 187, 191, 192, 194, 204, 205, 207, 210, 211, 212, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 251
- Сталінград 203
- Сталіно див. Донецьк
- старшина козацька 43–45
- асиміляція 46
- Стаханов, Олексій 164
- Стефаник, Василь 91
- Стецько, Ярослав 199
- Стус, Василь 249
- Суні, Рон 10
- Суркіс, Григорій 287, 288
- Східна Європа 13, 19, 20, 28, 31, 38, 43, 47, 51, 106, 180, 181, 183, 199, 212, 247, 274
- східні слов'яни (див. також слов'яни) 31, 32, 37
- США 87, 109, 169, 171, 180, 203, 207, 208, 219, 237, 239, 262, 264, 273, 274, 277, 280, 281, 283, 287, 289, 298, 301, 302, 304
- Таврійська губернія 54, 102
- Талергоф, табір 92
- Танюк, Лесь 228
- Тарасюк, Борис 301
- татари 19, 39, 44, 53, 217, 233, 260
- депортації х 217
- Твердохліб, Сидір 177
- Театр російської драми ім. Лесі Українки 303
- Теліга, Олена 201
- теорія боротьби двох культур 130
- Тереля, Йосип 233
- Тимошенко, Семен 183
- Тимошенко, Юлія 287, 288, 290, 294, 298, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 312
- президентські вибори 2010 р. 310
- прем'єр-міністр 301
- «Юліна тисяча» 307
- Тимчасова комісія для розгляду давніх актів 60
- Тимчасовий уряд 98, 99, 100, 101
- Тихий океан 78
- Тичина, Павло 138, 164
- Тігішко, Сергій 294
- президентські вибори 2010 р. 310
- «Тіні забутих предків», фільм 229, 242
- Тіра, місто 30
- Тісо, Йозеф 182
- Ткаченко, Олександр 285, 288
- Тобілевичі, родина 65
- Товариство ім. Духновича 181
- Товариство імені Качковського 71
- Товариство українських поступовців 99
- Товариство української мови ім. Тараса Шевченка 252, 253
- Транснестрія 195
- Третій рейх 186, 195, 197
- Третій універсал Центральної Ради 102
- трипільська культура 28
- Тромлі, Бенджамін 10
- Троцький, Лев 126, 130
- Трудовий конгрес 112
- Туреччина (також Османська імперія) 39, 42, 45, 53, 130
- турки 45
- Тютюнник, Григор 228

- УАПЦ (Українська автокефальна православна церква) 138, 156, 186, 206, 253
- УВО (Українська військова організація) 177
- УГА (Українська галицька армія) 109, 111, 115, 116, 117, 178
- УГГ (Українська гельсінська група) 232, 233, 234, 251
- Угорське королівство 69, 73
- Угорщина 34, 38, 47, 55, 92, 108, 112, 182, 234, 255, 274
- Ужгород 182
- україсти 129
- «Україна в огні», повість 205
- «Україна крізь віки», книжкова серія 23
- Україна
демографічна ситуація 18
етапи національного розвитку 22
етимологія назви 18
етнічний склад 18
поліетнічна держава 19
проблеми історіографії 27
формування кордонів 19
- українізація 121, 123, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 141, 146, 154, 155, 157, 161, 176, 177, 182, 184, 185, 216, 217, 219, 225, 230, 278, 279, 280, 281, 290, 294, 303
- Українка, Леся 85
- «Україно наша Радянська», книга 225
- українофіли 63, 64, 70, 71, 89, 181, 182
- Українська аграрна партія 177
- Українська гельсінська спілка (УГС) 251, 260
- Українська головна визвольна рада (УГВР) 202
- Українська господарська академія в Подєбрадах 181
- Українська комуністична партія (боротьбисти) 129
- Українська комуністична партія (україсти, УКП) 129
- українська мова 37, 58, 61, 63, 81, 88, 92, 105, 106, 117, 118, 129, 131, 133, 138, 161, 173, 180, 219, 225, 229, 230, 231, 240, 241, 251, 256, 279, 315
- Українська Народна Республіка (УНР) 19, 102, 105, 109, 112, 272
мирний договір з Німеччиною 103
- Українська національна партія 82, 179
- Українська національна рада 108, 111, 200, 201
- Українська національна самооборона (УНСО) 277
- Українська національно-демократична партія (УНДП) 89, 179
- Українська партія соціалістично-революціонерів (УПСР) 99, 118, 129, 156
- Українська радикально-демократична партія (УРДП) 83, 84
- Українська радянська енциклопедія (УРЕ) 241
- Українська Радянська Соціалістична Республіка (див. також УРСР, УСРР) 18
- Українська республіканська партія (УРП) 260
- Українська робітничо-селянська спілка (1959–1961 рр.) 230
- Українська соціал-демократична партія (УСДП) 89
- Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) 83, 99, 112, 113, 129
- Українська Соціалістична Радянська Республіка див. УРСР
- Українська Радянська Соціалістична Республіка (див. також УССР) 123, 126
- Українське національне об'єднання 182
- Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) 174, 175, 176, 178, 179, 181
- Український вільний університет у Празі 181
- Український національний союз 106, 181
- Український національний фронт (1960-ті) 231
- Український національний центр, процес 156
- Український парламентський клуб 83
- Український підпільний університет 171
- Український філіал Інституту Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК ВКП(б) 135

- Український центральний комітет (УЦК)
186, 201, 202
- українсько-польська війна 1918 р. 108
- Університет Вікторії 9, 10
- УПА (Українська повстанська армія) 202,
206, 208, 211, 219, 231
- Урал 135, 203
- УРСР 19, 113, 134, 149, 151, 161, 162, 163,
176, 180, 182, 183, 184, 185, 191, 204, 216,
223, 226, 227, 232, 233, 235, 236, 239, 240,
243, 244, 248, 257, 259, 272, 279
- приєднання Західної України 183
- УСРР 127, 145, 147, 150, 153
- Установчі збори 100, 102
- вибори 101
- Фанагорія** 30
- фашизм 177
- Феодосія 30
- Фербер, С'юзен 10
- Філіп I, французький король 34
- Філіпп II, македонський цар 29
- фільварок 40
- Фокін, Вітольд 272, 275
- Форум національного порятунку 290
- Франк, Ганс 201
- Франко, Іван 72, 74, 90, 185
- Франц I, австрійський імператор 56
- Франц Йосиф, австрійський імператор 68,
69, 93
- Франція 17, 34, 47, 67, 69, 111, 118, 149, 171,
181, 192, 207, 264
- Французька революція 1789 р. 21, 51
- Фронт змін 309
- футуризм 139
- Харків 60, 98, 101, 102, 123, 127, 161, 193, 195,
203, 204, 241
- Харківська губернія 54, 78, 82, 102
- Харківський тракторний завод 147
- Харківський університет 57, 59
- «Хартія про особливе партнерство»
(Україна–НАТО) 281
- Хвильовий, Микола 135, 139, 140, 157, 251
- Хегген, Оле 10
- Херсонес 30
- Херсонська губернія 54, 102
- Химка, Джон Пол 9
- Хіросіма 250
- Хмара, Степан 230, 231, 258
- Хмельницький, Богдан 43, 44, 45, 46, 47, 48,
53, 54, 165
- хозари 30, 31, 32, 33
- Хозарський каганат 30, 34
- Холмщина 103, 186, 202
- хорвати 32
- Хорив 32
- Хрещатик 17, 105, 263, 298
- християнство 30, 33
- культурний вплив на Русь 36
- хрещення Русі 33
- Хрущов, Микита 19, 162, 163, 210, 211, 216,
217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 235,
237, 238, 239, 240, 272
- реформи 221
- Хусейн, Саддам 291
- Хуст 182
- Центральна Рада** 98, 99, 100, 101, 102, 103,
104, 105, 112
- Центральні держави 103, 104, 106
- Цертелев, Микола 60
- цигани (роми) 196
- Червона армія** 97, 103, 114, 115, 118, 124, 125,
127, 128, 129, 152, 183, 187, 192, 193, 194,
202, 203, 204, 206, 207, 273
- Червоненко, Євген 291
- Черкащина 61
- Чернівецький університет 73, 179
- Чернігівська губернія 54, 101, 102, 152
- черняхівська культура 31
- Черчілль, Вінстон 207
- Четверний союз 103
- Четвертий універсал Центральної Ради 103
- чехи 32
- Чехословаччина 169, 179, 180, 182, 208, 234,
255
- Чигирин 64
- Чикаго 286
- Чикаленко, Євген 84
- Чингісхан 37

- ЧК (також ОДПУ, КДБ, НКВС) 113
Чорне море 28, 29, 30, 36, 54
Чорнобиль 250
Чорнобильська аварія 19, 250
Чорнобильська АЕС 236
Чорновіл, В'ячеслав 229, 230, 231, 264, 277
Чорноморський флот 217, 272, 273, 281
харківські угоди 311
Чортків 111
Чубар, Влас 134
Чумаченко, Катерина 287
- «Шахтар», футбольний клуб 283
Шахтинська справа 148
Шашкевич, Маркіян 67
Швейцарія 64, 106
Швеція 106
Шевченко, Тарас 61, 62, 70, 74, 82, 205, 229, 231, 232
Шевчук, Валерій 228
Шелест, Петро 223, 224, 225, 226, 227, 230, 235
Шепілов, Дмитро 217
Шептицький, Андрей 88, 175, 197, 199, 201, 209
шістдесятники 228, 229, 230, 231
Шліхтер, Олександр 152
шляхта 39, 40, 54, 55, 58, 60
шокова терапія 275
Шолом-Алейхем 18
Шопенгауер, Артур 177
Шпорлюк, Роман 22, 23, 210
Штадіон, Франц 67, 68
Штепсель і Тарапунька, дует 243
Шумський, Олександр 132, 134, 135, 158
шумськізм 134
Шухевич, Роман 202
- «Ще не вмерла Україна», гімн 253, 272, 279
Щек, легендарна особа 32
Щербицький, Володимир 223, 226, 227, 240, 243, 249, 250, 251, 254, 255
«Щорс», фільм 165
- Юзевський, Генрик 173
Юзівка (див. також Донецьк) 79
Ющенко, Андрій 303
Ющенко, Віктор 286, 287, 288, 290, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 312
отруєння 296, 297
перший рік президенства 304
президентська кампанія 2004 р. 295
президентські вибори 2010 р. 310
президентські реформи 303
третій тур виборів 2004 р. 299
урядові реформи 287
- Яворський, Матвій 135, 156
ядерна зброя 273
«Як гартувалася сталь», повість 164
Яковенко, Наталя 40
Ялтинська конференція 207
Яновський, Юрій 164
Янукович, Віктор 283, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 302, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312
президентські вибори 2004 р. 297, 298
президентські вибори 2010 р. 310
третій тур виборів 2004 р. 299
харківські угоди 311
Ярослав Мудрий 34, 47
Яхимович, Григорій 67
Яценюк, Арсеній 309, 310

Список ілюстрацій

1. Копія Збручанського ідола в Києві. <i>Фотографія Сергія Єкельчика</i>	31
2. Абраам ван Вестерфельд. Софія Київська. Вид зі сходу (1651, копія XVIII ст.). <i>Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві XII–XX століть / Авт.-упор. Юрій Белічко, Володимир Підгора. – К.: Мистецтво, 1982</i>	35
3. Невідомий художник. Портрет Костянтина Костянтиновича Острозького. Копія кінця XVII століття (?). <i>Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом / Авт.-уклад.: Галина Белікова, Лариса Членова. – К., 2004</i>	41
4. Петро Могила. Копія XVIII ст. з оригіналу першої половини XVII ст. Втрачена. <i>Белецкий, Платон. Украинская портретная живопись XVII – XVIII вв. – Л.: Искусство, 1981</i>	42
5. Богдан Хмельницький на гравюрі В. Гондіуса (1651). <i>Белецкий, Платон. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. – Л.: Искусство, 1981</i>	44
6. Церква Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври. На фасаді – герб Івана Мазепи. Сучасне фото (http://www.memory.gov.ua).....	47
7. Імператриця Марія Терезія. <i>Вікіпедія</i>	56
8. Портрет російського імператора Олександра I. <i>Вікіпедія</i>	57
9. Імператор Микола I. <i>Вікіпедія</i>	61
10. Хрещатик у XIX столітті. <i>Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві XII–XX століть / Авт.-упор. Юрій Белічко, Володимир Підгора. – К.: Мистецтво, 1982</i>	65
11. Актриса Марія Заньковецька (http://www.day.kiev.ua).....	66
12. Фасад Львівського університету. <i>Сучасне фото</i>	71
13. Іван Франко. <i>Вікіпедія</i>	72
14. Михайло Грушевський (www.refine.org.ua).....	73
15. Імператор Микола II. <i>Вікіпедія</i>	82
16. Перший керівник Директорії Володимир Винниченко. Автопортрет. <i>Відділ текстології і рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України</i>	83
17. Український меценат, видавець і письменник Євген Чикаленко (http://www.ukrainians-world.org.ua).....	84
18. Письменник Михайло Коцюбинський. Портрет роботи Михайла Жука (1907).....	85
19. Поетеса Леся Українка (1913). <i>Леся Українка. Сюжети з життя в ілюстраціях і документах. Фотокнижка. – К.: Спалах, 2001</i>	86

20. Митрополит Андрей Шептицький. Портрет Івана Труша (1900 – поч. 1910-х). <i>Іван Труш. Альбом. Твори з приватних збірок. – Львів–Київ: Оранта, 2005</i>	89
21. Мирослав Січинський стріляє в Анджея Потоцького (1908) (http://gazeta.ua).....	90
22. Письменники Василь Стефаник і Ольга Кобилянська (http://ukrlit.ru , www.ukrainians-world.org.ua).....	91
23. Свідощтво члена Центральної Ради Симона Петлюри (http://www.archives.gov.ua).....	99
24. Корпус заводу «Арсенал». <i>Фотографія Сергія Екельчика</i>	103
25. Гетьман Павло Скоропадський серед офіцерів (www.segodnya.ua).....	107
26. Імператор Карл I. <i>Vikimedia</i>	109
27. Акт возз'єднання УНР і ЗУНР (http://www.ireko.internetdsl.pl).....	110
28. Голова Директорії Симон Петлюра (Кам'янець-Подільський, 1919). <i>Vikimedia</i>	113
29. Голова українського Раднаркому Християн Раковський (http://all-photo.ru).....	114
30. Нестор Іванович Махно в період громадянської війни та в еміграції (http://a-pesni.golosa.info).....	115
31. Протокол загальних зборів громадян с. Гуляйполе 27 квітня 1920 р. (http://dn.archives.gov.ua).....	116
32. Антон Денікін (http://historydoc.edu.ru).....	117
33. Нарком освіти Володимир Затонський з сином Дмитром. <i>Vikimedia</i>	128
34. Лазар Каганович. <i>Vikimedia</i>	131
35. Микола Скрипник (http://www.ukrreferat.com).....	133
36. Поет Павло Тичина. Автопортрет. <i>Vikimedia</i>	139
37. Пам'ятник на могилі поета Максима Рильського (Байкове кладовище в Києві). <i>Vikimedia</i>	140
38. Режисер Олександр Довженко (http://club.foto.ru).....	140
39. Афіші фільмів Олександра Довженка «Земля» (1930) і «Арсенал» (1928). <i>Vikimedia</i>	141
40. Радянський державний діяч Станіслав Косіор (http://berkovich-zametki.com).....	146
41. Будівництво Дніпрогесу (1934). Фотограф невідомий (http://rusarchives.ru).....	148
42. Радянський агітплакат (1930) (http://www.kolkhoze.com).....	154
43. Голод в Україні.....	155
44. Історик літератури та громадський діяч Сергій Єфремов. <i>Vikimedia</i>	157
45. Лазар Каганович, Йосип Сталін, Павло Постишев, Климент Ворошилов (січень 1934 року) (http://www.hrono.ru).....	158
46. Телеграма пленуму Кременчуцької міськради до ЦВК СРСР у зв'язку зі смертю С. М. Кірова (15 грудня 1934 р.) (http://rusarchives.ru).....	159
47. Пам'ятник жертвам сталінських репресій у Биківнянському лісі під Києвом. <i>Фотографія Сергія Екельчика (1995)</i>	160
48. Плакати часів культу особи (http://www.pokazuha.ru).....	162
49. Микита Хрущов і Йосип Сталін на засіданні ЦВК СРСР (січень 1936 р.). <i>Vikimedia</i>	163
50. Стаханов з подарунком Сталіна. <i>Фото Євгена Халдея (1935)</i>	165
51. Афіша до фільму «Веселі хлопці». <i>Vikimedia</i>	166
52. Волинський воєвода Генрик Юзевський (http://www.pethura.com.pl).....	174
53. Голова Союзу українок Мілена Рудницька (http://www.franko.lviv.ua).....	175
54. Керівник відродженої польської держави (II Речі Посполитої) Юзеф Пілсудський. <i>Vikimedia</i>	176

55. Організатор ОУН Євген Коновалець. <i>Вікіпедія</i>	177
56. Пам'ятник Степану Бандері у Львові (відкритий 2007 року). <i>Вікіпедія</i>	178
57. Король Румунії Кароль II (http://wapedia.mobi)	180
58. Президент Карпатської України та греко-католицький священник Августин Волошин (1874–1945) (http://zakarpattya.net.ua)	183
59. Підписання пакту Молотова–Ріббентропа. <i>Вікіпедія</i>	184
60. Нарком оборони СРСР в 1940–1941 рр. Семен Тимошенко. <i>Вікіпедія</i>	185
61. Меморіальна дошка Володимиру Кубійовичу у Львові. <i>Вікіпедія</i>	186
62. Харків під час окупації. Німецьке фото (http://www.militaryphotos.net)	193
63. Нацистський ідеолог Альфред Розенберг. <i>Вікіпедія</i>	195
64. Рейхскомісар України Еріх Кох. <i>Вікіпедія</i>	196
65. Розстріл радянських партизанів (вересень 1941 року). <i>Вікіпедія</i>	198
66. Поетеса Олена Теліга (http://www.utoronto.ca)	200
67. Керівник підпілля ОУН-б та командувач УПА Роман Шухевич. <i>Вікіпедія</i>	202
68. Партизанський командир Сидір Артемович Ковпак. Повоєнне фото	204
69. Вигляд Хрещатика в Києві після відступу нацистів (1943) (http://pokazuha.ru)	205
70. Севастополь. <i>Фото Євгена Халдея (1944)</i>	206
71. Черчілль, Рузвельт і Сталін на конференції в Ялті (лютий 1945 року) (http://www.alu.ua.es)	209
72. Виступ Микити Хрущова. Фото В. Єгорова (http://rusarchives.ru)	218
73. Перший в СРСР та один з перших у світі телевізорів «КВН–49» (Кенігсон, Варшавський, Ніколаєвський – 1949 рік) (http://www.hammarlund.ru)	220
74. Микита Хрущов під час візиту в США (http://www.finansmag.ru)	221
75. Радянська агітпродукція (1963). <i>Український радянський плакат. – К.: Мистецтво, 1971</i>	221
76. Зліва направо: Петро Шелест, Леонід Брежнев, Володимир Шербицький, фізик Валентин Бакуль (http://www.nas.gov.ua)	224
77. Режисер Сергій Параджанов. Фотографія Завена Саркіяна. <i>Сергій Параджанов. Колажі. Графіка. Твори декоративного мистецтва: Альбом. – К.: Дух і літера, 2008</i>	230
78. Дисидент і публіцист Іван Дзюба. Сучасне фото (http://www.radiosvoboda.org)	231
79. Його Високопреосвященство кардинал Йосип Сліпий, предстоятель Української греко-католицької церкви (1944–1984). <i>Вікіпедія</i>	234
80. Члени Української гельсінської групи 1989 року: М. Горинь, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл. <i>Вікіпедія</i>	235
81. Леонід Брежнев на відпочинку (http://www.svobodanews.ru)	237
82. Актор Іван Миколайчук (http://www.libr.dp.ua)	242
83. Поет і композитор Володимир Івасюк і співачка Софія Ротару (http://www.ivasyuk.org.ua)	242
84. Юрій Андропов (http://dic.academic.ru)	243
85. Парадний фотопортрет Генерального секретаря ЦК КПРС Михайла Горбачова	248
86. Поет і правозахисник Василь Стус	249
87. Живий ланцюг між Києвом і Львовом в день 71-річчя об'єднання УНР і ЗУНР (21 січня 1990 року). <i>Вікіпедія</i>	254

88. Пам'ятник на могилі Володимира Щербицького (Байкове кладовище в Києві). <i>Vikimedia</i>	255
89. Перший президент України Леонід Кравчук (http://president2010.info)	257
90. Мітинг на площі Богдана Хмельницького (нині – Софійській) в Києві, 21 січня 1990 року (http://www.mfa.gov.ua)	258
91. Студентське голодування на площі Жовтневої Революції (тепер майдан Незалежності) в Києві, жовтень 1990 року (http://www.mfa.gov.ua)	259
92. Підняття національного прапора над будівлею Верховної Ради України 24 серпня 1991 року (http://www.mfa.gov.ua)	265
93. Будівля Кабінету Міністрів України. Архітектор Іван Фомін. <i>Vikimedia</i>	270
94. Одна з перших грошових купюр незалежної України	276
95. Леонід Кучма на першій прес-конференції в якості президента (www.pravda.com.ua)	280
96. Спікер парламенту (1994–1998, 2006–2007) соціаліст Олександр Мороз	284
97. Юлія Тимошенко в залі суду слухає вирок (2001) (www.pravda.com.ua). На посаді прем'єр-міністра (2009) (www.focus.in.ua)	289
98. Віктор Янукович. <i>Vikimedia</i>	295
99. Майдан Незалежності у дні «Помаранчевої революції» (http://www.fotoart.org.ua)	300
100. Прем'єр-міністр Юлія Тимошенко і віце-спікер парламенту Микола Томенко (www.pravda.com.ua)	310
101. Президент Віктор Ющенко. <i>Vikimedia</i>	312

Кarti

1. Українські землі в середині XIX століття	52
2. Українські землі в міжвоєнній Європі	172
3. Пострадянська Україна	271

Сергій Єкельчик

Історія України

Становлення модерної нації

Редактор *Кость Горобенко*
Техред *Майя Притикіна*
Верстка *Денис Піорко*
Обкладинка *Ілля Стронговський*
Робота з картами *Тетяна Ласкаревська*
Більд-редактор *Ольга Бурлака*
Відповідальний за випуск *Микола Климчук*

Підписано до друку 31.12.2011. Формат 70x90/16.
Гарнітура «Петербург». Бумага офс. Друк офс.

Видавництво «Laurus»
ДК № 4240 від 23.XII.2011
04114, Київ, вул. Дубровицька, 28
laurus.info@yahoo.com
www.laurus.me

Віддруковано ЗАТ «ВПОЛ». 03151, Київ, вул. Волинська, 60
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 752 від 27.12.2001 р.
Зам. 12-517.

НБ ПНУС

779549